Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

KONINKLIJK

LGOG

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications

de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2025 | deel 161

KONINKLIJK LGOG

Bureau LGOG

Bredeweg 10, 6042 GG Roermond
+31 (0)43 321 25 86 – info@lgog.nl – www.lgog.nl

Publica(ons de la Société Historique et Archéologique dan le Limbourg Jaarboek 2025, deel 161, issn 0167-6652.

Redac&e prof. dr. Wim Hupperetz, voorziMer, dr. Monique Dickhaut, redacSesecretaris, dr. Peter Bakker, prof. dr. Ernst Homburg, ChrisSan Kicken, MA, dr. Annemieke Klijn, dr. Mayra Murkens, drs. Jacob SchoMen, dr. Irene Schrier, dr. Bart Zwegers

Redac&eadres publicaSons@lgog.nl
t.a.v. Monique Dickhaut, redacSesecretaris

Bijdragen
De redacSe ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis of archeologie van Limburg. ArSkelen digitaal zenden naar de redacSesecretaris. Bijdragen dienen conform de auteursrichtlijnen te worden aangeleverd, Deze auteursrichtlijnen zijn te vinden op de website van het LGOG (www.lgog.nl).

provincie limburg

Het werk van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg.

© 2026 (Lucie BasSaens, Pim Beckers/Truyde Brand/Floris Heinrichs, Willem Simon van de Graaf, Wim Hupperetz, Danny Keijsers/Hilde Vanneste, Wiel Kusters, Bram Sentjens, Leo Verhart)

De artikelen in dit jaarboek zijn gepubliceerd onder de CreaSve Commons Naamsvermelding 4.0 InternaSonaal-licenSe (CC BY 4.0), hMps://creaSvecommons.org/licenses/by/4.0/. Deze licenSe staat gebruik, verspreiding en bewerking in elk medium toe, ook voor commerciële doeleinden, mits de oorspronkelijke auteur(s) en bron worden vermeld.

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2026, voor de samenstelling en vormgeving van deze uitgave. Vorm en druk: 5NUL8 Grafische Producies

Inhoud

Van de redactie 7
Voorwoord

Pim Beckers, Truyde Brand en Floris Henrichs 11
Oude opgravingen, nieuwe ontdekkingen. Onderzoek naar de bruikbaarheid van legacy data voor nieuwe inzichten over bewoning en begraving in Coriovallum.

Leo Verhart 47
Had de sierschijf van Helden een oudere tegenhanger?

Danny Keijers en Hilde Vanneste 75
Kasteel Etzenrade, onderzoek naar een verdwenen kasteel 2016-2023.

Willem-Simon van de Graaf 133
De prestedelijke ontwikkeling van Sittard op basis van archeologisch onderzoek

Lucie Bastiaens 169
'Het vreeselijke euvel der hooge zuigelingen-sterfte': naar een preventieve zuigelingenzorg in Maastricht 1900-1940

Bram Sentjens 211
De aantrekkingskracht van steenkool. De arbeidsmigratie van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen naar Kerkrade en de directe omgeving, 1906-1919.

Wiel Kusters 237
Een bonte gaai in het Leudal.
Hans Berghuis (1924-1994): dichter, romancier, toneelschrijver, journalist

Wim Hupperetz 265
Erfgoed als medicijn voor onze collectieve vergeetachtigheid?
Over nostalgie, kolonialisme en meerstemmigheid'.

Christian Kicken – Wim van Meurs – Joep Leerssen 284
Boekrecensies

Over de auteurs 300

Dory Emming-Essers – Pieter van der Woude – Sharon Custers – Monique Dickhaut 302
Verslag over 2025 van het LGOG

Register van eigennamen, plaatsen en zaken 325

Voorwoord

Beste lezer,

U hebt de 161e editie van de *Publications*, ons LGOG-jaarboek, in handen. De redactie is trots op het resultaat en hopelijk beleeft u veel plezier aan het lezen van de acht artikelen en de drie boekrecensies.

Deze editie opent met een artikel van de hand van Pim Beckers, Truyde Brand en Floris Heinrichs, drie oud-studenten Archeologie aan de Hogeschool Saxion in Enschede, die elk onderzoek hebben gedaan naar de opgravingen in een specifiek deel van Romeins Heerlen. Daarna neemt Leo Verhart de lezer mee op een spannende zoektocht naar een eventuele tegenhanger van de zogenaamde 'sierschijf van Helden'. Zelf spreekt de auteur van een 'archeologisch raadsel'. Danny Keijsers en Hilde Vanneste rapporteren de resultaten van hun archeologische onderzoek naar het verdwenen kasteel Etzenrade. Dit onderzoek werd uitgevoerd tussen 2016 en 2023, vooruitlopend op de geplande gebiedsontwikkeling. De bijzondere geschiedenis van deze plek inspireerde de architecten bij de ontwikkeling van het gebied. Ook het daaropvolgende artikel van Willem Simon de Graaf is gebaseerd op de resultaten van archeologisch onderzoek. Op basis van opgravingen in de noordelijke schootsvelden en een aantal andere opgravingen in en rond de oude stadskern van Sittard kan de ontwikkeling gereconstrueerd worden.

Dan maken we een sprong in de tijd, want Lucie Bastiaens neemt de lezer mee naar de vroege twintigste eeuw en beschrijft hoe de hoge zuigelingensterfte in Maastricht in de periode 1900-1940 leidde tot preventieve zuigelingenzorg. Bram Sentjens onderzocht de arbeidsmigratie van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen naar Kerkrade en omgeving in de periode 1906-1919, de eerste periode waarin op grote schaal mijnwerkers werden geworven voor de Zuid-Limburgse steenkolenmijnen. Wiel Kusters schreef een fraaie biografie van dichter, romancier, toneelschrijver en journalist Hans Berghuis (1924-1994).

Het achtste en laatste artikel is, zoals gewoonlijk, de schriftelijke versie van de Habetslezing, die dit jaar op 8 november 2025 in Weerstand in Roermond werd gehouden door Wim Hupperetz. Onder de titel 'Erfgoed als medicijn voor onze collectieve vergeetachtigheid?'. Over nostalgie, kolonialisme en meerstemmigheid' doet Hupperetz een poging tot academische reflectie op het erfgoeddiscours van het afgelopen decennium. Het verleden, het heden en de toekomst zijn drie posities die we bij de omgang met erfgoed zoveel mogelijk met elkaar in balans zouden moeten proberen te brengen, zo betoogt Hupperetz. Op die manier stimuleren we uiteindelijk maatschappelijk draagvlak en creëren we een belangrijke basis voor duurzaam erfgoedbeheer en -ontwikkeling.

De acht artikelen worden gevolgd door een drietal boekrecensies. Christian Kicken bespreekt *Roman villas. New perspective on villa development in Northwestern Europe*. De reizende tentoonstelling 'Romeinse villa's in Limburg', die achtereenvolgens te zien was in Leiden (RMO), Venlo (Limburgs Museum) en Heerlen (pop up Romeins Museum), een voorbereidend onderzoeksproject en een tentoonstellingscongres op 27 mei 2024 in Leiden vormden aanleidingen voor de omvangrijke

publicatie. De tweede bespreking door Wim van Meurs is een essay review, waarbij vier recent verschenen rapporten over het naoorlogse rechtsherstel van joodse inwoners wier vastgoed in de oorlog was onteigend in de gemeenten (1) Roermond, (2) Venlo, (3) Valkenburg-Houthem en Berg en Terblijt en (4) Maastricht, Heer en Amby gezamenlijk worden besproken. Ook het door Pierre Hupperts geschreven *Recht en onrecht na de Tweede Wereldoorlog: Zuid-Limburg/Gulpen Wittem (1944-1955)*, dat hetzelfde thema behandelt, is in de bespreking betrokken. De derde recensie, door Joep Leerssen, is een reflectie op de door het LGOG geïnitieerde *De Nieuwe Canon van Limburg*, die onder leiding van Chris Dols en Maurice Heemels vorm kreeg en in 2024 verscheen. Joep Leerssen reflecteert in zijn essay review breder op het verschijnsel 'canon' als uiting van een maatschappelijk fenomeen.

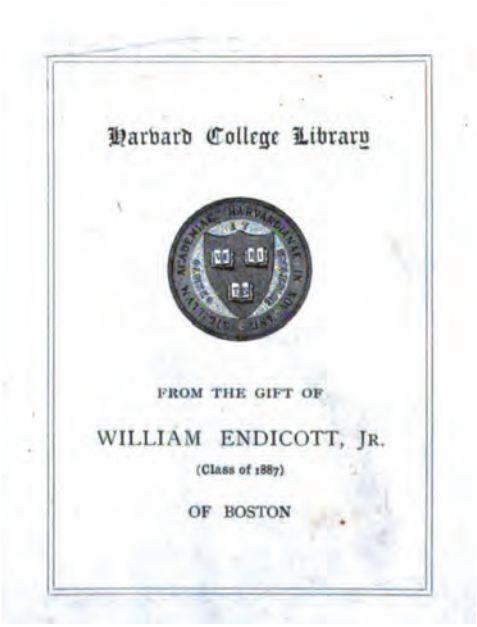

Ex libris 'Harvard College Library. From the gift of William Endicott, Jr. (class of 1887) of Boston'.

Zoals u weet, staan de *Publications* vanaf jaargang 137 (2001) online. U kunt de laatste 25 jaargangen dus digitaal doorzoeken en lezen via Openjournals (https://platform.openjournals.nl/PSHAL/index). Wij beloofden u vorig jaar dat de jaargangen van 1864 tot 2000 in de komende jaren digitaal beschikbaar zouden komen dankzij de inspanningen van het door de Koninklijke Bibliotheek geïnitieerde platform Delpher. Inmiddels zijn de jaargangen 4 (1867) tot en met 64 (1928) ook door Google Books gedigitaliseerd[1] en raadpleegbaar via het platform Internet Archive (https://archive.org/). Het aardige is dat vermeld wordt hoe vaak een jaargang al is bekeken. Dat varieert van 41 keer (jaargang 5 (1868)) tot 1.837 keer (jaargang 33 (1896/7)).

Het is interessant om jaargang 33 (1896/7) nader te bekijken. Het gedigitaliseerde exemplaar draagt de stempel van de Harvard College Library en werd in december 1912 aan deze bibliotheek geschonken door William Endicott jr. Jaargang 33 bevatte slechts drie artikelen, te beginnen met een artikel van M.J. Janssen, kapelaan te Well, over de Heerlijkheid Spraeland-Oostrum. In het tweede artikel, van de hand van Alfred Habets, wordt de geschiedenis van de Landen van Overmaas vanaf de vrede van Munster tot aan het Partage-Tractaat (1648-1662) behandeld. Het derde en laatste artikel, geschreven door Henri de Lescaille, is getiteld 'La seigneurie de Baarloo'. In totaal bevatte deze jaargang 487 pagina's.

Ook de jaargangen 5 (1868), 6 (1869) en 24 (1887) zijn aangekocht vanuit een legaat van William Endicott jr. Op de binnenzijde van de kaft plakt een ex libris met de tekst: 'Harvard College Library. From the gift of William Endicott, jr. (class of 1887) of Boston'. William Endicott Jr. (1865–1936), zoon van minister van Oorlog William C. Endicott, studeerde in 1887 af

1 Enkele jaargangen ontbreken: 8 (1871), 10 (1873), 13 (1876), 14 (1877), 39 (1903). Jaargang 33 (1896/1897) was een dubbelnummer.

aan Harvard College, zoals ook de ex libris vermeldt, en werd een prominent advocaat en partner bij Kidder, Peabody & Co. in Boston. Hij was nauw betrokken bij de sociale, financiële en culturele elite van Boston. Endicott is ook bekend geworden vanwege zijn schenking van historische boeken aan de Harvard College Library.

Niet van elke jaargang is te ontdekken waar het gedigitaliseerde exemplaar zich bevindt, maar van de meeste wel. De jaargangen 37 (1901) tot en met 58 (1922) hebben op de binnenzijde van de kaft een ex libris met een portret van een ernstig kijkend heerschap en de tekst: 'Silas Wright Dunning. Bequest University of Michigan General Library'. Het geëtste portret is in 1930 gemaakt op basis van een portretfoto. De met potlood gesigneerde ets is van de hand van William Harry Warren Bicknell (1860-1947). Bicknell studeerde in de Boston Museum School of Fine Arts en werd vermaard vanwege zijn etsen, die vaak gebaseerd zijn op schilderijen van andere kunstenaars. Silas

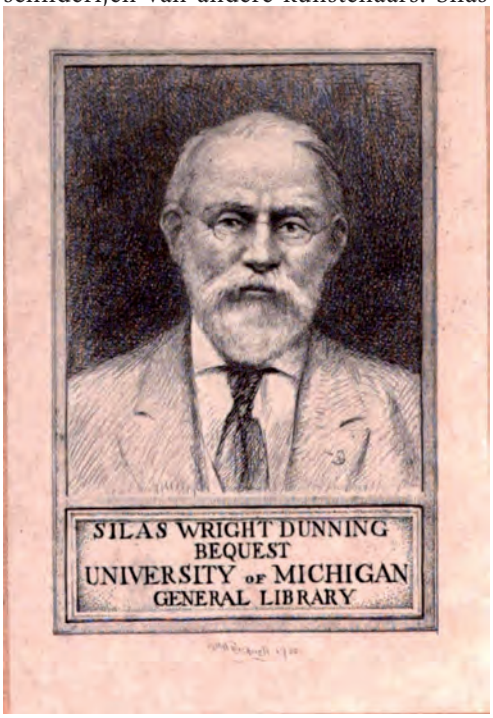

Ex libris 'Silas Wright Dunning. Bequest University of Michigan General Library' (1930).

THE University of Michigan receives a fund of $375,000 from the estate of Silas Wright Dunning, who died on May 29 last at the age of eighty-five years. Mr. Dunning was for many years editor and chief owner of *The Railway Age*. The will directed that the fund be used to purchase books and periodicals for the university library.

Vermelding van de schenking van Silas Wright Dunning aan de University of Michigan in Science *(vol. 61 no. 1597 (3 april 1925)).*

Wright Dunning (1838-1924) liet bij zijn overlijden op 85-jarige leeftijd op 29 mei 1924 een legaat van maar liefst 375 duizend dollar na aan de University of Michigan. De universiteit besloot het fonds in te zetten voor de aankoop van boeken voor de universiteitsbibliotheek. Bij de vermelding van deze schenking en de door de universiteit gekozen bestemming noteert het tijdschrift *Science* (vol. 61 no. 1597 (3 april 1925)), dat Dunning jarenlang uitgever en mede-eigenaar was geweest van het tijdschrift *The Railway Age*. Silas Wright Dunning was volgens WikiSource een Amerikaanse docent, die bovendien diverse lemma schreef voor de *Encyclopaedia Britannica, Ninth Edition.*

Andere bibliotheken, die meerdere jaargangen van de *Publications* bewaren zijn de Berkeley Library van de University of California (59 (1923) t/m 61 (1925)) en de Bayerische Staatsbibliothek in München. De drie jaargangen in de Berkeley Library dragen bovendien een etiketje van 'Boekbinderij G. Kerpen. Wijk Maastricht'. Voordat ze in Berkeley terechtkwamen, behoorden deze banden waarschijnlijk toe aan een Maastrichtenaar. De Bayerische Staatsbibliothek bezit diverse jaargangen, waaronder 23 (1886) tot en met 30 (1893). De meeste daarvan dragen de stempel van de Bibliotheca Regia Monacensis, zoals de bibliotheek tot 1919 werd genoemd. Dat betekent dat deze jaargangen al voor 1919 in de collectie van deze bibliotheek werden opgenomen.

Deze kleine zoektocht laat zien hoe wijdverspreid onze *Publications* zijn en hoe lang dat al het geval is. Nu de oudste 58 jaargangen ook digitaal beschikbaar zijn en, dankzij digitale ver-

taalopties, de Nederlandstalige (en een enkele keer Franstalige) artikelen voor iedereen toegankelijk worden, kan al die kennis van de Limburgse geschiedenis wereldwijd verspreid raken.

De redactie van de *Publications* wenst u veel leesplezier toe met jaargang 161 (2025) van ons jaarboek. Wellicht bent u ook nieuwsgierig geworden naar die eerste 58 jaargangen, die u in gedigitaliseerde vorm kunt terugvinden op internet. Hier kunt u een schat aan memorabele artikelen ontdekken. Ook daarmee wensen wij u veel genoegen!

Oude opgravingen, nieuwe ontdekkingen

Onderzoek naar de bruikbaarheid van legacy data voor nieuwe inzichten over bewoning en begraving in Coriovallum

Pim Beckers, Truyde Brand en Floris Henrichs

1. INLEIDING

AANLEIDING ONDERZOEKEN

Als men denkt aan de geschiedenis van Heerlen dan zijn er twee zaken waarmee de stad door velen in verband wordt gebracht: de winning van steenkool in de twintigste eeuw en het Romeinse verleden. Echter, er valt nog veel te onderzoeken over het Romeinse verleden van Heerlen. Het is dit Romeinse verleden waar dit artikel zich op zal richten. In februari 2024 zijn de drie auteurs van dit artikel afzonderlijk van elkaar een afstudeeronderzoek gestart in samenwerking met het Thermenmuseum, thans Het Romeins Museum in Heerlen. Het doel was om meer te weten te komen over de Romeinse nederzetting die op de plek van het huidige Heerlen lag. Deze nederzetting, voor de Romeinen bekend onder de naam Coriovallum, ontstond op een gunstig punt waar twee Romeinse wegen elkaar kruisten.[1]

Net als in vele andere steden waar al meer dan honderd jaar aan archeologisch onderzoek is uitgevoerd, is ook in Heerlen sprake van een forse hoeveelheid onuitgewerkte opgravingen. De data die uit zulke onuitgewerkte opgravingen ontstaat, worden *legacy data* genoemd. Het is natuurlijk belangrijk dat deze *legacy data* worden omgezet naar bruikbare informatie over Coriovallum, als men een helder beeld van het verleden van Heerlen wil hebben.

In het geval van de drie afstudeeronderzoeken ging het niet alleen om onuitgewerkte opgravingen, maar ook nog eens om opgravingen die al relatief lang geleden zijn uitgevoerd. Voor archeologen in opleiding zorgden die voor de nodige uitdaging, want zulke 'vroege' opgravingen uit de negentiende en begin van de twintigste eeuw zijn een vloek en een zegen voor de moderne archeologie. Aan de ene kant wordt er binnen de hedendaagse archeologie vanuit gegaan dat onderzoeksmethoden zich constant verbeteren, zodoende is het beter om een opgraving of onderzoek 'in de toekomst' uit te voeren. Opgravingen in het heden en de daaruit voortvloeiende gegevens zijn doorgaans van lagere kwaliteit dan wanneer diezelfde opgravingen in de toekomst worden uitgevoerd, omdat onderzoeksmethoden en -technieken zich blijven ontwikkelen.

Opgravingen komen zelden vanuit louter oudheidkundige interesse tot stand: vaak is de directe aanleiding het bouwrijp maken van een terrein. Dit is zeker zo na de implementatie van het Verdrag van Valletta, waarin werd bepaald dat archeologische sites niet zonder reden verstoord mogen worden. Als verstoring van een site dan toch moest plaatsvinden, dan liever met een archeologisch onderzoek vooraf.[2] Tot 2000 werd archeologisch onderzoek enkel uitgevoerd als men zich al bewust was van de archeologische waarde van een site door (eerdere) toevalsvondsten. De verplichting tot archeologisch onderzoek bestond voor die tijd nog niet. Aan de andere kant is het daarom een zegen dat geïnteresseerden de moeite hebben genomen om, zo goed of kwaad het kon, de opgraving te documenteren. Het is aan zulke mensen te danken dat er überhaupt onderzoeksgegevens zijn, uit een tijd waarin dit allesbehalve vanzelfsprekend was.

In Heerlen is veel van de opgravingsinformatie gedocumenteerd door mensen als Piet Peters, Leo van Hommerich, Hendrik Beckers, Albert van Giffen, Jules Bogaers, Joep Gielen en Jo Jamar. Deze brede groep van betrokkenen raakte verwikkeld in het verhaal van Coriovallum vanuit een achtergrond van onder andere beroepsarcheologie, amateurarcheologie en verzameldrang. Het is dankzij hen dat er nog

1 Karen Jeneson, 'Introductie', in: Karen Jeneson en Wouter Vos red., *Roman bathing in Coriovallum*, *The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020) 11-26, aldaar 11.

2 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien), Valletta, 16-01-1992*.

behoorlijk wat vondsten bewaard zijn gebleven van het Romeinse verleden van Heerlen. Daarnaast zijn er nog de veldtechnici, A. van Pernes en C. van Duijn, en talloze onbekende veldwerkers die vaak enkel met schep en houweel bewapend het verleden deden kennismaken met het heden.[3]

Piet Peters is degene geweest die in zijn tijd veel gepubliceerd heeft in een van de tijdschriften van het Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap (LGOG), *De Maasgouw*. Peters werd in 1922 gemeentelijk archivaris van Heerlen. Zijn specifieke taak was om alle archeologische vondsten binnen de gemeente te documenteren Als amateurarcheoloog had Peters een voorliefde voor de Romeinse tijd. Net als Peters publiceerde ook Leo van Hommerich artikelen. Dit deed hij onder andere in het regionale tijdschrift *Het Land van Herle*. Van Hommerich was stadsarchivaris van 1937 tot 1974 en schreef veel over verschillende opgravingen in Heerlen. Na het overlijden van Peters in 1940 ging de gemeente op zoek naar een opvolger en kwam uit bij de ervaren en regionaal bekende amateurarcheoloog Hendrik Beckers. Hij werd in 1941 in zijn werk bijgestaan door de beroepsarcheoloog Albert van Giffen. Ook de provinciaal-Romeinse archeoloog Jules Bogaers documenteerde namens de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) enkele veldwerkzaamheden in 1952. Joep Gielen, collectiemedewerker van 1961-1984 en amateurarcheoloog, schreef ook voor *Het Land van Herle* enkele artikelen met belangrijke opgravingsinformatie. Gielen heeft daarnaast belangrijk werk verricht door de documentatie van Peters te herstructureren in een overzicht van opgravingsgegevens per site. Jo Jamar was van 1974-1991 gemeentearchivaris en directeur van het Stadsarchief en Thermenmuseum.[4]

De drie afstudeeronderzoeken van de auteurs van dit artikel hadden allemaal het doel om deze oude documentatie ofwel *legacy data* te verwerken en vondstlocaties inzichtelijk te maken. Voor de afstudeeronderzoeken werden daarom drie sites aangewezen waar onuitgewerkt onderzoek had plaatsgevonden. Eén onderzoek heeft zich gericht op de kern van Coriovallum, hier het 'Zwarte Veldje' genoemd, waar onder andere een Romeinse weg en Romeinse bebouwing was aangetroffen. Het Zwarte Veldje werd onderzocht door Pim Beckers.[5] Een ander onderzoek heeft zich gericht op de *legacy data* van een Romeins grafveld direct ten westen van Coriovallum. Dit westelijke grafveld werd onderzocht door Truyde Brand.[6] Weer een ander onderzoek, dat van Floris Henrichs, heeft zich juist gericht op de data van een Romeins grafveld ten oosten van Coriovallum.[7] Met het uitwerken van de drie sites is een poging gedaan om de kennis over omvang, datering en periodisering van de nederzetting en de sites zelf verder te verbeteren. De drie onderzoeken hebben gemeen dat ze uit een groot aantal opgravingscampagnes bestaan met veel verschillende betrokkenen, waarvan de belangrijkste hierboven al

3 Rijckheyt, *Peters, Piet (conservator en archivaris)*; Leo Verhart, 'History of the 1940-1948 excavation', in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020) 27-44. W.K. Vos (persoonlijke communicatie, 5 juni 2024).

4 Jeneson, *Roman bathing in Coriovallum*, 13-14, 21; Rijckheyt, *Peters, Piet (conservator en archivaris)*; Verhart, 'History of the 1940-1948 excavation', 27-44; Scans van vier notitieboekjes uit 1952 van J.E. Bogaers werden beschikbaar gesteld door opdrachtgever K. Jeneson, 13 maart 2024; KIA community, *Oud-stadsarchivaris Jo Jamar overleden*.

5 Pim Beckers, *Dwars door Coriovallum. Opgravingen van het Zwarte Veldje*. (Deventer 2024, Bachelorscriptie Hogeschool Saxion).

6 Truyde Brand, *Begraven langs de Via Belgica. Een onderzoek naar het westelijke Romeinse grafveld van Heerlen*. (Deventer 2024, Bachelorscriptie Hogeschool Saxion).

7 Floris Henrichs, *Begraven in Coriovallum. Een onderzoek naar het Romeinse oostelijke grafveld van Heerlen*, (Deventer 2024, Bachelorscriptie Hogeschool Saxion).

benoemd zijn. Dit heeft echter geresulteerd in een gefragmenteerde documentatie van de sites, die tijdens het onderzoek volledig geïnventariseerd en geordend moest worden.

Het Zwarte Veldje is een relatief klein perceel op steenworpafstand van de archeologische resten van het Romeinse badhuis, een gebouw dat in allerlei opzichten een belangrijke locatie in Coriovallum moet zijn geweest gedurende de Romeinse periode. Een belangrijke onderzoeksvraag was daarom in welke mate er een relatie bestond tussen het Zwarte Veldje en het badhuis. Veel groter van omvang dan het Zwarte Veldje zijn het oostelijke en westelijke grafveld van Coriovallum, die zich langs de uitvalswegen van de nederzetting uitstrekten. Het is zeer waarschijnlijk dat de grafvelden, die zich oorspronkelijk volledig buiten Coriovallum moeten hebben bevonden, met de nederzetting meegroeiden. De grafvelden waren grotendeels gelegen aan de oost- en westzijde van de Caumerbeek en de Geleenbeek respectievelijk (zie afbeelding 1).

De drie onderzoeksgebieden zijn, net als het Romeinse badhuis, onderworpen aan verschillende archeologische opgravingen in de negentiende en twintigste eeuw. In tegenstelling tot het badhuis, is er echter van de andere opgravingsgebieden nooit een uitvoerige publicatie verschenen. In veel gevallen was het zelfs zo, dat een duidelijke omschrijving van de opgravingswerkzaamheden en de aangetroffen archeologische resten volledig ontbrak. Deze gebrekkige documentatie is grotendeels te wijten aan de tijd waarin de opgravingen plaats hebben gevonden, toen de archeologie als wetenschap nog in haar kinderschoenen stond. Desondanks hebben conservator Karen Jeneson en collectiemede-

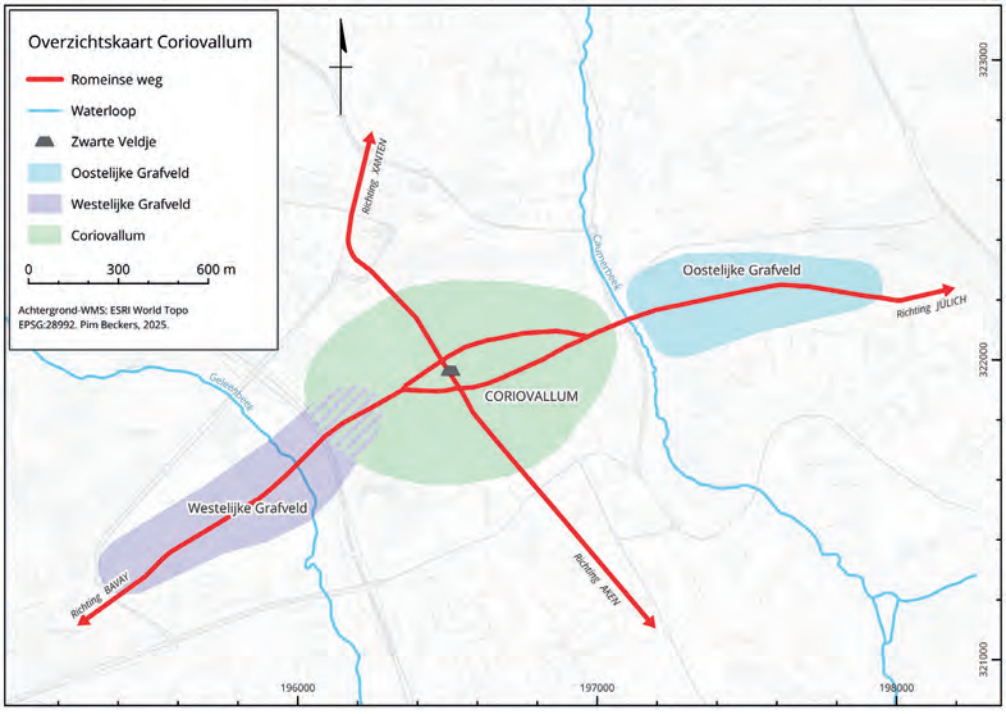

Afb. 1 Overzichtskaart van Coriovallum met het oostelijk en westelijk grafveld aan weerszijden. Centraal in Coriovallum is het Zwarte Veldje aangegeven. Het noordelijke en zuidelijk grafveld zijn nog niet uitgewerkt en daarom niet aangegeven op de kaart (Pim Beckers).

werker Sigrid Boemaars van Het Romeins Museum er zorg voor gedragen dat de benodigde gegevens voor het onderzoek herleidbaar waren.

Door de verschillende opgravingsgegevens te bundelen en te onderzoeken, was het voor ieder gebied mogelijk om tot een afgerond rapport te komen. De resultaten van deze rapporten worden in dit artikel verder besproken en toegelicht. Het Romeins Museum wilde de onderzoeken van de verschillende opgraving al langere tijd ontsluiten om de opgravingsgegevens eindelijk inzichtelijk te maken. Tegelijkertijd was het interessant voor het museum om te kijken hoe haalbaar het was om met beperkte tijd en beperkte middelen een dergelijk onderzoek uit te laten voeren door afstuderende hbo-studenten. De vraag die de drie projecten aanstuurde was in feite of het mogelijk was om tot een waardevol eindresultaat te komen met de hulp van *legacy data* en bachelorstudenten van Saxion Hogeschool.

CONTEXT VAN DE DRIE ARCHEOLOGISCHE SITES

De nederzetting Coriovallum is ontstaan op de lössgronden van wat nu Zuid-Limburg is. Het ligt op de rand van het Bekken van Heerlen, een landschapselement dat een goed overzicht geeft op het omliggende gebied. Het bekken wordt afgebakend door de twee beekdalen van de Caumerbeek en de Geleenbeek, die de nederzetting van water voorzagen en een fysieke begrenzing vormden voor Coriovallum. De van nature vruchtbare lössgrond van het bekken is daarnaast erg geschikt voor het verbouwen van gewassen. Verder is in de directe omgeving ook klei en natuursteen aanwezig in de bodem. Deze klei heeft een dusdanige kwaliteit, dat deze geschikt is voor het produceren van aardewerk op grote schaal. De natuursteen kon in de Romeinse tijd al gewonnen en naar de nederzetting getransporteerd worden, wat de bouw van stenen gebouwen mogelijk maakte.[8]

Afb. 2 Reconstructie van Coriovallum (Mikko Kriek - © 2025 Het Romeins Museum).

De vroegste structuren die in Heerlen zijn aangetroffen, dateren uit de Augusteïsche periode, van 27 v.Chr. tot 14 n.Chr. De oudste huizen waren eenvoudige constructies uit hout en leem. Later ging men over op het bouwen met natuursteen. In het noordoosten van het 'thermenterrein', de site waar onder andere het badhuis is opgegraven, zijn structuren aangetroffen die groter zijn dan de huizen die men in een *vi-*

8 Jos de Moor, 'Physical geography and the water supply tot the baths', in: Karen Jeneson en Wouter Vos red., *Roman bathing in Coriovallum, The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020) 125-127, aldaar 126.

cus (Romeins straatdorp) zou verwachten. De aanwezigheid van tenminste twee publieke gebouwen, waaronder het badhuis, en de grote aantallen gevonden Romeinse pottenbakkersovens wijzen erop dat Coriovallum geen standaard *vicus* is geweest. Wanneer de sites van pottenbakkersovens en de vier Romeinse grafvelden als grens gerekend worden, ontstaat een oppervlak van zo'n duizend bij zeshonderd meter. Romeins Heerlen zou daarmee groter zijn dan Romeins Cuijk of Romeins Maastricht, die ook beschouwd worden als *vici*.[9]

Er zijn aanwijzingen voor de aanwezigheid van Romeinse soldaten in Coriovallum tot de heerschappij van keizer Domitianus, van 81 tot 96. Tijdens de Flavische periode, van 69 tot 96, krijgt de nederzetting wel een steeds meer civiel karakter. Dit is ook de periode dat de pottenbakkersindustrie in de nederzetting tot bloei komt. In de tweede eeuw beleeft Coriovallum zijn hoogtijdagen, waarin veel ambachtslieden in de nederzetting gevestigd zijn. Dit schetst het beeld van een levendige nederzetting, waar de handel bloeide. In de tweede helft van de derde eeuw daalt het inwoneraantal van Coriovallum en krijgt de nederzetting opnieuw een meer militair karakter.[10]

De grootste industrie in Coriovallum was de pottenbakkersindustrie. Dit blijkt uit de vele pottenbakkersovens die gevonden zijn bij opgravingen in Heerlen. De pottenbakkers uit Coriovallum gebruikten lokaal gewonnen klei om daarmee de zogenoemde 'Heerlense waar' te bakken, een typologie binnen het spectrum van Romeins aardewerk in Noordwest-Europa. De eerste Heerlense waar werd waarschijnlijk geproduceerd tussen 50 en 70 n.Chr. Tussen 70 en 120 groeide de productie van Heerlense waar explosief. In de Flavische periode bereikte de productie van het aardewerk een toppunt, mogelijk vanwege de populariteit van het badhuis. Onderzoek door aardewerkspecialist Julie van Kerckhove heeft geleid tot het onderscheiden van ten minste 171 Heerlense vormtypen.[11]

Coriovallum lag op de kruising van twee Romeinse wegen. De oost-westelijk gelegen weg leidde via Jülich, Heerlen en Tongeren naar Bavay. Deze weg staat tegenwoordig bekend onder de naam *Via Belgica*. De noord-zuidelijk gelegen weg is een route van Aken, die via Heerlen richting Xanten leidt. Coriovallum had dus tenminste vier belangrijke uitvalswegen. De Romeinse wegen werden in eerste instantie aangelegd om militaire troepen snel door het rijk te verplaatsen. De wegen vormden echter ook een stimulans voor de handel over land, doordat ze gebruikt werden door handelaren met volgeladen trekkarren. Wegen hadden de potentie om goederen en grondstoffen efficiënt aan en door te voeren, met alle voordelen voor de nederzetting van dien.[12]

Wat Coriovallum zo bijzonder maakt in verhouding tot andere Romeinse nederzettingen in Nederland, is de staat waarin het Romeinse badhuis bewaard is gebleven. De funderingen van

9 Wouter Vos, 'Sporen en structuren ROB-opgraving' Heerlen Thermenterrein (Oosterbeek 2017) 35; Karen Jeneson en Wouter Vos, 'Synthesis. The public bathhouse of Coriovallum', in: K. Jeneson en W. Vos, *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited*, (Amersfoort 2020) 189-199, aldaar, 194, 197; In prep. Sommaini.

10 Jeneson en Vos, 'Synthesis. The public bathhouse of Coriovallum', 194-195; Karen Jeneson en Wouter Vos, *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020) 8-9.

11 Julie van Kerckhove en Gerard Boreel, 'A characterization of the pottery production in Heerlen (Limburg, the Netherlands): fabric analysis and typo-chronology' in: Bernd Liesen en Jan Markus red., *Römische Keramik in Niedergermanien. Produktion – Handel – Gebrauch* (Goch 2014), 241-285; Julie van Kerckhove, 'Roman Pottery', in: Karen Jeneson en Wouter Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020) 135-139, aldaar 138; Jeneson en Vos, 'Synthesis. The public bathhouse of Coriovallum', 195.

12 Heijden, P. van der, 'Romeinse wegenbouw en bronnen van onderzoek', in: P. van der Heijden red., *Romeinse wegen in Nederland* (Utrecht 2016) 9-19, aldaar 9-10.

het badhuis dat er ooit stond, zijn onder het maaiveld nagenoeg compleet bewaard gebleven. De muren van het badhuis (en van veel andere gebouwen in Coriovallum) waren voornamelijk opgetrokken uit lokaal gewonnen Kunrader kalksteen. Dat een Romeins gebouw uit lokaal gewonnen natuursteen is opgetrokken is een bijzonderheid in Nederland door de beperkte mate waarin natuursteen voorhanden was als bouwmateriaal. In het Zuid-Limburgse heuvellandschap was dit bouwmateriaal wél in de bodem aanwezig, wat steenbouw op grotere schaal mogelijk maakte en waardoor aanvoering van natuursteen van elders veel minder noodzakelijk was.[13]

In de Romeinse tijd was het gebruikelijk om de doden te cremeren. Na het cremeren werden de crematieresten verzameld en in een kuil gedeponeerd, eventueel met (on)verbrande bijgiften. Het cremeren en begraven gebeurde buiten de nederzetting, langs de uitvalswegen van een nederzetting. Ook de inwoners van Coriovallum volgden deze typisch Romeinse gebruiken. Langs de vier Romeinse uitvalswegen zijn dan ook vier grafvelden aangetroffen: het noordelijke, oostelijke, zuidelijke en westelijke grafveld. Bij Romeinse grafvelden worden zowel monumentale als eenvoudigere, reguliere graven aangetroffen. Bij monumentale graven zijn de crematieresten in bijvoorbeeld een askist verzameld en in een grafkamer gezet. Askisten zijn vergelijkbaar met sarcofagen, met als enige verschil dat in een askist enkel crematieresten gedeponeerd worden, geen intacte lichamen. Monumentale graven konden uiteenlopen wat betreft hun pracht, vaak afhankelijk van de sociaal-economische status van het overleden individu. Bij reguliere graven zijn de crematieresten al dan niet in een urn of doek verzameld en in een kuil gezet. Het oostelijke grafveld kent naast reguliere begravingen in ieder geval vier monumentale graven in de vorm van vier askisten. Het westelijke grafveld bestaat uit louter reguliere begravingen. Vaak werden crematies voltrokken op een brandplaats (*ustrinum*) op of in de buurt van het grafveld. Op de brandplaats werd een brandstapel gebouwd, van waaruit de as werd verzameld na de crematie. Op de brandstapel werden naast het lichaam van de overledene soms ook bijgiften geplaatst die samen met het lichaam verbrandden. Bij het begraven van de crematieresten werden ook vaak grafgiften meegegeven, nu in onverbrande staat. Het gaat dan bijvoorbeeld om bekers, wrijfschalen, schalen, borden, en kannen of om bijzondere objecten, zoals sieraden, glas en spiegels.[14]

De vier uitvalswegen rond Coriovallum kruisten vermoedelijk in of rond het centrum van de Romeinse nederzetting, zoals te zien is op afbeelding 1. Deze kruisingen zouden geplaatst kunnen worden op ongeveer honderd meter ten noorden van het badhuis of ongeveer vijftig meter ten oosten van het badhuis. De noord-zuidelijk georiënteerde weg tussen deze twee kruisingen, de weg tussen Xanten en Aken, is ook de weg die dwars door het onderzoeksgebied van het Zwarte Veldje loopt. Voor-

13 Romeinse steengroeven van mergel zijn bijvoorbeeld te vinden in het Geuldal, zie Karen Jeneson, *Exploring the Roman villa World between Tongres and Cologne: A landscape archaeological approach* (Amsterdam 2013) 26-27. Voor de opbouw van het badhuis zie Kees Peterse, 'Construction history and reconstruction', in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020) 51-83.

14 Laurens van der Feijst en Edwin Blom, 'Archeologisch kader', in: Edwin Blom en Judith van der Leije red., *Een ongekend rijke dood. Het Romeinse grafveld aan de Baalsestraat te Bemmel. Archeologische onderzoek in het tracé van de ViA15* (Enschede 2024), 37-41 aldaar 39; Gerard Tichelman, *Romeinse tijd in Limburg. Een actuele kennisstand van de Romeinse tijd in Limburg aan de hand van archeologisch onderzoek tussen 2007 en 2013* (Maastricht 2016), 26-27; Annelies Koster, 'De functie en betekenis van de bijgiften in het grafritueel', in: Annelies Koster red., *Bij elkaar begraven. Een ommuurd grafcomplex uit de Romeinse tijd in Maastricht* (Amersfoort 2021) 39-54, aldaar 40.

afgaande aan het onderzoek bestond het idee dus al dat het Zwarte Veldje in de Romeinse tijd ingebeeld moest worden als een straat met bebouwing in het centrum van Coriovallum, of op zijn minst in de buurt daarvan. Hoewel het bekend was dat er inderdaad steenbouwresten en een Romeinse weg waren aangetroffen tijdens eerder archeologisch onderzoek, waren deze archeologische gegevens nooit verder uitgewerkt. De gebouwen werden geplaatst aan de randen van de weg, maar hoe die er precies hebben uitgezien of wat hun functie was, bleef vooralsnog onduidelijk.[15]

Het archeologisch onderzoek naar het badhuis is wel eerder gepubliceerd. Deze publicatie, deel 65 van de 'Nederlandse Archeologische Rapporten' (NAR 65) maakte gebruik van inzichten van een breed scala aan deskundigen en actuele gegevens om meer te weten te komen over het badhuis. Het was daarom bijna vanzelfsprekend dat het rapport model stond voor het nieuwe onderzoek naar het Zwarte Veldje, zij het op kleinere schaal. Waar de NAR al enkele uitspraken deed over de directe omgeving van het badhuis, kon het nieuwe onderzoek naar het Zwarte Veldje deze uitspraken ontkrachten, bevestigen en aanvullen, zo was het idee.

HUIDIGE KENNISSTAND CORIOVALLUM

Het belangrijkste doel van de afstudeeronderzoeken was het verbeteren van de kennisstand van de verschillende sites en hoe die sites zich vervolgens verhouden tot Coriovallum. In dit artikel wordt behandeld hoe de drie onderzoeken samen bijdragen aan de kennisstand van Coriovallum. Om dit te kunnen onderzoeken is het belangrijk om de huidige onderzoeksvragen en onderzoeksagenda van Coriovallum goed te begrijpen. Hiervoor zijn de onderzoeksvragen van de eerder genoemde NAR 65 gebruikt. Om dit artikel richting te geven is de volgende onderzoeksvraag opgesteld: "Hoe kan met het uitwerken van oude opgravingen het historische beeld van Coriovallum aangepast en aangevuld worden?".

De NAR 65 is het meest recente grote archeologische onderzoek met relevante wetenschappelijke vragen.[16] Dit onderzoek uit 2020 gaat voornamelijk in op het grote badhuis dat is aangetroffen in Heerlen, maar besteed ook aandacht aan de nederzetting Coriovallum. De wetenschappelijke vragen zijn destijds beantwoord met de informatie die op dat moment beschikbaar was voor de archeologen. De drie afstudeeronderzoeken, zoals eerder beschreven, zijn verricht op basis van oude bronnen en opgravingen. Deze informatie is tot nu toe nog niet op een moderne archeologische wijze benaderd of onderzocht, en kan dus nieuwe informatie opleveren over Coriovallum.

De onderzoeksvragen uit de NAR 65 zijn geselecteerd op relevantie voor de drie onderzoeksgebieden: het oostelijke grafveld, westelijke grafveld en het Zwarte Veldje. Bij de selectie van onderzoeksvragen is gekeken in hoeverre de antwoorden aangevuld kunnen worden door middel van de afstudeeronderzoeken. Deze onderzoeksvragen zijn hieronder vastgelegd samen met de originele beantwoording van de vraag in de NAR 65 en de bijbehorende appendices. Aan het eind van het artikel worden de onderstaande onderzoeksvragen beantwoord met de nieuwe informatie die via de drie afstudeeronderzoeken is verkregen.[17]

15 De stenen muurresten en ook de Romeinse weg waren al op verschillende schetsen van het Zwarte Veldje in kaart gebracht. Ook de opgravingsdocumentatie en krantenknipsels vermeldden beide kenmerken al meermaals.

16 Jeneson en Vos, *Roman bathing in Coriovallum*.

17 De onderzoeksvragen zijn afkomstig uit Wouter Vos, *Onderzoekskader uitwerking Heerlen – Thermenterrein (Context Coriovallum)* (Oosterbeek 2016) 11.

1) Wanneer is Coriovallum gesticht, en waaruit blijkt dat of is dat te verklaren?

Het is voor nu nog altijd niet bekend wanneer Coriovallum precies gesticht is. De voornaamste reden hiervoor is het gebrek aan harde dateerbare data. Wel zijn er aanwijzingen dat de Romeinse activiteit in Coriovallum begon in de regeerperiode van keizer Augustus, 27 v.Chr. tot 14 n.Chr.[18]

2) Wat is de ruimtelijke uitleg en omvang van de *vicus*?

De Romeinse *vicus* van Heerlen lijkt in een vroeg stadium van de Romeinse intreding in de regio te zijn aangelegd met een duidelijke oriëntatie, beïnvloed door de twee Romeinse wegen en de aflopende hoogte van het terrein richting de Caumerbeek. De *vicus* is gedurende de eeuwen flink gegroeid en gekrompen, maar was waarschijnlijk op zijn grootst 40 tot 50 hectare als de grafvelden niet meegerekend worden.[19]

3) Wat is er bekend over het verloop en de datering van de (eerste) wegen en hoe ontwikkelt het stratenpatroon zich in de loop van de Romeinse tijd in Coriovallum?

Het precieze verloop van de hoofdwegen en zijwegen is onderwerp van discussie. Vermoed wordt dat de *Via Belgica* ter hoogte van de Valkenburgerweg de hoofdroute vormde, en het badhuis langs een zijweg lag iets ten zuiden van deze weg. De vroegste tot nu toe aangetroffen weg werd niet eerder aangelegd dan de Flavische periode (69 tot 96 n.Chr.). Vermoedelijk waren er wel al eerdere wegen aanwezig op de locatie waar de nederzetting is ontstaan, maar zijn deze nog niet aangetroffen tijdens opgravingen. De Flavische weg is waarschijnlijk in gebruik geweest tot het einde van de derde eeuw, dan wel het begin van de vierde eeuw.[20]

4) Welke typen van gebouwen kunnen worden herkend in de *vicus*? En welke juist in de directe nabijheid van het badhuis? Wat zijn hun kenmerken, datering, ontwikkeling, functie en fasering? Hoe verhouden de gebouwen zich tot de lay-out van Coriovallum gelet op straten en grachten?

Meerdere typen huisplattegronden zijn aangetroffen in Coriovallum. De meest voorkomende is het zogenaamde *streifenhaus* of *striphouse*. Dit is een typerende woning in Romeinse *vici*. Het bestaat uit een langwerpig erf met aan de voorzijde soms een winkel en woonvertrekken en werkateliers daarachter. Verder is er vaak plaats voor een binnenplaats of achtertuin. De *streifenhäuser* kunnen sterk onderling verschillen in zowel indeling als formaat. Deze gebouwen zijn in Coriovallum gemiddeld zeven meter breed en dertien meter lang, maar ze kunnen nog veel langer zijn. De *streifenhäuser* werden dicht opeen gebouwd waardoor de vrije ruimte optimaal werd benut. In de vroegere fases van Coriovallum werden de gebouwen meestal gebouwd van hout- en leemconstructies, maar in latere fases werden ze meestal vervangen door stenen bebouwing. Verder kende Coriovallum nog meerdere gebouwtypen die niet standaard voorkomen in een *vicus*. Onder andere is een gebouw geïdentificeerd als een mogelijk *statio* of *mansio*, een soort herberg of uitspanning langs de weg waar men bijvoorbeeld paarden kon wisselen en wat kon eten, drinken en slapen. Een *mansio* is daarnaast gekoppeld aan bepaalde overheidsbevoegdheden. Het gebouw geïnterpreteerd als *statio* of *mansio* is groter dan de omliggende structuren, maar het is niet met zekerheid te zeggen wat het precies geweest kan zijn. De locatie en de grootte van de structuur duiden er in ieder geval op dat het een gebouw van betekenis moet zijn geweest. Daarnaast is ook het badhuis een bijzon-

18 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 87.
19 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 87-90.
20 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 87-90.

derheid voor een nederzetting die als *vicus* gedetermineerd is.[21]

5) Valt er iets te zeggen over de relatie tussen de nabijgelegen gebouwen en het badhuis gelet op functie, datering, bouwwijze, oriëntatie, etc.?

Twee gebouwen aan de oostzijde van het badhuis lijken direct verbonden te zijn aan het badhuis. Het is niet exact bekend waartoe deze gebouwen diende, maar ze kunnen winkels of dienstgebouwen zijn geweest.[22]

6) Wat valt er in algemene zin te zeggen over de ambachtelijke activiteiten in de *vicus* m.b.t schaal, de mate van specialisatie, de aardewerk-, metaal- en baksteenproductie en eventuele artisanale activiteiten (leer of bot)?

Coriovallum kende waarschijnlijk meerdere ambachten, maar de grootste en belangrijkste was de productie van aardewerk. De Heerlense aardewerkproductie was actief van circa 50 tot 230 n.Chr., met een hoogtepunt tussen 70 en 175. Mogelijk was de productie in omvang vergelijkbaar met die van Keulen. Vrijwel alle aardewerkcategorieën werden vervaardigd met vergelijkbare typologieën zoals geproduceerd in Jülich en Soller. Naast de pottenbakkersindustrie zijn er aanwijzingen dat mensen werk vonden als slager, stukadoor en leerlooier.[23]

7) In hoeverre zijn de grafvelden bekend en wat weten we over eventuele grafrituelen, rijkdom, variatie en demografie?

Op deze vraag kon geen antwoord gegeven worden in de NAR 65, doordat er geen graven zijn aangetroffen tijdens de opgravingen van het thermenterrein.

2. ONDERZOEKSGEBIED ZWARTE VELDJE (PIM BECKERS)

Van de drie onderzoeksgebieden ligt het Zwarte Veldje als enige in de kern van de nederzetting, zie afbeelding 3. Het is daarom te verwachten dat men hier de meeste sporen van daadwerkelijke bewoning aantreft, zoals bebouwing, bestrating en sporen van ambacht en nijverheid. Het onderzoek naar het Zwarte Veldje betrof niet alleen het in kaart brengen van de bevindingen van alle voorgaande opgravingen, maar ook het inventariseren van deze opgravingen zelf. Het onderzoek is daarom gestart met het aanbrengen van een chronologie van bevindingen op het Zwarte Veldje.

LEGACY DATA *ZWARTE VELDJE*

De eerste vermeldingen die we hebben van Romeinse resten in het gebied stammen uit 1909. Piet Peters maakte op dat moment aantekeningen van het terrein waarbij hij een pottenbakkersoven en een deel van de Romeinse weg benoemde. Kennelijk waren de resten al aan het licht gekomen en in meer of mindere mate gedocumenteerd door Peters.[24]

In 1935 werden ook de resten van het Romeinse badhuis voor het eerst ontdekt, die vijf jaar later aanleiding zouden geven voor grootschalige opgravingen, en nog later zouden resulteren in de oprichting van het Thermenmuseum, thans Het Romeins Museum. In 1940-1941 werden ook op het Zwarte Veldje opnieuw Romeinse resten aangetroffen. De eerste stenen muurresten van het onderzoeksgebied kwamen destijds aan het licht doordat een leidingtracé dwars door het onderzoekgebied getrokken werd. Onder de straat ten noorden van het Zwarte Veldje, de Uilestraat, werden nog eens vier pottenbakkersovens aangetroffen. Of een van deze ovens de-

21 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 90-91.
22 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 90-91.
23 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 94; Julie van Kerckhove, *Het Romeinse aardewerk van het Heerlense Thermenterrein (vicus Coriovallum)* (Zutphen 2019) 60.
24 Jo Jamar, 'De Romeinse bewoning op het Zwarte Veldje' in: J.T.J. Jamar, H.J. Eggen, en J.K. Gielen, *Zwarte Veldje: Beeld van een opgraving* (Heerlen 1987) 1-16, aldaar 6.

Afb. 3 Onderzoeksgebied van het Zwarte Veldje met een overzicht van de sporen op enkele geselecteerde vlakken. Opgravingsjaartallen staan per werkput aangegeven (Pim Beckers).

zelfde was als die Peters jaren eerder had aangetroffen, is niet met zekerheid te zeggen. Het is net zo goed mogelijk dat dit vier andere pottenbakkersovens waren, aangezien het in Heerlen niet lijkt te ontbreken aan dergelijke ovens.[25]

Ondertussen was de Duitse inval van Nederland al een feit en het was dan ook op bevel van de bezetter dat in 1941 begonnen werd met de aanleg van een brandvijver op het Zwarte Veldje. 350 vierkante meter werden afgegraven en gedocumenteerd door Beckers en Van Giffen. De stenen muurfunderingen die werden aangetroffen werden toen nog verklaard als onderdeel van één grote *villa*, kazerne of woongebouw. Men ging er destijds namelijk nog vanuit dat Coriovallum geen civiele nederzetting was, maar een militair *castellum*, een type legerkamp. De brandvijver van 1941 was de eerste van de drie grootschalige opgravingen die uitgevoerd werden op het Zwarte Veldje.[26]

Nadat in 1948 nog enkele scherven Romeins aardewerk werden aangetroffen op het terrein, begon in 1952 de eerste 'echte' archeologische opgraving.[27] Een zevental putten werd aangelegd, waarin een flink aantal muurresten, wederom twee pottenbakkersovens en de resten van de Romeinse weg werden gevonden. De putten werden nauwlettend afgegraven en ge-

25 Jeneson, *Roman bathing in Coriovallum* 1314; Jamar 'De Romeinse bewoning op het Zwarte Veldje', 8.

26 Uitgeversmaatschappij Limburgs Dagblad, 'De opgravingen in een nieuw stadium', in: *Limburgs Dagblad 2 juli* (1941); Uitgeversmaatschappij Limburgs Dagblad, 'Licht in de ligging van Castellum', in: *Limburgs Dagblad 10 oktober* (1941).

27 Wat betreft de scherven van 1948: het gaat om een beschrijving bij een dia van een foto van 6 september 1948. Afkomstig van opdrachtgever K. Jeneson, 14 mei 2023.

documenteerd door de eerdergenoemde Bogaers, Van Hommerich, Van Pernes en Van Duijn. Helaas werd vervolgens niet overgegaan tot een verwerking van de onderzoeksgegevens in een rapport, waardoor de resultaten voor het brede publiek onbekend bleven. Het terrein werd weer dichtgegooid, geëgaliseerd en omgebouwd tot parkeerplaats.[28]

In 1984 kwam er een nieuw bestemmingsplan voor het Zwarte Veldje, en daarmee ook een nieuwe aanleiding om het perceel nog een laatste keer archeologisch te onderzoeken. Twee putten werden aangelegd en gedocumenteerd door Gielen en Jamar. Zoals zo vaak al het geval was geweest in het gebied, werden ook nu weer twee pottenbakkersovens en stenen muurwerkfunderingen aangetroffen. Het totaal aantal ovens lag nu al op acht tot negen, waarvan vier met zekerheid in het gebied te plaatsen waren. Ook werden bepaalde sporen, die eerder al in 1941 en 1952 werden gevonden, nu nogmaals bevestigd. Hieronder waren ook een typisch Romeinse kelder en de Romeinse weg, die in meerdere vlakken zichtbaar waren. Op de laagst gelegen vlakken werden nu ook paalgaten ontdekt die naast steenbouw ook houtbouw impliceren. Na de opgraving van 1984 werd begonnen met de bouw van wat vandaag de dag archeologisch centrum De Vondst is. Onderdeel van dit gebouw waren een fundering en een diepe kelder die waarschijnlijk een groot deel van het eerder opgegraven areaal verder verstoord hebben.[29]

Doordat het Zwarte Veldje in zoveel verschillende fases en door zoveel verschillende individuen is opgegraven, is het niet verwonderlijk dat de bestaande documentatie zo erg varieert in kwaliteit en zo gefragmenteerd is. Het is eerder bijzonder te noemen dat zoveel van de opgravingsgegevens toch nog teruggevonden konden worden om te gebruiken tijdens het reeds uitgevoerde afstudeeronderzoek 'Dwars door Coriovallum'. Hoewel de kwaliteit van de onderzoeksgegevens soms te wensen overliet, was het toch mogelijk om een groot deel te hergebruiken, verwerken of interpreteren.

NIEUW ONDERZOEK NAAR HET ZWARTE VELDJE

Het onderzoek 'Dwars door Coriovallum' richtte zich met enkele onderzoeksvragen voornamelijk op de relatie tussen de Romeinse resten binnen het Zwarte Veldje en de thans bekende Romeinse resten van Coriovallum. Hiervoor werden bestaande gegevens gecombineerd met de oude opgravingsdocumentatie, die eerst gedigitaliseerd moest worden. Deze digitalisatie resulteerde in een verzameling kaarten, een zogenaamd geografisch informatiesysteem (GIS).[30]

Tijdens het onderzoek zijn meer dan drieduizend sporen afgeleid uit de *legacy data*. Deze sporen zijn onderverdeeld in verschillende structuren, die weer zijn onderverdeeld in categorieën (zie afbeelding 4). De eerste categorie is steenbouw en verreweg de meest voorkomende. Hieronder vallen de nog bestaande muurrestanten, maar ook de plekken waar sprake was van een waarschijnlijke muuruitbraak. Op verschillende plekken in het gebied zijn ook stenen paalfunderingen en zogenaamde poeren aangetroffen; deze twee soor-

28 Uitgeversmaatschappij Limburgs Dagblad, 'Resten ontdekt van de weg Heerlen - Xanten', in: *Limburgs Dagblad 17 augustus* (1963); Uitgeversmaatschappij Limburgs Dagblad, 'Fundamenten van groot Romeins gebouw bloot gegraven', in: *Limburgs Dagblad 22 augustus* (1963); Leo van Hommerich, 'Historische Chroniek', in: *Het Land van Herle, 13e jaargang, aflevering 4* (1963) 105-107, aldaar 106.

29 Uitgeversmaatschappij Limburgs Dagblad, 'Archeologisch onderzoek in centrum van Heerlen' in: *Limburgs Dagblad 31 december* (1983); De dagrapporten van 1984 staan in een schrift waarvan de scans zijn aangeleverd door opdrachtgever K. Jeneson, 14 mei 2023.

30 De GIS-omgeving kan gebruikt worden voor vervolgonderzoek naar Coriovallum. Op de lange termijn kan het ook gebruikt worden als onderdeel van een groter geheel, waarbij heel Romeins Heerlen in kaart kan worden gebracht of zelfs kan worden gereconstrueerd ten behoeve van publieksbereik.

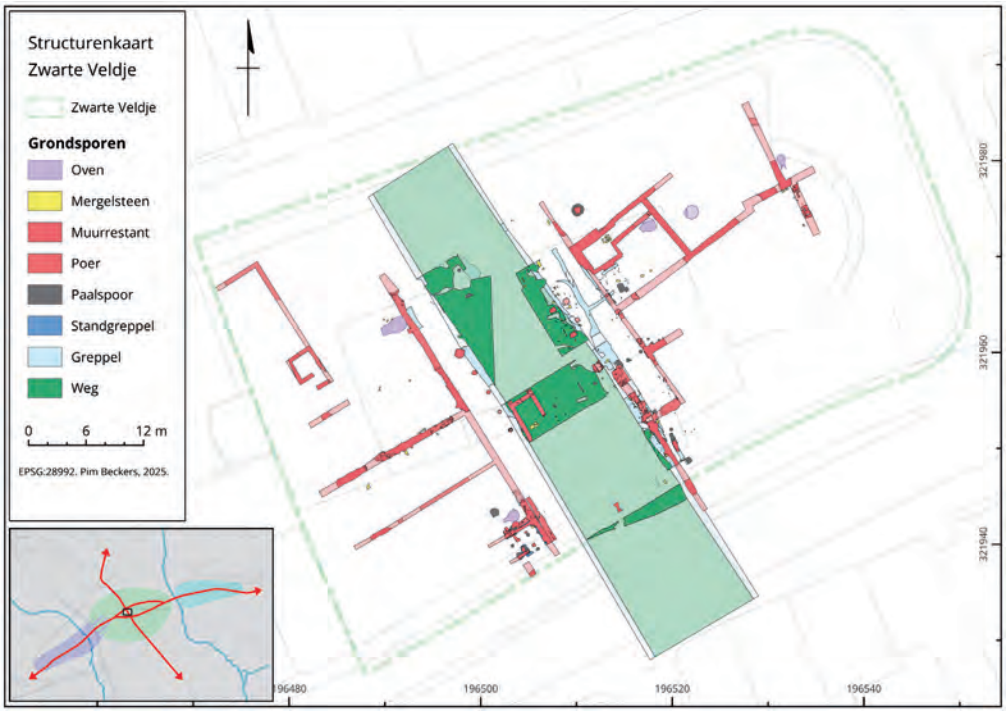

Afb. 4 Kaart met alle geïdentificeerde structuren. Transparante kleuren zijn interpolaties, egale kleuren zijn in het veld aangetroffen grondsporen (Pim Beckers).

ten spoor zijn ook meegenomen binnen deze categorie. Aan de hand van de stenen muurfunderingen kon al een goede indeling gemaakt worden van het Zwarte Veldje zoals dat er in de Romeinse tijd kan hebben uitgezien. De tweede categorie, houtbouw, kwam vooral voor in de vorm van paalkuilen en -gaten. Deze sporen kwamen vaak op dieper gelegen vlakken voor, vaak zelfs onder de stenen muurfunderingen. Hieruit valt op te maken dat de houtbouw eerder is gebouwd dan de steenbouw, een belangrijk detail voor het bepalen van een fasering. Net als bij de steenbouw concentreerde de houtbouwsporen zich vooral aan de zijkanten van de Romeinse weg, die de derde categorie omvat. Dit geeft aan dat de vrije ruimte waar de Romeinse weg ligt gedurende de houtbouwfase alsook de opvolgende steenbouwfase open is blijven liggen. De pottenbakkersovens die zijn aangetroffen, zijn opgenomen in een vierde categorie. Deze ovens illustreren dat ook in de kern van de nederzetting ruimte werd geboden aan de lokale pottenbakkersindustrie.

De aangetroffen vormen van de structuren doen vermoeden dat het om zogenaamde *streifenhäuser* of *strip-houses* gaat, lange aaneengeschakelde huizen die vaak zijn aangetroffen in Romeinse *vici*. Deze langwerpige huizen hadden dikwijls ook een werkplaats aan de voor- of achterzijde van het perceel.[31] Dit is ook te zien aan de aangetroffen kelders en pottenbakkersovens die bij twee huizen duidelijk zijn aangetroffen. In alle vier de gevallen zijn de ovens ook aan de binnenzijde van de percelen

31 Wouter Vos, Ester van der Linden en Boudewijn Voormolen, *Romeinen op De Woerd. Reconstructie van een woonwijk op grond van een vergeten opgraving in Valkenburg (ZH)* (Leiden 2012) 35.

aangetroffen, wat doet vermoeden dat ze maar deels overkapt waren en beschikten over binnenplaatsen.

De voorgevels van de huizen worden gescheiden door de Romeinse weg, die dwars door het onderzoeksgebied loopt. De weg bestaat uit een dikke laag grind en is aan de zijkanten voorzien van greppels. Aan de westkant van de straat zijn ook enkele poeren aangetroffen die doen vermoeden dat hier een zuilengalerij, *porticus*, heeft gestaan bij de voorgevel. De weg loopt in noord-zuidelijke richting en sluit aan op het stratenpatroon dat bij het thermenterrein is aangetroffen. Vermoedelijk kruisten de weg van het Zwarte Veldje en die van het thermenterrein elkaar op ruwweg veertig meter afstand van het Zwarte Veldje. De gevelwand aan de westzijde van de straat staat in lijn met een gebouw dat op het thermenterrein is aangetroffen. Dit gebouw staat op de hoek van de kruising en is in een eerder rapport al geïdentificeerd als een *mansio*, een soort herberg met bepaalde overheidsbevoegdheden.[32]

Om tot een datering en fasering van het onderzoeksgebied te komen, is gekeken naar het vondstmateriaal, dat in groten getale aanwezig was. Kort voorafgaand aan het onderzoek werkte aardewerkdeskundige Julie Van Kerckhove aan het inventariseren en dateren van het aardewerk op het terrein. Om een koppeling te maken tussen de vondsten en de inmiddels gekarteerde sporen is daarom met haar contact opgenomen. In veel gevallen bleek het lastig om de vondsten met zekerheid aan sporen te koppelen, omdat een precieze context ontbrak. Toch is een poging gedaan om per categorie een datering op te stellen. De vondsten die gerelateerd konden worden aan de houtbouw stammen op hun vroegst uit de Augusteïsche periode (27 v.14 n.Chr.). Uit de vondst-spoorkoppeling bleek dat de vondsten die gerelateerd konden worden aan steenbouw stammen uit het einde van de eerste of begin van de tweede eeuw. Uit diezelfde vondstdateringen blijkt ook dat menselijke activiteit binnen het gebied moet hebben voortgeduurd tot hoogstens eind vierde eeuw. Drie pottenbakkersovens konden gedateerd worden aan de hand van aardewerk. De vermoedde gebruiksperiode van deze ovens wordt respectievelijk geschat van 25 voor tot 70 na Christus, van 14 tot 300 en van 130 tot 150.

Het Zwarte Veldje kon door de bovenstaande dateringen in drie fases verdeeld worden: een houtbouwfase vanaf de Augusteïsche periode, een steenbouwfase vanaf ongeveer 100 en een derde fase vanaf 120 tot hoogstens eind vierde eeuw. Door de nabijheid van het Romeinse badhuis was de straat mogelijk een aantrekkelijke plaats om handel te drijven. De vormen en ligging van de bebouwing ondersteunt deze veronderstelling door de aanwezige combinatie van zuilengalerijen, kelders en werkplaatsen.

3. ONDERZOEKSGEBIED WESTELIJK GRAFVELD (TRUYDE BRAND)

Het was bekend dat aan de westkant van Heerlen een Romeins grafveld heeft gelegen, bij de huidige Valkenburgerweg (zie afbeelding 1). Volgens Romeins gebruik werden de overledenen langs de wegen begraven. De documentatie van de graven was echter versnipperd en waar de graven precies gelegen hadden, was ook lang niet altijd bekend. Er was geen overzicht, omdat het grafveld niet in één keer is opgegraven, en er geen synthetiserend onderzoek geweest is. Hierdoor ontbrak informatie zoals de lengte en breedte van het grafveld, en wat de datering was van de losse graven en het grafveld als geheel. Evenzeer ontbrak informatie over de begraven bevolking, zoals de sociaal-economische status van de bevolking, onderscheid tussen mannen- en vrouwengraven, et cetera.

LEGACY DATA *WESTELIJK GRAFVELD*

Het westelijke grafveld bevindt zich grotendeels langs de huidige Valkenburgerweg (zie afbeel-

32 Vos, *Sporen en structuren ROB-opgraving*, 65.

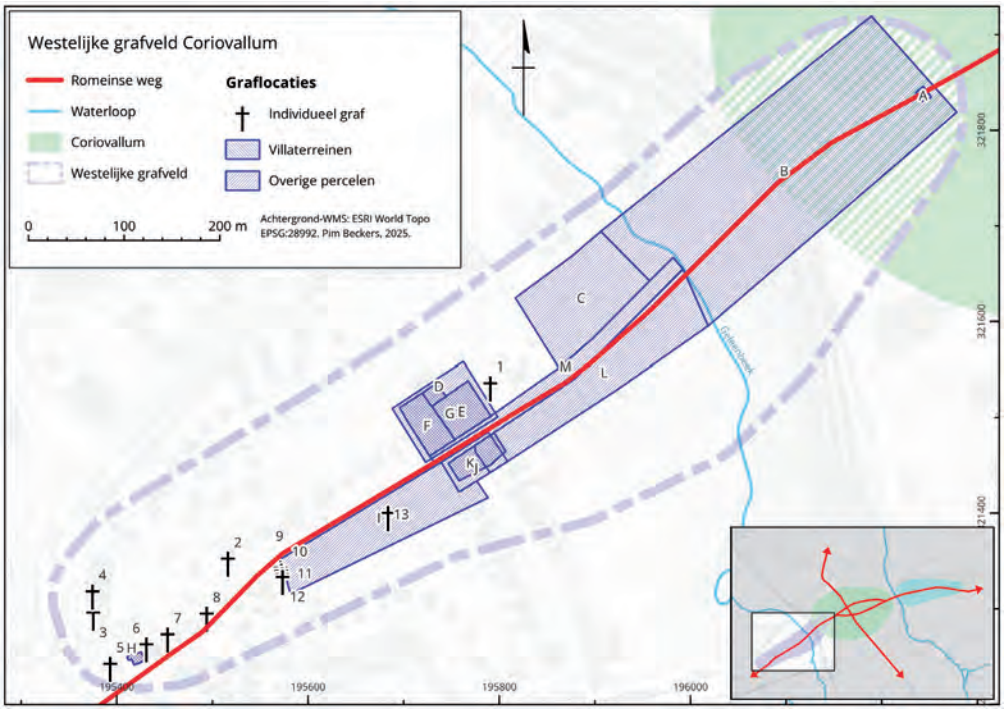

Afb. 5 Onderzoeksgebied van het westelijke grafveld met daarop de terreinen waarin graven zijn aangetroffen zonder exacte locatie en individuele graflocaties. Percelen worden staan in de documentatie onder de volgende toponiemen: A = Villa Savelberg, B = Doodleger, C = Boomgaard Geleenhof, D = Villa Koster, E = Terrein voor villa Koster, F = Terrein naast villa Koster, G = Tegenover Pijnsweg, H = Villa Grasborn, I = Welterhuisje, J = Villa Engelen, K = Nabij Pijnsweg, L = Tussen Pijnsweg en Geleenbeek, M = Westelijk grafveld, N = Graf genoemd in De Maasgouw (1934), O = Graf genoemd in De Maasgouw (1934) (Pim Beckers/Truyde Brand).

ding 5). De graven zijn niet tijdens een georganiseerde opgraving gevonden, maar voornamelijk tijdens de bouw van de vrijstaande woonhuizen. Ook zijn veel graven verloren gegaan, omdat men er te laat achter kwam dat er Romeinse begravingen op het terrein aanwezig waren. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de hernieuwing van de monumentale hoeve Geleenhof aan het eind van de achttiende eeuw. De klei van de brikstenen werd ter plaatse gewonnen, waarbij veel graven met een rijke inhoud zijn verwijderd.[33]

In het westelijke grafveld is een grote verscheidenheid aan graven en bijbehorende grafvondsten aangetroffen. Om dit duidelijk te maken, worden enkele grafclusters en graven verder uitgewerkt in dit artikel. De term 'grafclusters' slaat op grotere gebieden waarvan bekend is dat er één of meerdere graven gevonden zijn, maar waarvan niet bekend is hoeveel graven er gelegen hebben en wat de precieze plaats van de graven was. Bij de term 'graf' is dit juist wel bekend.

Door de wisselende kwaliteit van de *legacy data* is de betrouwbaarheid van de locaties van de graven erg verschillend. Voor sommige graven is een kaart aanwezig, waarop de exacte locatie van het graf aangegeven is. Van andere locaties is alleen een vage beschrijving aanwezig; als er al een beschrijving aanwezig is. Ook is niet

33 Piet Peters, 'Romeinsche en andere vondsten te Heerlen', *De Maasgouw* (1934), 21.

altijd duidelijk hoeveel graven er in een gebied aangetroffen zijn. In totaal zijn er 28 locaties gevonden in de documentatie en meer dan 45 graven. Het precieze aantal graven is helaas niet bekend.

Voor de documentatie van het westelijke grafveld waren Piet Peters, Leo van Hommerich en Joep Gielen verantwoordelijk. Omdat deze mannen kennis hadden het Romeinse verleden van Heerlen en van archeologie, is de archeologische betrouwbaarheid van de graven waaraan zij meegewerkt hebben hoog. Dit betekent niet dat de locatie ook betrouwbaar is: ook zij geven soms een vage beschrijving van een locatie.

Grafcluster C is de 'Boomgaard' van de Geleenhof en ligt aan de oostkant van het grafveld. Over deze locatie is niets bekend, behalve dat er een lichtgroen, bolrond flesje gevonden is. In *De Maasgouw* van september-oktober 1925 wordt vermeld dat dit flesje door het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum van Heerlen is aangekocht (zie afbeelding 6).[34]

AANWINSTEN VOOR HET MUSEUM.

Burgemeester M. Koten van Grevenbicht schonk voor de muntverzameling eene groote gouden munt van Philips IV als heer van Doornik, geslagen in 1651.

Geschonken werden door de aannemers J. J. Limpens en F. Limpens twee steenen resp. met ANNO en 1673, afkomstig uit 't huis no. 58 in de Wijker Brugstraat, en een zestal antieke vorstpannen met golflinie op spitshoekigen rug.

Aangekocht werd een lichtgroen bolrond fleschje, afkomstig uit een Romeinsch brandgraf in den boomgaard van Geleenhof, langs den Valkenburgerweg te Heerlen.

Afb. 6 Krantenbericht met aanwinsten voor het museum, onder andere het flesje uit de boomgaard van de Geleenhof ('Aanwinsten voor het museum', *De Maasgouw*, jrg 45 (1925), aflevering september-oktober, 60).

Grafcluster G is de locatie die in de *legacy data* wordt aangeduid als 'Tegenover Pijnsweg'. De vondsten die horen bij deze grafcluster zijn een schenking van Roosen-Lemmens, een schenking van zo'n zeventig vondsten. Degene die de data heeft beoordeeld en geïnterpreteerd is Jo Jamar, destijds directeur van het Thermenmuseum en stadsarchivaris van Heerlen. Hij geeft aan dat de benaming 'Tegenover Pijnsweg' mogelijk slaat op de graven die gevonden zijn bij de bouw van Huize Koster, waar Piet Peters over geschreven had.[35] Het is niet duidelijk hoe groot het gebied is dat bedoeld wordt met deze plaatsaanduiding. De grafgiften van locatie G bestaan allemaal uit aardewerk en dateren tussen 117 en 400.

Grafcluster J is Huize Engelen. De grafcluster van Huize Engelen wordt genoemd in de documentatie met betrekking tot Huize Koster. Piet Peters heeft daarin het volgende genoteerd: 'Toen indertijd het huis Engelen (vlak er tegenover) gebouwd werd, vond men ook veel vaatwerk enz. afkomstig v. graven.'[36] Helaas geeft hij verder geen informatie, waardoor ook niet bekend is hoeveel graven het betreft en welke vondsten hierbij hoorden. Ook geeft hij niet aan waar Huize Engelen zich precies bevond ten opzichte van Huize Koster. Zodoende is dus ook de exacte locatie van deze graven onbekend.

In tegenstelling tot de grafclusters die zojuist beschreven zijn, is van de individuele graven wel de precieze locatie bekend. Enkele voorbeelden hiervan zullen in het vervolg van dit artikel behandeld worden.

Graf 1 is het graf dat gevonden is bij de 'Huisweide' van de Geleenhof. Peters benoemt deze locatie in een artikel in *De Maasgouw*.[37] Door oude topografische kaarten met elkaar te vergelijken was het mogelijk om te zien waar nieuwe

34 De Maasgouw, 'Aanwinsten voor het museum', *De Maasgouw* (1925), 60.

35 Jo Jamar, 'Aankoop Romeinse collectie van de Katakombenstichting', *Het Land van Herle* (1977) 50; Peters, Romeinsche en andere vondsten te Heerlen', 21.

36 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 859, 589_0019.

37 Piet Peters, 'Romeinsche grafvondsten te Heerlen', *De Maasgouw* (1931), 30-31.

Afb. 7. Kaarten waarop de nieuwe weg (Nieuw Eyckholt) is te zien waarbij graf 4 is gevonden (Pim Beckers/Truyde Brand, Topographisch Bureau, Topografische kaart van Nederland 1968, *https://topotijdreis.nl/kaart/1968/@195779,321447,10.59, geraadpleegd op 11 mei 2024 en Topographisch Bureau,* Topografische kaart van Nederland 1989, *https://topotijdreis.nl/kaart/1989/@195843,321352,11.32, geraadpleegd op 11 mei 2024).*

huizen gebouwd zijn en waar de graven dus gevonden zijn. Bij dit graf zijn meerdere aardewerken vondsten gedaan, namelijk twee bakjes van terra sigillata, een daarvan met *graffito*. De datering van het graf ligt op basis van het aardewerk tussen 81 en 150.

Graf 4 is Bestemmingsplan Geleendal. De locatie van dit graf werd gevonden door een amateurarcheoloog. De plaatsaanduiding in de achtergebleven data was gering: '50 meter vanaf het snijpunt met Rood 14' en 'bij de aanleg van een nieuwe weg, aan de noordkant van de Valkenburgerweg, rond 1977'.[38] Door oude kaarten met elkaar te vergelijken was het mogelijk om te zien welke weg bedoeld werd met de nieuw aangelegde weg: dit bleek Nieuw Eyckholt te zijn. Door met behulp van GIS vijftig meter vanaf het snijpunt van de wegen in te tekenen, was het mogelijk een specifiekere plaatsaanduiding te geven (zie afbeelding 7). Van dit graf is ook bekend wat er gevonden is: een urn, twee glazen armbanden, een *balsamarium* (zalfpotje) van glas, drie spatelsonden (medisch-cosmetisch instrument) en een *fibula* (mantelspeld) (zie afbeelding 8). Het meegeven van glazen armbanden is een gebruik dat in deze re-

38 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 883; Joep Gielen, 'Recente Romeinse vondsten in Heerlen', in: *Het Land van Herle, 28e jaargang, aflevering 3* (1978) 80-81.

gio voorkomt in de La Tène cultuur, met name in de graven van vrouwen.[39] Dit kan dus het graf van een vrouw zijn geweest. Het is ook een van de graven met de meeste bijgiften, die het graf dateren tussen 70 en 120.

Afb. 8. Foto uit 1978 van de grafvondsten uit graf 4 (interne documentatie Het Romeins Museum, map 883, 883_0001 - © 2025 Het Romeins Museum).

Vanuit de *legacy data* is niet met volledige zekerheid te zeggen of Graf 5 daadwerkelijk een graf is, want het wordt beschreven als locatie voor brandplekken. De brandplekken liggen in de zuidwestelijke hoek van het grafveld. In de brandplekken zijn vondsten aangetroffen, waaronder spijkers, gesmolten glas en een verbrande scherf aardewerk. Er wordt nergens een melding gedaan van eventuele crematieresten. Er zijn twee scenario's voor deze plek: ofwel dat een individu hier is verbrand, de botresten zijn verzameld en ergens anders begraven, ofwel dat de resten van de individu verzameld zijn en bij de brandplaats zijn begraven, maar alleen de brandplek teruggevonden is. De bijgiften die deze persoon kreeg zijn ook op de brandstapel geplaatst en er zijn geen onverbrande bijgiften toegevoegd na de crematie. De datering van het graf ligt op basis van de vondsten tussen 50 en 250.

Graf 6 is het graf gevonden bij Huize Hermans en van dit graf is een kaartje bekend met de exacte locatie waar het graf gevonden is. Verder is dit graf afwijkend ten opzichte van de meeste graven uit het grafveld. Het bevat namelijk helemaal geen aardewerk. De bijgiften betreffen een gesmolten glasfragment, het bandvormig beslag van een doosje, en een spiegel.[40] Net als voor de armbanden geldt ook voor de spiegel dat deze in zowel mannen- als vrouwengraven aangetroffen worden, maar toch voornamelijk in vrouwengraven voorkomen.[41] Mogelijk is dus ook in graf 6 een vrouw begraven geweest.

Graf 9 is aangetroffen op de hoek van de Zuster Xavier Nolenslaan (zie afbeelding 9). Dit graf werd, net als graf 10, 11 en 12, aangetroffen bij een kiezelspoor dat afkomstig bleek te zijn van de Romeinse weg. De locatie van deze graven was ook aangegeven op een kaart. Dit is waarschijnlijk door Joep Gielen gedaan, want hij was betrokken bij de opgraving. Dit graf had als bijgiften een klein kommetje, een beker en een munt. De contextdatering van het graf is 80 tot 150. Hoewel de munt ongeveer tien centimeter van het graf vandaan lag, is deze er door Joep Gielen wel bijgerekend.[42] Munten werden aan overledenen meegegeven, zodat zij de veerman Charon in de onderwereld konden betalen. Het meegeven van munten kan een ritueel zijn dat de Romeinen overbrachten naar de noordwestelijke provincies. Het kan ook een vermenging zijn met de Keltisch-Germaanse cultuur, want ook in deze cultuur geloofde men in een leven

39 Nico Roymans en Linda Verniers, 'Glass La Tène Bracelets in the Lower Rhine Region. Typology, Chronology and social Interpretation', in: Julia Koch en Karl-Friedrich Rittershofer red., *Germania Anzeifer der Römisch – Germanischen Kommission der Deutschen Archäologischen Institus 88* (Frankfurt 2013) 195-219 aldaar 195, 209.

40 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 870, 870_0005.

41 Koster, 'De functie en betekenis van de bijgiften in het grafritueel', 45, 47.

42 Joep Gielen, 'Romeinse weg- en grafvondsten aan de Valkenburgerweg te Heerlen op 2 en 3 september 1964', in: *Het Land van Herle* (1964) 102-103.

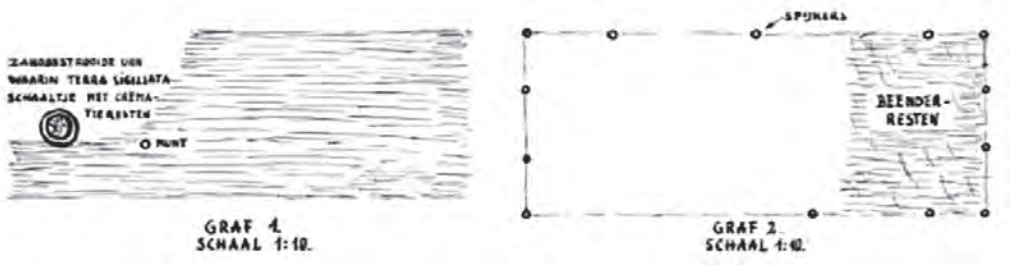

Afb. 9 Tekeningen graf 9 (graf 1 op de tekening links) en 10 (graf 2 op de tekening rechts) (interne documentatie, map 876, 876_0007 - © 2025 Het Romeins Museum).

na de dood en werden munten of andere goederen meegegeven voor het leven in het hiernamaals.[43]

Ook graf 10 is aangetroffen op de hoek van de Zuster Xavier Nolenslaan (zie afbeelding 9). Ook van dit graf was de locatie bekend doordat er een kaart gemaakt was. Dit graf betreft er een uit een rij van vier graven, die vrij dicht op elkaar lagen. Dit graf is echter de enige met een rij spijkers eromheen, die zeer waarschijnlijk resten zijn van de brandstapel. Na de crematie zijn de verbrande botten verzameld en in het westelijke deel van het graf gelegd, zoals te zien is op de tekening die gemaakt is van het graf.[44] Dit graf heeft geen verdere bijgiften.

NIEUW ONDERZOEK NAAR HET WESTELIJK GRAFVELD

De graven zijn uitgewerkt op basis van *legacy data* aan de hand waarvan het volgende te concluderen valt. In de graven van het westelijke grafveld komen voornamelijk aardewerken vondsten voor, zoals in graf 1 en graf 10, maar ze bevatten ook enkele metaal- en glasvondsten. Het aardewerk uit de graven omhelst zowel geïmporteerd aardewerk als aardewerk dat geproduceerd is in Coriovallum. Het meeste aardewerk dat is aangetroffen diende ter voedselconsumptie. In graven die als 'gemiddelde' graven gekenmerkt worden, zijn de bijgiften vaak van aardewerk en hebben deze een functie als tafelwaar, kookgerei en serviesgoed.[45] Omdat vooral dit soort aardewerk is aangetroffen in de graven van het westelijke grafveld, lijkt het erop dat dit grafveld vooral een begraafplaats was voor de gewone burger. Dit is in tegenstelling tot het oostelijke grafveld, dat ook zeer rijke graven bevat. Sommige graven uit het westelijke grafveld hebben andere bijgiften dan de voor het westelijk grafveld gemiddelde samenstelling van serviesgoed, zoals graf 4. Bij graf 6 is een spiegel aangetroffen en graf 8 bevatte een meloenkraal; beide graven hebben verder niet veel bijgiften. Van de redelijk goed onderzochte graven – negen in totaal – heeft het graf met de meeste bijgiften (graf 4) acht vondsten opgeleverd. Daarnaast wijzen de aard en het vrij geringe aantal van hun vondsten erop dat de mensen die hier begraven zijn, niet bijzonder rijk waren. Dit blijkt vooral wanneer men deze graven vergelijkt met vier graven uit het oostelijke grafveld die lijken te wijzen op een grote rijkdom, gezien de kisten en de bijbehorende grafgiften zoals glas (zie hiervoor het onderdeel over het Oostelijke grafveld). Het was helaas niet mogelijk om op basis van de bekende opgravingsdocumentatie een uitspraak te doen over het grafritueel.

43 Koster, 'De functie en betekenis van de bijgiften in het grafritueel', 53.
44 Gielen, 'Romeinse weg- en grafvondsten aan de Valkenburgerweg te Heerlen', 102-103.
45 Tessa de Groot, *Resultaten van de opgraving van een Romeins tumulusgraf in Bocholtz (gem. Simpelveld)* (Amersfoort 2006), 57-58.

De lengte van het grafveld is ongeveer één kilometer. De breedte is verschillend en varieert tussen 130 meter en 270 meter. Veel graven zijn echter zonder documentatie verdwenen. Dat dit de afmetingen zijn die nu bekend zijn, wil niet zeggen dat het grafveld niet groter geweest is.

Het grafveld heeft graven met dateringen uit de eerste, tweede, derde en vierde eeuw. De graven uit de eerste twee eeuwen zijn echter sterk in de meerderheid. Wat opvalt, is dat de graven uit deze vier eeuwen door elkaar liggen in plaats van dat zij elkaar opvolgen. Tussen de archeologische resten van het badhuis zijn twee kalkstenen fragmenten van een grafmonument en een grafsteen gevonden die deze spreiding kunnen verklaren.[46] De fragmenten en de grafstenen hergebruikt in het badhuis.[47] Mogelijk werd het badhuis in de vierde eeuw, toen onrust in het Romeinse Rijk het aanbod aan bouwmateriaal verminderde, verstevigd met materiaal dat voor handen lag. In dit geval dus onderdelen van een grafmonument dat zodanig oud was dat de toenmalige inwoners van Coriovallum zich niet meer om de overledene(n) bekommerden. Zij hebben die grafonderdelen dus hergebruikt als bouwmateriaal en wanneer een stenen grafmarkering wordt verwijderd van zijn plek, is er dus weer plek beschikbaar voor nieuwe begraving. Waarom zou je dan een kilometer de stad uit gaan om je dierbare te begraven op een 'nieuw' grafveld, als er dichterbij ook een plek vrij is?

TERUGBLIK LEGACY DATA

Het is belangrijk om bij deze conclusies in gedachten te houden dat dit onderzoek uitgevoerd is op basis van *legacy data*. Dit betekent dat de gebruikte informatie niet aan de kwaliteitsnormen voldoet die er tegenwoordig zijn. Het kwam dus voor dat er niet altijd iemand met archeologische kennis betrokken was bij het opgraven, waardoor sommige graven te laat werden opgemerkt of al gedeeltelijk verdwenen waren vanwege gebrek aan vooronderzoek. Daarnaast werden niet alle vondsten meegenomen toen. Toch heeft uitwerken nu wel degelijk zin, want elk inzicht over het westelijke Romeinse grafveld vormt een bijdrage aan onderzoek naar Romeinse grafcultuur in Coriovallum en daarbuiten.

4. ONDERZOEKSGEBIED OOSTELIJK GRAFVELD (FLORIS HENRICHS)

Het oostelijke grafveld van Coriovallum strekt zich uit vanaf de oostelijke zijde van de Caumerbeek tot aan de huidige Crutserveldweg, zie afbeelding 1. Mensen zijn hier net als in het westelijke grafveld volgens Romeinse gewoonte langs de eerdergenoemde *Via Belgica* begraven, de Romeinse weg in de richting van Keulen. De meeste graven in dit grafveld zijn aangetroffen tijdens bouwwerkzaamheden. De meeste van deze bouwwerkzaamheden hebben plaatsgevonden tussen 1878 en 1920, wat ertoe heeft geleid dat de beschikbare *legacy data* over deze graven vaak gering en verouderd is. Na 1920 zijn ook nog meerdere graven aangetroffen tijdens kleinere bouwwerkzaamheden en deze zijn meestal beter gedocumenteerd. Hoewel archeologen al wisten dat dat Coriovallum een oostelijk grafveld had, is het nog nooit in zijn geheel onderzocht. Hierdoor kon nog veel informatie over dit grafveld gewonnen worden.

LEGACY DATA *OOSTELIJK GRAFVELD*

Voordat de nieuwe inzichten van het oostelijke grafveld aan de orde komen, is het allereerst van belang dat de aangetroffen vondsten en graven

46 Karen Jeneson, Wouter Vos en Gary White, 'Reconstructing the history of the public baths of Coriovallum, in: Karen Jeneson en Wouter Vos, *Roman bathing in Coriovallum,* (Amersfoort 2020) 161-187 aldaar 186-187; Joe Minis en Stefan Schorn, *Lateinische Inschriften vom Thermengelände in Heerlen*, (Maastricht en Leuven 2019) 25.

47 Het hergebruiken van grafstenen gebeurde vaker. Zo zijn in Rimburg grafstenen gevonden die opnieuw gebruikt zijn in een bruggenhoofd. Zie hiervoor Uta Schröder en Hilde Vanneste, 'Die Ausgrabungen im römischen Vicus von Rimburg', in: *Bonner Jahrbücher 219* (2019) 83.

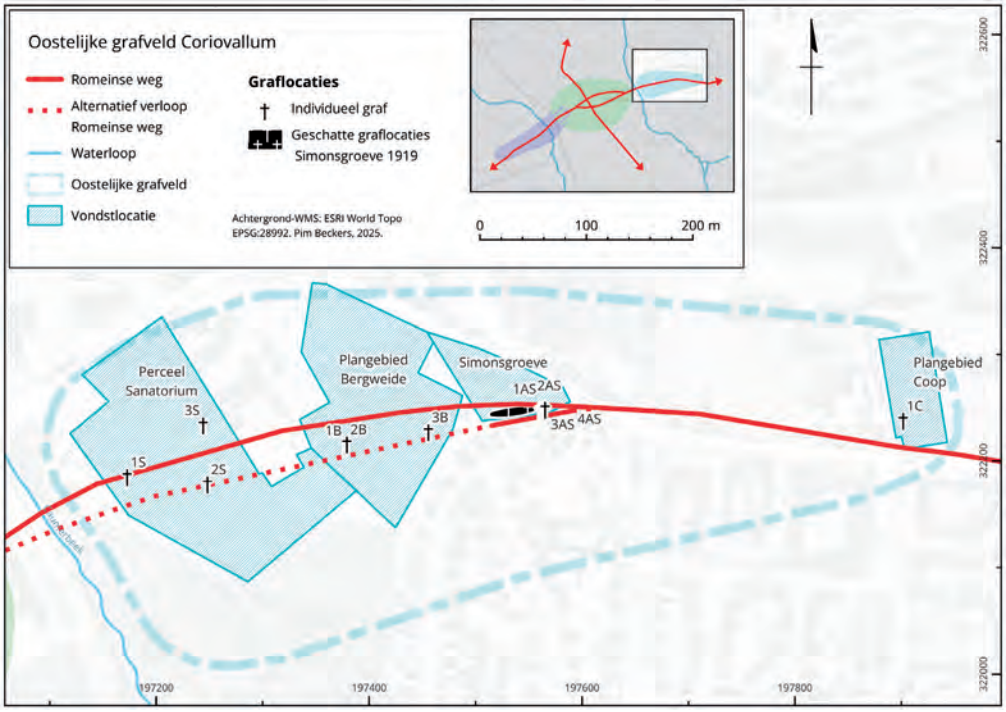

Afb. 10 Onderzoeksgebied van het oostelijke grafveld met daarop de locatie van de graven en de terreinen waarin graven zijn aangetroffen zonder exacte locatie (Pim Beckers/Floris Henrichs).

in het grafveld worden beschreven. Dit is chronologisch gedaan, van de eerste bekende vondsten in 1878 tot de laatste vondsten in 1998. De locaties van de vondsten worden aangegeven op afbeelding 10.

Het eerste bekende moment dat graven zijn aangetroffen in het oostelijke grafveld was in 1878. Op dat moment vonden graafwerkzaamheden plaats in de achtertuin van het Sanatorium, tegenwoordig Huize de Berg. Hoewel in *De Maasgouw* duidelijk staat dat brandgraven en een grafsteenfragment zijn aangetroffen, is de overgeblevene informatie over dit vondstmoment erg gering. Het is niet bekend hoeveel graven zijn aangetroffen, en bovendien waar de vondsten nu precies zijn aangetroffen. De enige vondst waarvan bekend is dat hij is aangetroffen in 1878, is een grafsteen die tegenwoordig in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden staat (zie afbeelding 11). De overige vondsten zijn verdwenen.[48]

In 1888 zijn graven in het weiland van de familie Penners aangetroffen. Wederom is weinig informatie beschikbaar over dit vondstmoment, maar wel is er een artikel over geschreven.[49] Hierin staat dat enkele Romeinse vondsten en een stenen zerk zijn aangetroffen in het weiland van Penners. De bron maakt niet duidelijk wat deze stenen zerk is, maar het vermoeden is dat het om

48 'Inleiding', in: *De Maasgouw,* jrg 1, nummer 15 (1879) 1; Rijksmuseum van Oudheden, *Grafsteen van een echtpaar* (betreffende inv. nr. H.C.u. 1); Leo van Hommerich, 'Het vraagstuk Coriovallum' in *Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg* (1949) 275-293, aldaar 281.

49 Limburger Koerier, 'Limburgsch Nieuws', in: *Limburger Koerier 26 januari* (1889).

Afb. 11 De grafsteen die is aangetroffen in 1878 in de achtertuin van het Sanatorium (Rijksmuseum van Oudheden, Grafsteen van een echtpaar, inventarisnummer: H.C.u. 1, geraadpleegd op 29 september 2025.

een askist gaat. Van dit vondstmoment zijn enkel vijf vondsten bewaard gebleven, die nu in het depot van Het Romeins Museum liggen. Deze vondsten dateren tussen 60 en 200 en zijn niet beschadigd, waardoor het vermoeden is dat ze inderdaad aan een graf hebben toebehoord; vondsten zijn dan immers onbeschadigd in de grond beland. Het is niet gelukt om vast te stellen waar het weiland van Penners precies lag in het oostelijke grafveld, dus het is voor nu onduidelijk waar de vondsten zijn aangetroffen. Dat is jammer, omdat een stenen zerk is aangetroffen waarvan de inhoud enorm rijk kan zijn geweest.[50]

In 1908 zijn vijftien vondsten bij het Sanatorium aangetroffen. Deze vondsten zijn overgedragen aan de gemeente en liggen nu in het depot van Het Romeins Museum. Behalve een melding dat ze zijn aangetroffen, is verder geen informatie bekend over de vondstwijze of eventuele grafcontexten. Wederom zijn veel vondsten compleet; wat suggereert dat ze aan graven hebben toebehoord. De vondsten hebben een ruime datering van 50 tot 425. Waarschijnlijk zijn dus meerdere graven aangetroffen bij het Sanatorium in 1908. Verder is er weinig bekend over dit vondstmoment.

50 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 919.

In 1910 vonden werkzaamheden plaats aan de westzijde van het Sanatorium. Tijdens deze werkzaamheden trof men de Romeinse weg, de *Via Belgica*, en een Romeins graf aan. Van het graf is onduidelijk of de aangetroffen vondsten ooit in het depot van Het Romeins Museum zijn beland en het is daarom niet mogelijk om het graf te dateren. Wel viel de locatie van het graf en de Romeinse weg ongeveer te bepalen dankzij de tekening en beschrijving van Piet Peters: graf 1S op afbeelding 10.[51]

In 1920 werden door een zekere broeder Antonius van het Sanatorium twee graven ontdekt. Graf 2S op de kaart was het eerste graf dat is aangetroffen. Hiervan is het niet zeker of het daadwerkelijk een graf is, aangezien Peters schrijft dat geen crematiemateriaal bij de vondsten lag. Daarom veronderstelde Peters dat het ook een pottenbakkersoven kan zijn geweest. Het tweede graf lag meer ten zuiden van het Sanatorium en bevatte vaatwerk en een urn. Dit graf is niet ingetekend op een kaart en het is daarom onduidelijk waar het is aangetroffen. Verder is het onduidelijk welke vondsten in beiden graven zijn aangetroffen waardoor een datering niet mogelijk is.[52]

In 1919, tijdens graafwerkzaamheden in de Simonsgroeve, werden zestien brandgraven ontdekt aan de zuidzijde van de groeve, zoals te zien op afbeelding 10. Peters schreef het volgende over hoe met de vondsten uit de graven werd omgegaan: 'Veel werd stukgeslagen en verder de Molenberg afgevoerd'.[53] Niet alle vondsten zijn verloren gegaan op deze wijze, want Peters heeft meerdere voorwerpen weten te kopen van de werknemers. Dit betekent wel dat de informatie verloren is gegaan over de individuele graven op deze locatie. Het materiaal is namelijk uit de grond gegraven zonder te documenteren welke vondst bij welk graf heeft gehoord. Ook is het onzeker hoeveel graven zijn aangetroffen in de groeve; het getal zestien wordt genoemd door Peters, maar dit hoeft niet correct te zijn. Gezien de slechte vondstomstandigheden, kan het zijn dat veel meer graven zijn aangetroffen.[54] De vondsten dateren van 50 tot 400, al dateren de meeste vondsten uit de vierde eeuw. Verder is het opmerkelijk dat geen vondsten uit de derde eeuw dateren.

In juni 1920, tijdens een uitbreiding van de Simonsgroeve naar het oosten, is de werknemer Cloos op een stenen kist gestuit, zie afbeelding 12 en graf 1AS op de kaart. Na de ontdekking van de eerste kist werd al snel een tweede soortgelijke kist ernaast gevonden, zie graf 2AS op de kaart. De zandstenen kisten werden hierna geopend en bleken Romeinse askisten te zijn met een rijke inhoud. Enkele dagen later werden nog twee zandstenen askisten ontdekt, zie graven 3AS en 4AS op de kaart. Net als de eerste twee waren deze ook rijk gevuld met bijzondere bijgiften voor de dode. In tegenstelling tot de graven die in 1919 zijn aangetroffen, is voor deze graven veel documentatie beschikbaar. Ook zijn alle vondsten bewaard gebleven, omdat het Rijksmuseum van Oudheden ze in 1930 heeft gekocht van de eigenaren, de gebroeders Simons, met behulp van het Reuvensfonds. Hierdoor kan een veel duidelijker beeld gevormd worden over deze vier graven, in tegenstelling tot de andere aangetroffen graven in de Simonsgroeve.[55]

De askisten zijn gemaakt van geelgrijzig, zacht zandsteen. Deze zandsteen werd geïnterpreteerd door Peters als dezelfde soort zandsteen die boven bij het Aambos nog altijd voorkomt en behoort tot de categorie Nievelsteiner zand-

51 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 922.
52 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 918; De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 920.
53 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 922.
54 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 922.
55 Piet Peters, 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum. Vier zandstenen Aschkisten', in: *De Maasgouw* (1920) 51–57.

Afb. 12 Foto Peters naast de askisten (onbekende fotograaf, interne documentatie Het Romeins Museum, map 924, 924_0057-© 2025 Het Romeins Museum).

steen. Het is dus mogelijk dat het zandsteen voor askisten lokaal is gewonnen en dat de askisten lokaal zijn gefabriceerd, maar Nievelsteiner zandsteen komt op veel locaties voor. Dit betekent dat de askisten ook geïmporteerd kunnen zijn. De kisten zijn uit één stuk zandsteen gekapt, waarbij de binnenzijde gladder is afgewerkt dan de ruwe buitenzijden van de kisten.[56]

Askist 1 kon niet gedateerd worden, omdat de twee vondsten die in de kist lagen verbrijzeld zijn bij het openen. Waarschijnlijk zal deze een soortgelijke datering hebben als askist 2, omdat die askist op dezelfde wijze gefabriceerd is. De twee vondsten die in askist 1 zaten waren *unguentaria,* oftewel glazen, trechtervormige bekers die op twee wijzen gebruikt konden worden: als *lacrimarium* (tranenvanger) of als *balsamarium* (zalf- of olieflesje). Het is niet duidelijk waarvoor de twee *unguentaria* in dit graf gediend hebben, maar Peters beschrijft ze als *balsamaria*.[57]

In en rondom askist 2 zijn 23 vondsten aangetroffen. Dit waren zes vondsten van glas, vijf van brons, acht van aardewerk, twee van bot, één van vuursteen, en als laatste een gouden flaconnetje. Veel van deze objecten lijken unieke creaties te zijn van gespecialiseerde ambachtslieden, waardoor gebrek aan vergelijkingsmateriaal geen datering toestaat. Gelukkig zijn wel drie duidelijk te dateren olielampjes gevonden bij het *ustrinum* (brandplaats). Hierdoor kon bepaald worden dat het graf niet eerder kan zijn aangelegd dan 190 en waarschijnlijk niet later dan 250.[58]

56 Peters, 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum', 51-57; Dreesen, R. J. M., *Natural stone* (Gent 2020) 153.
57 Peters, 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum', 51-57.
58 Peters, 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum', 51-57.

Afb. 13 Foto van de vondsten aangetroffen in askist 2 graf (Rijksmuseum van Oudheden, Grafvondsten Heerlen (1)*, geraadpleegd op 29 september 2025 van https://www.rmo.nl/collectie/tijdelijke-topstukken/grafvondsten-heerlen-1/).*

Afb. 14. Foto van de vondsten aangetroffen in askist 4 graf (Rijksmuseum van Oudheden, Grafvondsten Heerlen (2)*, geraadpleegd op 29 september 2025 van https://www.rmo.nl/collectie/tijdelijke-topstukken/grafvondsten-heerlen-1/).*

Askist 3 bevatte vijf vondsten, namelijk vier glazen objecten in de kist en een ijzeren sleutel daarbuiten. Net als bij askist 1 is geen dateerbaar materiaal bij dit graf aangetroffen. Wel kan men ervan uitgaan dat deze askist een vergelijkbare datering moet hebben als kist 2.[59]

In askist 4 zijn veertien vondsten aangetroffen: drie gouden objecten, zes van barnsteen, drie van glas, één stuk aardewerk, en een kistje gemaakt van schildpadschild. Net als bij askist 1 en 3 is geen dateerbaar materiaal bij askist 4 aangetroffen. Jasper de Bruin geeft aan dat het aardewerken lampje uit de tweede eeuw dateert, maar dit kon niet gecontroleerd worden tijdens dit onderzoek. Wel kan ervan uitgegaan worden dat deze askist een vergelijkbare datering kan hebben als kist 2.[60]

Tijdens de bouw van de nieuwe COÖP broodfabriek in 1967 is één brandgraf aangetroffen, graf 1C. Dit graf is erg goed beschreven door Joep Gielen in een artikel. Het graf werd twee meter onder het maaiveld aangetroffen en lag slechts enkele meters ten noorden van de Romeinse weg, die ook is aangetroffen bij de bouw. Enkele bijgiften zijn vernietigd door de graafmachine voordat duidelijk werd dat men was gestuit op een graf. Meerdere van deze vondsten waren te dateren, waardoor bepaald kan worden dat dit graf tussen 81 en 120 moet zijn aangelegd.[61]

Op 7 februari 1994 werden twee brandgraven ontdekt tijdens de bouw van het verpleeghuis Bergweide, zie graf 1B en 2B op afbeelding 10. Graf 2B bevatte gecremeerde botresten zonder as en vondsten, terwijl in graf 1B een rode urn werd aangetroffen met daarin crematie- en asresten. De urn kon niet gebruikt worden voor het dateren van dit graf, omdat hij te beschadigd was. Enkele dagen na de ontdekking van de brandgraven werd een kuil ontdekt aan de oostzijde van het plangebied Bergweide, waarin Romeins aardewerk werd aangetroffen, zie graf 3B op afbeelding 10. Bij dit (potentiële) graf zijn geen crematie- of asresten aangetroffen, omdat het hier mogelijk om een inhumatiegraf oftewel lijkbegraving gaat. Het archeologische grondspoor dat hier is aangetroffen, is twee meter lang en kan daarom heel goed een inhumatiegraf zijn.[62] Verder is het niet ongebruikelijk dat het botmateriaal uit de Romeinse tijd volledig weggeteerd is in de Limburgse lössgrond.[63] Ook is dit spoor middenin het oostelijke grafveld gevonden en zijn de vondsten archeologisch compleet. Er zijn dus meerdere redenen waarom hier gedacht kan worden aan een inhumatiegraf, maar dit bewijzen kan niet meer. Dit (potentiële) graf dateert tussen 340 en 400.

In 1999 werd door een graafmachinist, die in de achtertuin van het Sanatorium bezig was, één pot ontdekt, zie graf 3S op afbeelding 10. Deze pot heeft waarschijnlijk aan een Romeins graf toebehoord en dateert tussen 300 en 400.[64]

De *legacy data* die beschikbaar zijn van dit grafveld verschilden in bruikbaarheid. Geen van de graven is op een archeologische wijze opgegraven, waardoor de documentatie vaak erg summier is en de vlaktekeningen meestal niet accuraat zijn. Dit is voor de meeste graven het geval; alleen de askisten zijn voor die tijd erg goed gedocumenteerd. Vlaktekeningen, foto's en een uiterst lange beschrijving van Peters hebben ervoor gezorgd dat deze rijke graven goed gedocumenteerd zijn. Ook Gielen heeft de door hem gedocumenteerde graven altijd goed beschreven. In het algemeen kan echter gesteld worden dat de *legacy data* voor dit grafveld niet voldoende toereikend zijn om een goed beeld te vormen over dit grafveld. Gelukkig zijn wel veel

59 Peters, 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum', 51-57.
60 Peters, 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum', 51-57; Jasper de Bruin, *Een voorname dame uit Heerlen*.
61 Joep Gielen, Romeinse vondsten aan de Voskuilenweg te Heerlen, in: *Het Land van* Herle (1967) 37-40, aldaar 37-38.
62 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 927.
63 Gerard Tichelman (Persoonlijke communicatie).
64 De Vondst Heerlen, Het Romeins Museum, map 928.

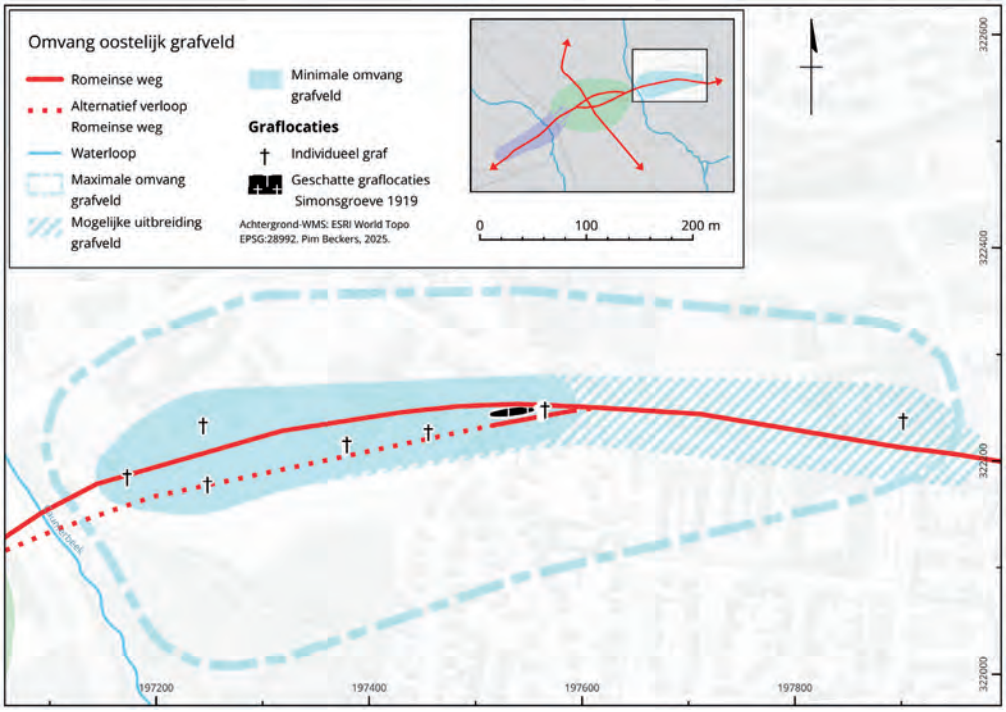

Afb. 15 Onderzoeksgebied van het oostelijke grafveld met geschatte omvang van het grafveld (Pim Beckers/Floris Henrichs).

van de vondsten goed bewaard gebleven in het depot van Het Romeins Museum. Hieruit kunnen nog veel nieuwe, relevante data gewonnen worden over het grafveld, zoals later besproken in deze synthese.

NIEUW ONDERZOEK NAAR HET OOSTELIJK GRAFVELD

Voor het oostelijke grafveld waren maar weinig accurate kaarten beschikbaar om de locaties van de graven te achterhalen. Hierdoor konden slechts elf locaties van graven aangegeven worden op de kaart, zie afbeelding 15. Buiten deze elf graven is er nog een graf in de achtertuin van het Sanatorium aangetroffen en zijn er ook nog zestien graven aangetroffen in de Simonsgroeve, waarschijnlijk aan het zuidelijke gedeelte van het terrein. Deze 28 graven representeren de geïdentificeerde graven die zijn aangetroffen in het grafveld. Daarnaast zijn er veel vondsten aanwezig in het depot die wel in dit grafveld zijn aangetroffen, maar niet direct met een specifiek graf geassocieerd kunnen worden. Er kan daarom vanuit worden gegaan dat in werkelijkheid meer graven moeten zijn gevonden dan deze 28. Deze vondsten zijn voornamelijk gevonden bij het Sanatorium en de Simonsgroeve.

De meeste graven liggen op twintig meter afstand van de Romeinse weg, de *Via Belgica*, die dankzij dit onderzoek ook accurater kan worden aangegeven (zie afbeelding 15). Hiermee kan de breedte van het grafveld op ongeveer twintig meter worden vastgesteld. De lengte van het grafveld viel moeilijker te bepalen, omdat één graf bijzonder ver van de rest vandaan lag; zie het meest oostelijk aangegeven graf op afbeelding 15. Als dit graf aan het grafveld toebehoort, dan is het grafveld maar liefst 750 meter lang; als het aan een andere vindplaats toebe-

hoort, is het grafveld slechts 450 meter lang, ongeveer van de Caumerbeek tot de Simonsgroeve.

In het oostelijke grafveld zijn honderdtien aardewerkvondsten aangetroffen die gedateerd konden worden. De meeste dateren uit de tweede en vierde eeuw. Beduidend minder exemplaren stammen uit de eerste en derde eeuw. De oudste vondsten in het grafveld dateren uit de tweede helft van de eerste eeuw, waarmee dit dus waarschijnlijk de vroegste periode is wanneer dat mensen hier begraven werden. De meeste vondsten dateren uit de tweede eeuw en deze periode kan worden gezien als de bloeiperiode van grafveld. In de derde eeuw volgt een duidelijke terugval in het aantal vondsten, en verder zijn aangetroffen vondsten bijna allemaal in de eerste helft van deze eeuw vervaardigd. In de tweede helft van de derde eeuw lijkt verder slechts één vondst mogelijk gedateerd te kunnen worden, waardoor het mogelijk is dat het grafveld een halve eeuw niet is gebruikt. In de vierde eeuw neemt het aantal vondsten en daarmee het gebruik van het grafveld opnieuw toe, zij het in mindere mate dan in de tweede eeuw. Er zijn vondsten die dateren uit de tweede helft van de vierde eeuw, maar geen vondsten zijn bekend uit de vijfde eeuw en het grafveld moet rond deze periode dus buiten gebruik zijn geraakt.

De aardewerkvondsten uit het oostelijke grafveld zijn ingedeeld in vijf functiegroepen: voedselvoorbereiding, voedseltransport, schenkgerei, gebruiksaardewerk en fijne tafelwaar (aardewerk gebruikt als servies).[65] Fijne tafelwaar vormt door alle eeuwen heen ongeveer de helft van de vondsten aangetroffen in het grafveld. De overige categorieën veranderen wel van eeuw tot eeuw. In de eerste eeuw wordt voornamelijk aardewerk voor voedselbereiding meegegeven, zoals wrijfschalen. In de tweede eeuw wordt het populair om schenkgerei mee te geven aan de gestorvene en dit houdt aan tot halverwege de derde eeuw. De vierde eeuw laat een duidelijke verandering zien: naast de blijvende aanwezigheid van tafelwaar worden nu vooral grote ruwwandige kookpotten als urnen gebruikt. Dit is niet alleen een verandering in aardewerk, maar ook een verandering in begrafenismethode: van voornamelijk begravingen zonder urn naar begravingen met urn.

Ook de aardewerkcategorieën van het oostelijke grafveld verschuiven sterk in de loop van de tijd. In de eerste eeuw worden voornamelijk witgebakken wrijfschalen en *terra sigillata* meegegeven. In de tweede eeuw is een afname van wrijfschalen en *terra sigillata* te zien, maar ook een toename van lokaal gladwandig en geverfd aardewerk als tafelwaar. In de derde eeuw daalt het aantal vondsten fors en is het gladwandige en geverfde aardewerk voornamelijk vervangen door ruwwandig aardewerk. De vierde eeuw laat een heropleving zien in het aantal vondsten, maar met minder variatie in de categorieën. Uit deze periode worden vooral *terra sigillata* en grote ruwwandige urnen aangetroffen.

Ongeveer dertig procent van de vondsten is lokaal vervaardigd in de eerste tot en met de derde eeuw; de periode dat de pottenbakkersindustrie in Coriovallum actief was. In de eerste en tweede eeuw is sprake van een mix van lokaal aardewerk en geïmporteerde Zuid-Gallische *terra sigillata*. In de derde eeuw overheerst lokaal ruwwandig en gladwandig aardewerk, totdat de pottenbakkersindustrie rond 250 verdwijnt. Vanaf de vierde eeuw verandert dit beeld drastisch: de lokale productie is verdwenen en geïmporteerd aardewerk, vooral Oost-Gallische *terra sigillata* en 'Eifelwaar', wordt nu aangetroffen in het grafveld.

TERUGBLIK LEGACY DATA

Zoals eerder besproken waren de geschreven *legacy data* erg gering en is over de meeste vondstmomenten niet veel geschreven informatie beschikbaar. Hierdoor is veel informatie ver-

65 Julie van Kerckhove, *Aardewerk uit de Romeinse tijd: werkmap* (PowerPoint PASTA Romeins aardewerk cursus) (Zutphen 2018).

loren gegaan over dit grafveld. Maar, omdat het vondstmateriaal goed bewaard is gebleven, waren er genoeg *legacy data* om een onderzoek te doen dat nieuwe informatie over het grafveld heeft opgeleverd.

5. ALGEMENE KENNISWINST *LEGACY DATA*

De deelconclusies van de drie afstudeeronderzoeken maken met betrekking tot de *legacy data* duidelijk dat de data bruikbaar zijn en belangrijke informatie bevat, maar het blijft belangrijk om kritisch te zijn. De data zijn namelijk vaak incompleet en niet altijd even kwalitatief. Dit betekent echter niet dat de data geen waarde hebben als informatiebron. Wanneer men met een degelijk onderzoeksvoorstel komt, kunnen *legacy data* wel degelijk als basis voor nieuwe kennis dienen. Uit de NAR 65 zijn relevante onderzoeksvragen geselecteerd (zie het begin van dit artikel) die met behulp van de drie onderzoeken in meer of mindere mate beantwoord kunnen worden. Uit de antwoorden blijkt dat de *legacy data* geresulteerd hebben in nieuwe kennis en dat bestaande stellingen opnieuw bevestigd konden worden. Elke vraag wordt hieronder per onderzoeksgebied in behandeling genomen.

1) Wanneer is Coriovallum gesticht, en waaruit blijkt dat of is dat te verklaren?

Uit het onderzoek naar het Zwarte Veldje blijkt dat de houtbouwfase in het gebied ruwweg aanvangt in de Augusteïsche periode (27 v.-14 n. Chr.). De eerste pottenbakkersovens stammen mogelijk ook uit deze periode. Waarschijnlijk werd pas vanaf ongeveer 100 n.Chr. gebruik gemaakt van steenbouw binnen het Zwarte Veldje. De site zal dus in of kort vóór de Augusteïsche periode zijn ontstaan.

Uit het onderzoek naar het westelijke grafveld blijkt dat de oudst gedateerde vondsten twee munten betreft die dateren uit de periodes tussen 16 en 2 v.Chr. en tussen 16 v.Chr. en 22 n.Chr. De dateringen van veel andere vondsten beginnen rond het begin van de jaartelling. Het grafveld wordt daarna tot in de vierde eeuw gebruikt. De aanvang van dit grafveld wordt dus geschat in of kort vóór de periode 16 tot 2 v.Chr.

Het oostelijk grafveld lijkt pas vanaf de tweede helft van de eerste eeuw in gebruik te zijn genomen en bleef in gebruik, met onderbrekingen, tot het einde van de vierde eeuw. Hierdoor biedt het grafveld geen aanknopingspunten voor het bepalen van een stichtingsdatum van de nederzetting gezien de eerste vondsten aanzienlijk later zijn dan het ontstaan van de nederzetting.

2) Wat is de ruimtelijke uitleg en omvang van de *vicus*?

Het Zwarte Veldje ligt in de kern van de nederzetting, waardoor geen uitspraak gedaan kan worden over de begrenzing van Coriovallum. Inhoudelijk kan wel gesteld worden dat ook in het centrum een pottenbakkersindustrie aanwezig was. Houtbouw maakte na verloop van tijd plaats voor steenbouw en geeft een langdurige bewoning aan van de nederzetting.

Het westelijke grafveld is ongeveer een kilometer lang. De bevolking was in de tweede eeuw zodanig groot dat men tot een kilometer buiten de stad nog nieuwe graven aanlegde. Een deel van het westelijke grafveld is gelegen binnen de geschatte omvang van de nederzetting. Dit is te verklaren aan de hand van uitdijing van de nederzetting: voor de groeiende bevolking was meer ruimte nodig binnen de nederzetting, en om die ruimte te creëren moest het grafveld verder naar het westen uitgebreid worden.[66]

Het oostelijke grafveld is op zijn langst 750 meter lang en strekt zich uit langs de Romeinse weg van de Caumerbeek tot wat tegenwoordig de Crutserveldweg is. Hierbij moet opgemerkt worden dat deze lengte enkel gebaseerd is op één

66 Om een nauwkeurigere omvang van de nederzetting te bepalen zijn meer archeologische aanwijzingen nodig voor bewoning aan de oostzijde van de Geleenbeek.

graf dat driehonderd meter van de andere graven is aangetroffen. Als dit graf buiten het Romeinse grafveld lag, dan zou het grafveld slechts 450 meter lang zijn. De afstand tussen de oostelijke grens van het westelijke grafveld en de westelijke grens van het oostelijke grafveld beslaat ongeveer negenhonderd meter. Ervan uitgaande dat de grafvelden begonnen waar de nederzetting eindigde, is de omvang van Coriovallum dus in ieder geval minimaal zo'n negenhonderd meter breed geweest. De afstand tussen de beekdalen van de Caumerbeek en de Geleenbeek ligt tussen de 1050 en 1200 meter. Als de beekdalen een indicatie geven van de maximale omvang van de nederzetting, dan moet er dus gedacht worden aan een maximale omvang tussen de 1050 en 1200 meter.

3) Wat is er bekend over het verloop en de datering van de (eerste) wegen en hoe ontwikkelt het stratenpatroon zich in de loop van de Romeinse tijd in Coriovallum?

Uit het onderzoek naar de Romeinse weg op het Zwarte Veldje blijkt dat deze waarschijnlijk werd aangelegd rond het jaar 70 en mogelijk is onderhouden en gebruikt tot 120, zo blijkt uit de vondstdateringen. Hierbij moet opgemerkt worden dat deze weg een moeilijk te dateren structuur was zonder de profielen verder uit te werken; bovenstaande dateringen zijn dus zeer ruwe schattingen.

Ervan uitgaande dat het westelijke grafveld vanaf het begin af aan langs de Romeinse weg werd aangelegd, kan echter wel gesteld worden dat de weg even oud als, zo niet ouder dan dit westelijke grafveld zou zijn. De weg zou dan gedateerd kunnen worden vóór 2 v.Chr. Of destijds sprake is geweest van een verharde weg of onverhard pad, kan echter niet met zekerheid gesteld worden.

Tijdens het onderzoek naar het oostelijke grafveld bleek dat de Romeinse weg vaker is aangetroffen in het grafveld dan eerder werd gedacht. Hierdoor kon de locatie van de Romeinse weg door het grafveld beter worden vastgesteld, zoals te zien op afbeelding 15. Een datering van de weg is niet achterhaald. Mocht de weg even oud of ouder zijn als het grafveld, dan kan een eventuele datering geschat worden vóór de tweede helft van de eerste eeuw.

4) Welke typen van gebouwen kunnen worden herkend in de *vicus*? En welke juist in de directe nabijheid van het badhuis? Wat zijn hun kenmerken, datering, ontwikkeling, functie en fasering? Hoe verhouden de gebouwen zich tot de lay-out van Coriovallum gelet op straten en grachten?

Veel is niet bekend over de functies van de bebouwing op het Zwarte Veldje. Eén structuur binnen het onderzoeksgebied was mogelijk een gebouw met latrines of stallen. De gebouwen met pottenbakkersovens werden vanzelfsprekend bewoond door ambachtslieden met een aandeel in de pottenbakkersindustrie. Het is niet ondenkbaar dat de *streifenhäuser* ook gewoonweg als woonhuizen gebruikt werden, al dan niet met werkplaats of winkel. Kelders reflecteren mogelijk een behoefte aan relatief koele ruimte voor conserveringsdoeleinden van bederfbare goederen, of ze zijn een uiting van de vraag naar extra opslagruimte van waren. *Porticus* (zuilengalerijen) aan beide zijden van de weg zouden een uitkomst bieden voor handelaren die hun waren aan de kant van de weg hoopten te verkopen, in de buurt van het badhuis. De vindplaats kan aan de hand van het onderzoek onderverdeeld worden in twee fases. Vanaf de Augusteïsche periode (27 v.Chr.-14 n.Chr.) een houtbouwfase tot 100 en tot ongeveer 120 een steenbouwfase. Een derde fase loopt van 120 tot hoogstens 400.[67]

67 Tijdens de onderzoeken naar het westelijke en oostelijke grafveld zijn geen sporen van bebouwing aangetroffen op het grafveld. Daarom is het op basis van deze twee onderzoeken niet mogelijk om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden

5) Valt er iets te zeggen over de relatie tussen de nabijgelegen gebouwen en het badhuis gelet op functie, datering, bouwwijze, oriëntatie, etc.?
Uit het onderzoek naar het Zwarte Veldje blijkt een bijna onvermijdelijke continuïteit van de structuren op het Zwarte Veldje en de structuren van het 'Thermenterrein'. De Romeinse weg in dit onderzoeksgebied is met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid verbonden aan de Romeinse weg ten noorden van het badhuis. Op de hoek van het badhuis heeft een aanzienlijk gebouw gestaan, mogelijk een *mansio*, waarvan de muurstructuur in één lijn verbonden is geweest met de westelijke bebouwing van het Zwarte Veldje. Gezien de belangrijke ontmoetingsplaats die het badhuis was, is het waarschijnlijk dat de weg redelijk veel verkeer moet hebben gekend. Dit heeft mogelijk handelaren aangetrokken die hun waren hoopten te verkopen aan de kant van de weg.[68]

6) Wat valt er in algemene zin te zeggen over de ambachtelijke activiteiten in de *vicus* m.b.t schaal, de mate van specialisatie, de aardewerk-, metaal- en baksteenproductie en eventuele artisanale activiteiten (leer of bot)?
De hoeveelheid vondstmateriaal van het Zwarte Veldje was vele malen groter dan voorzien en de dataset van vondsten heeft eerst een herstructurering nodig voordat er ook maar analyses uitgevoerd kunnen worden om deze onderzoeksvraag te beantwoorden. Dit herstructureren ging ver voorbij de grenzen van haalbaarheid met betrekking tot de onderzoekstermijn. Daarom bleef deze vraag in dit onderzoek onbeantwoord, echter is een antwoord wel op zijn minst deels mogelijk met vervolgonderzoek. Tot die tijd kan in ieder geval gesteld worden dat de pottenbakkersovens een direct bewijs zijn van de pottenbakkersindustrie binnen het onderzoeksgebied.

In het westelijke grafveld is aardewerk van lokaal gewonnen klei aangetroffen. De aanwezigheid van Heerlense waar wijst op productie in Coriovallum zelf. Andere vondsten zijn waarschijnlijk geïmporteerd in Coriovallum.

Voor het onderzoek naar het oostelijke grafveld geldt dat, net zoals in het westelijke grafveld, lokaal geproduceerd aardewerk is aangetroffen in de graven. Verder zijn de aangetroffen askisten geproduceerd van lokaal gewonnen zandsteen.

7) In hoeverre zijn de grafvelden bekend en wat weten we over eventuele grafrituelen, rijkdom, variatie en demografie?
In het westelijke grafveld zijn alleen reguliere graven aangetroffen. Er zijn geen monumentale grafstenen of stenen grafkisten aangetroffen. De aanwezige vondsten duiden ook niet op een bijzonder hoge sociaal-economische status van de begraven individuen. Waarschijnlijk is het westelijke grafveld gebruikt als een grafveld voor de doorsnee bewoner van Coriovallum. De meeste bijgiften zijn aardewerk, dat kon worden gelinkt aan voedingsmiddelen. Deze link kan twee verklaringen hebben. Ten eerste was het gebruikelijk in de Romeinse tijd om drank en voedsel aan de doden mee te geven, omdat men in de overtuiging leefde dat de doden dezelfde behoeften als de levenden hadden. Het meegeven van servies duidt daarom op een geloof in leven na de dood. De bijgiften zijn dus bedoeld om de doden te voorzien van benodigdheden in het hiernamaals. Ten tweede bestaat de mogelijkheid dat het aardewerk gebruikt is als servies bij een rituele dodenmaaltijd. Het aardewerk zou dan na het nuttigen van de maaltijd in het graf gezet zijn. Het aardewerk werd ritueel begraven en niet meer gebruikt in het dagelijks leven. Een derde mogelijkheid bestaat uit de combinatie van de twee voorgaande verklaringen. Het aardewerk

68 Tijdens de onderzoeken naar het westelijke en oostelijke grafveld zijn geen sporen van bebouwing aangetroffen op het grafveld. Daarom is het op basis van deze twee onderzoeken niet mogelijk om deze onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

werd aan de doden meegegeven zodat de doden en de nabestaanden samen nog een laatste keer een maaltijd konden delen. Na de dodenmaaltijd behielden de doden hun bijgiften voor het hiernamaals. [69]

Uit het onderzoek naar het oostelijk grafveld blijkt dat het vaak moeilijk is om goed te bepalen of en hoe grafrituelen hebben plaatsgevonden. Dit is te wijten aan de slechte documentatie van de grondsporen, want vaak zijn enkel de vondsten genoteerd. Onder de gedocumenteerde vondsten vallen wel enkele objecten die waarschijnlijk voor ceremoniële doeleinden zijn gebruikt. Zoals het *unguentarium*, een soort glazen flesje met lange nek, dat mogelijk gebruikt kan zijn als een 'tranenvanger' voor de familieleden, of als zalfflesje. Ook is een bronzen badpannetje aangetroffen dat kan zijn gebruikt om het lichaam van de overledene te wassen. De meeste graven in het oostelijke grafveld bevatten slechts enkele stukken aardewerk. Deze kunnen als reguliere Romeinse graven geïnterpreteerd worden, al lijken de grafgiften wel te variëren door de eeuwen heen. Het is duidelijk uit de grondsporen en vondstomstandigheden dat verschillende wijzen van begraving zijn toegepast op het grafveld.

Bij de individuele graven was te achterhalen dat de crematieresten na de verbranding zijn verzameld, onder andere door zeven of *bone-picking*, en op een andere locatie op het grafveld zijn begraven. Sommige crematieresten zijn verpakt in urnen of juist niet, en weer andere crematieresten zijn in de monumentale askisten gedeponeerd. Eén individu is mogelijk geïnhumeerd in tegenstelling tot de gebruikelijke crematie. De begravingskeuze kan verklaard worden door onder meer afkomst of geloofsovertuiging van de overleden persoon. De datering van grafgiften tussen 340 en 400 in combinatie met een keuze voor inhumatie biedt de mogelijkheid tot interpretatie van het graf als vroegchristelijk.

De monumentale graven van het oostelijke grafveld zijn doorgaans beter gedocumenteerd en daardoor is het ook beter te achterhalen hoe de grafceremonieën voorgesteld moeten worden. De brandplaats (*ustrinum*) waar de crematies plaatsvonden is namelijk direct naast de askisten aangetroffen. Hier zijn ook enkele bijhorende vondsten aangetroffen, zoals wierookkelkjes en olielampjes, die mogelijk tijdens de grafceremonieën gebruikt zijn. Twee van de askistgraven bevatten voornamelijk glasvondsten. De twee andere askisten bevatten naast glasvondsten ook andere uiterst kostbare grafgiften, zoals barnsteen, goud, brons en een schildpaddenkistje. In Coriovallum komen graven met zulke kostbare grafgiften alleen voor in het oostelijke grafveld en representeren enkele van de meest prestigieuze graven gevonden in Nederland. Het toont aan dat Coriovallum enkele zeer welvarende inwoners had met goede sociaal-economische status. Over de overige demografie van het oostelijke grafveld kan weinig met zekerheid vastgesteld worden. Het is onduidelijk hoeveel graven zijn aangetroffen en vaak is het ook onduidelijk waar ze precies zijn aangetroffen.[70]

6. ALGEMENE CONCLUSIE

De antwoorden op de verschillende onderzoeksvragen bieden perspectieven die samen de hoofdvraag 'Hoe kan met het uitwerken van oude opgravingen het beeld van Coriovallum aangepast en aangevuld worden?' beantwoorden. De onderzoeken vormen een aanvulling op, dan wel bevestiging van, de conclusies zoals die getrokken zijn door het onderzoeksteam van de NAR 65. *Legacy data* kunnen hiervoor

69 Koster, 'De functie en betekenis van de bijgiften in het grafritueel', 40; De Groot, *Resultaten van de opgraving van een Romeins tumulusgraf in Bocholtz*, 57-58.

70 Binnen het onderzoeksgebied van het Zwarte Veldje zijn geen graven aangetroffen. Zodoende kan deze onderzoeksvraag niet beantwoord worden op basis van dit onderzoek.

een waardevolle bron zijn. De inzet van bachelorstudenten kan een efficiënt middel zijn om dergelijke onderzoeken effectief uit te werken. De kennis over Coriovallum is dankzij de onderzoeken aangevuld, maar dat wil niet zeggen dat de verwezenlijking van de onderzoeken maar weinig inspanning behoefde. De inventarisatie van de grote hoeveelheden *legacy data* bewezen het tegendeel. De *legacy data* van de grafvelden gaven bijvoorbeeld vaak weinig opheldering over waar de graven precies geplaatst moesten worden in het veld. Door de gebrekkige documentatie was het erg lastig en soms onmogelijk om graven ruimtelijk te plaatsen. Hierdoor is het vrijwel onmogelijk om definitieve uitspraken over de grafvelden als geheel te doen als het bijvoorbeeld gaat om de omvang. Het was wel mogelijk om hiervan een indicatie te geven. Ook bij het Zwarte Veldje bleek de interpretatie en verwerking van de *legacy data* een uitdaging met betrekking tot de verwerking tot bruikbare gegevens. Daarbij moet opgemerkt worden dat deze moeilijkheden zich hoe dan ook hadden voorgedaan; de inzet van bachelorstudenten heeft in dit opzicht geen negatieve impact gehad. In tegendeel, de inzet van studenten is een kosteneffectieve oplossing geweest voor het uitvoeren van onderzoeken die anders 'op de plank' waren blijven liggen. Daarom kan geconstateerd worden dat de onderzoeken hebben geresulteerd in drie succesvolle eindproducten die de huidige kennisstand van Coriovallum aangevuld hebben. De inspanning van de studenten werd beloond doordat de onderzoeken duidelijk maakten dat er veel mogelijk is met *legacy data*.

7. AANBEVELINGEN VERVOLGONDERZOEK EN DANKWOORD

Aan alle bedrijven, gemeenten, provincies en andere instellingen die nog niet nader onderzochte *legacy data* hebben liggen, willen wij, als inmiddels afgestudeerde archeologiestudenten, het volgende meegeven: zet studenten aan het werk! Studenten zijn tot veel in staat en hebben ook een afstudeeronderzoek nodig. Wat zij in ruil voor het uitzoeken en uitwerken van de *legacy data* nodig hebben is goede begeleiding en redelijk depotbeheer. Onze scripties hadden wij niet tot een goed einde kunnen brengen zonder de ijzersterke begeleiding van Karen Jeneson en al haar kennis over haar vakgebied. De hulp van depotbeheerder Sigrid Boemaars was onmisbaar in de zoektocht naar vondsten afkomstig van de grafvelden.

BIBLIOGRAFIE

Beckers, P. *Dwars door Coriovallum. Opgravingen van het Zwarte Veldje.* (Deventer 2024, Bachelorscriptie Hogeschool Saxion).

Brand, T. *Begraven langs de Via Belgica. Een onderzoek naar het westelijke Romeinse grafveld van Heerlen.* (Deventer 2024, Bachelorscriptie Hogeschool Saxion).

Bruin, J. de, '*Een voorname dame uit Heerlen*', https://www.rmo.nl/tentoonstellingen/web-exposities/een-voorname-dame-uit-heerlen/, geraadpleegd op 3 mei 2024.

Dreesen, R. J. M., *Natural stone* (Gent 2020), appendix XVI bij: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65).

Feijst, L.M.B. van der en E. Blom, 'Archeologisch kader', in: E. Blom en J. van der Leije red., *Een ongekend rijke dood. Het Romeinse grafveld aan de Baalsestraat te Bemmel. Archeologische onderzoek in het tracé van de ViA15* (Enschede 2024, Archol Rapport 590/ADC Rapport 5440), 37-41.

Gielen, J.K., Romeinse weg- en grafvondsten aan de Valkenburgerweg te Heerlen op 2 en 3 september 1964, in: *Het Land van Herle 14de jaargang, aflevering 5* (Heerlen 1964) 101-103.

Gielen, J. 'Romeinse vondsten aan de Voskuilenweg te Heerlen', in: *Het Land van Herle* (1967) 37-40.

Gielen, J.K., 'Recente Romeinse vondsten in Heerlen', in: *Het Land van Herle, 28e jaargang, aflevering 3* (1978) 80-81.

Groot, T. de, *Resultaten van de opgraving van een Romeins tumulusgraf in Bocholtz (gem. Simpelveld)* (Amersfoort 2006 Rapportage Archeologische Monumentenzorg 127).

Habets, J., 'Heerlen', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg* 18 (1881) 152-159.

Heijden, P. van der, 'Romeinse wegenbouw en bronnen van onderzoek', in: P. van der Heijden red., *Romeinse wegen in Nederland* (Utrecht 2016) 9-19.

Henrichs, F. *Begraven in Coriovallum. Een onderzoek naar het Romeinse oostelijke grafveld van Heerlen.* (Deventer 2024, Bachelorscriptie Hogeschool Saxion).

Hommerich, L. van, 'Het vraagstuk Coriovallum', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Duché de Limbourg* (1949) 275-293.

Hommerich, L. van, 'Historische Chroniek', in: *Het Land van Herle*, *13e jaargang, aflevering 4* (1963) 105-107.

Hommerich, L. van, 'Romeins brandgraf aan de Valkenburgerweg te Heerlen', in: *Het Land van Herle, 15e jaargang, aflevering 2/3* (Heerlen 1965) 73-74.

Jamar, J.T.J., 'Aankoop Romeinse collectie van de Katakombenstichting', in: *Het Land van Herle, 27e jaargang, aflevering 2* (Heerlen 1977) 49-50.

Jamar, J.T.J., 'De Romeinse bewoning op het Zwarte Veldje' in: J.T.J. Jamar, H.J. Eggen, en J.K. Gielen, *Zwarte Veldje: Beeld van een opgraving* (Heerlen 1987) 1-16.

Jeneson, K., *Exploring the Roman villa World between Tongres and Cologne: A landscape archaeological approach* (Amsterdam 2013, dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam).

Jeneson, K. en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65).

Jeneson, K. 'Introduction', in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65) 11-26.

Jeneson, K. en Vos, W., 'Synthesis. The public bathhouse of Coriovallum', in: K. Jeneson en W. Vos, *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited*, (Amersfoort 2020) 189-199

Jeneson, K., W. Vos en G. White, 'Reconstructing the history of the public baths of Coriovallum, in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65) 161-187.

Kerckhove, J. van en G.L. Boreel, A characterization of the pottery production in Heerlen (Limburg, the Netherlands): fabric analysis and typo-chronology, in: B. Liesen en J. Markus red., *Römische Keramik in Niedergermanien. Produktion – Handel – Gebrauch* (Goch 2015, Xantener Berichte Band 27), 241-285.

Kerckhove, J. van, *Aardewerk uit de Romeinse tijd: werkmap* (PowerPoint PASTA Romeins aardewerk cursus) (Zutphen 2018).

Kerckhove, J. van, *Het Romeinse aardewerk van het Heerlense Thermenterrein (vicus Coriovallum)* (Zutphen 2019), appendix VIII bij: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65).

KIA Community, *Oud-stadsarchivaris Jo Jamar overleden*, https://kiacommunity.nl/thoughts/7161, geraadpleegd op 22 september 2025.

Koster, A., 'De functie en betekenis van de bijgiften in het grafritueel', in: A. Koster red., *Bij elkaar begraven. Een ommuurd grafcomplex uit de Romeinse tijd in Maastricht* (Amersfoort 2021 Rapportage Archeologische Monumentenzorg 264) 39-54.

'Licht in de ligging van Castellum', in: *Limburgs Dagblad 10 oktober* (1941).

'De opgravingen in een nieuw stadium', in: *Limburgs Dagblad 2 juli* (1941).

'Resten ontdekt van de weg Heerlen Xanten', in: *Limburgs Dagblad 17 augustus* (1963).

'Fundamenten van groot Romeins gebouw bloot gegraven', in: *Limburgs Dagblad 22 augustus* (1963).

'Archeologisch onderzoek in centrum van Heerlen' in: *Limburgs Dagblad* 31 december (1983).

'Limburgsch Nieuws', in: *Limburger Koerier 26 januari* (1889).

'Inleiding', in: *De Maasgouw, 1ste jaargang, nummer 15* (1879) 1.

'Aanwinsten voor het museum', *De Maasgouw, 45e jaargang, aflevering September-October* (1925) 60.

Minis, J. en S. Schorn, *Lateinische Inschriften vom Thermengelände in Heerlen*, (Maastricht en Leuven 2019), appendix XIX bij: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65).

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Europees Verdrag inzake de bescherming van het archeologisch erfgoed (herzien), Valletta, 16-01-1992,* https://wetten.overheid.nl/BWBV0002031/2007-12-12#VertalingNL, geraadpleegd op 23 september 2025.

Moor, J.J.W. de, 'Physical geography and the water supply to the baths', in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65), 125-127.

Peters, P., 'Romeinse vondsten te Heerlen Coriovallum. Vier zandstenen Aschkisten', in: *De Maasgouw* (40e jaargang 1920) 51–57.

Peters, P., 'Romeinsche grafvondsten te Heerlen', in: *De Maasgouw* (51e jaargang, aflevering 3 1931), 30-31.

Peters, P., 'Romeinsche en andere vondsten te Heerlen', in: *De Maasgouw* (54e jaargang, aflevering 2 1934) 19-22.

Peterse, K., 'Construction history and reconstruction',

in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65) 51-83.

Rijckheyt, *Peters, Piet (conservator en archivaris)*, https://www.rijckheyt.nl/cultureel-erfgoed/peters-piet-conservator-en-archivaris, geraadpleegd op 7 juni 2024.

Rijksmuseum van Oudheden, *Grafsteen van een echtpaar,* https://www.rmo.nl/collectie/topstukken/grafsteen-van-een-echtpaar/, geraadpleegd op 4 mei 2024.

Roymans, N. en L. Verniers, 'Glass La Tène Bracelets in the Lower Rhine Region. Typology, Chronology and social Interpretation', in: J.K. Koch en K. F. Rittershofer red., Germania Anzeifer der Römisch – Germanischen Kommission der Deutschen Archäologischen Institus 88 (Frankfurt 2013) 195-219.

Sommaini, F., in prep.: Big buildings of Coriovallum.

Tichelman, G., *Romeinse tijd in Limburg. Een actuele kennisstand van de Romeinse tijd in Limburg aan de hand van archeologisch onderzoek tussen 2007 en 2013.* (Maastricht 2016).

Versteeg, A., *De aanwezigheid van vrouwen binnen de Romeins-militaire gemeenschappen in West-Nederland tussen de eerste en derde eeuw n. Chr.,* (Leiden 2016, bachelorscriptie Universiteit Leiden).

Vos, W. K., Van der Linden, E., en Voormolen, B., *Romeinen op De Woerd: Reconstructie van een woonwijk op grond van een vergeten opgraving in Valkenburg (ZH)* (Leiden 2012).

Vos, W.K., *Onderzoekskader uitwerking Heerlen – Thermenterrein (Context Coriovallum)* (Oosterbeek 2016), appendix I bij: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65).

Vos, W.K., *Sporen en structuren ROB-opgraving. Heerlen Thermenterrein* (Oosterbeek 2017), appendix VII bij: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65).

Verhart, L.B.M., 'History of the 1940-1948 excavation', in: K. Jeneson en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum: The thermae of Heerlen revisited* (Amersfoort 2020, Nederlandse Archeologische Rapporten 65) 27-44.

ABSTRACT

Old excavations, new discoveries

Research into the usability of legacy data for new insights into settlement and burial practices in Coriovallum

In February 2024, three students of archaeology began their bachelor's theses on three separate sites in Heerlen, which was known as Coriovallum in the Roman period. Their research is based on so-called legacy data: data from excavations that have not yet been fully elaborated. The three sites were: *het Zwarte Veldje*, *het Westelijke grafveld* and *het Oostelijk Grafveld*.

Het Zwarte Veldje was a plot of land in the centre of Heerlen, excavated in several phases throughout the twentieth century. During these excavations, pottery kilns and wall foundations were uncovered. The legacy data of this site consisted of the documentation of these excavations and several other observations.

Het Westelijke Grafveld was a burial site, not discovered through archaeological excavation, but incidentally found as graves during the construction of houses along the *Valkenburgerweg*. The quality of the legacy data varies from good to bad. In general, it can be stated that this was a burial site for commoners.

The graves of another burial site, *het Oostelijke grafveld*, were also accidentally encountered. The documentation of this burial ground can be qualified in a wide range. Some graves were unremarkable, but four contained valuable items, including glass, gold, and bronze.

This article's goal is to show what can be achieved with legacy data, in this case, for Roman Heerlen. Although not all the data used was beneficial, still, new information was obtained. This means that the knowledge of Coriovallum could be complemented and confirmed.

Had de sierschijf van Helden een oudere tegenhanger?

Leo Verhart

Een paar jaar geleden publiceerde Gerard Venner een belangrijk en omvangrijk artikel in twee delen over het leven van de Roermondse notaris Charles Guillon (1811-1873).[1] Venner besteedde in deze artikelen ook aandacht aan de herkomst van de sierschijf van Helden, de parel in de archeologische collectie van Guillon. Hij bracht nieuwe gegevens in over een oudere vondstmelding van een vergelijkbare schijf – ook wel schild genoemd –, maar meende dat deze vondst niets te maken had met de Heldense sierschijf. Het moest om een tweede schild gaan dat na de ontdekking waarschijnlijk uit het zicht is verdwenen.[2]

Vandaar deze bijdrage met de vraag: is er sprake van een tweede schild, en zo ja, wat is er met dit object gebeurd? Met de beschikbare en nieuw ontdekte gegevens voor het beantwoorden van die vraag kunnen scenario's geschetst worden over de mogelijkheid dat er twee schilden zijn gevonden of slechts één. Bovendien zijn meer gegevens aan het licht gekomen over de ontdekking van de sierschijf van Helden zelf en de rol die de sierschijf speelde in het (familie)netwerk van Charles Guillon. Tenslotte resulteert het archiefonderzoek ook in nieuwe ontdekkingen over de betekenis en het belang van de sierschijf

De vergulde zilveren sierschijf van Helden. (foto RMO).

1 Gerard Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar en zijn omgeving' in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 154 (2018) 161-203; Gerard Venner, 'De historische belangstelling van Charles Guillon' in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 155 (2019) 147-189.

2 Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar' 202.

Detail van de man die vecht met de leeuw op de sierschijf van Helden. (foto RMO).

in de internationale wetenschappelijke wereld.

De beschikbare gegevens over deze tweede vondst maken uiteindelijk duidelijk welke scenario's mogelijk zijn omtrent dit archeologische raadsel en leren ons meer over de betekenis en het belang van de sierschijf in de internationale wetenschappelijke wereld. Op die manier leren we meer over de culturele biografie van de sierschijf van Helden. Dat zorgt uiteindelijk niet alleen voor inzichten over de herkomst van de sierschijf, maar ook voor nieuwe vragen over de vondst van dit archeologische topstuk.

EEN BIJZONDERE SCHIJF VAN VERRE

De fraai versierde schijf, met een doorsnede van 21 cm, is gedreven uit een plaat zilver en is daarna verguld. Er is in het centrum een man te zien die vecht met een leeuw en het dier in een dodelijk omarming lijkt te hebben. De man draagt een geplooide tuniek. Om de vechtpartij heen is aan de bovenzijde – als we ervan uitgaan dat de vechtende man op de grond zit – een ram te zien, die wordt bedreigd door twee leeuwen met opengesperde muilen en aan de onderzijde twee 'honden' met tussen hen in de kop van een rund.[3] Waarschijnlijk is het een stier, want alle overige dieren die zijn afgebeeld zijn van het mannelijke geslacht en ook de waarschijnlijke rol die de schijf speelde in een masculiene militaire context pleit voor een stier.

3 De Grooth (1987) beschrijft deze dieren als mogelijk honden. Stark (1876) sluit de mogelijkheid niet uit dat het panters zijn.

Europa met gebied Thracië (geel) en de vindplaatsen van mogelijk uit dit gebied afkomstige sierschijven: Helden en Sark. (tekening Olav Odé).

De betekenis van de voorstelling is niet geheel duidelijk. De vechtende man in het centrum, die een leeuw wurgt, doet denken aan het gevecht van Hercules met de Nemeïsche leeuw, bekend uit de Griekse mythologie. Echter, de vechtende dieren daaromheen passen niet in dit verhaal. De Duitse archeoloog Karl of Carl Bernhard Stark, de eerste die over de schijf publiceerde, denkt dan ook eerder aan een scene uit de dierengevechten in de arena die populair waren in de Romeinse tijd.[4] Op grond van stilistische kenmerken wordt de herkomst van de sierschijf in Thracië gezocht, een gebied dat ligt in het zuiden van het huidige Bulgarije en het noordoostelijk deel van Griekenland.

In de schijf bevinden zich vier gaatjes en in twee daarvan zitten nog klinknagels. De schijf moet als sierobject zijn gebruikt, dat bevestigd kon worden op een lederen borstkuras of op een schild of dat onderdeel kon uitmaken van paardentuig en dan met name als versiering op een borstpantser.

Het stuk zal gemaakt zijn in de laatste eeuwen vóór de jaartelling, maar hoe is het hier beland in een veen op de grens van Brabant en Limburg? Het kan door Keltische stammen, die in de eerste eeuw voor Christus Thracië binnenvielen, als oorlogstrofee zijn meegenomen en vervolgens meegevoerd zijn naar onze streken. Het kan ook zijn dat, toen in 12 voor Christus Romeinse legioenen ons land binnenvielen, een lid van de Thracische hulptroepen het stuk bij zich had. Vergelijkbare vondsten zijn bekend uit het *castellum* van Oberaden, die in verband worden gebracht met die Thracisch hulptroepen.[5] Het is ook niet uit te sluiten dat

4 B. Stark, 'Drei Metallmedailons rheinischen Fundorts' in: *Bonner Jahrbücher* 58 (1876) 8.
5 Schnurbein, S. von, 'Dakisch-Thrakische Soldaten im Römerlager Oberaden', in: *Germania* 64 (1986).

het roofbuit was van een Romeins legionair. Een derde herkomstverklaring heeft niets met oorlog en roof van doen. Via handelsverkeer, vaak een uitwisselingsnetwerk dat in het sociale domein was ingebed, kan de schijf hier zijn beland. Het zal ook toen voor iedereen duidelijk zijn geweest dat het om een uniek en waardevol voorwerp ging. Tot slot is er de mogelijkheid dat de schijf niet van zover weg komt, maar is gemaakt door zilversmeden met een Thracische achtergrond, die werkzaam waren in Oost-Frankrijk.[6]

Uiteindelijk belandde de sierschijf, hoogstwaarschijnlijk als offer, maar zeker is dit niet, in het veen op de grens van Brabant en Limburg. Waar en wanneer de schijf gevonden is, zijn vragen waarop ook verschillende antwoorden mogelijk zijn.

ONDUIDELIJKHEDEN EN TEGENSTRIJDIGHEDEN

De vroegste gedrukte vermelding van de vondst dateert uit 1845 en meteen gaat het mis.[7] In de *Alphabetische naamlijst, behoorende bij de kaart van in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende Landen gevonden Romeinsche, Germaansche of Gallische Oudheden* is te lezen: 'Kessel, ten N.W. van Goch (Pruisen), Penningen. In het broek de Peel, zilveren plaat waarop Hercules, Berigt van Hr. Cl. Guillon.'[8] Dat Kessel bij het Duitse Goch wordt genoemd, berust op een misverstand. In het oorspronkelijke handgeschreven manuscript staan het Duitse Kessel en het Limburgse Kessel aan de Maas apart. Die zijn bij de gedrukte versie per ongeluk samengevoegd. In het originele handschrift is nog meer informatie over de sierschijf te vinden.[9] De conservator van de Nederlandse afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden J.L.F. Janssen vermeldt:

> 'in het broek bij Kessel, de Peel genaamd, is een zilveren plaat gevonden, waarop Hercules gedreven staat, thans in het bezit van den Heer Meijel, burgemeester van Kessel. Op het kasteel worden eenige gouden munten bewaard, welke vermoedelijk aldaar in de omtrek gevonden zijn. Mededeling van den Heer Cl. Guillon uit Roermond'.

Charles Guillon gefotografeerd in Parijs, ongedateerd. (foto GAR).

6 Kaul, F., 'The Gundestrup Cauldron: Thracian Art, Celtic Motifs' in: *Études Celtiques*, 37 (2011).

7 Deze paragraaf is voornamelijk ontleend aan M.Th. de Grooth, 'De sierschijf van Helden' in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 67 (1987) 67-77.

8 C.J.C. Reuvens, C. Leemans & L.J.F. Janssen, *Oudheidkundige kaart van Nederland en België*. (Leiden 1845) 44-45. Janssen, die deze informatie heeft aangeleverd, vermeldt steeds Cl. Guillon en doelt daarbij op Charles en niet op zijn jongere broer Clemens Franciscus Hubertus (1822-1853).

9 UB Leiden, BPL 944 II, 36.

Leonhardt Janssen, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. (foto RMO).

Janssen en Guillon kenden elkaar. Het vroegst gedocumenteerde contact is van juni 1842, maar het bleef lange tijd uitsluitend schriftelijk contact.[10] De Leidse conservator bezocht Guillon pas in 1848 in Roermond en bekeek daar diens archeologische verzameling. In de periode kort na die eerste schriftelijke contacten, dus na juni 1842, informeerde Guillon Janssen over de hem bekende archeologische vindplaatsen. Op de in 1845 gepubliceerde kaart en het boekje met bijbehorende plaatsnaamlijst zijn 35 vindplaatsen in Limburg te vinden, waarvan er 22 gemeld werden door Guillon. Het lijkt erop dat Guillon in 1845 geen boekje van de schrijvers heeft gekregen. Vier jaar later, op 22 juli 1849, reageerde hij namelijk pas op de foutieve herkomstplaats van de sierschijf. Dat is opmerkelijk omdat Guillon en Janssen in de zomer van 1848 samen door Limburg trokken om archeologische verzamelingen te documenteren, waarnemingen te doen en opgravingen uit te voeren.[11] Mogelijk dat toen, of vlak daarna, het boekje pas in Guillons handen kwam.

De brief van juli 1849 is niet bewaard gebleven, maar de inhoud wel. W. Pleyte noteerde in zijn manuscript *Nederlandsche Oudheden, deel Limburg* bij Kessel: 'Kessel, zilveren plaat niet aldaar gevonden maar te Panningen, volgens Guillon 22 juli 1849' en bij Helden: 'Panningen bij Helden, vechtende leeuw zilveren plaat, 1849, juli Guillon.'[12]

Er is mogelijk nog een andere reden dat Guillon reageerde op de foute vondstmelding en dat is dat hij rond die tijd eigenaar was geworden van de sierschijf. Bij het gedocumenteerde bezoek van Janssen in 1848 wordt de sierschijf niet als onderdeel van de verzameling van Guillon genoemd. Janssen beschreef in 1848 vrij gedetailleerd de gehele collectie en vermeldde daarin de latere parel van de verzameling niet. Het is daarom zeer aannemelijk dat Guillon de schijf op dat moment nog niet bezat, maar wel bekend was met de herkomst. In de aantekeningen van Janssen van Nederlandse archeologische vindplaatsen, die zich in de UB van Leiden bevinden, noemt hij voor het eerst Guillon als eigenaar. Die aantekening is niet gedateerd, maar hij memoreert daarin een publicatie van vergelijkbare sierschijven, die verscheen in 1849.[13] Janssen vermeldt die studie als 'onlangs verschenen', zodat we kunnen aan-

10 Guillon stuurde Janssen in deze periode een reeks van brieven, waarvan er geen bewaard is. Hij noemt ze in zijn vondstenboekjes. De vroegste is van 3 juni 1842 (GAR, toegangsnummer 6002 Archief en handschriftencollectie van Charles Guillon, notaris te Roermond, nr. 2). Voor zover bekend, bezocht hij in die tijd ook niet het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Hij schrijft zijn naam pas in het bezoekersboek op 6 augustus 1858.

11 Leo Verhart, 'In opdracht van de minister. De Leidse conservator L.J.F. Janssen bericht Den Haag over de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 (deel 1)' in: *PSHAL* 158 (2022) 165-204; Leo Verhart, 'In opdracht van de minister. De Leidse conservator L.J.F. Janssen bericht Den Haag over de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 (deel 2)' in: *PSHAL* 159 (2003) 57-80.

12 Archief RMO, inv. nr. 19.07.03/365-366, klad Ned. Oudheden, Noord-Brabant en Limburg.

13 Arneth, J., *Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Die antiken Gold- und Silbern-Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien.* (Wenen 1849).

De oudste tekening van de sierschijf van Helden in het bezit van Leonhardt Jansen. (collectie Universiteit Leiden, Bijzondere collecties, inv. nr. BPL 944).

nemen dat de schijf rond die tijd, ruwweg de tijdspanne 1849-1851, in het bezit was van Guillon. Waarschijnlijk in ditzelfde tijdsgewricht zal er ook een eerste tekening van de sierschijf gemaakt worden, die zich ook in de documentatie van Janssen bevindt. De maker is niet bekend.

Guillon had aantekeningenboekjes waarin hij zijn archeologische verwervingen beschreef. Daarin komt de schijf niet voor.[14] Er is wel een ongedateerd lijstje met Limburgse plaatsnamen waar vondsten zijn gedaan door hemzelf en door anderen. Hij noemt bijvoorbeeld een urn van blik uit Venlo, in het bezit van de heer Justen in die stad. In dat lijstje staat bij Meijel 'Romeinsche plaat'. Apart staat:

14 Dat geldt overigens niet alleen voor de sierschijf. Er zijn meer voorwerpen die in de verkoopcatalogus uit 1890 vermeld staan, maar niet voorkomen in vondstenboekjes van Guillon.

'Nota: Bij den Heer van der Steen te Meijel, de plaat.'[15] Op dit handgeschreven lijstje staan ook vondsten die door Guillon zelf zijn gedaan en de jongste vondst is nummer 172, een urn uit Horn. Volgens het aantekenboekje van Guillon werd die in juli 1840 gevonden.[16] Zijn volgende gedateerde vondst was nr. 174, een urn gevonden in het Heistert tussen Roermond en Herkenbosch op 14 september 1840. Een iets latere verwerving is een bijl uit Montfort, nr. 179, die in augustus 1840 werd gevonden. Het lijkt er dus op dat Guillon in de zomer van 1840 wist van het bestaan van de sierschijf. Dat is veel eerder dan de tot nu toe verondersteld vondstdatum van 1844. Slaat die vermelding wel op de sierschijf van Helden of gaat het om een andere vondst?

VONDSTBERICHTEN

De situatie blijkt nog complexer dan hierboven al is geschetst. Gerard Venner vestigde enkele jaren geleden de aandacht op enkele nog onbekende vondstberichten over de sierschijf van Helden.[17] In 1847 kwam het negende deel van het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* uit en werd bij Panningen geschreven:

> 'In de Peel onder dit dorp is eene oudheid gevonden bestaande in een schild of grote medaille van zilver en goud nagenoeg veertig lood zwaar, waarvan de beschrijving in de Romeinsche geschiedenis voorkomt. Het berust ten huize van den heer J.M. Engels, in leven burgemeester van Helden woonachtig in Panningen.'

Venner maakt aannemelijk dat Guillon deze gegevens aan Van der Aa heeft verstrekt.[18] Guillon had de schijf op dat moment dus niet in zijn bezit, in tegenstelling tot hetgeen Jozef Habets in 1881 schreef.[19] Die merkte op dat Guillon de schijf in 1846 als geschenk had gekregen van de in dat jaar overleden J.M. Engels. Dat Guillon de schijf niet direct na de dood van Engels in handen kreeg, bewijst een tweede bericht. In 1851 verscheen namelijk de publicatie *Beschrijving van het hertogdom Limburg*.[20] Bij Helden en Panningen reproduceert de schrijver G.M. Poell vrijwel letterlijk de tekst die Van der Aa schreef, maar over de verblijfplaats is hij actueler en schrijft hij dat de schijf zich bij de erfgenamen van J.M. Engels bevindt.[21] Engels overleed in 1846.

Dieper gaat Venner in op een ontdekking in 1807 van een in zijn ogen tweede schijf in de Peel. In 2010 publiceerde Huub Kluijtmans een boek over de gouden Peelhelm en meldde daarin de briefwisseling tussen de commissaris van de Koning in Noord-Brabant en de districtscommissaris van Eindhoven, C.F. Wesselman (1780-1853), over archeologische vondsten in de omgeving van Deurne.[22] In de Brabantse hoofdstad wilde men meer weten over de vondst van een Romeins zwaard en een gouden schild die in het bezit zouden zijn van

15 GAR, toegangsnummer 6002 Archief en handschriftencollectie van Charles Guillon, notaris te Roermond, nr. 8.
16 Ibidem, nr. 3, vondstnr. 172.
17 Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar', 199-200. Het was Hans van de Laarschot die als eerste de relatie legde tussen dit vondstbericht en de mogelijkheid dat het om de sierschijf van Helden kon gaan. (Van de Laarschot, 'Romeins goud in de Peel').
18 Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar', 199; Van der Aa (1847).
19 J.J. Habets, 'Découvertes d`antiquités dans le duché de Limbourg' *PSHAL* 18 (1881) 3-300.
20 G.M. Poell, *Beschrijving van het hertogdom Limburg*. (Weert 1851).
21 Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar', 200. Poell schrijft Jan Willem Engels, maar dit moet J.M. Engels zijn.
22 H. Kluijtmans, *E palude emergo. Uit het veen kwam ik boven. Nieuwe feiten en inzichten Peelvondsten* (Grashoek 2010) 76. Deze gegevens waren opgespoord door Hans van de Laarschot. Hij publiceerde er voor het eerst over in 2010 (Van de Laarschot, 'Romeins goud in de Peel'.).

Meijel rond 1920 met links het huis met de muurankers waar burgemeester Goossens woonde en daarvoor – helaas buiten beeld – stond het pand van de familie Van der Steen. (foto Heemkundevereniging Medelo).

een landbouwer met de naam Van de Mortel in Deurne-Liessel.[23] Men wilde die stukken aankopen voor het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant. Twee maanden later, op 24 juni 1840, antwoordde Wesselman:

> 'Ik heb het berigt dat een landbouwer te Deurne-Liessel in het bezit zoude zijn van een Romeinsch zwaard en een goud schild, welke in den Peel zoude zijn uitgegraven, zeer betwijfeld, wijl ik er nooit iets van vernomen had. Ook is mij bij onderzoek gebleken dat er niemand iets van weet. Waarschijnlijk heeft men dit verward met hetgeen in de naburige gemeente Meijel heeft plaatsgehad. Men heeft aldaar een goud schild gevonden. Voor eenige jaren te Meijel zijnde heb ik nog naar het huis van de toenmalige Burgemeester Goossens begevend om deze merkwaardigheid te zien. Hij vertoonde mij een schild welk in den Peel in het jaar 1807 omtrent vijf voeten diep onder de oppervlakte van den grond bij gelegenheid eener turfafgraving gevonden was. Hetzelve was van goud of althans zwaar verguld. Op hetzelfe waren hyroglyphen en andere figuren van leeuwen, tijgers etc. gedreven, en had de vorm van een halve maan, veel gelijkende naar een ringkraag zooals de kapiteins der infanterie nog niet zeer lang geleden op de borst droegen. De heer van Keverberg, destijds sousprefect te Cleef, had dit stuk mede naar Parijs genomen en na zijne terugkomst, volgens zeggen van den burge-meester veel geld voor geboden, doch men was het over den prijs niet eens kunnen worden.'

23 Op een of andere manier moet Hermans toch op de hoogte zijn geweest. Hans van de Laarschot heeft bij het doorzoeken van de aantekeningen van Hermans in het Noord-Brabants archief geen verdere aanwijzingen gevonden. (e-mail, 25.08.2023 (Van de Laarschot)).

Een portret van Karel Lodewijk Willem Joseph baron van Keverberg van Kessel (1768-1841) geschilderd door Joseph-François Ducq. Zijn historische en archeologische belangstelling wordt geïllustreerd door een kopie van een vrouwenbeeld uit Herculaneum in de nis op de achtergrond. (collectie Groeninge Museum, Brugge).

HET OUDSTE BERICHT TEGEN HET LICHT: DE RINGKRAAG VAN WESSELMAN

Als het bericht van Wesselman op waarheid berust en het de sierschijf van Helden betreft, dan zou de vondst dus bijna veertig jaar eerder zijn gedaan dan de vroegst gedrukte vermelding presenteert. Gerard Venner, en ook Hans van de Laarschot, die als eerste over de brieven rond de vondst van 1807 publiceerde, wijzen de veronderstelling dat het om de sierschijf van Helden gaat af.[24] De belangrijkste argumenten zijn de halve maanvorm en de aanwezigheid van *hyroglyphen* op de schijf. Venner veronderstelt dat de vondst van 1807 in Meijel een tweede schild is, dat daarna waarschijnlijk uit het zicht is verdwenen.[25] Om verwarring te voorkomen met de sierschijf van Helden, wordt in het vervolg van dit artikel deze schijf uit Meijel meermaals 'de ringkraag' genoemd.

De vraag van de commissaris van de Koning maakt duidelijk dat bij het in 1837 opgerichte Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant al langer iets bekend moet zijn geweest over de vondst van een zwaard, een gouden schild en over de vindplaats. In de brief met het verzoek aan Wesselman worden mondelinge mededelingen genoemd als aanleiding. Tevens was er informatie over de mogelijke eigenaar/vinder, in die zin dat een naam werd vermeld. Het zal de Brabantse oudheidkundige C.R. Hermans zijn geweest die over die informatie beschikte en er voor heeft gezorgd dat het medebestuurslid van het genootschap, de toenmalige commissaris van de Koning, Baron Andreas van den Bogaerde van Terbrugge (1787-1855), de brief deed uitgaan om meer informatie over de vondst te achterhalen. Omdat Wesselman niets kon ontdekken in Deurne-Liessel meende hij dat hier sprake moest zijn van verwarring en dat het bericht van een Deurnse vondst te maken zou hebben met de ontdekking van een gouden schild (ringkraag) in Meijel.

Zoals beschreven had Wesselman dat schild enige jaren geleden zelf bij de toenmalige burgemeester Goossens gezien. Theodoor Goossens (1758-1839) was van 1798 tot 1815 burgemeester van Meijel. Over de precieze vindplaats meldt Wesselman niets, wel dat het in de Peel lag op een diepte van vijf voet. Het is aannemelijk dat de vondst gedaan is op het grondgebied van de gemeente Meijel, eventueel op betwiste stukken grond die door Meijel als haar grondgebied werd beschouwd. Panningen en Helden waren van mening dat zij daar recht op hadden.

24 Laarschot, H. van der, 'Romeins goud in de Peel' in: *De Trompetter* (3 maart 2010) 7.
25 Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar', 202.

De Brabantse oudheidkundige C.R. Hermans (foto L. Stollenwerk. Brabant-Collectie, Universiteitsbibliotheek Tilburg.)

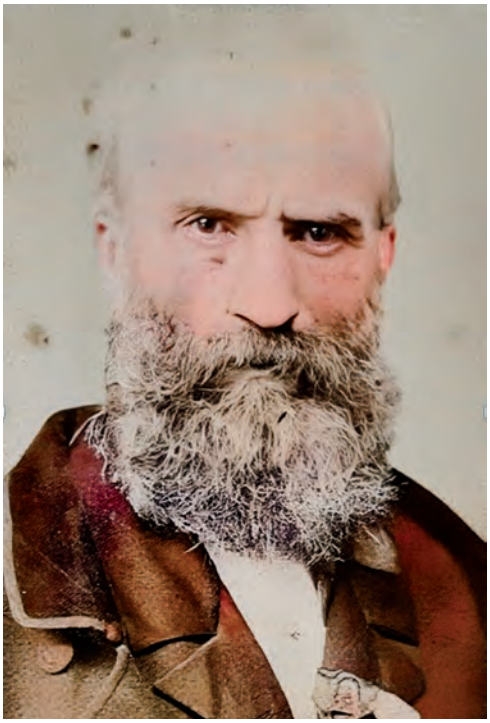

Afbeelding van vermoedelijk burgemeester Barthel van der Steen van Meijel. (foto Heemkundevereniging Medelo).

Goossens overleed in 1839, dus het is aannemelijk dat Wesselman vóór dat jaar de schijf gezien heeft. De ringkraag zou zijn gevonden in 1807, tijdens de ambtsperiode van Goossens.

Tot zover zou het over de sierschijf kunnen gaan, maar met Wesselmans beschrijving van de Meijelse schijf ontstaat er twijfel. Opgemerkt dient te worden dat hij de schijf beschreef uit zijn geheugen, want hij had die enige jaren geleden gezien. Als dieren op de schijf noemt hij leeuwen, tijgers en nog meer, maar wat die laatste dieren zijn, daar gaat hij verder niet op in. Met de tijgers zou hij de twee, door De Grooth als honden geïdentificeerde dieren kunnen bedoelen. Verder herinnerde hij zich *hyroglyphen*. Die staan niet op de sierschijf van Helden, maar het is ook de vraag wat hij daarmee bedoeld zou kunnen hebben. Het zouden pictogrammen moeten zijn, met als bekendste in die tijd de Egyptische hiërogliefen. Hij specificeert die hiërogliefen helaas niet.

Tot slot zegt hij iets over de vorm. Hij noemt een halve maan en koppelt dat direct aan de ringkraag die in het verleden door militairen werd gedragen. Zoals de tekst luidt, is het duidelijk dat de vorm van de vondst in Meijel uit 1807 anders is dan die van de sierschijf uit Helden. Het is het belangrijkste argument voor de opvatting dat er sprake is van twee vergulde 'platen': een halvemaanvormige schijf uit Meijel en een ronde sierschijf uit Helden.

Venner legt een verband tussen Guillon en de vondst van 1807.[26] Hij schrijft dat de notitie van Guillon in zijn ongedateerde lijstje met

26 Venner, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar', 202.

Limburgse plaatsnamen, waar vondsten zijn gedaan door hemzelf en door anderen, moet slaan op de vondst van 1807. Guillon noteerde: 'Meijel Romeinsche plaat' en de extra aantekening 'Nota: Bij den Heer van der Steen te Meijel, de plaat.'[27] Ook Kluijtmans meent dat die aantekening gezien moet worden in de context van de ontdekking van de ringkraag.[28]

Het is zeer opmerkelijk dat in de kleine driehoek Meijel-Helden-Panningen (Maris) in korte tijd twee vergulde, zilveren objecten zijn gevonden. Dergelijke artefacten zijn zeer zeldzaam in Europa en hier in de Peel zouden kort na elkaar twee aan het licht zijn gekomen. Van één, de ringkraag uit Meijel, wordt later niets meer vernomen. Ook is het opmerkelijk dat Guillon, als uiteindelijke eigenaar van de sierschijf van Helden, nooit duidelijk aan die andere oudere vondst, de ringkraag, als aparte vondst heeft gerefereerd. Zou het toch niet kunnen zijn dat het om één en hetzelfde voorwerp gaat? De redenatie daarvoor is echter met de hierboven genoemde gegevens speculatief. Het zilver, de vergulding, de leeuwen en de tijgers of honden komen met elkaar overeen. De mededeling dat er hiërogliefen op staan is gebaseerd op een waarneming van enkele jaren oud en daar zouden vraagtekens bij gezet kunnen worden. Rest de halve maanvorm. Hoewel ongelukkig geformuleerd zou er de mogelijkheid kunnen zijn dat Wesselman probeerde het gebruik van de schijf te duiden door het te vergelijken met ringkraag die door militairen werd gedragen. Maar dit lijkt toch een vergezocht argument.

Uitsluitsel zou mogelijk de reis van de heer Van Keverberg naar Parijs kunnen geven. Karel Lodewijk Willem Joseph baron van Keverberg van Kessel (1768-1841), was tussen 1804 en 1811 onderprefect van het arrondissement Cleve (Kleef). Echter in de beschikbare archiefstukken over hem zijn tot op heden geen aanwijzingen gevonden en ook geen sporen te vinden dat hij in Parijs bij de belangrijkste archeologische instelling van dat moment, het in 1793 geopende *Musée du Louvre*, informatie heeft ingewonnen. Het is trouwens opmerkelijk dat Van Keverberg met een vondst, die niet in zijn arrondissement was gedaan – Meijel viel immers onder het arrondissement Nedermaas – naar de Franse hoofdstad is afgereisd. Voor echter verder in te gaan op deze ringkraag van Meijel, is het goed de verwikkelingen rond de sierschijf van Helden te vervolgen.

DE VINDPLAATS VAN DE SIERSCHIJF VAN HELDEN

Ondanks alle verwarring en het geringe aantal aanknopingspunten rond de vindplaats van de sierschijf van Helden lukte het Marjorie de Grooth met de beschikbare gegevens de globale locatie te achterhalen. Een belangrijke aanwijzing daarvoor was de eerder vermelde publicatie van B. Stark uit 1876. Het gaat om Karl – of Carl – Bernhard Stark (1824-1879), classicus en kunsthistoricus, die hoogleraar was in Heidelberg.[29] De vraag is hoe hij aan zijn kennis over de sierschijf kwam? Op 9 december 1875 gaf Stark in Bonn, in de reeks *Winckelmannfeste*, een lezing over drie sierschijven uit het Rijnland, waaronder de sierschijf van Helden. Zijn publicatie was daar de verkorte (!) weerslag van. Stark schrijft in het artikel hoe hij zijn informatie had verkregen.[30] Die was niet uit de eerste hand. De gegevens waren afkomstig uit brieven van pastoor Franssen uit Ittervoort aan rector Aldenkirchen en aan het bestuur van de vereniging. Het is het niet duidelijk of hij ook brieven van Franssen zelf had gekregen. Met rector Aldenkirchen bedoelde hij Kaspar Anton Joseph Aldenkirchen (1844-1904), kunst-

27 GAR, toegangsnummer 6002 Archief en handschriftencollectie van Charles Guillon, notaris te Roermond, nr. 8.
28 H. Kluijtmans, *De Gouden Peelhelm*. (Soesterberg 2020) 123.
29 https://arthistorians.info/starkk (geraadpleegd 06.12.2023).
30 Stark, 'Drei Metallmedailons rheinischen Fundorts', 7-8, noot 1.

historicus uit Viersen en kapelaan van de St. Remigius Kirche in die stad.[31] Helaas bevinden zich noch in het stadsarchief, noch in het archief van het parochie van St. Remigius gegevens over deze contacten.[32] Aldenkirchen werd in 1892 benoemd tot *Domkapitular* in Trier. Ook in die stad is niets te vinden.[33] Deze sporen liepen dus dood.

Caspar J.H. Franssen, was onder andere pastoor in Ittervoort. Hij stelde de verkoopcatalogus van Guillon zijn collectie samen. (foto naar Michels 1914, zonder pagina).

Met de vereniging die Stark in zijn artikel noemde, bedoelde hij de *Verein von Altertumsfreunden im Rheinlande* in Bonn, de uitgever ook van de *Bonner Jahrbücher*. In relatie tot Stark en Aldenkirchen is in het verenigingsarchief wel wat correspondentie bewaard gebleven.[34] In februari 1876 schreef Aldenkirchen aan Stark dat door het slechte weer in het begin van dat jaar de retourreis van de sierschijf naar de advocaat Guillon in Roermond vertraging had opgelopen.[35] Aldenkirchen zou daar een reisvergoeding voor ontvangen, maar die kon nog niet uitgekeerd worden. Constant Guillon, de broer van de inmiddels overleden Charles, moet in 1875 toestemming hebben verleend om de schijf naar Bonn over te brengen om daar getekend te worden en mogelijk is de schijf ook getoond aan de toehoorders tijdens de lezing van Stark. Aldenkirchen heeft de schijf opgehaald in Roermond en overgebracht naar Bonn. Daar werd die door A. Henry gelithografeerd.[36] Het is de vroegst gepubliceerde afbeelding van de sierschijf. Het is niet uitgesloten dat bij het transport ook aantekeningen van Charles Guillon zijn meegegaan, maar hierover wordt in de brief niet gerept. Stark schrijft in zijn artikel wel over aantekeningen van de overleden Guillon, maar gaat op de aard daarvan niet in. Het is dus onduidelijk of hij die zelf heeft gelezen, of dat Franssen in zijn brieven aan Aldenkirchen naar die aantekeningen verwees.[37]

31 Anoniem, 'Erinnerungen an Domkapitular Joseph Aldenkirche' in: *Was bietet Viersen?*, 14 (1962) Heft 4 23-24.

32 Ik ben Marcus Ewers van het stadsarchief Viersen en Reinhold Hörkens van het Pfarrarchiv St. Remigius erkentelijk voor de verstrekte informatie over Anton Aldenkirchen.

33 Omdat Viersen respectievelijk ressorteerde onder de bisdommen van Keulen en Aken was er nog de mogelijkheid dat in een van beide archieven nog sporen konden worden gevonden. Echter alleen gegevens die verband houden met het ambt zijn bewaard gebleven.

34 Alleen de correspondentie van 1876 is bewaard gebleven. Oudere correspondentie ontbreekt.

35 Er is natuurlijk altijd de mogelijkheid – maar op geen enkele manier momenteel aantoonbaar – dat er gegevens van Guillon zijn meegegaan en dat dit niet meer is teruggekeerd in de uiteindelijk bewaarde documentatie van Guillon in Roermond.

36 Aimé Constant Fidèle Henry (1801-1875).

37 Zowel in de nagelaten aantekeningen van Franssen, noch in de nalatenschap van Constant Guillon bevonden zich deze aantekeningen (Heberle, *Katalog der reichhaltigen Kunst-Sammlungen)*. Hoewel in de aantekeningen van Guillon de naam van Stark niet voorkomt, kunnen beide mannen elkaar mogelijk hebben gekend Stark maakte een reis door Frankrijk en België en bezocht o.a. Antwerpen (K.B. Stark, *Städteleben, Kunst und Alterthum in Frankreich: nebst einem Anhang über Antwerpen. (Jena 1855)*). Op doorreis kan hij Roermond hebben bezocht.

De eerste gepubliceerde afbeelding van de sierschijf van Helden. (naar Stark 1876, Tafel IV).

Op basis van de door Franssen verstrekte gegevens was de schijf volgens Stark gevonden bij het turfsteken in de Peel, in een van de talloze veenplassen. In tegenstelling tot wat De Grooth schrijft, is hij echter niet erg specifiek. De Grooth schrijft – Stark volgend – dat de schijf is gevonden bij het turfsteken in de Peel, niet ver van de Houwenberg, ten noordwesten van het gehucht Maris.[38] Stark memoreert echter eerst de talrijke Romeinse vondsten in het gebied bij Panningen, voorbij Helden. Dan schrijft hij dat aan de andere kant van Panningen, vlak bij de Peel, een enorme heuvel ligt waarop het dorp Maris is te vinden. Die heuvel heet de Tafelberg.[39] Op een

38 De Grooth, 'De sierschijf van Helden', 68.
39 De Tafelberg komt volgens Jos Pouls niet voor in Helden (e-mail, 01.09.2024).

Uitsnede Tranchotkaart van het gebied rond Meijel en Helden, rond 1800. 1: Meijel, 2: Helden, 3: Marris, 4: Houwenberg.

andere heuvel, de Houwenberg, liggen belangrijke Romeinse begraafplaatsen. Vanaf die begraafplaatsen kijk je over een deel van de Peel met namen zoals het zogenaamde Zwartwater, de Peel en de Duivel.[40]

Op de topografische kaart van 1837-1844 zijn de namen van door Stark genoemde veenplassen niet terug te vinden, maar hij doelt op het veengebied westelijk van de Houwenberg. Overigens op de meer gedetailleerde kadastrale minuutkaarten, die tussen 1811 en 1832 zijn samengesteld, komen deze toponiemen ook niet voor. Het is de vraag hoe betrouwbaar Stark is voor de bepaling van de vondstlocatie van de sierschijf. Hij vindt de namen van deze gevaarlijke hoogveenpoelen veelzeggend, maar gaat verder niet in op welk deel van de Peel de vondst nu precies komt.

De Grooth schrijft dat de schijf bij het graven van turf uit een van die plassen aan het licht is gekomen, waarna deze in het bezit kwam van Guillon.[41] Zij meent dat dit door Stark aangemerkte gebied ten westen van de Houwenberg, de Kesselsche Velden, de meest aannemelijke vindplaats van de schijf is.[42] Haar argumenten daarvoor zijn de ligging ten noordwesten van Maris, maar ook de eerdere verwarring dat de sierschijf uit Kessel afkomstig zou zijn. Als de vindplaats inderdaad de Kesselsche Velden is, zou ook de bron van verwarring over de vind-

40 Volgens Jos Pouls werden de zwarte poelen in de Peel wel gezien als de 'deksels van de hel' (e-mail, 01.09.2024). Op de Tranchotkaart ligt het Duyvelsven iets ten oosten van de Houwenberg. Guillon noemt de Duivel ook, samen met de Hel. Hij heeft uit dit gebied enkele vondsten in zijn collectie, de nrs. 40-443 (GAR, toegangsnummer 6002 Archief en handschriftencollectie van Charles Guillon, notaris te Roermond, nr. 3).

41 De Grooth, 'De sierschijf van Helden', 68.

42 Ibidem, 68.

Hetzelfde gebied als figuur 13, maar nu uit de periode 1837-1844. (Grote Historische Provincie Atlas, bladen 182 en 192) 1: Kesselsche Velden, 2: Kesselder Peel.

plaats zijn weggenomen.[43] Het in de eerste vondstberichten ten onrechte genoemde dorp Kessel als vindplaats, zou zijn oorsprong vinden in de vindplaats Kesselsche Velden.

Bij die vaststelling zijn drie opmerkingen te maken. De eerste is dat De Grooth ervan uitging dat de sierschijf rond 1844 zou zijn gevonden, maar volgens de topografische kaart van 1837-1844 blijkt het gebied de Kesselsche Velden dan al te zijn afgeveend. Er werd daar dus in 1844 niet meer gewerkt, al is niet uit te sluiten is dat op lokale schaal nog veenwinning plaatsvond. Inmiddels is ook duidelijk dat de schijf al in 1840 bekend was. Mochten de ringkraag uit 1807 en de sierschijf van Helden uit 1840 een en dezelfde zijn, dan zou de Kesselsche Velden weer wel in aanmerking kunnen komen als vindplaats.

De tweede opmerking heeft te maken met het feit dat er in dit gebied ten westen van Maris, een mengeling van venen, vennen, heide en hogere zandkoppen, nog een locatie voorkomt met de naam Kessel. Het gaat om een veenafgraving die Kesselder Peel wordt genoemd.[44]

De derde opmerking is dat mogelijk familierelaties iets zeggen over de vondstlocatie en herkomst van de sierschijf. De vader van de door Janssen genoemde eigenaar, de heer Van

43 Ibidem, 68

44 Nog iets zuidelijker, ten westen van Helden, komen nog twee andere veenafgravingen met de naam Kessel voor: Kesselder Peel en Kessels Peelken. Er zijn dus meer mogelijke vindplaatsen in dit door Stark aangegeven gebied met daarin de naam Kessel, maar het feit dat deze locaties niet ten westen van Maris liggen sluiten ze eigenlijk als vindplaatsen uit.

der Steen, was namelijk getrouwd met een Anna Kessels – hierover later meer.

STAND VAN ZAKEN

De tot nu toe beschikbare gegevens laten een verwarrend beeld zien over de herkomst, vondstplekken, het uiterlijk van één van de schijven en de eigenaars. De stand van zaken is als volgt: de eerste gepubliceerde informatie uit 1845 over de vindplaats gaat over Kessel bij Goch, hetgeen Guillon rectificeerde in 1849. Uit zijn aantekeningen blijkt dat hij in de zomer van 1840 op de hoogte was van het feit dat zich bij de heer Van der Steen, burgemeester in Meijel, een sierschijf bevond. Janssen zou dit in zijn aantekeningen verhaspelen tot 'burgemeester Meijel' uit Kessel.

Barthel van der Steen (1789-1859) was burgemeester van Meijel in de periode 1819 tot zijn dood in 1859. In 1837 en 1838 correspondeerden Van der Steen en Guillon over urnvondsten in Meijel en Deurne, maar repten met geen woord over de sierschijf.[45] De vondstlocatie Kesselsche Velden is daarbij niet erg aannemelijk. In 1840, als de sierschijf voor het eerst in aantekeningen opduikt, was het gebied reeds afgeveend. Als vindlocaties in dat jaar – en als Kessel een woord is dat met de vindplaats moet worden geassocieerd – komt de Kesselsche Peel in de nabijheid van de Houwenberg, ook in beeld. Als de ringkraag van Meijel en de sierschijf van Helden dezelfde zijn, en het vondstjaar 1807 is, dan gooien de herkomstplaatsen Kesselsche Velden en de Kesselsche Peel beide hoge ogen. In de Kesselsche Velden werd in die periode gewerkt en de schijf kwam in handen van burgemeester Goossens van Meijel, maar of deze in de gemeente Meijel of Helden gevonden was, is niet zeker. Over de rechten op delen van dit gebied is lang gestreden tussen beide gemeenten.[46]

De ringkraag van 1807 is gevonden op Meijels grondgebied, of op een terrein dat als zodanig werd beschouwd. Anders is het bijna niet te verklaren dat de ringkraag in het bezit kwam van de burgemeester van die gemeente. Al is het denkbaar dat Goossens eigenaar was van stukken grond die buiten de gemeente lagen, bijvoorbeeld ten noordwesten van Panningen.[47] Of de schijf in deze wat schemerige grenszone op het grondgebied van de gemeente Helden of Meijel gevonden is, zal echter wel nooit achterhaald kunnen worden.

Als eigenaars van de schijven werden achtereenvolgens burgemeester Theodoor Goossens, een heer Van der Steen – beiden uit Meijel –, Joannes Michael Engels, de burgemeester van Helden, de erven Engels en Guillon genoemd. Behalve dat het eigenaarschap van de ringkraag en de sierschijf hen met elkaar verbindt, is er ook nog een andere sterke band: ze zijn allemaal familie van elkaar.

FAMILIERELATIES

Zowel in Meijel als in Helden was een kleine dorpselite verantwoordelijk voor het openbaar bestuur en andere posten die voor de gemeenschap vervuld konden worden. De familienamen van die personen volgend, valt direct op hoeveel onderlinge relaties er bestonden tussen de verschillende burgemeestersfamilies. De bij de vondst van de ringkraag van Meijel en bij de sierschijf van Helden genoemde personen behoren tot families die bestuurlijk en qua verwantschap nauw met elkaar verbonden zijn.

Bij de ontdekking van de ringkraag in 1807 wordt de naam van de burgemeester van Meijel genoemd. Dat was Theodoor Goossens (1758-

45 Universiteit Tilburg Brabant-Collectie, Inv. nr. KHS A2 (Correspondentie C.R. Hermans), brieven van Barthel van der Steen aan Ch, Guillon, 23.06.1837 en 06.03,1838.

46 Over het landschap en grondgebruik zie J. Pouls, 'Meijel, dorp en landschap rond 1840' in: J. Pouls, H. Willems & H. Crompvoets (red.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel* (Meijel 2009) 170-175.

47 Vader en zoon Goossens waren grootgrondbezitters en o.a. eigenaar van woeste gronden in Meijel en Helden.

1839) die was getrouwd met Marie Elisabeth van der Steen. Vanaf 1790 was hij burgemeester van Meijel. Op 1 augustus 1794 werd Meijel onderdeel van de Franse republiek. Het lag in het departement Nedermaas en Maastricht was de hoofdstad. Direct bestuurlijk viel Meijel onder Heythuysen en Arnoldus van der Steen (1751-1827?), de zwager van Theodoor Goossens, werd in Heythuysen burgemeester. Arnoldus benoemde dus zijn zwager, Theodoor Goossens, tot eerste ambtenaar van Meijel, de hoogste gezagdrager op dat moment in het dorp. Zij waren ook nog compagnons in een handelsfirma.[48] Op 25 mei 1800 werd Goossens opnieuw burgemeester (*maire*) van het dorp.[49] Hij zou het burgemeestersambt tot 1815 uitoefenen met een korte onderbreking in 1803.

Het is niet onbelangrijk hier ook kort de politieke situatie van Meijel in de Franse tijd te schetsen en aandacht te besteden aan die korte onderbreking van het burgemeesterschap van Goossens. In 1803 werden er in Meijel namelijk onregelmatigheden geconstateerd bij de loting van jongelingen voor het Franse leger. Theodore Goossens werd daarvoor verantwoordelijk gehouden en op non-actief gesteld. Hoe nauw verweven bestuur en familie in die tijd waren, blijkt uit de aanstelling van Jean Goossens, de broer van Theodoor, als tijdelijk burgemeester. Jean was op dat moment ook burgemeester van Roggel.[50] Uit nader onderzoek van de fraudebeschuldiging bleek dat de beperkte kennis van het Frans van de burgemeester de oorzaak was en werd Theodoor weer in zijn functie hersteld. Na zijn terugtreden in 1815 werd hij voor een korte periode opgevolgd door Leonard Gerits. Daarna zou een Van der Steen als burgervader worden aangesteld. Op 20 oktober 1819 werd Barthel van der Steen (1789-1859), zoon van Goossens' zwager Arnoldus van der Steen, de nieuwe burgemeester van Meijel. Hij zou tot zijn dood over een periode van veertig jaar burgemeester zijn.

Joannes Michael Engels (1791-1846), burgemeester van Helden. (naar Verhaegh 1991, 80).

De dochter van het echtpaar Theodoor Goossens en Marie Elisabeth van der Steen, de in 1794 geboren Anna Dorothea, zou in 1819 in het huwelijk treden met Joannes Michael Engels (1791-1846).[51] Engels was in 1814 benoemd tot burgemeester van Helden en zou dat zijn, tot zijn dood in 1846. Dit huwelijk is opvallend

48 H. Willems, 'Een regentenfamilie met herbergen' in: J. Pouls, H. Willems & H. Crompvoets (red.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel.* (Meijel 2009) 113.
49 Ibidem, 113.
50 Willems, H., 'Meijel bleef Meijel onder Fransen en Belgen' in: J. Pouls, H. Willems & H. Crompvoets (red.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel.* (Meijel 2009) 137-139.
51 Willems, 'Een regentenfamilie met herbergen' 114.

omdat de gemeenten Meijel en Helden op bestuurlijk vlak vaak overhoop lagen over rechten en eigendommen in de Peel, maar blijkbaar stond dit een huwelijk van de kinderen van de burgemeesters niet in de weg. Het echtpaar kreeg tien kinderen, waaronder Maria Elisabeth (1821-1851), die in 1849 zou trouwen met Charles Guillon. Na de dood van zijn vrouw zou Joannes Michael Engels in 1834 hertrouwen met Christina Petronella Verhaegh. Ze kregen nog twee kinderen.

Binnen deze nauw met elkaar verbonden families Van der Steen, Goossens en Engels circuleerden de ringkraag van Meijel en sierschijf van Helden. De in 1807 gevonden ringkraag van Meijel was in het bezit van Goossens en is daar enkele jaren voor de dood van de burgemeester in 1839 nog gezien (tabel 1, scenario 1). Daarna zijn er geen eenduidige meldingen meer over de ringkraag. Rond 1840 schrijft Guillon dat de heer Van der Steen in Meijel, de neef van Goossens, in het bezit is van een 'plaat', maar of hij op de sierschijf doelde of de ringkraag is niet duidelijk. Als het om de ringkraag zou gaan dan was die in het bezit gekomen van Goossens' neef (tabel 1, scenario 2). Mogelijk ging die over van burgemeester naar burgemeester, maar dit is niet waarschijnlijk. De ringkraag lijkt na de dood van Goosens in handen van zijn neef Barthel van der Steen te zijn gekomen, als Guillon daarop doelde toen hij hem eigenaar van een 'plaat' noemde. Als Guillon met de 'plaat' bij Van der Steen op de sierschijf doelde, dan zijn de ringkraag en de sierschijf mogelijk dezelfde. Dan is er een lange lijn denkbaar waarlangs deze schijf van hand tot hand is gegaan. (tabel 1, scenario 3) De schijf migreerde dan binnen de families waarbij persoonlijke belangstelling en verwantschappen een rol kunnen hebben gespeeld.

Tot slot is er de mogelijkheid dat de ringkraag en sierschijf twee aparte objecten zijn. In dat geval kan de sierschijf in bezit zijn geweest van Van der Steen en via burgemeester Goossens in de collectie van Guillon zijn beland (tabel 1, scenario 4). Een andere mogelijkheid is dat de sierschijf alleen maar in het bezit is geweest van Engels en zo, via het huwelijk van de dochter van Engels met Guillon, eigendom van de notaris is geworden. (tabel 1, scenario 5) Een jaar vóór het huwelijk bezocht J.L.F. Janssen, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden, Guillon en beschreef zijn collectie. Hij repte toen met geen woord over de sierschijf, maar deed dat kort na 1849, na het huwelijk van Guillon, wel. Het huwelijksgeluk zou overigens maar kort duren, want in 1851 overleed de vrouw van Guillon, kort na de dood van hun enige kind. Guillon liet een groot grafmonument op de begraafplaats in Panningen voor haar oprichten.

Scenario	1807		1840		Na 1840		Na 1846	
1	Goossens		Goossens					Ringkraag
2	Goossens	▶	v.d. Steen					Ringkraag
3	Goossens	▶	v.d. Steen	▶	Engels	▶	Guillon	Ringkraag/Sierschijf
4			v.d. Steen	▶	Engels	▶	Guillon	Sierschijf
5					Engels	▶	Guillon	Sierschijf

Tabel 1 De eigendomsverhoudingen van de ringkraag van Meijel en de sierschijf van Helden.

Het grafmonument van de familie Charles Guillon, centraal op de begraafplaats in Panningen. Het kwam in 1855 gereed. Na de dood van Charles werd hij hier ook bijzet. (foto Leo Verhart).

HALVEMAANVORMIGE SIERSCHIJVEN

De eigenaar van de ringkraag uit Meijel, burgemeester Goossens, moet in 1807 overtuigd zijn geweest van de ouderdom van de vondst. Hoewel Wesselman in 1840 een vergelijking met ringkragen van militairen maakte die hij uit zijn jeugd zal hebben gekend, bedoelde hij niet dat het er een was. Ook het feit dat de heer Van Keverberg uit Kessel ermee naar Parijs zou zijn gegaan, onderstreept dat het om een oud en belangrijk voorwerp gaat.

Halvemaanvormige sierschijven zijn bekend uit de Romeinse wereld, maar zijn erg zeldzaam. Op de borstkurassen en op banierstaven droegen Romeinse militairen eretekens, die waren ontvangen na successen in de strijd voor het Romeinse rijk. Meestal waren die rond en relatief klein, in een enkel geval halvemaanvormig. De op de standaarden aangebrachte halvemaanvormige sierschijven waren meestal onversierd en hadden meer de vorm van een maansikkel. Halvemaanvormige *phalerae* die op de kleding van mensen of paarden werden gedragen zijn uitermate zeldzaam. Vrijwel altijd waren ze rond en meestal gedecoreerd met een portretkop. Een van de weinige halvemaanvormige sierschijven is gevonden in het Duitse Lauersfort.[52] Dat de ringkraag van Meijel een Romeinse *phalera* is, kan een mogelijkheid zijn, maar dan gaat het om een zeer opmerkelijke vondst. Zoals gezegd, halvemaanvormige *phalerae* zijn zeer zeldzaam en al helemaal met daarop zoveel afgebeelde dieren.

In het mogelijke herkomstgebied van de sierschijf van Helden, Thracië en de streek rond de Zwarte- en Kaspische Zee, ontbreken eveneens halvemaanvormige sierschijven. Een overzicht uit 2009 maakt duidelijk dat uitsluitend ronde schijven voorkomen en andersoortige vormen ontbreken.[53] Dat geldt zowel voor het westelijke deel van het verspreidingsgebied, waar Griekse invloeden meer zichtbaar zijn, als in het meer oostelijke gebied.

Een moderne Romeinse centurio draagt de replica's van de phalerae van Lauersfort. In het midden de min of meer halvemaanvormige phalera. (foto eBay).

De enige niet ronde *phalera* met een Thracische herkomst die mij bekend is, komt uit de schatvondst op het Kanaaleiland Sark.[54] Daar werd in 1718 door enkele grondwerkers een urn ontdekt met daarin dertien zilveren sierschijven (*phalerae*) en achttien zilveren munten.[55] Enkele jaren later, in 1725, werden de voorwerpen getekend en de objecten kwamen in bezit van Algernon Seymour, Earl of Hertford (1684-1750). Na zijn dood werden de voorwerpen niet meer teruggevonden. Wat er mee is gebeurd, is onbekend.[56]

52 M. Matz, *Die Lauersforter Phalerae*, (Berlijn 1932).

53 Valeriu Sîrbu, S. & V. Bârcă, 'Figurative Representations on the Phalerae Found between the Ural, the Caucasus and the Balkan Mountains (2nd-1st Century BC)' in: L. Nikolova, M. Merlini & A. Comşa (Ed.), *Circumpontica in Prehistory: Western Eurasian Studies* (Oxford 2009) 225-256.

54 Allen, D.F., 'The Sark Hoard' in: *Archaeologia, or Miscellaneous Tracts relating to Archaeologia,* vol. 103 (1971) 1-31.

55 https://jerryvglover.wixsite.com/jerryglover/sark-hoard (26.09.2024; Allen 'The Sark Hoard' .

56 Allen 'The Sark Hoard', 1-5.

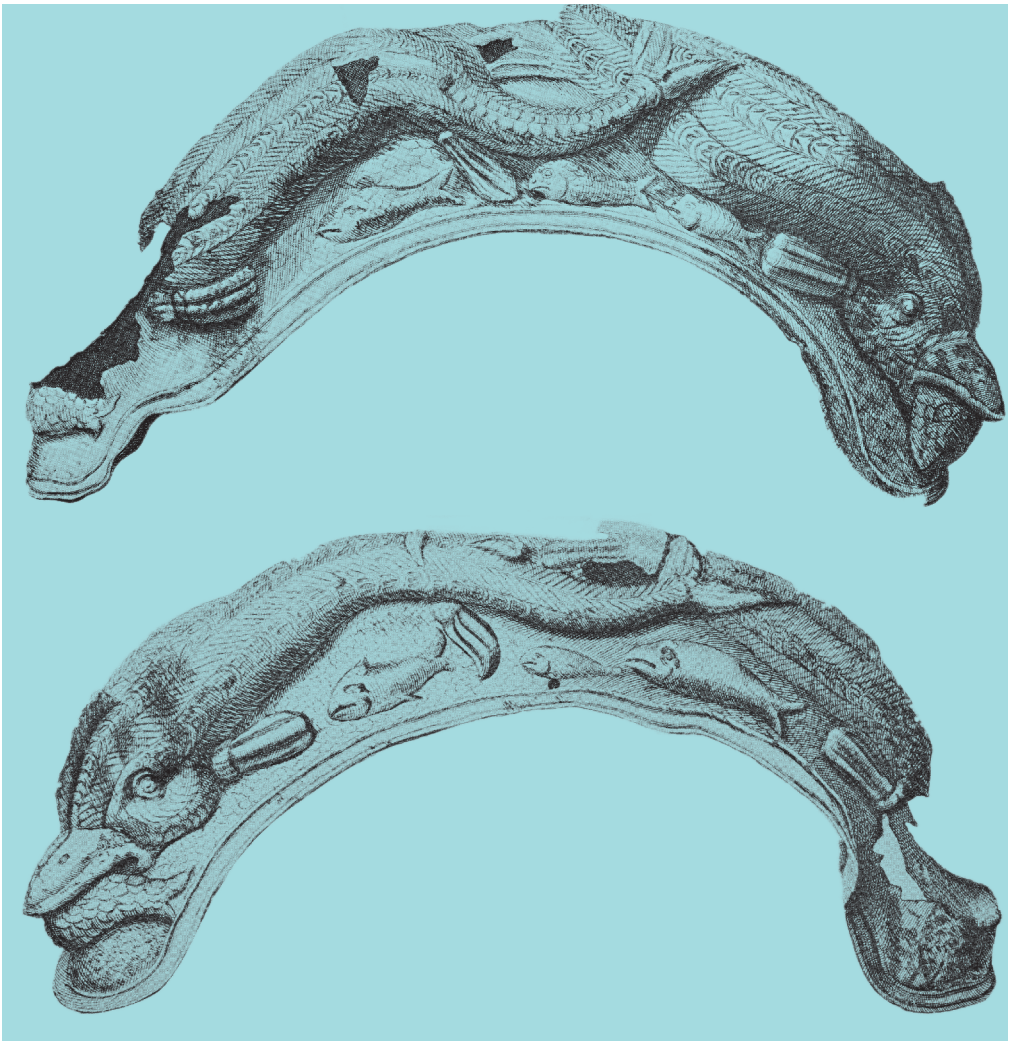

De voor- en achterzijde van de langwerpig gebogen phalera van het eiland Sark. (naar Allen 1971, Plate IV en V).

Van de dertien *phalerae* zijn er twaalf rond en één heeft een langwerpige gebogen vorm. Het langwerpige exemplaar is 21,7 cm lang en 6 cm breed en versierd met afbeeldingen van twee – volgens Derek Allen – dolfijnen die beide een vis in de bek hebben.[57] De vissen hebben op de rug en zijkanten een versiering die sterk doet denken aan beenplaten van steuren. Ook de snuit doet aan deze vis denken, maar de kenmerkende voeldraden onder de bek ontbreken. Verder zijn er nog zwemmende vissen te zien. Allen noemt de langwerpige en gebogen *phalera* volkomen uniek en kende geen parallellen. Voor de functie dacht hij aan de versiering van een zadel. Mocht de ringkraag van Meijel uit 1807 inderdaad een halvemaanvorm hebben en

57 Ibidem, 6-8.

versierd zijn met dieren, dan zou het stuk van Sark als enige tegenhanger kunnen worden opgevat.

DE LAATSTE STROHALM: DE SIERSCHIJF IN PARIJS

Helaas lukte het niet om aantekeningen te vinden van het bezoek aan Parijs van baron van Keverberg na de ontdekking van de ringkraag van Meijel in 1807. Het meest aannemelijk is dat Van Keverberg oudheidkundigen bij het in 1793 geopende *Museé du Louvre* heeft geraadpleegd, maar het kan natuurlijk ook een ander oudheidkundig genootschap of een particulier zijn geweest. Het archief van het Louvre over de periode 1805-1810 is overgedragen aan de *Archives Nationales* in Parijs, maar raadpleging van de digitale registers levert geen vermelding op van de baron van Keverberg in relatie met een sierschijf uit Meijel.[58] Het betekent dat we geen uitsluitsel kunnen krijgen over de vorm van de vergulde plaat, de ringkraag, met leeuwen, panters en hiërogliefen. Hoewel de zoektocht toch sterk het karakter had van het zoeken naar een speld in een hooiberg en zonder resultaat bleef, leverde het onverwachts belangrijke informatie op over de sierschijf in de periode na de dood van Guillon tot aan de veiling van zijn archeologische collectie in 1890.

Tijdens de zestien jaar durende onderhandelingen tussen Constant Guillon, de erfgenaam van Charles Guillon en nieuwe eigenaar van de collectie, en het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, werd regelmatig onderling contact gezocht. In 1879 bezocht de conservator Willem Pleyte de erven Guillon op doorreis naar Maastricht. Er kwam geen schot in de zaak, maar wel kreeg hij een gipsen kopie van de sierschijf mee.[59]

Tijdens de onderhandelingen, en ook tijdens het bezoek van Pleyte, schermde de Roermondse advocaat regelmatig met de dreiging dat er ook buitenlandse kopers waren voor de collectie van zijn broer. Er werd aangenomen dat dit een loos dreigement was om de onderhandelingen te versnellen en een hogere prijs te bedingen. Toch blijkt er interesse te zijn geweest vanuit het buitenland.[60]

In 1867 werd het *Musée d'Archéologie Nationale* (MAN), gevestigd in het voormalige koninklijke paleis in Saint-Germain-en-Laye, geopend. De groei was onstuimig en het collectiegebied dat werd bestreken groot.[61] Vondsten uit de rest van Europa konden er ook een plaats in krijgen. Na veertien jaar onderhandelen met het RMO besloot Constant Guillon het MAN te benaderen voor de verkoop van het topstuk uit de verzameling van zijn broer. In september 1888 schreef hij over de bijzondere vondst, afkomstig is uit de verzameling van zijn overleden broer, die hij onder zijn beheer had.[62] Hij verwees naar de catalogus en

58 Van Keverberg komt in vier inventarissen voor, maar deze hadden alle een politiek-bestuurlijke achtergrond. Er waren geen dossiers over Meijel en een sierschijf. Wel waren er in relatie tot de plaats Meijel dossiers over de infrastructuur en eigendomsverhoudingen. (https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/recherche/ir/rechercheGeneralisteResultat.action?searchText=keverberg&formCaller=GENERALISTE) (geraadpleegd 16.11.2023)

59 Archief RMO, brievenarchief, ontvangen brieven, 23.10.1879 (Pleyte). Een artikel over deze reis is in voorbereiding. Die kopie lijkt niet door Pleyte naar het museum te zijn meegenomen. In de inventarisboeken komt die niet voor. Wel ontving het museum van Pleyte's reisgenoot, ritmeester J.A. Ort, een half jaar later, in juli 1880 een schenking van diverse archeologische voorwerpen, waaronder een gipsen kopie van de sierschijf. Het is aannemelijk dat dit het exemplaar is dat ze van Constant Guillon kregen. Het werd ingeboekt onder nummer BO 25, maar is niet bewaard gebleven.

60 Behalve uit Parijs was er ook belangstelling vanuit het Nationaal Museum voor Schone Kunsten in Brussel (Leclercq, 'Itinéraire d'une hache').

61 C. Lorre, 'Cent cinquante ans d'archéologie comparée au musée d'Archéologie nationale' in: *Antiquités nationales* 47 (2017) 63-67.

62 Archief MAN, dossier Guillon, ontvangen brief, 10.09.1888.

schreef dat de schijf zich op dat moment bij zijn zwager Joseph Sax in Brussel bevond. Vervolgens benadrukte hij het waardevolle karakter van de sierschijf. Een antiquair uit Amsterdam had er 10.000 francs voor geboden, en een nog hoger bod, van 12.000 francs, was van de Amerikaan, de heer Van der Bilt.[63] Guillon wilde echter niet dat de schijf naar Amerika verdween. Aan het eind van zijn brief memoreerde hij dat zich nog meer Romeins en Germaans materiaal in de verzameling bevond en misschien was daar ook belangstelling voor?

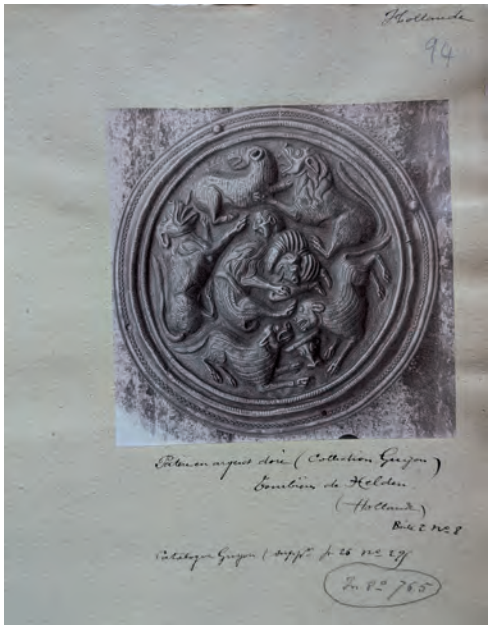

De foto die gemaakt is van de sierschijf van Helden in 1888 in het Musée d'Archéologie Nationale in Parijs. Vermoedelijk is de opname van een kopie. (foto Musée d'Archéologie Nationale, Parijs).

Erg veel schot zat er niet in de zaak. De schijf was inmiddels in Parijs en er werd een afgietsel gemaakt en een foto.[64] Na wat heen en weer geschrijf, werd er door het Parijse museum een bod gedaan van 2500 francs.[65] Daar kon Guillon niet mee akkoord gaan en deed hij, na nog eens het belang en de bijzonderheid van de sierschijf uiteengezet te hebben, een tegenbod van 6000 francs. Eigenlijk al overtuigd dat het op niets zou uitlopen, gaf hij alvast het adres van zijn zwager waar de sierschijf naar toe teruggestuurd kon worden. Dat zou ook gebeuren, want het museum in Parijs staakte de onderhandelingen. Twee jaar later schreef Guillon opnieuw aan het *Musée d'Archéologie Nationale*.[66] De veiling in Amsterdam was achter de rug, maar de sierschijf was daar ook niet verkocht. Guillon deed nog een ultieme poging. Hij noemde nu belangstelling van Engelse zijde, en dat van die kant er een bod lag van 2500 francs. Guillon gunde de vondst echter aan *Musée d'Archéologie Nationale* en had een aankoopbedrag van 3000 francs in gedachte. Mocht dat niet lukken dan ging de schijf maar naar Londen of Keulen. Het liep op niets uit; het Parijse museum ging niet mee in zijn voorstel. Uiteindelijk bereikte hij in datzelfde jaar 1890 overeenstemming met het RMO.

In Parijs zelf kreeg de schijf ook de aandacht die het verdiende. In een korte bijdrage ging de archeoloog M. Robert Mowat in op de vondst die in het verre Nederland was gedaan, tijdens een bijeenkomst van de *Société Française d'Archéologie* op 22 januari 1890.[67]

Opmerkelijk is dat in 1894 het *Musée d'Ar-*

63 Het gaat om Cornelis Van der Bilt II (1843-1899). Hij was in augustus 1880 in Nederland en in de kranten is te lezen dat hij makkelijk in een middagje voor enkele duizenden guldens porselein en antiquiteiten aanschafte (Algemeen Handelsblad, 14.08.1880).

64 Overigens beschikte Constant Guillon ook over afgietsels. In oktober 1879 werd hij bezocht door de conservator van het RMO W. Pleyte. Hij kwam aan bij de Roermondse advocaat tijdens een week durende reis door Limburg en wilde informatie inwinnen over hoe het stond met de verkoop van de verzameling. Daar zat geen schot in, maar hij kreeg wel een afgietsel van de sierschijf mee (Archief RMO, brievenarchief, ingekomen brief, 23.10.1879 (Pleyte)).

65 Archief MAN, dossier Guillon, ontvangen brief, 10.09.1888.

66 Ibidem, 30.04.1890.

67 Anoniem (1890), 86-87.

chéologie Nationale opnieuw een poging ondernam om een kopie van de sierschijf voor het museum te verkrijgen. Nu ging het verzoek naar het RMO, sinds enkele jaren de eigenaar van de schijf. De directeur van het MAN, Salomon Reinach, vroeg op 13 november 1894 of het mogelijk was dat zijn museum een kopie zou kunnen krijgen van de grote zilveren medaille uit Roermond.[68] Pleyte bevestigde dat dit mogelijk was en het museum ging aan de slag.[69] Op 22 november 1894, precies een week later, ging een 1,4 kilogram wegend pakket per post naar Parijs. In het pakket zat een kopie van de sierschijf en een foto. In de begeleidende brief stelde de directeur W. Pleyte voor dat in ruil het Parijse museum een Frankisch object zou sturen.[70] Tevens verwees hij naar de publicatie van Stark. Reinach bedankte het museum hartelijk voor het stuk na de behouden aankomst in St. Germain-en-Laye.[71] Het Parijse museum was niet de enige die over een kopie zou beschikken. Twee jaar later ging er een exemplaar naar het nationale museum van Zweden (*Statens historiska)* in Stockholm.[72] Daar is het nog steeds te vinden.[73]

BESLUIT

De vondst van één of twee schijven in de Peel nabij Meijel en Helden is omgeven door een reeks van verwarringen en onduidelijkheden. In het verleden zijn uit die berichten keuzen gemaakt op grond van de beschikbare kennis van dat moment. Is er sprake van een tweede schild, en zo ja, wat is er met dit object gebeurd? Nu nieuwe gegevens aan het licht zijn gekomen, moet het beeld van de ontdekking iets genuanceerd en bijgesteld worden.

De ontdekking van twee vergulde, zilveren schijven waarop een keur aan dieren, onder andere leeuwen, zijn aangebracht en die in een kort tijdbestek in een klein gebied in de omgeving van Helden en Meijel zijn gevonden, is een zeer uitzonderlijke gebeurtenis of reeks van gebeurtenissen. Afgaande op het uiterlijk, een halvemaanvormige ringkraag gevonden in 1807 in Meijel en een ronde sierschijf gevonden vóór 1840 in Panningen, zou het om twee aparte vondsten moeten gaan. Op de vraag hoe die vondst van 1807 er precies heeft uitgezien, zou de informatie van de heer baron van Keverberg uitsluitsel kunnen geven. Hij is met die vondst naar Parijs geweest, maar het is niet gelukt daarover meer gegevens te achterhalen. Ook parallellen voor de versierde ringkraag van Meijel in de Thracische wereld ontbreken geheel en de enige mogelijke tegenhanger is een exemplaar op het Kanaaleiland Sark. Ondanks het feit dat de twee voorwerpen in de nabijheid zijn gevonden en de zeldzaamheid van halvemaanvormige *phalerae*, zou de oudste vondst vanwege de vorm een andere moeten zijn dan de sierschijf van Helden. Het is uitzonderlijk en opvallend dat het kostbare object uit Meijel zo weinig sporen heeft achtergelaten. Geen oudheidkundige uit die tijd heeft er over bericht en de latere eigenaar van de sierschijf van Helden, Charles Guillon, heeft deze oudere vondst nooit genoemd.

De ringkraag en sierschijf hebben dan wel volgens het oudste vondstbericht een afwijkende vorm, maar verder zijn er heel veel overeenkomsten. Het zijn verguld zilveren objecten waarop afbeeldingen zijn aangebracht van een aantal verschillende dieren, waaronder leeuwen. De beide stukken zijn in vrijwel hetzelfde gebied gevonden en de opeenvolgende eigenaars hebben een lang doorlopende familieband. Vanuit dat perspectief acht ik het nog steeds aannemelijk dat de ringkraag van Meijel

68 Archief RMO, brievenarchief, ontvangen brieven, 13.11.1894 (Salomon Rheinach).
69 Ibidem, verzonden brieven, 15.11.1894 (Salomon Rheinach).
70 Ibidem, 22.11.1894 (Salomon Rheinach).
71 Ibidem, ontvangen brieven, 27.11.1894 (Salomon Rheinach).
72 Ibidem, 17.11.1896, 21.11.1896, 26.11.1896 (Almgren).
73 Het gaat om een gipsen kopie, inventarisnummer 10272 (e-mail, 12.03.2025 (Thomas Eriksson)).

uit 1807 en de sierschijf van Helden wel eens een en hetzelfde object kunnen zijn. Het zijn er dan dus geen twee, het is er maar één. Evenwel, hard bewijs ontbreekt en nogmaals, uitsluitsel daarover had het bezoek van de baron van Keverberg aan Parijs kunnen geven, maar daar zijn geen sporen van teruggevonden. Alle gevolgde sporen om meer over de achtergrond van de beide vondsten te weten te komen, lopen uiteindelijk dood, maar hebben wel nieuwe informatie opgeleverd over personen die zich met de schijf hebben beziggehouden en wat voor rol de schijf in de internationale archeologische wereld speelde; een schrale troost.

Tot slot mag nog een opmerking gemaakt worden over de naam. De sierschijf van Helden is natuurlijk zo ingeburgerd dat wijziging niet meer mogelijk is, maar eigenlijk is die herkomstplaats de minst waarschijnlijke. Hoewel de exacte vondstlocatie niet achterhaald kon worden, is het aannemelijk dat het vondstgebied de Peel is, ten noordwesten van Helden, in het grensgebied van Noord-Brabant en Limburg, het grensgebied van Helden en Meijel ook. Guillon gaf aan dat de schijf bij Panningen was gevonden, weliswaar onderdeel van de gemeente Helden. De sierschijf van Panningen zou dus correcter zijn als naamdrager. Laten we echter de verwarring niet groter maken en de naam 'sierschijf van Helden' handhaven. Uiteindelijk doet het natuurlijk niets af aan de schoonheid van het object.[74]

AFKORTINGEN

GAR	Gemeentearchief Roermond
RMO	Rijksmuseum van Oudheden, Leiden
MAN	Musée d'Archéologie Nationale, Parijs
UB	Universiteitsbibliotheek, Leiden

BIBLIOGRAFIE

Aa, J. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* 9 (Gorinchem 1847).

Allen, D.F., 'The Sark Hoard' in: *Archaeologia, or Miscellaneous Tracts relating to Archaeologia,* vol. 103 (1971) 1-31.

Anoniem, 'Chronique de Société nationale des antiquaires de France' in: *Bulletin Monumental* 56 (1890) 86-91.

Anoniem, 'Erinnerungen an Domkapitular Joseph Aldenkirche' in: *Was bietet Viersen?*, 14 (1962) Heft 4 23-24.

Arneth, J., *Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Die antiken Gold- und Silbern-Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien* (Wenen 1849).

Grooth, M.Th. de, 'De sierschijf van Helden' in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 67 (1987) 67-77.

Habets, J.J., 'Découvertes d`antiquités dans le duché de Limbourg' *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg* 18 (1881) 3-300.

Heberle, J.M., *Katalog der reichhaltigen Kunst-Sammlungen der verstorbenen Advocat C. Guillon in Roermond, ... Christian Ludwig Bokelmann in Berlin und R.R... in Flamersheim etc. etc. Hervorragende orientalische Porzellane und Delfter Fayencen, europäische Porzellane, Töpfereien und Majoliken, geschliffene und emaillierte Gläser, Glasscheiben, Arbeiten in Elfenbein und Email, Arbeiten in Gold, Silber, Bronze, Kupfer, Eisen und Zinn, textile Arbeiten,*

74 Velen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit artikel. In alfabetische volgorde: Hélène Bendejacq (*Musée d'Archéologie nationale*, Parijs), Jean Beyers (Roermond), Mariëlle Bulsink (RMO, Leiden), Herman Crompvoets (Meijel), Ton van Daelen (Baarlo), Wim Daniëls (Heemkundevereniging Helden), Renske Dooijes (RMO, Leiden), Thomas Eriksson (*Statens historiska museer*, Stockholm), Marcus Ewers (Viersen), Carsten Felgner (Lempertz, Keulen), Marjorie de Grooth (Bad Münstereifel), Ruurd Halbertsma (RMO, Leiden), Reinhold Hörkens (Viersen), Rudolf Kahlfeld (*LandesMuseum*, Bonn), Hans van den Laarschot (Asten), Jac Lemmens (GAR, Roermond), Stan Linsen (Beesel), Christine Lorre (*Musée d'Archéologie nationale*, Parijs), Ronald Louer (Provinciaal Depot Bodemvondsten Noord-Brabant, Den Bosch), Ton Lupak (Restaura, Heerlen), Wiel Luys (Reuver), Jaap Maessen (Brabant-collectie, Universiteit Tilburg), Marieke van Meer (Bijzondere Collecties, Universiteits Bibliotheek, Leiden), Soline Morinière (*Musée d'Archéologie nationale*, Parijs), Peter van Nistelrooij (Oss), Kim Onderwater (RMO, Leiden), Heikki Pauts (RMO, Leiden), Jos Pouls (Meijel), Michael Schmauder (*LandesMuseum*, Bonn), Antje Schünemann, (*LandesMuseum*, Bonn), Emy Thorissen (Brabant-collectie, universiteit Tilburg) en Gerard Venner (Roermond). Ik dank hen allen hartelijk voor al die hulp.

Miniaturen, Arbeiten in Stein, Perlmutter etc., japanische Lackarbeiten, Möbel, Einrichtungs-Gegenstände, Arbeiten in Holz etc. etc. Versteigerung zu Köln den 12.bis 18 December 1894. (Keulen (H. Lempertz' Söhne) 1894).

Kaul, F., 'The Gundestrup Cauldron: Thracian Art, Celtic Motifs' in: *Études Celtiques*, 37 (2011) 81-110.

Kluijtmans, H., *E palude emergo. Uit het veen kwam ik boven. Nieuwe feiten en inzichten Peelvondsten* (Grashoek 2010).

Kluijtmans, H., *De Gouden Peelhelm* (Soesterberg 2020).

Laarschot, H. van der, 'Romeins goud in de Peel' in: *De Trompetter* (3 maart 2010) 7.

Leclercq, W., 'Itinéraire d'une hache en bronze, de Molenbeersel (Limbourg, Belgique) aux Musées royaux des Arts décoratifs et industriels de Bruxelles', in: J-M. Doyen (red.), *De l'Escaut au Nil. Bric-à-brac en hommage à Eugène Warmenbol à l'occasion de son 65e anniversaire* (Guides archéologiques du Malgré-Tout) (Treignes 2022) 293-302.

Lorre, C., 'Cent cinquante ans d'archéologie comparée au musée d'Archéologie nationale' in: *Antiquités nationales* 47 (2017) 63-67.

Matz, M., *Die Lauersforter Phalerae* (Berlijn 1932).

Michels, M.H.H., *Genealogie der Familie Franssen te Tegelen van 1651 tot heden*. (Venlo 1914).

Poell, G.M., *Beschrijving van het hertogdom Limburg* (Weert 1851)

Pouls, J., 'Meijel, dorp en landschap rond 1840' in: J. Pouls, H. Willems & H. Crompvoets (red.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel* (Meijel 2009) 170-175.

Reuvens, C.J.C., C. Leemans & L.J.F. Janssen, *Oudheidkundige kaart van Nederland en België*. (Leiden 1845)

Schnurbein, S. von, 'Dakisch-Thrakische Soldaten im Römerlager Oberaden', in: *Germania* 64 (1986) 409-431.

Sîrbu, V. & V. Bârcă, 'Figurative Representations on the Phalerae Found between the Ural, the Caucasus and the Balkan Mountains (2nd-1st Century BC)' in: L. Nikolova, M. Merlini & A. Comşa (Ed.), *Circumpontica in Prehistory: Western Eurasian Studies* (Oxford 2009) 225-256.

Stark, K.B., *Städteleben, Kunst und Alterthum in Frankreich: nebst einem Anhang über Antwerpen* (Jena 1855).

Stark, B., 'Drei Metallmedailons rheinischen Fundorts' in: *Bonner Jahrbücher* 58 (1876) 1-57.

Venner, Gerard, 'Charles Guillon (1811-1873) Een notabel verzamelaar en zijn omgeving' in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 154 (2018) 161-203.

Venner, Gerard, 'De historische belangstelling van Charles Guillon' in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 155 (2019) 147-189.

Verhaegh, M., *Genealogie VERHAEGH uit Limburg* (Cambria 1991).

Verhart, Leo, 'In opdracht van de minister. De Leidse conservator L.J.F. Janssen bericht Den Haag over de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 (deel 1)' in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 158 (2022) 165-204.

Verhart, Leo, 'In opdracht van de minister. De Leidse conservator L.J.F. Janssen bericht Den Haag over de archeologie in Limburg tussen 1848 en 1850 (deel 2)' in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 159 (2003) 57-80.

Willems, H., 'Een regentenfamilie met herbergen' in: J. Pouls, H. Willems & H. Crompvoets (red.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel* (Meijel 2009) 110-115.

Willems, H., 'Meijel bleef Meijel onder Fransen en Belgen' in: J. Pouls, H. Willems & H. Crompvoets (red.), *Meijel, bijzonder dorp in de Peel.* (Meijel 2009) 134-141.

ABSTRACT

Did the decorative disc of Helden have an older counterpart?

About ten years ago, a discovery report from 1840 came to light stating that a gilded silver decorative disc (*phalera*) had been found near Meijel (Netherlands) in 1807. The disc itself was not preserved. The description showed similarities with the decorative disc, which was later found nearby, in Helden. This last disc became part of the collection of the Roermond notary Charles Guillon (1811-1873) and is now in the possession of the National Museum of Antiquities (Rijksmuseum van Oudheden) in Leiden. Apart from the similarities, there was also a difference. The Meijel specimen was crescent-shaped, while the Helden piece is round. This article examines whether these discs are indeed two different finds or whether the decorative disc from Helden was already known, but as the silver decorative disc from Meijel.

According to the oldest find report, the two decorative discs may have a different shape, but there are many similarities. They are made of gilded silver and feature images of a series of animals, including lions. Both pieces were found in virtually the same area and their successive owners – mostly mayors – have a long-standing family connection.

The decorative disc from Helden originally comes from Thrace, as does the one from Meijel probably, but crescent-shaped *phalerae* are not found in the region of origin and only one possibly comparable example comes from the Channel Island of Sark. The Meijel *phalera* was taken to Paris during the French period to be shown to experts, but unfortunately no records of this visit have been preserved.

Ultimately, it was not possible to find any hard or convincing evidence that these discs are one and the same object, so we must assume that they are two separate *phalerae*. However, the search did yield new information about the year of discovery of the Helden ornamental disc, it's possible location and its eventual acquisition by the National Museum of Antiquities. In addition, new information has been discovered about the role that the Helden *phalera* played in the international archaeological museum world.

Kasteel Etzenrade, onderzoek naar een verdwenen kasteel 2016-2023

Danny Keijers[1] en Hilde Vanneste[2]

Een aantal plaatsen in Nederland is als het ware nog archeologisch onbekend gebied. Een van die plekken bevindt zich in het dorpje Etzenrade, een buurtschap in de gemeente Beekdaelen. Meer bepaald een gebied tussen het rijksmonumentale Etzenrader Huusken en de Rode Beek, die meteen ook de grens met Duitsland vormt.

Tot voor de beoogde herinrichting van het gebied rondom het Etzenrader Huusken stond het achterliggende terrein niet gemarkeerd op de landelijke en gemeentelijke archeologische verwachtingskaarten, hét werkinstrument van de archeologen waarop potentieel waardevolle gebieden gekarteerd zijn. Desalniettemin gaf het landschap snel haar geheimen prijs. Hier was duidelijk sprake van een opmerkelijke site die nader onderzocht moest worden alvorens het gebied verder te ontwikkelen. Uitgebreid archeologisch onderzoek heeft de geschiedenis van deze locatie deels blootgelegd en heeft geleid tot een globale reconstructie van de bewonings- en gebruiksgeschiedenis van deze locatie.

1. KADER

Het gebied rondom het Etzenrader Huusken is onderdeel van een grotere gebiedsontwikkeling 'Poort van Parkstad Onderbanken' waar renaturering[3] van de Rode Beek samengaat met het

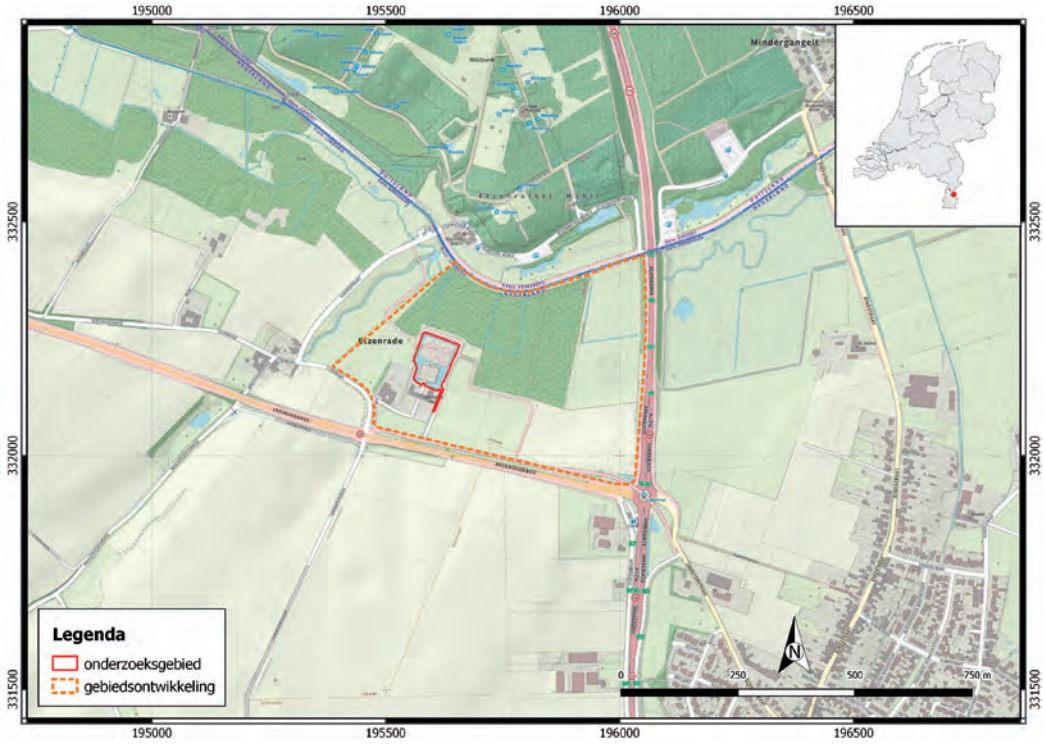

Afb. 1 Ligging onderzoeksgebied.

1 Danny Keijers, projectleider van het archeologische onderzoek tijdens het proefsleuvenonderzoek in 2017 en 2018 en de archeologische begeleiding in 2019.

2 Hilde Vanneste was als regioarcheoloog Parkstad van meet af aan bij het project betrokken in de rol van bevoegd gezag. Zij inspireerde de architecten met de bijzondere geschiedenis van deze plek.

3 Renaturering: het herstellen van aangetaste landschappen en ecosystemen, zodat natuurlijke processen en biodiversiteit terug kunnen keren. Zoals bijvoorbeeld het herstellen van rivieren naar hun oorspronkelijke meanderende loop.

verbeteren van de toeristisch recreatieve en educatieve kwaliteiten van het gebied. Die kwaliteiten liggen vooral besloten in de hoge landschappelijke, cultuurhistorische en archeologische waarden.[4] De belangrijkste onderdelen van deze gebiedsontwikkeling zijn het gebied ten noorden van het Etzenrader Huusken, de fietsbrug met een bijzonder kunstwerk van Marijke de Goey over de provinciale weg N274, het zweefvliegveld en de Feldbissbreuk in Onderbanken. Het plan voor het gebied rondom het Etzenrader Huusken omvatte zowel het herinrichten van het terrein, met aandacht voor recreatieve en educatieve functies, als het gebruik van de historische grachten voor waterberging, als reactie op de actuele klimaatproblematiek.

Het rechthoekige grachtenstelsel ten noorden van het Huusken suggereerde dat hier mogelijk het voormalige kasteel Etzenrade lag. Omdat de herinrichting bodemverstorende ingrepen met zich meebracht, is al in een vroeg stadium van de planvorming archeologisch onderzoek uitgevoerd. De centrale vraag daarbij was: wat is de bewoningsgeschiedenis van de plek, en is er sprake van een voormalig kasteel? Daarnaast stond centraal hoe deze geschiedenis zichtbaar gemaakt kan worden in het herinrichtingsontwerp.

Om deze hoofdvraag te beantwoorden, zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Is er archeologisch bewijs voor de aanwezigheid van een kasteel op het terrein van het Ezenrader Huusken?
2. Kunnen verschillende fasen in de ontwikkeling van het kasteel en het terrein worden onderscheiden op basis van de archeologische vondsten en bodemsporen?
3. Hoe zijn de grachten, het binnenterrein en de begrenzing van het kasteelterrein vormgegeven en veranderd door de tijd?
4. Op welke manier kan de geschiedenis van het terrein worden geïntegreerd in het huidige herinrichtingsontwerp, rekening houdend met educatieve, toeristisch-recreatieve en waterbeheerfuncties?

De opzet van de verschillende archeologische onderzoeken was gericht op het geleidelijk inzichtelijk maken van de archeologische waarden en het ondersteunen van het inrichtingsplan. Eerst vond een historisch-geografisch onderzoek plaats, waarin bestaande bronnen werden geraadpleegd om de aard en omvang van cultuurhistorische overblijfselen te achterhalen. Vervolgens werd een ruimer landschappelijk booronderzoek uitgevoerd.[5] Om meer inzicht te krijgen in de grachten, het binnenterrein en de begrenzing van het kasteelterrein, werd een geofysisch onderzoek gecombineerd met aanvullend booronderzoek (afbeelding 2).[6] In 2017 en 2018 volgde een proefsleuvenonderzoek om de waarde van het terrein, de begrenzingen, dateringen en faseringen van de kasteelgrachten nader te bepalen.[7]

De resultaten van de proefsleuvenonderzoeken vormden de basis voor het ontwerp van Piet Oudolf en LOLA Landscape Architects. Tijdens het ontwerpproces lieten zij zich inspireren door de uitkomsten en het onderzoekstraject van het archeologisch onderzoek, waardoor historie en archeologie actief zijn geïntegreerd in de herinrichting. Eén van de belangrijkste uitgangspunten van de herinrichtingsmaatregelen was het zichtbaar maken van de grachten, waarbij deze – naast de educatieve en toeristische

4 Om het kasteel Etzenrade weer beleefbaar te maken, is het onderzoeksgebied geselecteerd als IBA-project (http://www.iba-parkstad.nl/). Projectpartners: IBA Parkstad, Provincie Limburg, Waterschap Limburg, Gemeente Beekdaelen, familie Schoffelen, Lola Landscape Architects, Piet Oudolf, Natuurmonumenten en de regioarcheoloog van Parkstad.

5 Ellenkamp en Keunen, 2016.

6 Ellenkamp en Keunen, 2016; Lubbinge, 2016.

7 Het proefsleuvenonderzoek stond onder leiding van D. Keijers. De eerste fase van dit sleuvenonderzoek is gerapporteerd (Keijers, 2017).

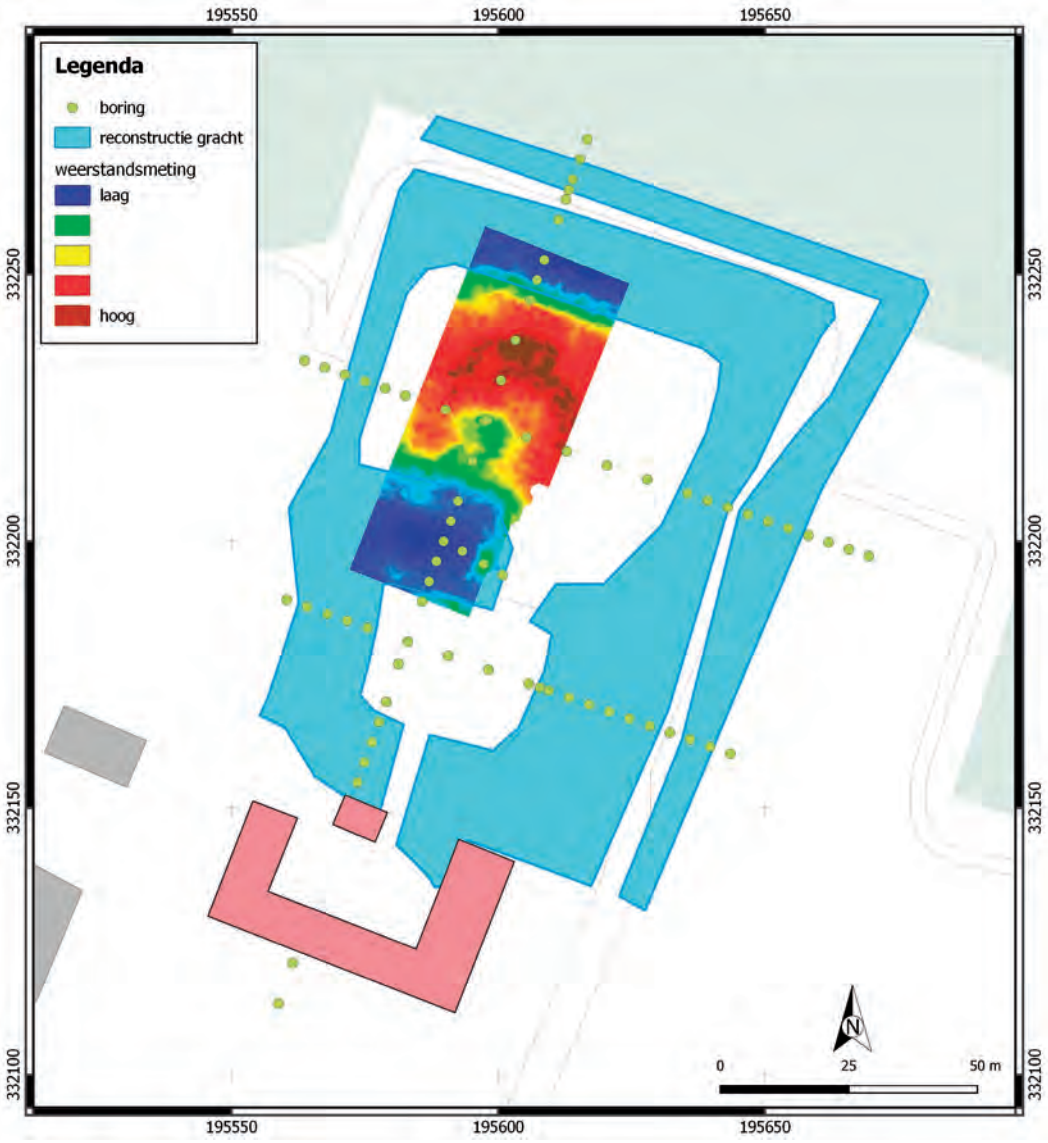

Afb.2 Reconstructie van het grachtenstelsel op basis van het weerstandsonderzoek (Lubbinge, 2016) en booronderzoek (Ellenkamp en Keunen, 2016).

functie – ook een waterbergende functie dienden te vervullen. Bij deze ingrepen was het streven om de archeologische sporen zo veel als mogelijk in de bodem te bewaren (behoud *in situ*).

Hoewel bij de herinrichting getracht is om oudere, archeologisch informatierijke grachtvullingen te vermijden, bleek dit wegens de waterbufferende functie uiteindelijk niet mogelijk. Het kon dan ook niet uitgesloten worden dat de oudere grachtlagen aangesneden werden. Het opnieuw openleggen van de kasteelgrachten is dan ook archeologisch begeleid.[8]

8 De archeologische begeleiding stond onder leiding van D. Keijers. Een evaluatie- en selectierapport van het proefsleuvenonderzoek (2de fase) en de archeologische begeleiding is opgesteld in 2020 (Keijers, 2020). Een definitieve rapportage is in preparatie (Ruijters, in prep.).

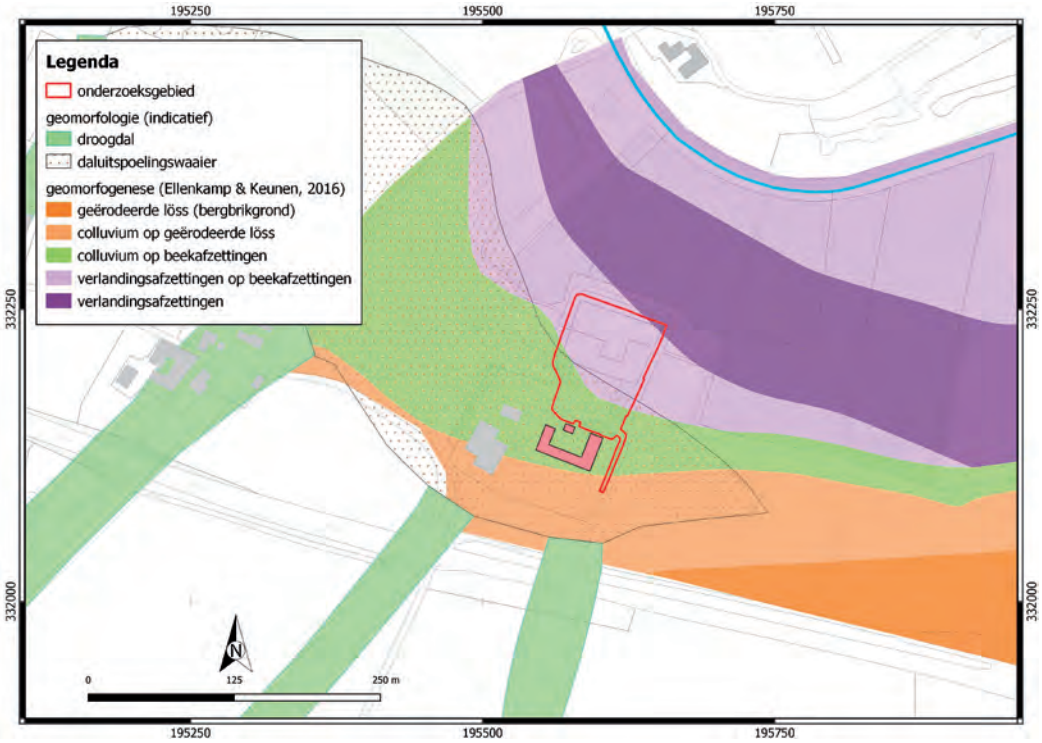

Afb. 3 Globale indicatie landschap.

De diverse onderzoeken hebben veel informatie over de geschiedenis van het terrein opgeleverd. Dit artikel geeft de belangrijkste bevindingen van de archeologische onderzoeken weer.[9]

2. LANDSCHAPPELIJKE LIGGING

Etzenrade ligt aan de beekvallei van de Rode Beek. Ter hoogte van onderzoeksgebied heeft deze loop zich diep ingesneden in de met löss bedekte rivierterrassen. Ten noorden van de beek bevindt zich de Geilenkirchener Lehmplatte, ten zuiden begint het plateau van Doenrade.

Door het aanwezige reliëf was het gebied onderhevig aan erosie en sedimentatie. Ter hoogte van het onderzoeksgebied hebben zich drie droogdalen in de lösswand van het plateau ingesneden. Deze dalen vormen een verzamelpunt van water waardoor ze telkens dieper uitsleten. De afgespoelde leem werd aan de voet van de helling waaiervormig in de beekvallei afgezet.

In het bijzonder lijkt het grote westelijke dal een belangrijke rol voor de stichting van Etzenrade te hebben gespeeld. Het geërodeerd materiaal van dit dal is aan de voet van de helling als een grote uitspoelingswaaier in de vallei van de Rode Beek afgezet.[10] Tijdens de verschillende onderzoeken is het gesedimenteerde materiaal meermaals vastgesteld en is zelfs de waaiervorm van dit colluviumpakket herkend. Op basis van archeologische sporen nabij het maaiveld lijkt ten zuiden van het Etzenrader Huusken het colluvium al zeker voor de tiende eeuw aanwezig.

9 Voor meer details over de verschillende onderzoeken, die hier niet behandeld worden, kunnen de onderzoeksrapporten in de digitale bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed online geraadpleegd worden.

10 Keijers, 2017.

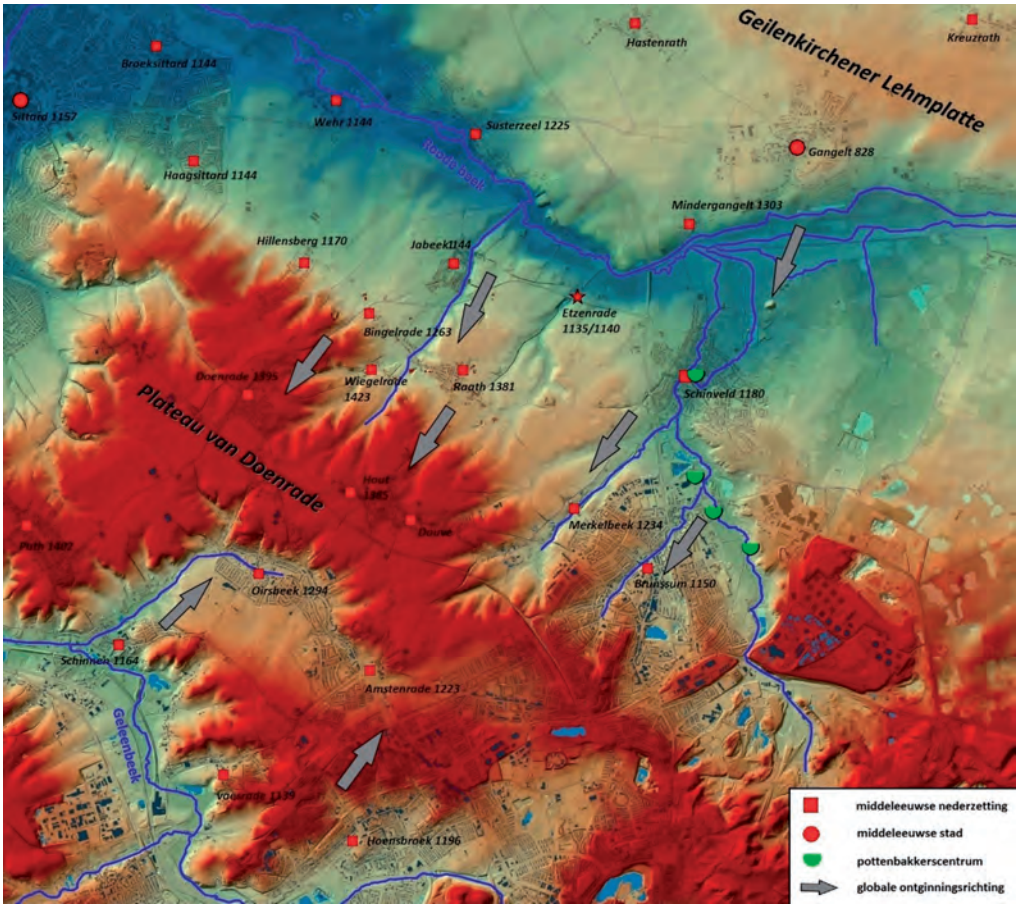

Afb. 4. Globaal overzicht van de ontginning van het plateau van Doenrade (Keijers, 2017).

Naar het noordoosten toe ontbreekt het colluvium. Hier overheersen vooral natte omstandigheden waardoor zich boven de beekafzettingen een dik pakket veen bevindt (afbeelding 3). Het veen vormde zeker tot in het begin van de dertiende eeuw het maaiveldniveau. Op het einde van de middeleeuwen en vooral in de nieuwe tijd is het onderzoeksgebied deels door overstromingsmateriaal (alluviaal[11] en colluviaal[12]) en antropogene ophogingen afgedekt.

Het colluviumpakket zorgde voor een stabielere ondergrond in het brede natte beekdal. Ten westen van het onderzoeksgebied, waar het grote dal zich bevindt, is het colluviumpakket het diepst in het beekdal geschoven. In combinatie met de zuidelijke uitstulping van het Geilenkirchener Lehmplatte (zie afbeelding 4) aan de overkant, was de versmalling van het beekdal zeer geschikt als beekovergang. Het droogdal was namelijk zeer geschikt om het hoger gelegen plateau te bereiken.[13]

11 Alluvium: door rivieren afgezet sediment.
12 Colluvium: sediment dat van hoger gelegen plateaus of hellingen afspoelt (door erosie en afstromend regenwater) en zich ophoopt aan de voet van hellingen, in beekdalen of in lagere delen van het landschap.
13 Keijers, 2017. Door het intensief gebruik met paard en kar raakte het droogdal nog dieper uitgesleten.

3. HISTORISCHE OMKADERING

ONTGINNINGSHISTORIEK

Na de val van het Romeinse Rijk nam de bevolking en bijgevolg ook het landbouwareaal in oppervlakte af. Op de plateaus herstelden zich de bossen. Het plateau van Doenrade bestond in de vroege middeleeuwen waarschijnlijk uit half open bossen. Nederzettingen bevonden zich voornamelijk nabij de beekvalleien. Nabij de Rode Beek wordt Gangelt al vermeld in 830 als koninklijk bezit (*fundus regius*). Ook het gebied rondom Etzenrade behoorde waarschijnlijk tot dit Gangelter kroongoed.[14]

De periode van de tiende tot en met de dertiende eeuw was een periode van economische groei. De bevolkingsgroei en agrarische hoogconjunctuur leidden overal tot ontginningen. Vanuit de oudere nederzettingen aan de Geleenbeek (Sittard, Munstergeleen, Geleen, Schinnen) en de Rode Beek (Gangelt) werden nieuwe nederzettingen gesticht.[15] Eerst ontstonden nederzettingen langs de beken. Vervolgens werden vanuit deze nederzettingen de hoger gelegen plateaus geëxploiteerd en werden ook hier nieuwe nederzettingen gesticht. Algemeen wordt aangenomen dat omstreeks 1300 het historisch bekende cultuurlandschap in grote lijnen gevormd was.[16]

Vele dorpen langs de beken zoals Jabeek, Schinveld en Brunssum worden al in de twaalfde eeuw vermeld. Ook Etzenrade wordt in de twaalfde eeuw vermeld, hoewel over de precieze datum nog discussie heerst.[17] Voor deze overwegend agrarische gemeenschappen waren zowel vruchtbare akkergrond als geschikte weide- en hooilandgebieden op korte afstand voorhanden.

Behalve de agrarische activiteiten hebben echter ook pottenbakkers in het dal van de Rode Beek en Merkelbeek tussen 1050 en 1375 een opmerkelijke activiteit aan de dag gelegd (zie afbeelding 4). In de dalwanden van de diep ingesleten Rode Beek kwamen hier verschillende tertiaire kleilagen[18] aan het oppervlak die uitstekend geschikt waren voor het vervaardigen van kwalitatief aardewerk.

In de twaalfde en dertiende eeuw was de aardewerkindustrie van het zogenaamde Zuid-Limburgs aardewerk van bovenlokale betekenis. De producten werden verhandeld tot in delen van het Rijnland, Noord-Brabant, Limburg en de Belgische Kempen en in een enkel geval tot ver daarbuiten.[19] Vanaf de veertiende eeuw zakten de pottenbakkersactiviteiten in

14 Stoepker, 2011, 43.

15 Stoepker, 2011. Vermoedelijk speelde de beekovergang bij Etzenrade ook een rol in de ontginning van het plateau vanuit Gangelt (Keijers, 2017). De volgende landschappelijk zeer geschikte overgang lag meer westelijk bij de Istrater molen, op de verbindingsweg tussen Sittard en Gangelt. Hoewel ook in Schinveld een beekovergang aanwezig was, lijkt deze gezien de ligging nabij een zeer moerassig gebied slechts seizoensgebonden bruikbaar en ook pas in latere tijden ontstaan (zie ook Renes, 1988). Dit geldt ook voor de overgang nabij de Roermolen die louter als veeweg diende. Ook de overgang in Susterzeel was mogelijk niet altijd beschikbaar. Zo vermeldt Kritzraedt (1640-1645) dat in 1608 de beekovergang in Etzenrade door grootschalige overstromingen niet beschikbaar was en men verplicht was deze bij Istraten te nemen (dus niet Susterzeel). Het feit dat bij de overgang in Etzenrade en Istraten in latere tijden een militaire schans werd opgericht, geeft eveneens aan dat deze overgangen zeer belangrijk waren (Keijers, 2017).

16 Renes, 1988.

17 Gysseling (1960) en Heidbüchel en Kramer (1990) vs. Augustus en Jamar (1995). In 1144 duikt (tesamen met onder meer Jabeek, Haagsittard en Broeksittard) de naam Evecenrode op (Lacomblet, 1840) en in 1147 Eueszenrode. Deze benaming lijkt wel te duiden op Etzenrade.

18 Het Tertiair is een geologisch tijdperk dat volgt op het Krijt en wordt opgevolgd door het Kwartair. Het Tertiair duurde van 66,0 tot 2,58 miljoen jaar (Ma) geleden.

19 Vermoedelijk speelde de beekovergang bij Etzenrade ook een rol in de verspreiding van de nabijgelegen aardewerkproductie naar het noorden (Keijers, 2017).

Zuid-Limburg geleidelijk terug tot lokale productie.[20] Hun rol werd overgenomen door ateliers in het Duitse Rijnland.

HISTORISCHE BRONNEN

Vanaf de tiende eeuw waren steeds meer lokale heren in staat zeggenschap te krijgen. Deze lokale heersers slaagden erin om eigen territoria op te bouwen en een steeds onafhankelijker positie in te nemen. Veel van de lokale heren vormden eigen dynastieën die vaak in een leenverhouding stonden tot de koningen of de keizers. Het oude koningsgoed van Gangelt, waartoe waarschijnlijk ook het gebied van Etzenrade behoorde, was al in de elfde eeuw in het bezit gekomen van de heren van Heinsberg. Omstreeks 1118-1119 kwam ook de heerlijkheid Valkenburg in hun bezit. Gedurende de gehele twaalfde eeuw bestuurden de heren van Heinsberg het Land van Valkenburg. In 1228 werd het bezit van Heinsberg gesplitst: Jabeek, Etzenrade, Schinveld en Brunssum bleven vanaf toen deel uitmaken van de heerlijkheid Valkenburg, maar Gangelt bleef bij Heinsberg.

Over het kasteel van Etzenrade zijn vooralsnog in de historische bronnen zeer weinig gegevens bekend. De naam Etzenrade duikt mogelijk voor het eerst op in 1135 wanneer een edele *Rudolf van Evescenrothe negen morgen land* in Etzenrade overdroeg aan de kerk van Rolduc.[21] Het land lag in een dal ten westen van Rudolfs ommuurd of omwalde huis. Er is echter nog discussie of *Evescenrothe* met Etzenrade of Hetzerath vereenzelvigd moet worden.[22]

Pas op het einde van de dertiende eeuw zijn er duidelijke gegevens over Etzenrade. Dirk van Einighausen, een rijk leenman van Dietrich II, graaf van Heinsberg (†1303), stichtte toen een kapel op het *huis Etsenrade*.[23] Hoewel over het uiterlijk van het goed niets bekend is, wijst de aanwezigheid van een kapel in of bij zijn huis op een zekere status van het gebouw en zijn gebruiker.

De tot nog toe bekende gegevens van het kasteel zijn relatief beperkt. In 1368 was het goed samen met weiden, beemden en akkerlanden ongeveer *negentig bunder* groot.[24] Het kasteel was in 1386 in bezit van Arnold van Dobbelsteyn, kanunnik te Sittard en telg uit een rijk geslacht uit het Land van Valkenburg.[25]

Aan het einde van de veertiende eeuw kwam het goed Etzenrade in het bezit van het geslacht van Reijmerstock. Johan van Reijmerstock verwierf Etzenrade in of omstreeks 1390.[26] Een zekere Jan van Reymerstock was in 1510 nog steeds eigenaar van het huis en de bijbehorende

20 Renes, 1988.

21 1135: '[...] *Rudolphus de Evescenrothe, vir nobilis, dedit ecclesie novem iugera terre, que sita sunt aput Evescenrothe non longe a vallata domo illa sub occidente in quadam valle* [...]'. Vertaald: 1135: '[...] Rudolf van Etzenrade/Hetzenrath, een man van adel, gaf aan het klooster negen morgen land die in Etzenrade/Hetzenrath liggen, niet ver van zijn huis dat door een wal omgeven is, en wel ten westen daarvan in een dal [...]' (vertalingen: Heidbüchel en Kramer, 1990 en Augustus en Jamar, 1995). In 1140 bevestigd de aartsbisschop van Keulen dat het klooster *3 bonuaria* in *Euezenrode* verworven heeft via *Rudolphus de Euezenrode* (Polak en Dijkhof, 2004). Hoewel de datums verschillen gaat het hier waarschijnlijk om dezelfde Rudolphus en dezelfde verwerving.

22 Gysseling (1960) en Heidbüchel en Kramer (1990) beschouwen de in 1135 in de Annales Rodenses vermeldde Rudolphus de Euescenrothe als Rudolf van Etzenrade. Dit geldt eveneens voor de in 1140 genoemde Rudolphus de Euezenrode (Gysseling, 1960). Augustus en Jamar (1995) gaan er echter van uit dat de in 1135 (en 1140) vernoemde Rudolphus slaat op Rudolf van Hetzerath (Du; nabij Doveren).

23 Habets, 1885, 126. De kapel werd gewijd aan de heiligen Agnes en Catharina en door Van Einighausen rijkelijk begiftigd.

24 Habets, 1885, 125; Schoffelen, 1993, 45.

25 Habets, 1885, 126 Samen met Doenrade, Susterzeel, Neerharen en Eynenborg vervulde Etzenrade een belangrijke rol in de ontwikkeling van het voorname geslacht Dobbelsteyn van Doenrade.

26 Habets, 1885, 125/127; Schoffelen, 1993, 45. Hij werd door Frederik van Reymerstock opgevolgd, die in 1440 leenman was. In 1443 was dat Jan van Reymerstock (Habets, 1885, 125/127).

Afb. 5 Etzenrade (gele cirkel) afgebeeld op de kaart uit 1573 (bron: Koninklijke Bibliotheek van België).

goederen.[27] Via zijn verwante Elisabeth van Reijmerstock en haar man Jacob (of Jakob) van Brempt, ook genoemd Jacob van Leeck,[28] kwam het kasteel in 1532 in handen van de familie Van Brempt. De familie Van Brempt woonde onder meer op kasteel Doenrade en het goed te Etzenrade werd doorgaans door hen verhuurd.[29] In 1536 was het nog steeds ongeveer *negentich buynre* groot en bestond het uit *ackerlant, beemden, weyden ende broecken*.[30]

Ook in de nieuwe tijd is er meer informatie bekend over de eigenaren dan over het kasteel zelf. De familie van Brempt bleef eigenaar van het goed.[31] In 1553 werd de tot het goed behorende watermolen op de noordelijke oever van de Rode Beek verkocht. [32] Vanaf dat moment hoorde de watermolen niet meer bij het kasteel.

Op de kaart van de hertogdommen Limburg en Jülich (Gulik) vervaardigd in 1573 door Christiaan 's Groten staat Etzenrade (*Oetzenray)* met een kasteelsymbool afgebeeld (afbeelding 5).[33] Het symbool met twee torens is een gestandaardiseerd symbool dat voor alle kastelen op de kaart wordt gebruikt.[34] Het zegt niets over hoe kasteel Etzenrade eruit zag. Het enige dat we uit deze kaart kunnen afleiden is dat het voor de cartograaf als kasteel herkenbaar moet zijn geweest. Aangezien Etzenrade als enig kasteelgoed in de ruimere omgeving staat aangegeven zal het ook wel – mogelijk vanuit zijn strategische ligging – enig belang hebben gehad.

Op 17 juli 1614 werd Jakob van Brempt met

27 Habets, 1885, 128

28 Habets, 1885, 125; Mogelijk was hij de Jacob van Brempt genaamd Leeck, die in het midden van de zestiende eeuw substituut-stadhouder van het Land van Valkenburg was.

29 Schoffelen, 1993, 45; Schoffelen maakt melding van het 'verlaten' van het kasteel door personen. Zij bedoelde daar vermoedelijk 'beleend worden' mee, want de verlatingsjaren die zij noemt komen overeen met de beleningsjaren in de Valkenburgse leenregisters (Habets, 1885, 126).

30 Habets, 1885, 125.

31 Habets, 1885, 125-128.

32 Habets, 1885, 127.

33 Titel kaart: *Ducatus Lymburgensis et Iuliae. Descriptio eius terrae, quae est inter Mosam et Rhenum, in qua sunt ducatus Lymburgensis et Iuliae, archiepiscopatusque Coloniensis.*

34 In de directe omgeving van het kasteel zijn ondermeer de dorpen Broensem en Schynfelt met een kerksymbool afgebeeld.

Afb. 6 Etzenrade (gele cirkel) en het Huusken (inzet) afgebeeld op de Ferrariskaart uit 1771-1775; inzet rechtsboven: detail kasteelterrein.

Etzenrade beleend.[35] Deze voerde in 1626 nog een proces tegen Jacob Wetsels van Meurs over de koop van Etzenrade.[36] Jonkheer Jakob van Brempt was vermoedelijk identiek aan Jan Jacob van Brempt tot Etzenrade († 1664) die lid was van het Valkenburgs ridderschap en zich tooide met de naam 'tot Etzenrade'.[37] Het goed Etzenrade werd echter vanaf 1639 door jonkheer Johan Rhoe van Opsinnich bewoond.[38]

In 1681 was het goed Etzenrade in bezit van Willem Reinier van Brempt genaamd Lieck.[39] Na zijn dood in 1682, werd het goed aan kapitein Gerard Hartmans verkocht. Hij werd op 10 maart 1683 met het goed beleend.[40] Aan het einde van de zeventiende of begin achttiende eeuw werd het goed aan drossaard Duyckers verpacht of mogelijk zelfs verkocht.[41] In deze periode lijkt het kasteel niet meer in gebruik en verschijnt er een nieuwe hoeve, bekend als het Etzenrader Huusken.

Volgens Jos Habets werd op 27 oktober 1732 Johan Thomas de Negri in naam van zijn zuster Rosa Anna Henrica de Negri met Etzenrade beleend.[42] Schoffelen en Hupperetz geven echter aan dat de familie Duyckers in het bezit bleef van het goed.[43] In 1793 was de familie Duyckers met zekerheid eigenaar van de kasteelresten en de nieuwe hoeve.

Pas op het einde van de achttiende eeuw zijn er meer gedetailleerde afbeeldingen bekend van de omgeving. De eerste relevante kaart is de zogenaamde Kabinetskaart van de Oosten-

35 Habets, 1885, 126.
36 Tops, 2013.
37 Broers, 1996.
38 Habets, 1885, 120; Schoffelen, 1993, 45.
39 Habets, 1885, 126
40 Habets, 1885, 126; Schoffelen, 1993, 45
41 In 1716 wordt vermeld dat de grond toebehoort aan drossaard Duijckers. Het gaat hier om Gerard Duijckers, drossaard van het graafschap Amstenrade die in 1686 'kasteel' Raath bouwde en de nabijgelegen kapel.
42 Habets, 1885, 126
43 Schoffelen, 1993; Hupperetz, e.a., 2005.

rijkse Nederlanden, beter bekend als de Ferrariskaart (afbeelding 6).[44]

Op de Ferrariskaart is geen kasteelgebouw (meer) herkenbaar. Wel is ten noorden van het U-vormige Etzenrader Huusken een rechthoekig grachtcomplex met twee eilanden herkenbaar. Naar analogie van andere kasteelterreinen kan verondersteld worden dat het kasteel op één van deze eilanden heeft gestaan. Alleen archeologische gegevens kunnen meer licht werpen op de geschiedenis van dit terrein.

In het begin van de negentiende eeuw verkocht Coenraad Joseph Duyckers het goed aan zijn schoonzus Anna Gertrudis Catharina Ververs. In 1835 ging het bij testamentaire beschikking over aan (of verliep via) notaris Jan Godfried Quisthoudt.[45] Quisthoudt verkocht het aan of had het gekocht namens Philip Ohlenforst (circa 1762-1852).[46] In deze periode verschijnt ook de eerste gedetailleerde afbeelding van het goed (afbeelding 7, links).

Ohlenforst liet het geheel na zijn dood (dj.[47] 1855) aan zijn oudste dochter die gehuwd was met Nicolas Joseph Aretz (1792-1854) uit Oirsbeek. Het goed was toen *zeventien bunders, zestig roeden en dertig ellen* onder de gemeente Jabeek groot, alsmede nog *34 roeden en zeventig ellen* onder Schinveld.[48] Mogelijk was het goed toen al flink aangepast. Het grachtenstelsel heeft immers een heel ander uitzicht dan in het begin van de negentiende eeuw (afbeelding 7, rechts).[49]

De zoon van het echtpaar Aretz-Ohlenforst, Frans Isidorus Janssen (1803-1887), kreeg via zijn ouders ook Etzenrade in handen. Zijn zoon Philippe Hendrik Marie Janssen (1859-1943) en Catharina Josepha Arets (1829-1912), weduwe van Frans Isidorus Janssen,[50] waren de volgende eigenaren. Zo bezaten de erfgenamen van mevrouw Kleuters-Janssen het Etzenrader Huusken nog in 1917.[51]

Advocaat en procureur Beckers kocht het complex in 1964 van de gezusters Janssen in Bingelrade, na bijna 130 jaar in de familie gebleven te zijn. Beckers kocht het goed uit liefhebberij. Zijn plotselinge dood kwam tussenbeide.[52] Onder de families Janssen en Beckers werd het huis gepacht door de familie Cremers, die later naar Schinveld verhuisde.[53] In 1972 kocht G.C. Schoffelen het van de weduwe Beckers.[54]

4. METHODIEK

Zoals vermeld gebeurden de archeologische werkzaamheden in een gefaseerde opzet. Proefsleuvenonderzoeken in 2017 en 2018 dienden inzicht te geven in de op de historische kaarten afgebeelde grachten. Uitgangspunt voor dit proefsleuvenonderzoek vormde het booronderzoek en het grachtenstelsel zoals afgebeeld op het kadastrale minuutplan uit circa 1830. Mede door de aanwezigheid van natuurlijke en antropogene ophogingspakketten zijn diverse vlakken geregistreerd. Ook is ruimschoots aandacht geschonken aan profielopnames. De aangetroffen vondsten zijn zoveel mogelijk gekoppeld aan deze profielen.

Op basis van de eerste bevindingen zijn de

44 Koninklijke Bibliotheek van België e.a., 2009.
45 Schoffelen, 1993, 46.
46 Ohlenforst bewoonde de hoeve Haagsittard in Sittard.
47 dj. = dienstjaar, het jaar van inschrijving in het kadaster. Normaal gesproken was de daadwerkelijke overgang van het eigendom het jaar ervoor.
48 Schoffelen, 1993, 46.
49 Via de hulpkaarten van het kadaster blijkt dat de situatie zoals in 1956 weergegeven (Afbeelding 7, rechts) sinds 1857 vrijwel onveranderd bleef.
50 Kadastrale verkenning in de perceelsgewijze leggers, in documentatie S. Schoffelen, Etzenrade.
51 Schoffelen, 1993, 46.
52 Schoffelen, 1993, 46.
53 Schoffelen, 1993, 46.
54 Hupperetz e.a., 2005, 313-314.

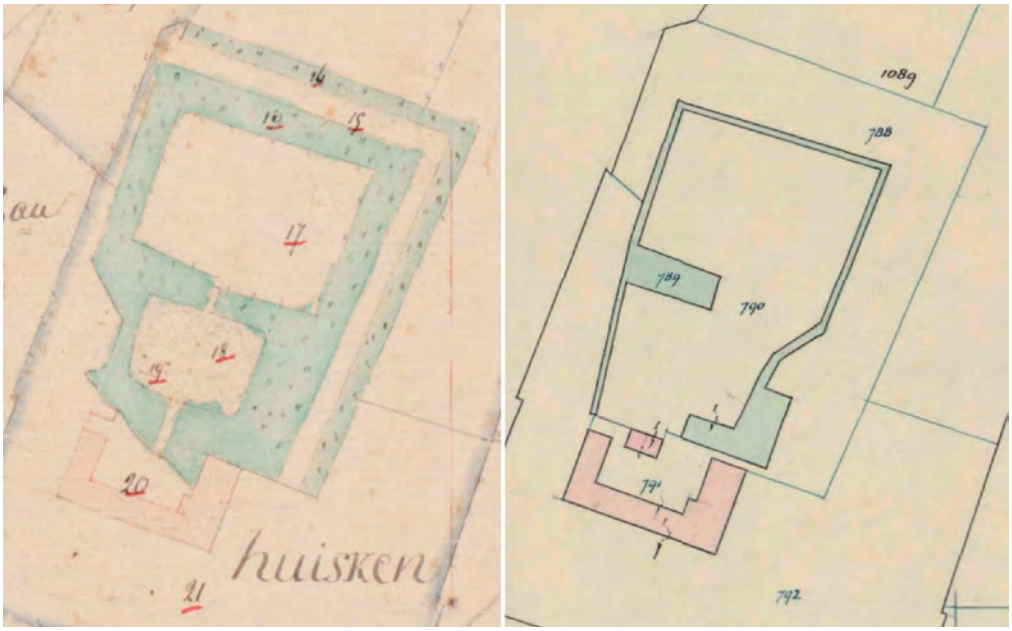

Afb. 7 Het Etzenrader Huusken met grachtenstelsel op het kadastrale minuutplan van circa 1830 (bron: RCE beeldbank). Rechts: de naoorlogse situatie die sinds 1857 grotendeels onveranderd bleef (bron: archief naoorlogs Kadaster).

ontwerptekeningen voor de reconstructie van de grachten opgesteld. Enkele maanden later, begin 2019, startten de graafwerkzaamheden ten behoeve van de nieuwe gracht. Deze graafwerkzaamheden geschiedden onder archeologische begeleiding (afbeelding 8).

5. ARCHEOLOGISCHE GEGEVENS VÓÓR HET MIDDEN VAN DE DERTIENDE EEUW

Volgens de bekende historische bronnen is er op het einde van de dertiende eeuw duidelijk sprake van een adellijk goed. Toch zijn tijdens de archeologische onderzoeken ook aanwijzingen aangetroffen van oudere menselijke activiteiten.

PREHISTORIE EN ROMEINSE PERIODE

Pre-middeleeuwse sporen zijn binnen de contouren van het onderzoeksgebied niet herkend. Wel zijn tijdens het archeologische onderzoek een enkel stukje aardewerk uit de prehistorie en enkele Romeinse vondsten aangetroffen. De vondsten kunnen niet direct gekoppeld worden aan menselijke bewoning binnen het onderzoeksgebied. Diverse vondsten lagen in een niet originele context of waren meegevoerd met natuurlijke of antropogene ophogingslagen. Het is evenwel niet uitgesloten dat in de omgeving van het terrein bewoningsactiviteiten aanwezig zijn.

POTTENBAKKERSACTIVITEITEN IN ETZENRADE

Vanaf grofweg de tiende eeuw manifesteren zich de eerste menselijke activiteiten op het onderzoeksterrein. Tijdens een inspectie van een nieuw gegraven greppel ten zuidoosten van het Etzenrader Huusken bleek een zone bezaaid met scherven.[55] Uit de bestudering van het greppelprofiel bleek de bodem hier onder het maaiveld gekenmerkt door een rode kleur wat duidt op sterke verhitting van leem. Er konden

55 Deze greppel behoorde oorspronkelijk niet tot het onderzoeksgebied. In een latere fase is deze greppel geïnspecteerd. De scherven lagen zowel aan het licht afgetopte maaiveld als in het greppelprofiel. Ondanks het uitgedroogde en uitgeharde profiel is een globale beschrijving en inmeting van de kuilen gedaan. Over de waarnemingen werd gecommuniceerd met het bevoegd gezag. Nader en gedetailleerd onderzoek bleek echter niet mogelijk.

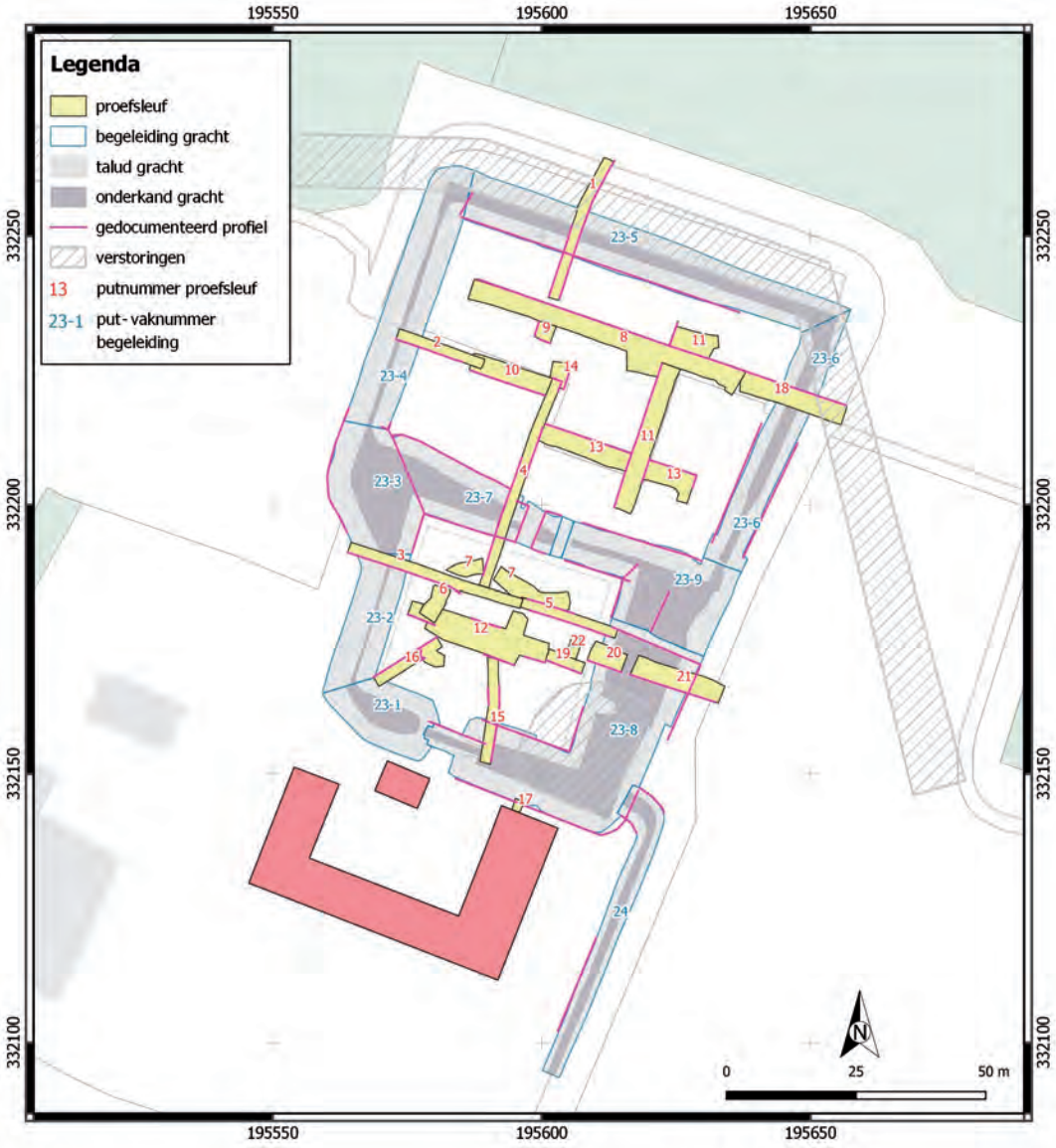

Afb. 8 Methodiek van de gravende onderzoeken.

globaal twee kuilen gereconstrueerd worden van minstens vijf en zeven meter doorsnede waarvan de zuidelijke kuil eveneens grote hoeveelheden scherven bevatte (afbeelding 10).[56] De combinatie van de grote aantallen scherven, waaronder onmiskenbaar enkele misbaksels, en de door verhitting gekenmerkte kuilen deed vermoeden dat hier pottenbakkersactiviteiten hadden plaats gevonden.

De aardewerkdeterminatie bevestigde het

56 De zuidelijke kuil kon nog redelijk goed gereconstrueerd worden. De noordelijke begrenzing van de noordelijke kuil was minder goed herkenbaar.

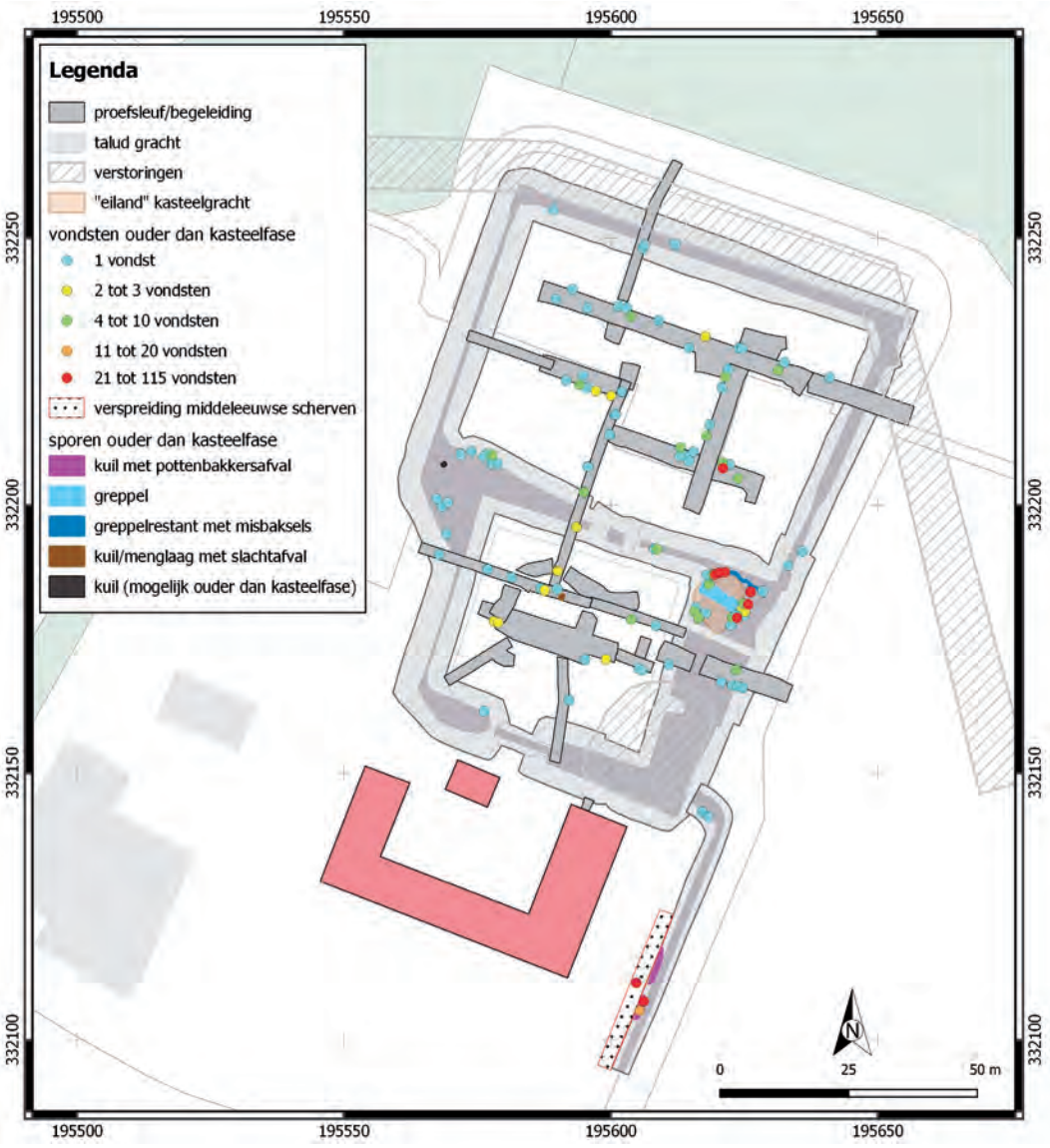

Afb. 9 Vondsten en sporen ouder dan de kasteelfase (vroege en volle middeleeuwen)

beeld.[57] Behalve de misbaksels is tussen de verzamelde scherven uit de zuidelijke kuil ook een ovenwandfragment herkend. De datering van het ensemble is echter vroeger dan aanvankelijk gedacht. Het aardewerk is toe te schrijven aan Periode B en Periode A producties zoals gedefinieerd door Anton Bruijn.[58] Oorspronkelijk zijn deze periodes gedateerd tussen 1050 en 1125. Op basis van meer recent onderzoek lijken deze dateringen bijgesteld te moeten worden. Het

57 Het aardewerk is gedetermineerd door drs. M. Janssen (SAGA Archeologie).
58 Bruijn, 1966.

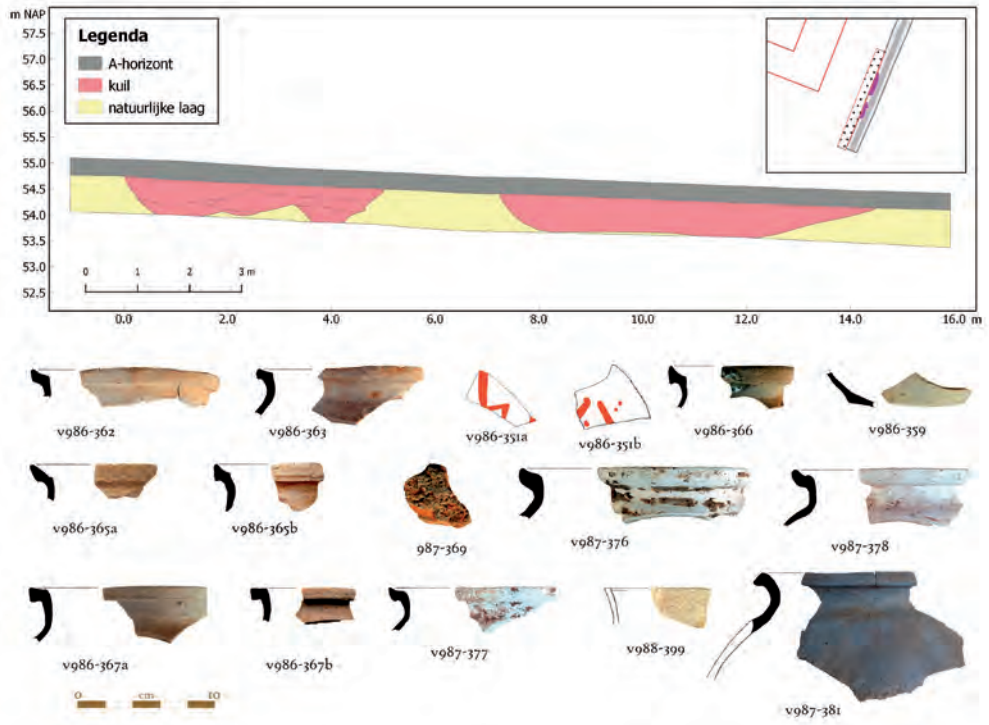

Afb. 10 Boven: Doorsnede van de twee kuilen die duiden op pottenbakkersactiviteiten. Beneden: Aardewerk gerekend tot Periode B en A, aangetroffen in en in de omgeving van de kuilen (SAGA).

aardewerk in Etzenrade moet gedateerd worden in de periode midden van de tiende eeuw tot aan het laatste kwart van de elfde eeuw.[59]

Ook ter hoogte van de latere, oostelijke kasteelgracht zijn aanwijzingen gevonden van pottenbakkersactiviteiten. Hier was plaatselijk een hoger eilandje in de latere kasteelgracht aanwezig. Aan de noordoostzijde van dit eilandje zijn in de onderste niveaus van een grachtvulling eveneens diverse scherven herkend die kenmerken van een foutief gelopen bakproces vertoonden. Deze misbaksels zijn eveneens tot stand gekomen in de periode 950-1075.

In tegenstelling tot de zuidelijke vindplaats is hier ook aardewerk uit de dertiende eeuw aangetroffen (afbeelding 11). Het gaat om fragmenten van bekers en kannetjes maar ook een fragment van een fraaie kelk die vervaardigd zijn in een harder baksel dat bekend staat als protosteengoed. Ook dit aardewerk blijkt voor een groot deel gekenmerkt door productieafval getuige de vervormingen, scheuren of aan elkaar vastgebakken exemplaren.

De aanwezigheid van de scherfconcentraties ter hoogte van de noordoostelijke kasteelgracht is opmerkelijk en de interpretatie was niet direct duidelijk. Wel werd vastgesteld dat hier onder de oudste vullingen van de kasteelgracht een ouder greppelrestant bewaard was gebleven, dat hier deels dezelfde oriëntatie had

59 Janssen en Van Diepen, 2022.

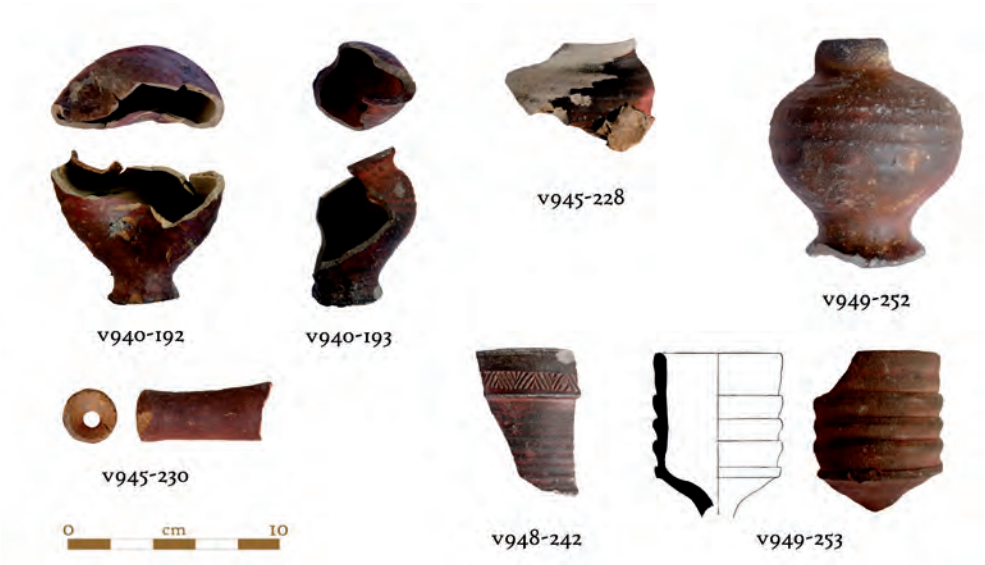

Afb. 11 Overzicht van het aardewerk gerekend tot Brunssum-Schinveld Periode IV, aangetroffen in en nabij een oude greppelrestant (SAGA).

als het latere eiland.[60] Het verzamelde aardewerk bleek voornamelijk afkomstig van deze oudere greppel, die opmerkelijk genoeg aan de onderkant gevuld was met wit zand. Aangezien er bijna complete misbaksels van protosteengoed zijn aangetroffen, kan worden afgeleid dat deze greppel al in de dertiende eeuw bestond.[61]

OVERIGE MIDDELEEUWSE SPOREN

Mede door de aanwezigheid van de latere kasteelgracht zijn oudere sporen vanzelfsprekend grotendeels vergraven. Desondanks zijn sporadisch nog oudere sporen vastgesteld. Op het 'eilandje' in de kasteelgracht, dat verder nader toegelicht wordt, was nog het restant van een oudere circa twee meter brede, west-oost verlopende greppel herkenbaar die doorsneden werd door de ingraving met dertiende-eeuwse misbaksels. De vondsten dateren deze greppel globaal in de periode 1050 en 1200.

In de nabijheid, onder de ophoging ten behoeve van het latere kasteel, werden in een mogelijk kuilrestant ook slachtresten van runderen aangetroffen. Opmerkelijk is bovendien dat in de directe omgeving van dit slachtafval een middeleeuws mes werd aangetroffen dat typologisch gedateerd kan worden van de elfde tot en met de dertiende eeuw.[62]

Tot slot is ook ter hoogte van de noordwestelijke kasteelgracht een kuil waargenomen waarvan niet geheel uitgesloten is dat deze nog voor de kasteelfase gegraven werd.

INTERPRETATIE

Ondanks de beperkte waarnemingsmogelijkheden duiden de verzamelde vondsten en sporen erop dat er al vóór de aanleg van een adellijk goed activiteiten in en nabij het onderzoeksgebied zijn uitgevoerd. Al in de periode 950-1075 zijn op het terrein potten gebakken. De aarde-

60 De diepte van de graafwerkzaamheden bepaalden ook de begrenzing van het archeologisch onderzoek. Na het aantreffen van de vondstconcentraties en de aanwezigheid van misbaksels is het nieuw gegraven talud geïnspecteerd en zijn controlegaatjes aangelegd waaruit de waarnemingen gestaafd konden worden.

61 De relatief scherpe ingraving had alleszins een aanzienlijk diepte van minstens 1,4 m diep en is later doorsneden door de kasteelgracht. Vele vondsten kunnen hierdoor uit context zijn geraakt.

62 Keijers, 2017.

Afb. 12 Mes (foto: Restaura). Inzet rechts: Slacht van varken met behulp van mes zoals afgebeeld in *Petites Heures de la reine Anne de Bretagne* uit circa 1499-1514 (Bibliothèque nationale de France, NAL 3027).

werkconcentraties hangen waarschijnlijk samen met het dumpen van misbaksels. Gezien de aanwezigheid van verhitte leem in de zuidelijke kuilen, is hier in de nabijheid in de periode 950-1075 ook daadwerkelijk aardewerk geproduceerd. Het lijkt aannemelijk dat er in deze periode ook bewoning was maar de precieze ligging hiervan is onbekend. Mogelijk bevindt deze zich ter plaatse van het Etzenrader Huusken.

Vermoedelijk was sprake van continue menselijke activiteiten vanaf de tiende eeuw. Hiervan getuigt de aanwezigheid van de elfde- of twaalfde-eeuwse greppel die waargenomen is op het 'eilandje' in de kasteelgracht. In de nabijheid, onder de ophoging ten behoeve van het latere kasteel, zijn slachtresten van runderen en een mes aangetroffen die uit deze periode dateren of nog in het begin van de dertiende eeuw (afbeelding 12). Waarschijnlijk is er sprake van lokale slacht in de directe omgeving.[63]

Het slachtafval geeft aan dat er in de omgeving vee aanwezig was. Waarschijnlijk waren in het beekdal dan ook al graslanden aanwezig. Uit de volmiddeleeuwse vondsten (tot circa 1250) die ter hoogte van het noordelijk eiland zijn aangetroffen kan afgeleid worden dat dit gebied al ontgonnen was, waarschijnlijk ten behoeve van grasland. Toch maakt palynologisch[64] onderzoek duidelijk dat een groot deel van het beekdal nog in gebruik was als elzenbroekbos.[65]

Vanaf de dertiende eeuw zijn er ook aanwijzingen voor grootschaligere activiteiten. Een diep greppelrestant, deels met hetzelfde verloop als het latere eiland, was al zeker in de dertiende eeuw aanwezig. Uit deze ingraving zijn diverse misbaksels geborgen. Of deze greppel een rol speelde in de aardewerkproductie blijft onbekend, maar lijkt niet onwaarschijnlijk. De opvulling met wit en grof zand is immers opmerkelijk. Zandmagering werd veelvuldig toegepast in het Zuid-Limburgse protosteengoed.[66] De greppel is alleszins ook gebruikt om misbaksels te dumpen.

Het is mogelijk dat een deel van het gerecu-

63 Keijers, 2017.
64 Palynologisch onderzoek: de studie van pollen en zaden om ecologische en historische informatie te reconstrueren.
65 Uit de oude grachtvullingen rondom het kasteel en ter hoogte van het noordelijk eiland zijn diverse monsters genomen voor palynologisch onderzoek. Het palynologisch onderzoek is verricht door drs. Y.R. van der Veen, M. van Rijn, BA en Oda Nuij (RAAP).
66 Mogelijk speelde de uitgraving een rol als bewaar- of bezinkingsbekken om het zand te reinigen vooraleer het gebruik kon worden in de aardewerkproductie.

pereerde dertiende-eeuwse aardewerk niet ter plekke vervaardigd is. Veel van de verzamelde dertiende-eeuwse scherven vertoonden immers geen implicaties van misproductie. Dit kan deels komen door vermenging met huishoudelijk afval van de nabije bewoning.

Verder bestaat ook de mogelijkheid dat de onderzoekslocatie fungeerde als een verzamelplek of opslagplaats van in de omgeving gefabriceerde goederen. Deze goederen werden dan vanuit deze opslagplaats verder verspreid. Mogelijk werd hier na controle nog inferieur materiaal verwijderd.[67] Zowel voor de verhandeling van eigen waar of waar van de bekende oostelijk en zuidoostelijk gekende productiecentra lag de onderzoekslocatie namelijk op een zeer strategische plek. Etzenrade lag namelijk op de kruising van een oost-westverbinding langs de beekvallei en een belangrijke doorgangsroute van noord naar zuid die het droogdal en de beekovergang volgde. Deze overgang speelde vermoedelijk een rol in de verspreiding van de nabijgelegen aardewerkproducties naar het noorden.[68]

In hoeverre deze bovenlokale industrie van het Zuid-Limburgse aardewerk ook door de lokale elite georganiseerd was, is nog onbekend. Op basis van de feodale middeleeuwse maatschappelijke structuur is dit wel waarschijnlijk.[69] Grondstofwinning, transport en afzet waren vermoedelijk zaken die de medewerking van grondheren behoefden. Gezien de bovenlokale betekenis van het Zuid-Limburgs aardewerk werd de in stro verpakte keramiek vermoedelijk door voerlui met kar en paard geëxporteerd. Of in Etzenrade een lokale heer betrokken was bij de organisatie, blijft onbekend. Ook heeft het

Afb. 13 Zilveren munt, penning, geslagen te Aken 1215-1250 (foto: Restaura).

onderzoek niet duidelijk kunnen maken of hier in de dertiende eeuw de eerder vermeldde *Rudolf van Evescenrothe* een versterkt huis bezat. Er zijn vooralsnog geen duidelijke sporen of aanwijzingen in de materiële cultuur die duiden op een oudere voorganger van het kasteel. Wel is opmerkelijk dat vooral aan de randen van het 'eiland' in de kasteelgracht vele vondsten ouder dan de kasteelfase zijn aangetroffen. Ten noordwesten van het eilandje is op de bodem van de gracht ook een penning uit de periode 1215-1250 aangetroffen (afbeelding 13).[70] De munt is geslagen te Aken op naam van keizer Friedrich II en toont aan de voorzijde de zittende keizer met twijg, rijksappel en het opschrift + FRID ERI. Op de keerzijde is het borstbeeld van Karel de Grote afgebeeld onder een boog met drie koepeltorens en tekst: IMPE RATOR.

De diverse vondsten in combinatie met het dertiende-eeuwse greppelrestant dat deels gerespecteerd lijkt te zijn bij de inrichting van de latere kasteelgrachten, geeft alleszins aan dat het kasteel niet op een braakliggend terrein is gebouwd.[71]

67 Janssen en Van Diepen, 2022.
68 Keijers, 2017.
69 Stoepker, 2011. Ook van de pottenbakkerijen in Badorf en Pingsdorf wordt aangenomen dat ze gecontroleerd werden door lokale elites (Verhoeven, 1992, 82).
70 Determinatie door M. Hendriksen, Archeometaal.
71 Het is wel duidelijk dat er hier in de eerste helft van de dertiende eeuw al de nodige greppels en grachten aanwezig waren die later een rol speelden bij de inrichting tot een adellijk goed Ook is bij het proefsleuvenonderzoek in 2017 op de rand van de latere kasteelgracht een zware eikenhouten paal aangetroffen die in het begin van de dertiende eeuw geveld was.

6. DE OPRICHTING VAN HET KASTEEL (CIRCA 1250 -1300)

Het archeologisch onderzoek leverde een schat aan gegevens op over het kasteel. Oude, vondstrijke grachtvullingen zijn bewaard gebleven en geven meer inzicht in de oprichting en globale verschijningsvorm van het kasteel. Tijdens het veldonderzoek werd snel duidelijk dat het kasteelgebouw ter hoogte van het zuidelijke eiland gesitueerd moet worden. In de grachtvullingen zijn hier puinlagen aangetroffen die aangeven dat hier een bouwwerk heeft gestaan. Ook persoonlijke voorwerpen, kledingaccessoires en huisraad zijn vooral aangetroffen in de grachtvullingen rondom het zuidelijke eiland. Op het eiland zelf zijn ook ophoogpakketten vastgesteld die naar alle waarschijnlijkheid bij het graven van de grachten tot stand zijn gekomen.

ONTSTAAN VAN HET KASTEEL

Als *terminus ante quem*[72] van het bestaan van het kasteel kan in ieder geval het jaar 1299 naar voor geschoven worden. Dan wordt het *huis Etzenrade* voor het eerst vermeld. In de oudste grachtvullingen zijn regelmatig vondstenclusters aangetroffen die aangeven dat een met brede grachten omringde versterking in de loop van de dertiende eeuw is opgericht. In combinatie met de oudere aangetroffen sporen en vondsten, lijkt een omgracht bezit met enige allure eerder in de tweede helft van de dertiende eeuw gesitueerd te moeten worden. De oprichter zou dan Dirk van Enighausen (circa 1230-1300) zijn.[73] Enkele dendrochronologische dateringen van aangetroffen hout situeren zich tussen 1276-1277. Er dient dan ook rekening mee gehouden te worden dat de oorsprong in het vierde kwart van de dertiende eeuw moet worden gesitueerd.

HET LANDSCHAP

Uit het palynologisch onderzoek blijkt dat het kasteelterrein tijdens de oprichting in een door de mens beïnvloed landschap lag met in de directe nabijheid graslanden en akkers. Op de akkers, die gesitueerd mogen worden op de drogere leemgronden in het zuiden, werden granen als rogge, gerst, tarwe en haver geteeld. De gewassen zullen ongetwijfeld geroteerd hebben, waarschijnlijk ook in afwisseling met zwarte mosterd, vlas en hennep.

In de vallei van de Rode Beek waren al graslanden aanwezig. Grote delen waren echter nog onontgonnen en in gebruik als elzenbroekbos.

GLOBAAL GRONDPLAN

Ondanks de aanwezigheid van een adellijke woning vanaf minstens eind dertiende eeuw zijn in de beschikbare bronnen weinig bijzonderheden vermeld.[74] Hoe het goed er uit zag is dan ook onbekend. Wel kan op basis van de oudste grachtinsnijdingen een globale indruk verkregen worden. Het zuidelijke eiland is precies aangelegd op de overgang van de drogere gronden en het beekdal. Het blijkt oorspronkelijk ook een andere vorm en oriëntering te hebben gehad dan op latere kaarten aangegeven. Door het uitgraven van de grachten resteerde een ovaal tot sterk afgerond rechthoekig eiland (circa 20 bij 27 meter) met een west/noordwest-oost/zuidoost oriëntering. Deze inplanting lijkt te verklaren door de daluitspoelingswaaier die hier een gelijkaardige oriëntatie had. Het goed lag dus in het beekdal nabij de strategische beekovergang, aan de rand van de uitspoelings-

72 *Terminus ante quem*: een bovengrens van een onbekend tijdstip, dus wanneer het uiterlijk kan zijn.

73 Zware palen die geïnterpreteerd zijn als oeverbeschoeiingen dateren zowel uit het begin van de dertiende (Keijers, 2017) als eerste helft veertiende eeuw. Houten palen van een zespalige constructie op het eiland in de oostelijke gracht zijn gekapt omstreeks 1276. Indien deze constructie al bij de oprichting aanwezig was, kan een meer precieze oprichting omstreeks 1277 aangenomen worden.

74 In archiefstukken wordt het woord kasteel zelden gebruikt, men spreekt vaker van huis of hooghuis.

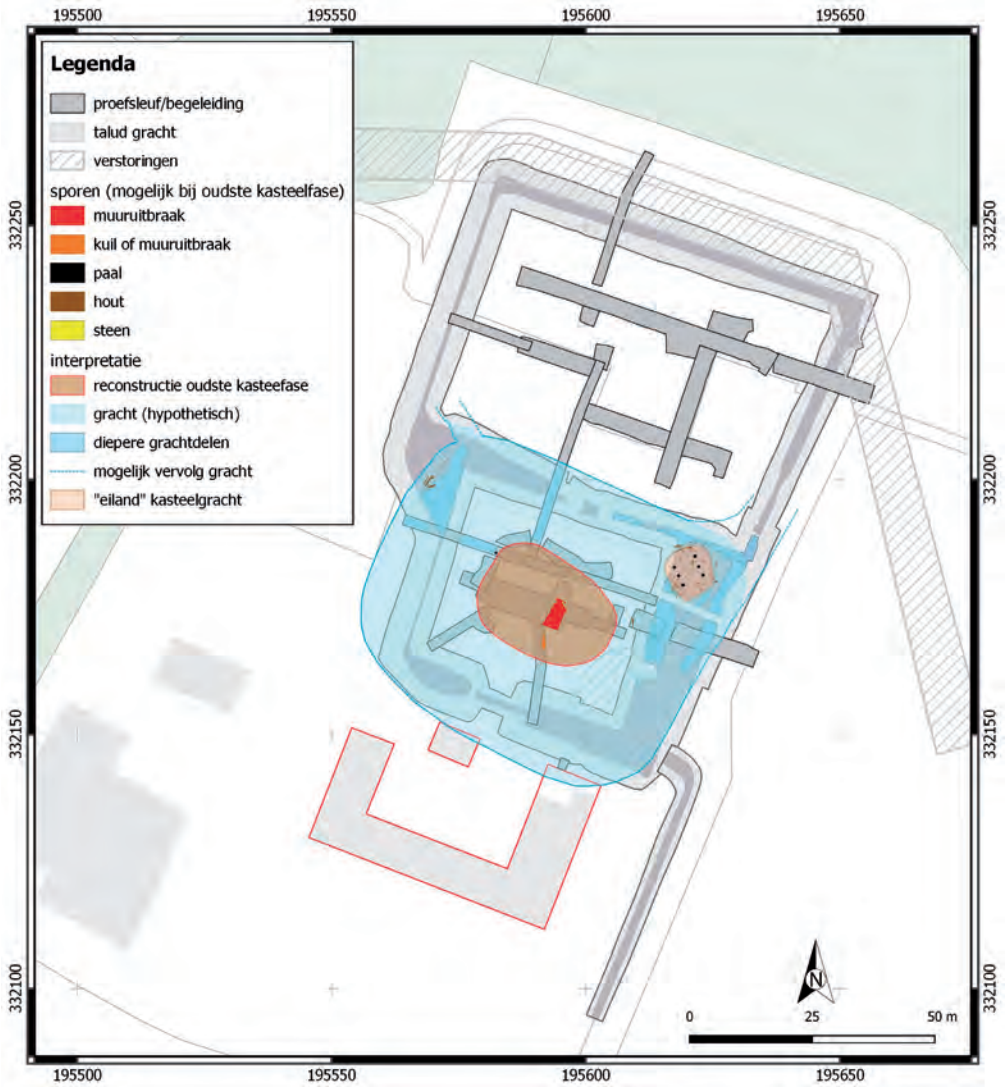

Afb. 14. Overzicht sporen en structuren oudste kasteelfase.

waaier, waardoor de hogere delen zoveel mogelijk vermeden werden en de grachten alsnog van water voorzien konden worden.[75]

Het oorspronkelijke maaiveld blijkt ook flink opgehoogd. In het resterende, ruim één meter dikke, ophoogpakket zijn echter geen intacte restanten van het oorspronkelijk bouwwerk vastgesteld. Slechts een ruim twee meter brede, zeer ondiep bewaarde en vermoedelijk negentiende-eeuwse uitbraaksleuf centraal op

75 Dat het natuurlijke landschap een zeer grote rol speelde bij de inrichting van een kasteelterrein bleek ondermeer bij het kasteelterrein van Roost (Keijers, 2014). Ook hier werd het kasteel, neerhof en de grachten precies naargelang het natuurlijk landschap ingericht.

het eiland kan hier nog met een oorspronkelijk gebouw in verband staan (afbeelding 15).[76]

Het ontbreken van intacte funderingen en overige sporen maakt al duidelijk dat de oorspronkelijke ophoging aanzienlijk moet zijn geweest. Ook de uitgegraven grachtvolumes geven enige indicatie indien we aannemen dat de uitgegraven grond vooral gebruikt is om het kasteelterrein op te hogen.[77] Op basis van een voorzichtige aanname kan aangenomen worden dat de ophoging minstens tweeënhalve tot drie meter bedroeg. Aan de westrand van het plateau zijn op de overgang naar de gracht enkele zeer zware eikenhouten palen aangetroffen die mogelijk een functie hadden om het opgehoogde plateau tegen afkalven te beschermen.

GRACHTEN

Mede gelet op de ontwikkelingen in het gebied waarbij de grachten opnieuw een waterbergende functie kregen, was het stratigrafisch onderzoek van de grachten één van de belangrijkste onderdelen van het archeologisch onderzoek. Uit dit onderzoek bleek dat het plateau was omgeven door brede grachten met een diepte van circa één meter tot plaatselijk anderhalve meter ten opzichte van het natuurlijke maaiveld. Hoewel de oorspronkelijke grachtbreedte moeilijk te reconstrueren is, kan wel afgeleid worden dat deze grachten toch aanzienlijk breed moeten zijn geweest. Een uitgraving van ruim zeventien meter tot meer dan twintig meter kon op enkele plaatsen gereconstrueerd worden.

De gracht bleek niet overal tot eenzelfde diepte uitgegraven. Over het algemeen was de

Afb. 15 Uitbraaksporen ter hoogte van het zuidelijke eiland, met links op de foto nog twee mergelstenen in situ. *Het zijn de enige aangetroffen restanten die nog afkomstig kunnen zijn van het oorspronkelijke goed.*

76 Twee mergelstenen lagen *in situ* en duiden op een twee meter brede fundering. Indien deze uitbraaksleuf ook de breedte van de oorspronkelijke fundering weergeeft, moet het om een aanzienlijk gebouw gaan. Het is ook opmerkelijk dat er van overige muurresten geen funderingen of uitbraaksporen zijn aangetroffen.

77 Deze gracht blijkt al van oorsprong relatief breed uitgegraven te zijn (tussen zeventien en meer dan twintig meter) en ten opzichte van het oorspronkelijk maaiveld gemiddeld één tot anderhalve meter diep uitgegraven. Bij een rechthoekig grachtvolume van circa tien meter breed en één meter diep zou een ophoging ruim 3,4 meter dik zijn volgens een half ellipsoïdische ophoging met een gelijke basisoppervlakte. Een afgeknotte piramidale reconstructie met gelijk grondoppervlak en een hellingshoek van 45 graden geeft eveneens een ophoging van ruim drie meter dik.

gracht iets dieper rondom het kasteelterrein. Verder bleek ook langs de buitenzijde van de oostelijke gracht een opmerkelijke verdieping aanwezig die al bij de beginfase aanwezig was. Opmerkelijk was hier eveneens de aanwezigheid van enkele noordoost-zuidwest georiënteerde verdiepingen in de onderste grachtvullingen.[78] Of het hier gaat om restanten van oudere greppels of om tijdelijke waterkanalen voor het uitgraven van de gracht is niet duidelijk. Hoe de watervoorziening van de gracht rondom de hoofdburcht werd voorzien is nog onduidelijk. Het water kan zijn aangevoerd vanuit de Rode Beek maar de grachten kunnen tevens gevoed zijn met kwelwater. In het weiland ten oosten van de site komt nog steeds kwelwater dicht aan het oppervlak voor. Het is ook duidelijk dat de grachten niet van diep water voorzien waren. Met name in de zuidelijke slotgracht was het waterpeil oorspronkelijk slechts 35 tot 50 centimeter diep.[79] Vermoedelijk is dit ook de reden waarom men aan deze zijde voor een brede gracht opteerde.

Voor ieder kasteelterrein was het zeer belangrijk het waterpeil binnen de grachten te reguleren. Er zijn dan ook diverse constructies zoals sluizen, goten, et cetera aangelegd.[80] Ook in Etzenrade zullen deze constructies al relatief snel aanwezig zijn geweest. Aanwijzingen hiervoor zijn aangetroffen aan de noordwestelijke rand van de oude kasteelgracht. Hier was nog een klein deel van een noordwestelijke aftakking bewaard gebleven. Waarschijnlijk was ook langs de noordoostelijke zijde een verbinding voor water aan- of afvoer aanwezig. De oude grachtvullingen in deze hoek (evenals de vastgestelde verdiepingen) liepen verder richting het noordoosten wat zou duiden op een separate noordoost-zuidwest verbinding.

Opmerkelijk is een zespalige eikenhouten constructie (circa vier meter bij vierenhalve meter) die is aangetroffen op het eerder genoemde eiland in de oostelijke gracht (afbeelding 16). Dendrochronologisch onderzoek toont aan dat deze palen gekapt zijn omstreeks 1276-1277 wat aannemelijk maakt dat de structuur tot de vroegste kasteelfase behoort. De precieze functie blijft evenwel onbekend. In eerste instantie werd gedacht aan een constructie ten behoeve van een brug. De grote afmetingen wijken echter af met de algemene afmetingen van bekende bruggen. Ook de oriëntatie is niet logisch gericht voor een ingang. Voor een precieze functie zijn vooralsnog geen vergelijkbare contexten aangetroffen die meer duidelijkheid kunnen scheppen. Het is bekend dat in kasteelgrachten meerdere constructies werden aangelegd. Ook het feit dat het 'eiland' deels een oudere uitgraving respecteerde, kan erop duiden dat deze constructie een heel andere functie had.

MOTTEKASTEEL OF MOATED SITE?

Op het opgehoogde en kleine plateau dat ruim boven het noordelijke beekdal uitstak is een gebouw opgericht. Hoe het oorspronkelijke gebouw in Etzenrade precies uit zag, blijft vanwege het ontbreken van funderingen onbekend. In de volle en late middeleeuwen hebben adellijke huizen diverse bouwkundige ontwikkelingen gekend die bepaald werden door een voortdurende wisselwerking van verdedigbare architectuur en wooncultuur. Dit heeft geleid tot diverse,

78 Ook onder de verstoring van de vijver in de zuidoostelijke hoek zijn plaatselijk nog restanten van identiek georiënteerde smalle verdiepingen waargenomen.

79 Het is evenwel niet uitgesloten dat men met name langs de noordelijke en noordoostelijke zijde ook langs de buitenzijde van de gracht een dunne ophoging heeft aangebracht opdat het water opgestuwd kon worden. Een eventuele ophoging blijkt op basis van de gedocumenteerde profielen echter zeer dun (maximaal dertig centimeter).

80 Aan de waterregulering is zeer veel aandacht geschonken. Zo is bij het kasteel van Wezemaal het water aangevoerd via een ruim één kilometer lang slotenstelsel. Uit de historische bronnen blijken ook diverse sluizen, goten etc. aanwezig (Keijers en Tops, 2011).

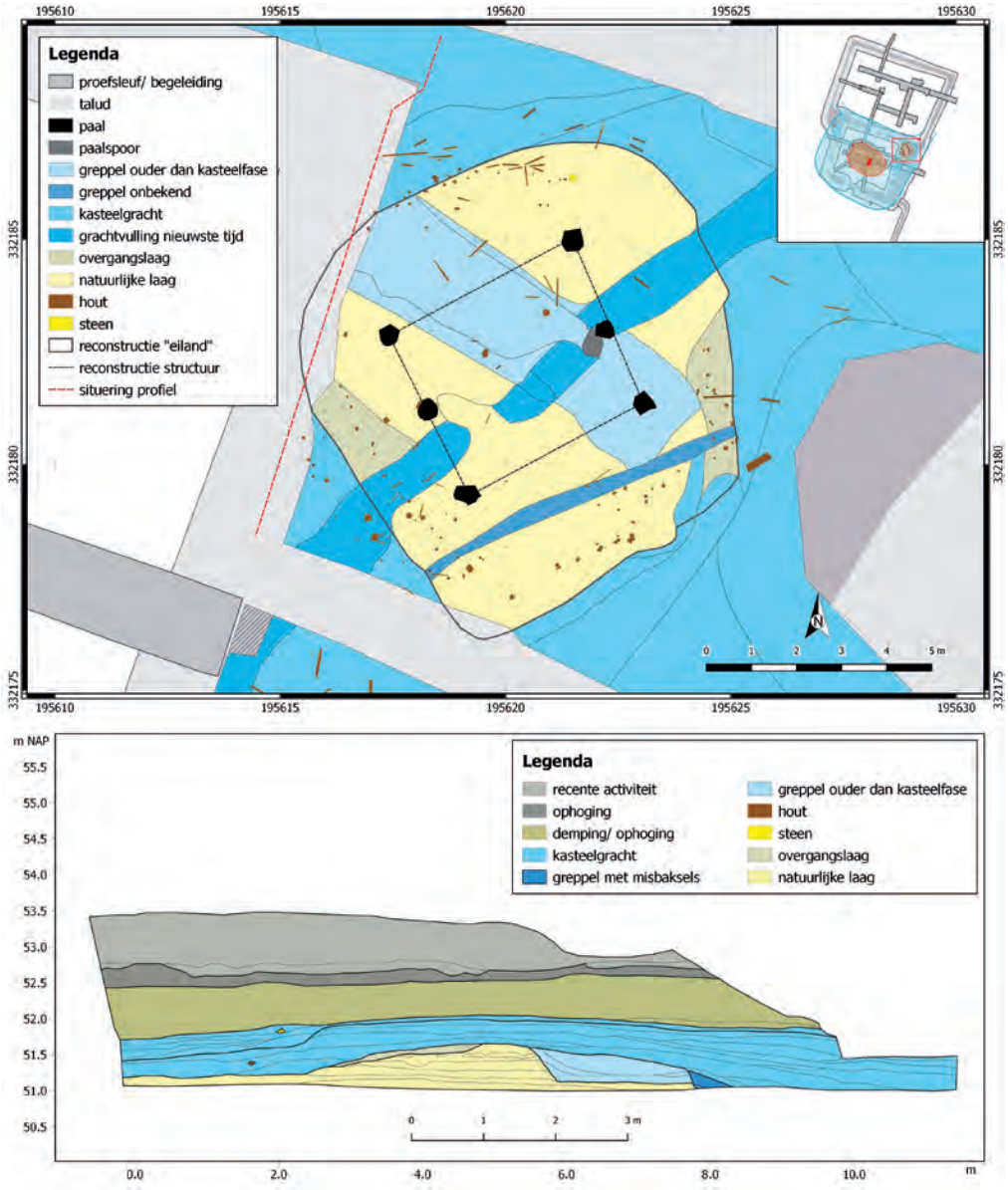

Afb. 16 Zespalige structuur op het 'eiland' in de oostelijke kasteelgracht.

algemene typen hoewel over de precieze omschrijving niet altijd eensgezindheid is.[81]

Bij de desintegratie van de centrale macht komt in de elfde en twaalfde eeuw over het algemeen één type versterking, namelijk het mottekasteel, in volle bloei. Het mottekasteel werd gevormd door een aarden lichaam – de eigenlijke motte met daaromheen een gracht. Op het afgevlakte heuvelplateau stond vaak een toren. De oudere en meestal hoge mottekastelen waren

81 Zie o.m. Janssen e.a., 1996 en Hupperetz, W., Olde Meierink, B. en R. Rommes (red.), 2005.

vaak op militaire dominantie gericht. De kleinere en lagere dertiende-eeuwse mottes hadden – afgezien van misschien een bescheiden rol in de lokale oorlogsvoering – geen belangrijke militaire functie.[82] Deze kleine mottes hadden in de eerste plaats een sociale functie, waarbij het plaatsen van een toren op een hoogte of het '*einmotten*' van een op het maaiveld gebouwde toren vooral diende om de status van zijn bezitter aan te geven. Zij dienden als prestigeobject, vooral voor de (lagere) adel. In Belgisch en Nederlands Limburg zijn verschillende mottekastelen bekend die hoofdzakelijk dateren uit de twaalfde en dertiende eeuw. De motte van Breust is een van de beste onderzochte mottes van Nederland.[83] Dit onderzoek leverde een goed beeld van de omvang en bouw van een motte.[84]

In de dertiende en veertiende eeuw doet ook het zogenaamde ronde, ovale of onregelmatige kasteel zijn intrede.[85] Bij dit kasteeltype wordt het grondplan gevormd door een cirkelvormige, ovale of zelfs veelhoekige ringmuur omgeven door een gracht. Tegen de ringmuur stonden de woongebouwen. De ringmuur kon voorzien zijn van ronde of stenen torens. Het leefniveau binnen de ringmuur lag gewoonlijk één of twee meter hoger dan de omgeving. Een dergelijk kasteeltype blijkt soms ontstaan vanuit een oudere motte die afgevlakt dan wel niet aangevuld werd. Funderingsrestanten of uitbraaksporen van een ringmuur langs de oorspronkelijke gracht zijn niet aangetroffen.

Verder wordt echter ook meer en meer de term *moated site* gebruikt.[86] Een *moated site*, Engels voor 'omgracht terrein', is een door een gracht omgeven woonplaats. Systematisch onderzoek naar *moated sites* in Nederland is helaas niet uitgevoerd. Uit beperkt onderzoek naar dergelijke structuren in Nederland blijkt de maatschappelijke reikwijdte van *moated sites* te gaan van niet-heerlijke, omgrachte boerderijen tot omgrachte woonplaatsen van de adel. Met name het onderscheid tussen een sterk opgehoogde en omgrachte woonplaats van de adel en de zogenaamde lagere dertiende-eeuwse mottekastelen kan wel eens relatief dun zijn.

Tot welk type het oorspronkelijk goed van Etzenrade gerekend moet worden gerekend blijft vanwege het ontbreken van duidelijke gebouwresten onbekend. Een ophoging van circa tweeënhalve tot drie meter is aannemelijk, maar kan op basis van de uitgespitte grachtvolumes aanzienlijk meer zijn. Gezien de aanwezigheid van een kapel had het goed op het einde van de dertiende eeuw ook al een zekere status. In de zestiende eeuw werd het goed alleszins als kasteel afgebeeld.[87] De brede uitbraaksleuf zou kunnen getuigen van een aanzienlijk gebouw. Mogelijk heeft centraal op het opgehoogde plateau een stenen toren gestaan. In de dertiende en veertiende eeuw waren dergelijke torens, zeer populair bij de lage adel.[88] Dit blijft echter speculatief evenals andere structuren die aanwezig zijn geweest.

VOORHOF?

Alleen kapitaalkrachtige personen waren in staat om een groot kasteel te bouwen. De basis

82 Janssen e.a., 1996. Voor een mottekasteel wordt dan uitgegaan van een ophoging van minstens drie meter.
83 Vanneste, 2013.
84 Een speciaal type van motteversterking zijn deze waarbij een stenen omheiningsmuur de plateaurand van de heuvel volgt. De toren neemt hierbij geen centrale plaats in, maar is tegen de muur aan gebouwd.
85 Janssen e.a., 1996; Hupperetz, W., Olde Meierink, B. en R. Rommes (red.), 2005.
86 Ook over de definitie van *moated site* zijn er verschillende interpretaties (zie onder meer website Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, KasteleninNederland.nl en thesaurus.onroerenderfgoed.be).
87 Op de oudst bekende kaart van het gebied, vervaardigd in 1573 door Christiaan 's Groten, staat Etzenrade (Oetzenray) met een kasteelsymbool afgebeeld. Het Schinvelderhuuske (veertiende eeuw), Bexhuis (veertiende eeuw) en Hove tot Bruyshem (1386) worden echter niet met kasteelsymbool afgebeeld. Dit lijkt te insinueren dat het goed Etzenrade een 'hogere' status had.
88 Janssen e.a., 1996.

van dit kapitaal vormde veelal grootgrondbezit en de daarmee gepaard gaande landbouwopbrengsten. De meeste kastelen worden dan ook vergezeld door één of meerdere omgrachte, en vaak opgehoogde voorhoven. Hier lagen over het algemeen de boerderij met haar toebehoren, de ambachtelijke gebouwen, et cetera.

Of en zo ja waar in Etzenrade een omgrachte of omwalde voorburcht aanwezig was, blijft onbekend. Uit het vondstenmateriaal blijkt alleszins dat zich ter hoogte van het latere noordelijk eiland de nodige activiteiten afspeelden. Uit deze periode dateert onder meer een relatief zeldzame sterling van graaf Jan I (1280-1304) geslagen te Valenciennes (afbeelding 17).[89]

Ook lijkt ter hoogte van het noordelijk eiland al vrij snel na oprichting een westelijke en oostelijke gracht aanwezig. Desondanks zijn er echter geen aanwijzingen dat hier al bij de oprichting een compleet omgracht terrein aanwezig was. Evenmin zijn hier duidelijke ophoogpakketten uit de dertiende en begin veertiende eeuw vastgesteld. Op basis van de profielopnamen en de verzamelde vondsten blijkt het gebied tot in de zestiende-begin zeventiende eeuw

Afb. 17 Zilveren sterling geslagen tussen 1280-1304 (foto: Restaura).

overwegend gekenmerkt door relatief natte omstandigheden. De verzamelde vondsten en enkele sporen duiden op een terrein dat vooral ten dienste stond van vee. Indien het kasteel vergezeld ging van een klassiek voorhof, lijkt dit in vergelijking met de landschappelijke ligging van bekende voorhoven eerder zuidwaarts van het kasteel gesitueerd te moeten worden. Hoewel hier geen onderzoek heeft plaats gevonden, blijkt uit de beperkte waarnemingen alleszins dat zich hier al in de voorafgaande periode meerdere activiteiten afspeelden.

7. DE ONTWIKKELING VAN HET KASTEEL (CIRCA 1300-1650)

In de zestiende eeuw wordt het goed Etzenrade duidelijk als kasteel weergegeven. Kastelen zijn

Afb. 18 Algemene impressie van hoe het kasteel bij de oprichting er mogelijk uit zou kunnen hebben gezien (reconstructie M. Kriek).

89 Determinatie munt door Bouke Jan van de Veen.

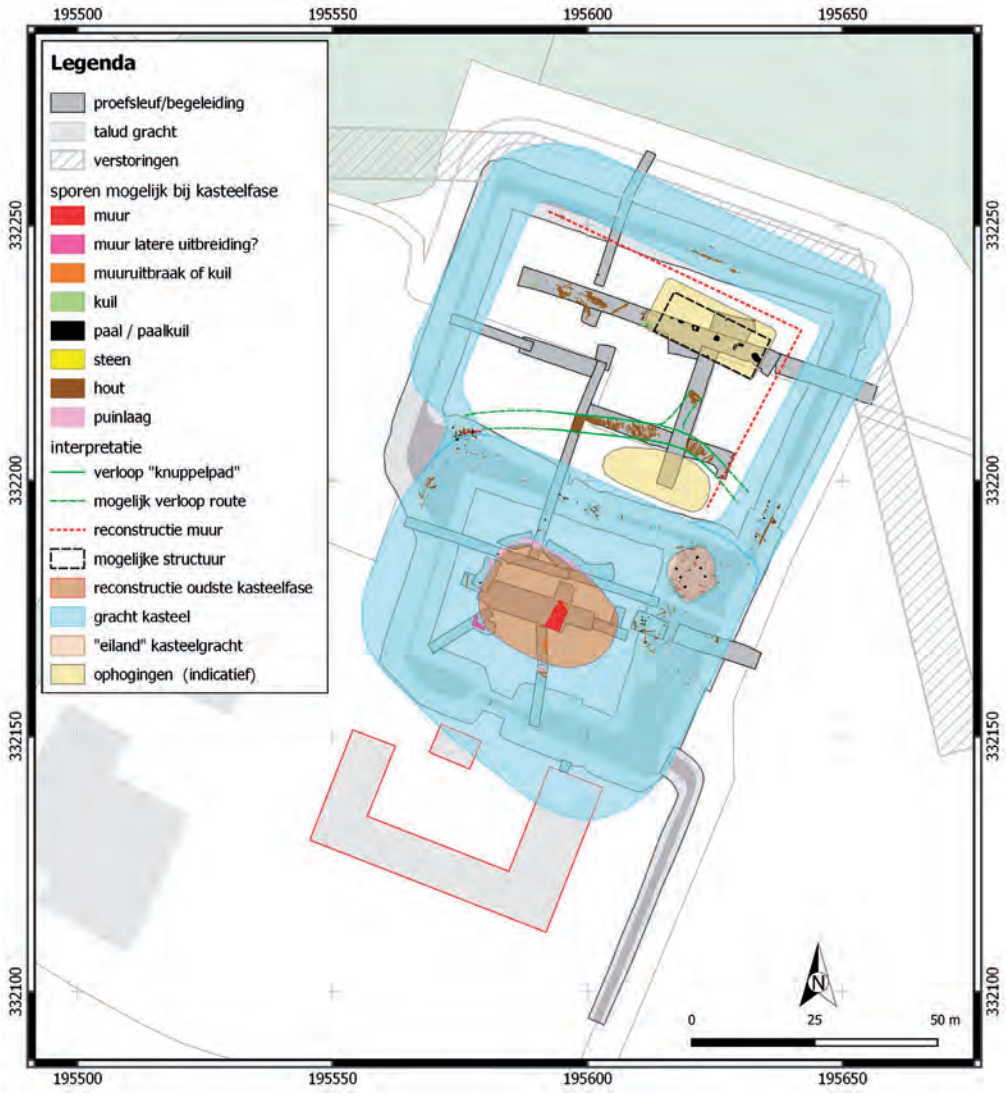

Afb. 19 Globaal overzicht van sporen en structuren vermoedelijk behorende tot de kasteelfase.

onderhevig aan de mode van de tijd. In de veertiende en vijftiende eeuw werd steeds meer aandacht besteed aan representativiteit en wooncomfort. De leefruimte en vaak ook het leefoppervlak werden uitgebreid waardoor meer compacte bouwwerken ontstonden. Het kasteel van Etzenrade zal ook aan deze ontwikkelingen onderhevig zijn geweest (afbeelding 18).

LANDSCHAP

In 1368 was het goed samen met weiden, beemden en akkerlanden ongeveer *negentig bunder* groot.[90] Het grondgebruik zoals beschreven tijdens het ontstaan van het kasteel zal in grote lijnen dan ook niet veranderen hoewel uit pollen analytisch onderzoek blijkt dat het areaal grasland in het beekdal tijdens de kasteelfase

90 Habets, 1885, 125; Schoffelen, 1993, 45.

duidelijk toenam. De hogere delen van het dal van de Rode Beek waren waarschijnlijk in gebruik als grasland waar voornamelijk runderen gegraasd hebben. De meest extensieve delen van het beekdal lijken nog onontgonnen en in gebruik als elzenbroekbos. In het begin van de nieuwe tijd behoorden tot het kasteelgoed immers nog steeds grote stukken *ackerlant, beemden, weyden ende broecken*.

Ten zuiden van het kasteelterrein lagen de akkers. Gezien het lage percentage boompollen is het akkerareaal hier flink uitgebreid. Op basis van de gedocumenteerde profielen blijkt dat er vanuit de hoger gelegen gronden ook verspoeld materiaal in de omgeving van het kasteel werd afgezet, hoewel in eerste instantie relatief beperkt. Wel lijkt er in deze periode al sprake van heidegronden, wellicht op de zandgronden ten noorden van de beek. Het kasteel was ook nog steeds voorzien van een tuin met kruiden en sierplanten.

KASTEELGRACHTEN

Er is veel aandacht besteed aan de opbouw van de brede kasteelgrachten. Deze grachten hadden uiteindelijk een breedte variërend van ruim zeventien tot 22 meter. Al in 2017 is een fasering voor de grachten opgesteld.[91] Globaal kunnen in de grachtvullingen vijf fasen onderscheiden worden waarvan de oudste twee of drie zeker tot de bewoningsfase van het kasteel behoorden.[92]

- Fase 1: De oudste grachtvullingen zijn relatief rijk aan vondsten uit de dertiende tot en met (het begin van) de vijftiende eeuw. Op die plekken waar de breedte nog gereconstrueerd kon worden blijkt dat deze varieerde van 18 meter (noordzijde) tot 20 (oostzijde) à 24 meter (westzijde). Op basis van de begin negentiende-eeuwse kadasterkaart wordt niet uitgesloten dat de grachtbreedte aan de zuidzijde zelfs aanzienlijk meer was. Uit deze periode zijn er ook aanwijzingen dat in de zone buiten de grachten al wat verspoelde leem (colluvium) werd afgezet.
- Fase 2: Deze oudere fasen worden rondom de hoofdburcht afgedekt door vullingen uit de vijftiende en zestiende eeuw. Een puinlaag met veel materiaal kan globaal gedateerd worden in de periode vijftiende en mogelijk begin zestiende eeuw (fase 2a). Ook boven de puinlaag bevonden zich nog zestiende en begin zeventiende-eeuwse grachtvullingen die tot de bewoningsfase van het kasteel behoorden (fase 2b).
- Fase 3: Afzettingen in de gracht waarin zich aanmerkelijk minder materiaal bevindt. In deze afzettingen zijn diverse humeuze lagen te herkennen. Algemeen kan gesteld worden dat deze fase nog tot de laatste kasteelfase behoort of de eerste fase nadat het kasteel in onbruik is geraakt. Een datering in grofweg de zeventiende eeuw en mogelijk nog eerste

Afb. 20 Beschoeiing van vlechtwerk.

91 Keijers, 2017.

92 De basisfasering is opgesteld na het proefsleuvenonderzoek in 2017 (Keijers, 2017). De globale fasering bleef ook na de aanvullende proefsleuvenonderzoek en archeologische begeleidingen in stand.

helft van de achttiende eeuw lijkt op basis van de huidige gegevens plausibel. Duidelijk is evenwel dat een groot deel van de gracht in deze periode dichtslibde.

Zowel aan de buitenzijde als aan de binnenzijde van de gracht zijn in deze vullingen diverse beschoeiingen aangetroffen (afbeelding 20). De beschoeiingen bestonden uit kleine paaltjes waartussen zich vlechtwerk van takken bevond. In bijna alle gevallen is els gebruikt, uitgezonderd van de periode tussen 1450-1650 waarin de voorkeur aan eikenhout blijkt te zijn gegeven.

HOUTCONSTRUCTIE NOORDWESTELIJKE AFTAKKING

Nabij de noordwestelijke aftakking van de kasteelgracht is een houten constructie blootgelegd die ongetwijfeld met de waterregulering van de kasteelgrachten in verband staat (afbeelding 21). De sluisconstructie bestaat uit een rij palen die dicht op elkaar zijn geplaatst nabij de rand van de oude kasteelgracht. Ook noordelijk hiervan zijn palen aanwezig die tot dezelfde constructie behoren.

De dichte plaatsing van de houten palen op de overgang van de kasteelgracht en de afvoerverbinding lijkt – ondanks dat er ongetwijfeld reparatiewerkzaamheden hebben plaatsgevonden – een bewuste keuze die deel uitmaakt van de constructie. Het bouwhout bestaat ook uit rondhouten waarvan vele exemplaren vermoedelijk omwille van plankenbeschot één- tot vierzijdig gerecht zijn. Enkele dwarsgeplaatste palen in het centrale deel van de afvoersloot duiden mogelijk nog op de geleiding van het water. Hier zijn ook, hoewel verspoeld, enkele plankresten aangetroffen die als beschot gebruikt lijken te zijn.

Naar analogie van de meeste sluizen kan de 'sluisconstructie' ook gebruikt zijn als brug om de aanvoersloot over te steken. Een paal ten

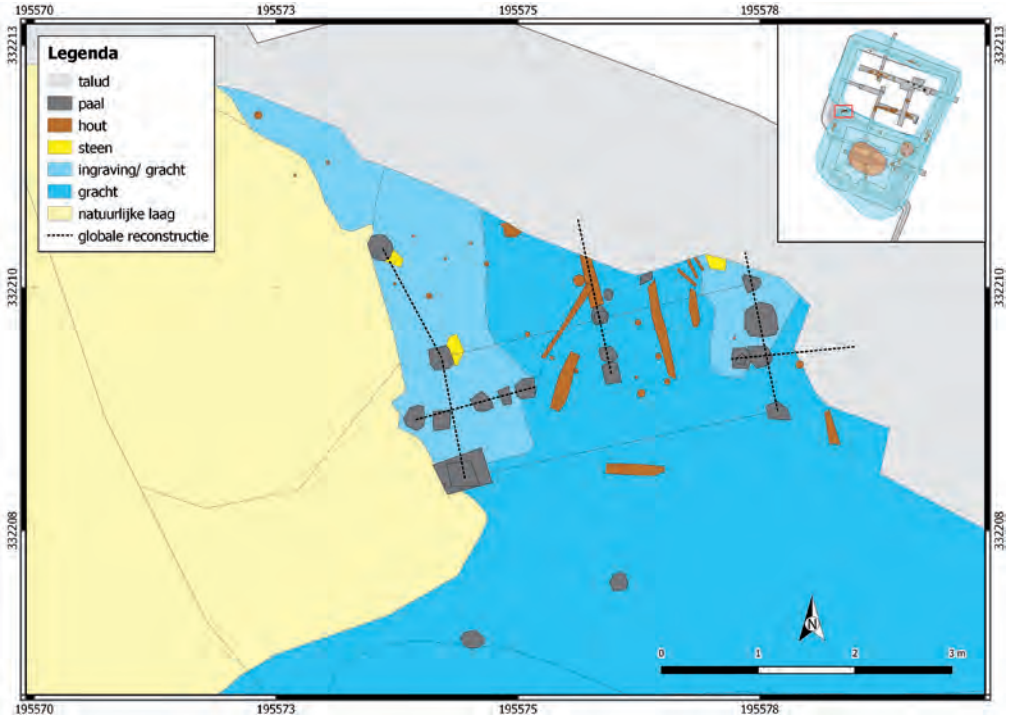

Afb. 21 Sporen van een houten structuur, vermoedelijk een sluisconstructie, op de noordwestelijke hoek van de kasteelgracht.

noorden van de dichte rij kan hiermee in verband staan. Deze paal heeft net als de twee palen ten zuiden van de dichte rij een vlak afgewerkte onderkant.

Het aardewerk dat ter hoogte van de constructie is aangetroffen dateert overwegend in de veertiende of vijftiende eeuw.[93] Opvallend is een U-vormige indruk die op een paal is vastgesteld. Een U-vormige indruk is ook aangetroffen op het constructiehout van een zestiende-eeuwse brugconstructie van het kasteel Utrecht-Vredenburg.[94]

HOUTCONSTRUCTIES NOORDOOSTELIJKE AFTAKKING

Ook ten noordoosten van de kasteelgracht zijn diverse houtconstructies gedeeltelijk blootgelegd (afbeelding 22).

Nabij de bodem van de gracht bevond zich hier een circa zes meter lange uitgeholde balk van essenhout.[95] De naar het noorden afhellend balk was afgedekt met een plank die via houten pinnen aan de balk werd bevestigd. Hoewel de kopse kanten van de balk niet uitgehold waren, bevond zich aan de zuidkant van de afdekkende plank een vierkant gat van zeventien centimeter bij achttien centimeter groot (afbeelding 23). Ook centraal bevond zich ogenschijnlijk een gat. De grootte van dit gat blijft onbekend doordat de afdekkende plank hier beschadigd was. De constructie was plaatselijk verankerd via paaltjes. Aan de zuidzijde van de goot was ook een haakse beschoeiing van paaltjes met vlechtwerk aangebracht.

Aangezien de grachtvullingen van de kasteelgracht doorliepen tot aan de constructie blijkt dat een noordoostelijke verbinding en de hier gelegen constructie nog tijdens de kasteelfase aanwezig waren. Het weinige aardewerk dat hier is aangetroffen dateert globaal in de veertiende eeuw. Over de precieze werking van deze constructie tasten we nog in het duister maar ze heeft waarschijnlijk ook met waterregulatie te maken.

Twee aangetroffen palen ten westen van de goot hebben een identieke oriëntering en kunnen verband houden met een overgang van de gracht. Gezien de slechts gedeeltelijke waarneming blijft de onderlinge relatie en een datering onbekend. De noordelijke paal kan ook verband houden met een iets noordelijke gelegen constructie.

Deels boven en verder noordelijk van deze 'goot' is immers een tweede houten constructie aangetroffen (afbeelding 24). Deze constructie is maar voor een zeer klein deel blootgelegd. Een circa vier meter lange, noord-zuid georiënteerde balk was nabij de kopse einden van uitsparingen voorzien. In deze uitsparingen waren twee haakse balken bevestigd waardoor een stevige kader ontstond.

De noord-zuid balk fungeerde alleszins als ligger die oorspronkelijk boven twee houten palen lag. De constructie was al vanouds niet meer geheel intact. De ligger bleek namelijk deels verschoven vanuit zijn oorspronkelijke positie en lag nog maar deels boven de zuidelijke paal. In hoeverre de constructie nog in westelijke richting doorliep is niet geheel duidelijk aangezien deze deels door de graafmachine was vernietigd. Gezien de identieke vlakke tophoogte van een noordwestelijk aangetroffen paal mag deze eveneens tot dezelfde constructie gerekend worden. Of de twee eerder besproken palen, aangetroffen ten westen van de goot, ook tot deze constructie behoor-

93 Vermoedelijk is in de latere kasteelfase (einde zestiende-zeventiende eeuw) het grachtenstelsel in deze hoek aangepast. De noordwestelijke aftakking en de constructie geraakten hierbij uit gebruik. Het grachtenstelsel kreeg in deze hoek mogelijk ook al een meer rechthoekige vorm.

94 S. Lange, Houtonderzoek BIAX. Dezelfde indruk is ook vastgesteld op een balk verder zuidelijk van deze constructie die niet direct met de constructie in verband kan worden gebracht.

95 Determinatie in het veld door S. Lange, Houtonderzoek BIAX.

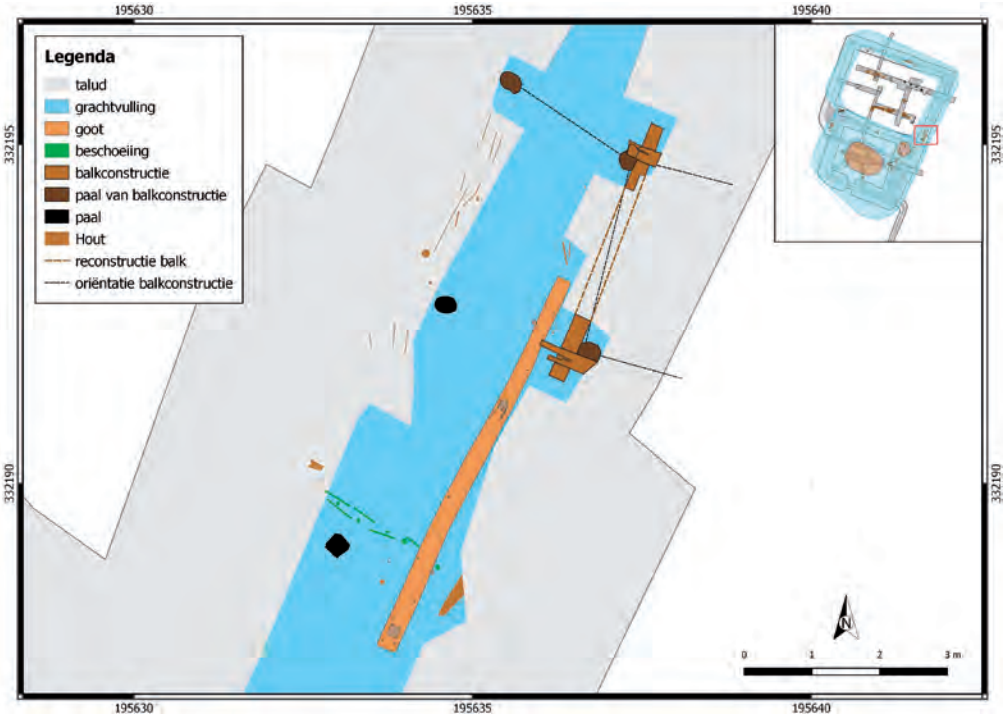

Afb. 22 Overzicht van een 'goot' en balkconstructie nabij de noordoostelijke hoek van de kasteelgracht.

Afb. 23 Het zuidelijke uiteinde van de 'goot' met vierkant gat in de deksel.

den is onduidelijk. Ze kunnen ook tot een andere en/of latere fase behoren.[96]

Het materiaal dat in de afdekkende vullingen is aangetroffen dateert overwegend in de dertiende en veertiende eeuw maar lijkt grotendeels opspit te betreffen.[97] De constructie lijkt gezien de afdekkende grachtvullingen nog in de kasteelfase aanwezig geweest. De functie blijft eveneens onbekend. De zware constructie lag niet ver boven en misschien zelfs (deels) in het water. Mogelijk maakt de constructie deel uit van een vonder die gebruikt werd om materiaal en vee van en naar het noordelijke terrein te vervoeren.

De diverse constructies die in dit grachtdeel gedeeltelijk zijn blootgelegd tonen alleszins aan

96 De noordelijke paal was deels door de machine uitgehaald en voor reconstructie terug geplaatst. Gezien de ligging en de vondst van een zeventiende-eeuwse scherf in een uitgraving die met deze paal verband lijkt te houden, lijkt deze paal in ieder geval met de jonge (vanaf midden zeventiende-eeuwse) gracht van doen te hebben.

97 Eén scherf kan ook nog doorlopen tot in de zestiende eeuw.

Afb. 24 Orthofoto (geometrisch gecorrigeerd) van de balkconstructie.

dat er zich in deze zone van de oostelijke aftakking vanouds diverse activiteiten afspeelden.

HET KASTEEL

Op basis van de vijftiende of begin zestiende-eeuwse puinlaag in de grachten lijkt het kasteel in deze periode her- of verbouwd. Tot een grote wijziging in het grondplan lijkt dit niet te hebben geleid. Een beschoeiing met een iets andere oriëntering kan erop duiden dat het 'eiland' plaatselijk aan de westelijke zijde iets uitgebreid werd. Anderzijds kan dit ook te wijten zijn aan natuurlijke afkalvingen.

Op het zuidelijke eiland zijn geen duidelijke sporen van het kasteel teruggevonden wat wederom duidt op een aanzienlijk ophoging. Alleen het circa twee meter brede, ondiep bewaarde uitbraakspoor centraal op het plateau is het enige restant wat nog lijkt te herinneren aan de kasteelbebouwing.

In de zuidwestelijke hoek van het kasteelterrein is wel een circa 75 centimeter brede bakstenen fundering aangetroffen die de hoek van een muurwerk vormt. De fundering ligt hier boven de oudste kasteelgrachtvullingen en kan nog met een latere fase van het kasteel in verband staan. Een eind zestiende-eeuwse of zeventiende-eeuwse bouwfase behoort nog tot de mogelijkheden maar een grote herbouwfase lijkt onwaarschijnlijk. In de zeventiende eeuw werd het kasteel bovendien grotendeels verwaarloosd. Het muurwerk kan ook nog gebouwd zijn na de kasteelfase.[98]

Op basis van de puinlaag in de grachten en hergebruikt materiaal blijkt wel dat bij de bouw alleszins gebruik is gemaakt van mergelblokken, kolenzandsteen en bakstenen. Het gebouw had (deels) een leien dak (afbeelding 25). Leistenen werden vanaf de late middeleeuwen gebruikt als dakbedekking, voornamelijk in de steden en de grotere gebouwen. Behalve daken van leisteen kwamen bij kastelen ook 'tichelda-

98 De muur lijkt ook de jongere grachtfasen te doorsnijden.

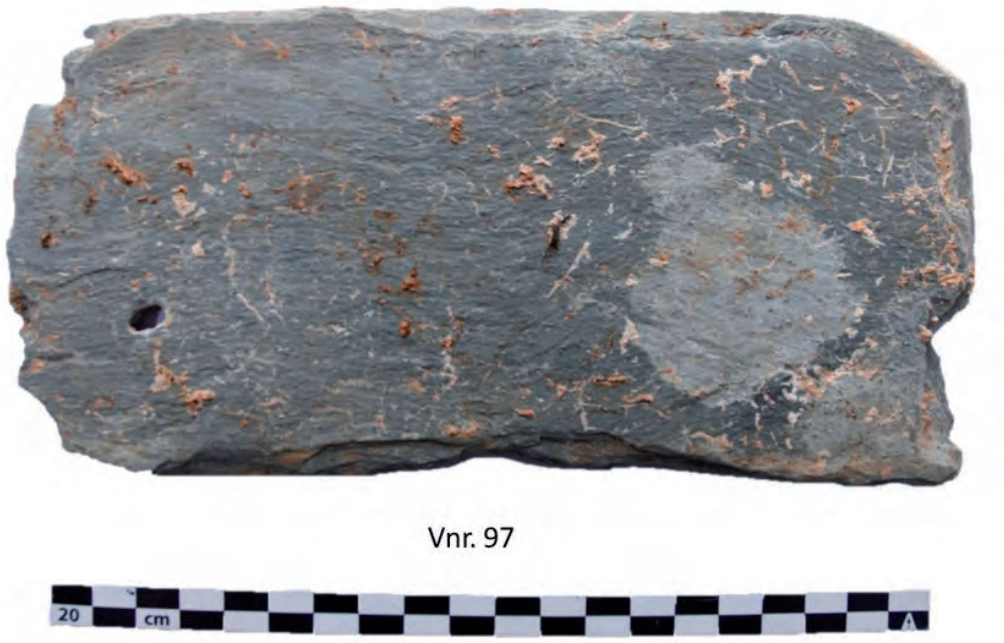

Afb. 25 Leisteenfragment met bevestigingsgat (foto Katja Waltmans).

ken' (pannendaken) voor. Hiervoor zijn in Etzenrade geen aanwijzingen aangetroffen.

Een fragment van een oude natuurstenen deuromlijsting geeft aan dat het gebouw enige allure had. Hoewel we over het precieze uitzicht van het kasteel nog in het duister tasten, kan alleszins afgeleid worden dat de verbouwingen niet direct hebben geleid tot een wezenlijke wijziging van de oorspronkelijke eilandvorm.

HET NOORDELIJK EILAND

Bij het sleuvenonderzoek in 2017 en 2018 is er veel informatie verkregen over de ontwikkeling van het terrein ten noorden van het kasteel. Zo zijn er geen aanwijzingen dat dit terrein al bij de oprichting van het kasteel volledig omgracht was, hoewel de aanwezigheid van een oostelijk en westelijk gelegen gracht aannemelijk is. Het vormde lange tijd een laag en drassig gebied dat vermoedelijk ook al onderhevig was aan overstromingslemen hoewel deze tot aan grofweg de zeventiende eeuw relatief beperkt bleven. Desondanks behoorde dit terrein wel degelijk tot het kasteeleigendom en had het hoofdzakelijk een functie voor het houden van vee. Uit de diverse aangetroffen botresten blijkt dat voor de consumptie vooral varkens en runderen werden gehouden. Tot het veebestand behoorden verder schapen en paarden. Ook honden liepen op het kasteelterrein rond gezien de vraatsporen die op botresten van een rund, varken en een edelhert zijn aangetroffen (afbeelding 26).

De zeer hoge percentages graanpollen wijzen erop dat hier en in de omgeving diverse agrarische activiteiten zijn uitgevoerd die met graan te maken hebben, zoals het dorsen van graan of het gebruik van stro.

Er zijn ook aanwijzingen gevonden waaruit blijkt dat er plaatselijke ingrepen gedaan zijn om de drassige omstandigheden iets te verbeteren. Hoewel de precieze volgorde van deze ingrepen uitermate complex is, wordt hieronder getracht een zeer algemene fasering te geven.

Afb. 26 Spaakbeen van een edelhert. Het distale uiteinde van het bot is weggevreten door een hond. Daarnaast toont het bot een opvallende glans en bevat het bot meerdere snijsporen (foto: J. Van Gent, RAAP).

Fase A: Knuppelpad en plaatselijke ophogingen
Opmerkelijk was de vondst van een strook van zeer goed bewaarde, horizontaal gelegde houten palen die horizontaal tegen elkaar zijn gelegd (afbeelding 27). Met name in het meer drassige westelijke deel waren de zijtakken van deze (afgezaagde) paaltjes verwijderd zodat ze goed tegen elkaar geplaatst konden worden. De paaltjes zijn duidelijk in het drassige terrein aangelegd om gewicht over een grotere oppervlakte te verdelen en hierdoor inzakken te voorkomen. Hoewel meer oostelijk de palen minder goed bewaard zijn, waarschijnlijk vanwege latere overspoeling of verwijdering, lijkt de circa drie tot 3,6 meter brede strook deel uit te maken van een veelvuldig gebruikte route op het noordelijke terrein. De route heeft een enigszins gebogen vorm. Het is zelfs zeer goed mogelijk dat deze route aansluit op de aangetroffen westelijke en oostelijke houtconstructies in de grachtaftak-

Afb. 27 Het knuppelpad onder de ophoging van het noordelijk eiland.

Afb. 28 Houtrestanten (links) en houtconstructie (rechts) in het noordwestelijk deel van het noordelijke eiland.

kingen. Een noordelijke aansluiting behoort eveneens tot de mogelijkheden. Aan de hand van de vondsten die aangetroffen zijn tussen de palen en takken en de ligging in de onderkant van de overstromingslemen moet de oorsprong van dit pad in de veertiende eeuw gezocht worden. In de zestiende eeuw lijkt de route nog steeds in gebruik.

In de noordoostelijke en zuidoostelijke hoek van het 'noordelijke eiland' zijn plaatselijk dunne ophoogpakketten vastgesteld. Over de datering van de zuidoostelijke ophoging tasten we in het duister. Het is evenwel opmerkelijk dat deze ophoging de route van het gebogen knuppelpad of vice versa nog respecteerde. De noordoostelijke ophoging lijkt op basis van de vondsten tot stand gekomen ergens in de periode van het midden van de veertiende eeuw tot en met de vijftiende eeuw.

Het overige deel van het latere noordelijke eiland bleef alleszins zeer drassig en werd zelfs gekenmerkt door plaatselijke diepere of ondiepere laagten.

Een grotere, drassige laagte ten westen van de noordoostelijke ophoging werd gekenmerkt door diverse houtrestanten. De vele relatief willekeurige geplaatste takken zijn vermoedelijk aangebracht om de ondergrond te verstevigen (afbeelding 28, links). De zeer drassige zone lijkt een ideale habitat voor varkens. Niet toevallig werd in deze zone ook een kuil aangetroffen met botresten van onder meer een drachtig varken. Nabij de oostrand van deze laagte bleek een houtconstructie bewaard van dunne paaltjes waartussen takken zijn gevlochten (afbeelding 28, rechts).

Fase B: structuur

Ter hoogte van het noordoostelijke ophoogpakket is een rij paalgaten aangetroffen die deel uitmaken van eenzelfde constructie. Diverse paalkuilen zijn gekenmerkt door grote mergelblokken, baksteenpuin en zelfs een grote blok kolenkalksteen, waarschijnlijk aangebracht om te dienen als poer voor een paal waarop enig gewicht, vermoedelijk een overkapping, kwam. De precieze afmetingen van deze structuur zijn onbekend maar de lengte bedraagt minstens achttien

Afb. 29. Kalksteenbrokken nabij de oostelijke gracht van het noordelijke eiland.

meter. Aangezien het slechts een enkele rij palen betreft blijft het precieze uitzicht onbekend. Twee mogelijke wand- of ondersteuningspalen zouden erop kunnen duiden dat de structuur circa acht meter breed was. Alleszins is het zeer aannemelijk dat de constructie verband houdt met het hier duidelijk aanwezige vee. De datering van deze constructie is minder eenduidig. Op basis van de vermoedelijk hergebruikte stenen en de datering van de puinrijke grachtvullingen lijkt een datering in de vijftiende of zestiende eeuw aannemelijk. Over enige constructies op de meer zuidelijke ophoging is niets bekend.

Fase C: ophogingen

Dunne ophogingen zijn ook vastgesteld langs de zuidoostelijke rand. Deze ophoging bedekte deels de oudere zuidoostelijke ophoging maar ook het oostelijke deel van het knuppelpad.

Fase C/D: muur, volledige omgrachting en overstromingslemen

In de top van de ophoging (fase C) is een strook met kalksteenbrokken aangetroffen (afbeelding 29). Deze strook is eveneens in het noordoosten en noordwesten van het noordelijk eiland aangetroffen. In het noordoosten bleken de kalksteenbrokken de overgang naar de oostelijke gracht te markeren. Waarschijnlijk houden de kalksteenbrokken verband met een scheiding en vormen ze de funderingsrestanten van een later uitgebroken muur. In het verleden is bij de aanleg van een leiding in de noordoostelijke hoek van het noordelijke eiland een mergelstenen muur aangetroffen die verassend veel overeenkomsten vertoont met de aangetroffen kalksteenbrokken.[99] Vermoedelijk is de 'muur' identiek aan de aangetroffen kalksteenbrokken. De muur heeft bovendien een nagenoeg identieke oriëntatie als de aangetroffen structuur uit fase B. Toch is duidelijk dat deze muur pas in de latere kasteelfase of mogelijk zelfs na de verlating van het kasteel is opgetrokken.[100]

Het is niet uitgesloten dat de aangetroffen muur een scheidingsmuur betreft met de (latere) grachten van het noordelijke eiland. De aanwezigheid van een oudere oostelijke en westelijke gracht is zeer aannemelijk hoewel deze

99 Mondelinge mededeling dhr. S. Schoffelen.

100 De muur is deels ook aangetroffen boven de noordwestelijke sluisconstructie. Dit impliceert dat de muur relatief laat is en bovendien dat het grachtenstelsel in deze hoek aangepast werd. De muur volgt echter wel nog duidelijk de oriëntatie van de kasteelgrachtfase en niet deze van het latere rechthoekige grachtenstelsel.

in de loop der tijd nog aan veranderingen onderhevig geweest zullen zijn. Wanneer een volledige omgrachting van dit noordelijke eiland precies tot stand is gekomen, heeft het onderzoek niet duidelijk kunnen maken. Deze is mogelijk wel nog tijdens de latere kasteelfase tot stand gekomen. Uit de nog bewaarde grachtvullingen blijkt dat dit grachtenstelsel een andere oriëntatie had dan het latere negentiende-eeuwse grachtenstelsel. Zowel de strook met kalksteenbrokken, de noordoostelijke constructie als de omgrachting waren georiënteerd op het kasteel.

Het gebied lijkt ook al sinds de veertiende eeuw onderhevig aan overstromingen. Toch blijft de impact hiervan redelijk beperkt. Pas vanaf grofweg de zeventiende eeuw lijken met name in het westelijke lagere deel overstromingslemen een grote impact te hebben. Duidelijk is alleszins dat sinds deze periode overstromingslemen de lagere delen van het terrein flink ophoogden (Fase D). Ook de aanwezigheid van beperkte antropogene ophogingen kan niet uitgesloten worden. Mogelijk kan deze fase deels gelijkgesteld worden met fase 3 van de grachtvullingen.

DE MATERIËLE CULTUUR

De precieze verschijningsvorm van het kasteel blijft grotendeels onbekend. De talrijk aangetroffen vondsten in de oude grachten en op het noordelijk eiland geven een beter beeld van de activiteiten en de materiële cultuur.[101] Door de natte omstandigheden bleven ook metalen objecten en zelfs artefacten van organisch materiaal zeer goed bewaard.

Hoewel de oudste vondstenrijke grachtvullingen rondom het kasteel slechts beperkt zijn onderzocht en deels nog in de bodem bewaard zijn, kan alvast afgeleid worden dat het aardewerk vooral bestaat uit alledaags aardewerk dat gebruikt werd voor de opslag en het verwerken van voedsel.[102] Luxe tafelwaar en rijk versierde steengoed zijn slechts zeer beperkt aanwezig. Het aantreffen van fragmenten van pelgrimshoorns is wel een type voorwerp dat op kasteelterrein te verwachten is, meer dan op een ander type site (afbeelding 30, V451-173). Opmerkelijk is verder dat er uit de late veertiende of vroege vijftiende eeuw nog enkele aanwijzingen zijn voor de aanwezigheid van productieafval van plaatselijk geproduceerd aardewerk (afbeelding 30).

In de zestiende eeuw werd er ook wel eens gelachen; daarvan getuigt een 'grapje' uit de zestiende eeuw. Het betreft een fragment van een baardmankruik geproduceerd in Keulen, waarbij zich in de baard een tweede mannetje bevindt (afbeelding 31, links). Een andere mooie vondst uit dezelfde periode is een fragment van een kan uit Siegburg met daarop een medaillon met de Bijbelse voorstelling van Esther voor koning Ahasveros (afbeelding 31, rechts).

De talrijk aanwezige metalen objecten hebben deel uitgemaakt van constructies voor gebouwen of structuren, objecten die gebruikt werden voor het dragen van kleding, enkele militaire voorwerpen, munten en gereedschappen, aan paarden en voertuigen te relateren objecten, voorwerpen voor het bereiden en eten van voedsel, miniatuurgoed voor kinderen en enkele religieuze voorwerpen. We beperken ons tot enkele vondsten.[103]

Een van de meest bijzondere objecten is een fragmentarisch element van een wapenuitrusting. Het betreft een verkoperd of mogelijk zelfs een verguld plaatje van een harnashandschoen

101 Voor een uitgebreide beschrijving van de vondsten wordt verwezen naar de bijdragen van de specialisten in de opgravingsrapporten.

102 Het aardewerk is gedetermineerd door K. Bosma (onderzoek 2017) en M. Janssen (onderzoek 2018-2019).

103 Het metaal van het onderzoek in 2017 is gedetermineerd door M. Hendriksen (Archeometaal), D. Keijers en G. Henssen. Het metaal van het onderzoek in 2018-2019 is gedetermineerd door M. Hendriksen (Archeometaal).

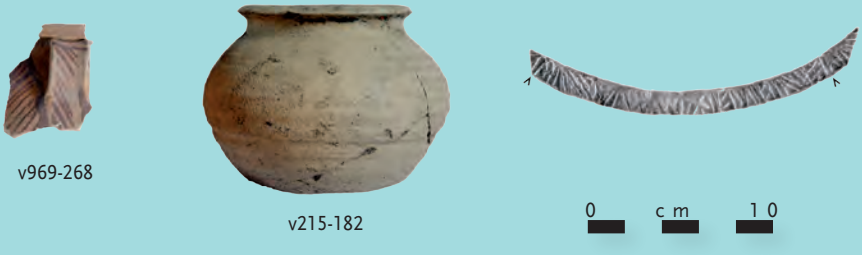

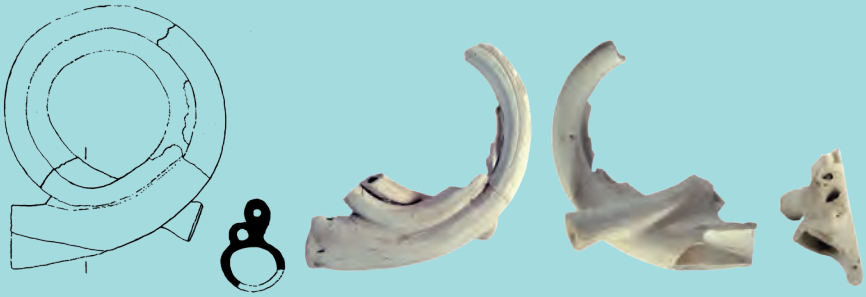

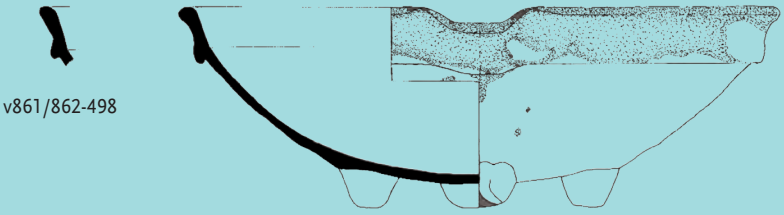

Aardewerk met kenmerken van produktieafval

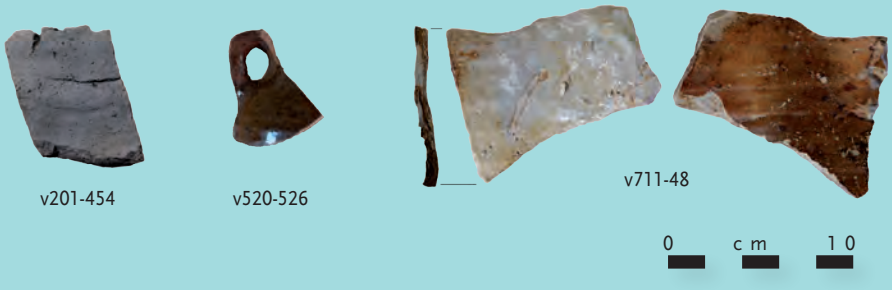

Afb. 30 Voorbeelden van aardewerk behorend tot de kasteelfase (SAGA).

Afb. 31 Links; fragment van een baardmankruik. Rechts: Siegburg scherf, medaillon met Bijbelse voorstelling (foto's: Keijers, 2017).

(afbeelding 32). Op basis van de correlerende vondsten in de vondstlaag lijkt het fragment te dateren in de periode tweede helft van de dertiende eeuw tot en met eerste helft van de vijftiende eeuw.

Een gesmeed ijzeren pijlpunt (circa 1200-1500 na Chr.) is te classificeren als een lichte kruisboogpunt van het type Zimmermann (afbeelding 32). De snelle opmars van de kruisboog hangt samen met het ontstaan van steeds meer burchten en verstedelijking. Hierdoor was de kruisboog tussen de elfde en de zestiende eeuw onmisbaar als het om de verdediging van burchten ging. Ze werden vanzelfsprekend ook voor de jacht gebruikt. Ook de vondst van een loodbuskogel is opmerkelijk (afbeelding 32). De loodbus was een primitief handvuurwapen dat bestond uit een ijzeren buis die aan één zijde is afgesloten. Aan deze buis of beter gezegd de loop zat een steel van ijzer of hout. Omdat de schutter het wapen zelf moest richten en aansteken was het niet heel nauwkeurig.

De relatief grote hoeveelheid en diversiteit aan metalen voorwerpen geeft aan dat de onderzoekslocatie intensief bewoond moet zijn geweest. De gevonden voorwerpen lijken vooral bedoeld voor eigen gebruik of voor het onderhoud van het goed. Van luxe goederen is geen sprake.

Met name op het noordelijke eiland zijn diverse vondsten aangetroffen die in verband staan met dieren. Duidelijk is dat al relatief vroeg paarden een rol hebben gespeeld. De paarden werden zowel bereden als gebruikt voor het trekken van een last. Onderdeel van een ruiteruitrusting is een bijzonder mooi geconserveerd ruiterspoor (afbeelding 33). Het spoor bestaat uit twee gewelfde beugelarmen en een schacht met daaraan een draaiend zespuntig rad. In de beugeluiteinden zijn sleufjes gemaakt waarmee het spoor met een leren bandje en gesp boven over de enkel en om de voetzool heen vastgezet kon worden. Ook zijn op sommige delen nog resten van vergulding bewaard.

Tijdens het onderzoek zijn ook diverse bellen aangetroffen. Een bronzen klokvormige bel is gevonden aan de noordzijde van het noordelijke eiland (afbeelding 34). De bel, voorzien van een ijzeren klepel, kan globaal in de zestiende eeuw gedateerd worden. Dergelijke grote bellen werden gebruikt bij grotere dieren zoals runderen en paarden.

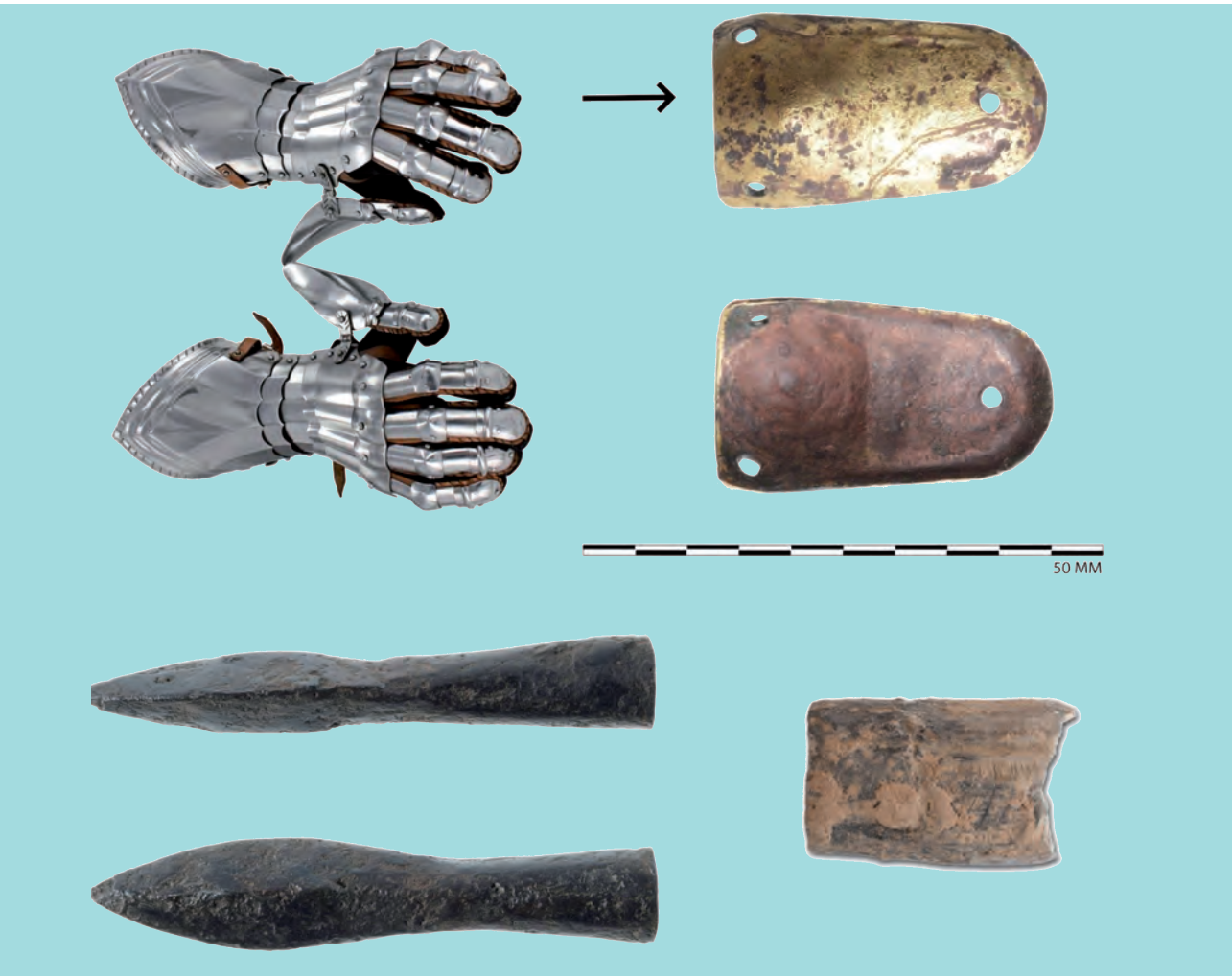

Afb. 32 Boven: Voor- en achterzijde van een plaatje van een harnashandschoen. Beneden: ijzeren pijlpunt van een kruisboog (links) en loodbuskogel (rechts) (foto's: Restaura).

Twee tinnen objecten uit de kasteelgracht geven aan dat ook kinderen deel uitmaakten van de gezinssamenstelling en dat er financiële middelen waren voor het aanschaffen van speelgoed (afbeelding 35). Het betreft een in lood-tin gegoten miniatuur van een schenkkan en de bovenste helft van een bolvormige rammelaar, eveneens in lood-tin. Twee mondharpen geven aan dat er ook muziek werd gemaakt (afbeelding 36).

Naast het licht van de openhaard was men in de middeleeuwen genoodzaakt om middels kaarsen en olielampen verlichting te brengen. In Etzenrade zijn enkele kandelaarfragmenten en een kaarshouder aangetroffen die in de late middeleeuwen (circa 1250-1500) en de nieuwe tijd gedateerd kunnen worden (afbeelding 37). Zo is onder meer een tinnen kandelaarsvoet in de vorm van een klauwpoot en een hulshouder met een gedeelte van de arm van een zogenaamde driekoningenkandelaar gedetecteerd. In dergelijke kandelaars konden drie kaarsen

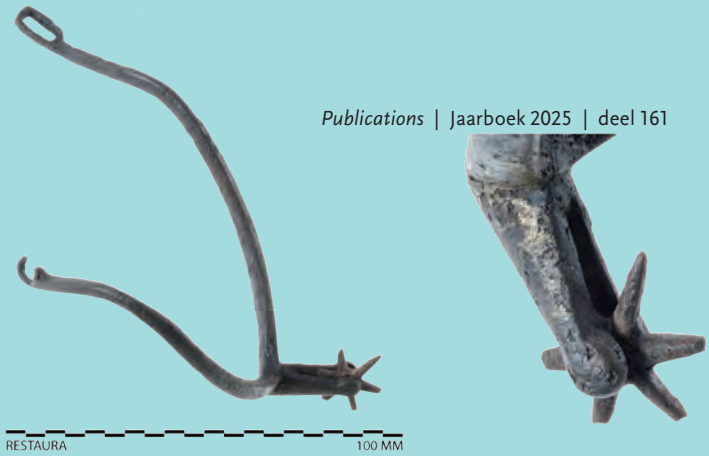

Afb. 33 Verguld ijzeren ruiterspoor, circa 1270-1350 (foto's: Restaura).

Afb. 34 Klokvormige bel (foto's: Restaura).

Afb. 35 Links: speelgoed schenkkan uit circa 1250-1400. Rechts: Bovenste helft van een rammelaar uit circa 1350-1400 (foto's: Restaura).

Afb. 36 Mondharpen, circa 1400-1600 (foto RAAP).

Afb. 37 Kandelaarfragmenten en kaarshouder (Keijers, 2017 & Restaura).

geplaatst worden. De middelste kaars (veelal een waskaars) stond op een pin, de twee zijdelingse in een hulshouder. Een derde gesmeed ijzeren kaarshouder bestaat uit een pen die haaks is omgebogen en dateert in de periode 1350-1600. De pen van de kaarshouder kon men in een balk prikken om zo de ruimte te verlichten.

Ook voor de nieuwe tijd is er over het algemeen sprake van een modale samenstelling. Een tinnen dobbelier of mosterdschotel is een voorwerp dat wel een zekere mate van luxe uitstraalt en voorkwam binnen de hogere klasse (afbeelding 38). In de rand van de schotel zijn vlak naast elkaar een roosmerk en een makersmerk (letter V in een cirkel) ingeslagen.[104] Op basis van deze kenmerken kan de dobbelier gedateerd worden in de periode 1525-1550. Aan de andere zijde van de rand is een eigendomsmerk ingeslagen in de vorm van een schild met drie dwarsbalken. Dit wapenschild komt over-

104 Het roosmerk zonder makers-initialen komt voor in het tweede kwart van de zestiende eeuw en is, zoals dat hier ook het geval is, begeleid door een afzonderlijk makersmerk.

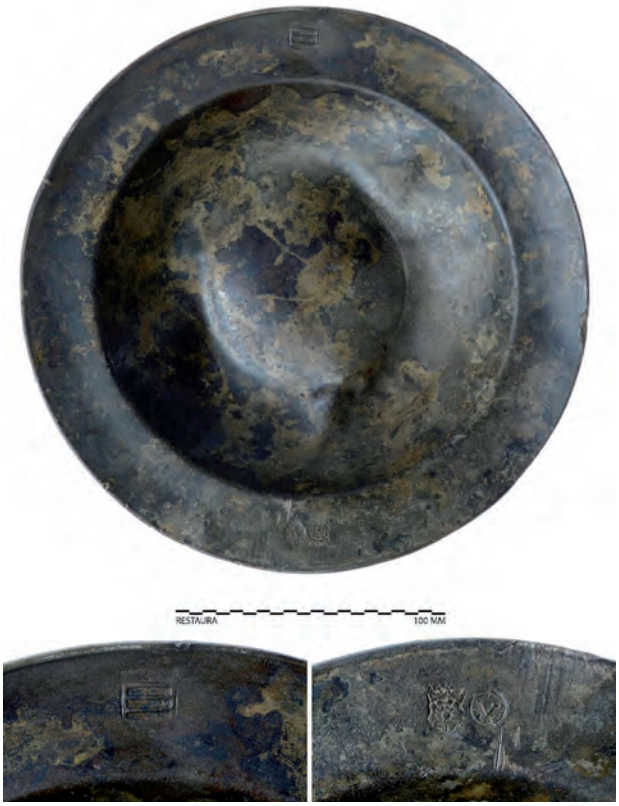

Afb. 38 Boven: tinnen dobbelier, circa 1525-1550. Beneden: detailopnamen links: gedwarsbalkt wapenschild (van Brempt) en rechts een roosmerk en makersmerk 'V' (foto's Restaura).

een met die van het familiewapen van de familie Van Brempt.[105] De familie van Brempt (*tot Doenreadt*, ook *Van Lieck* genaamd) was vanaf 1532 ook eigenaar van kasteel Etzenrade.

Behalve metalen en aardwerken objecten zijn door de natte omstandigheden ook organische objecten relatief goed bewaard. Een mooie vondst in de oostelijke gracht betreft een in fijn vlechtwerk, zogenaamde Hollandse eer uitgevoerde mand of visfuik (afbeelding 39). Rondom de vondst is veel materiaal uit de periode 1525-1600 aangetroffen, zodat het object in de zestiende eeuw geplaatst kan worden. Ook leren schoenzolen, houten objecten en de houten heften van metalen objecten bleken vaak goed geconserveerd (afbeelding 39).

Het talrijke vondstmateriaal, waarvan hierboven slechts enkele objecten zijn uitgelicht, toont aan dat het kasteel in de vijftiende en zestiende eeuw nog volop in gebruik was. Vondsten uit de zeventiende eeuw zijn echter nauwelijks aangetroffen, wat suggereert dat het kasteel toen onbewoond was.

De vondsten bieden ook een venster op de materiële cultuur van de kasteeleigenaars. Globaal gezien is van luxeproducten geen sprake. Hierbij dient opgemerkt te worden dat het eigenlijke kasteelterrein en de oudste grachtvullingen slechts in beperkte mate zijn opgegraven. Het merendeel van de sporen en objecten ligt nog in de bodem. De beperkte hoeveelheid opgegraven materiaal maakt het dan ook moeilijk om gefundeerde uitspraken te doen over de materiële rijkdom van de kasteelbewoners.

Indien het complex met gelijkaardige vindplaatsen in de omgeving wordt vergeleken, blijkt het aangetroffen aardewerkspectrum weinig afwijkend te zijn. Het aangetroffen laatmiddeleeuwse metaal vertoont gelijkenissen met de metaalcollecties van bekende kasteelcontexten. Voor de nieuwe tijd is er echter sprake van een modale samenstelling. Dit kan mogelijk deels verklaard worden vanuit de historisch gekende gegevens. De familie van Brempt die omstreeks 1532 het kasteel verkreeg, verhuurde doorgaans hun bezit in Etzenrade. Daarnaast kan ook de kanttekening gemaakt worden dat niet alle kastelen even luxueus waren; sommige hadden vooral een militaire of administratieve functie, wat de aard van de vondsten beïnvloedt.

Hoewel deze beperkingen het moeilijk maken om concrete conclusies te trekken, geven de gevonden objecten wel inzicht in het alledaagse leven en de activiteiten die in en rond het kasteel plaatsvonden.

105 https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Doenrade, geraadpleegd op 1 september 2024.

Afb. 39 Links: Visfuik of mand aangetroffen tijdens de archeologische begeleiding. Rechts: mes met houten heft uit circa 1375-1550 (foto Restaura) en klompfragment (foto BIAX).

VOEDSELECONOMIE

Tijdens het archeologisch onderzoek is er veel dierlijk botmateriaal verzameld.[106] Het dierlijk botmateriaal schetst een beeld van de (eet)gewoonten van de bewoners van kasteel Etzenrade. Varkensvlees en rundvlees stonden het vaakst op het menu, waarbij de vondst van resten van een drachtig varken een aanwijzing is dat er op het kasteelterrein een eigen populatie varkens in stand werd gehouden. Ook schapen (en mogelijk geiten) werden geslacht voor consumptie. In de omgeving werd gejaagd, getuige de vondst van een spaakbeen van een edelhert.

Uit het botanisch materiaal (pollen en zaden) blijkt dat de bewoners van het kasteelterrein verschillende gewassen nuttigden waaronder erwt en verschillende graansoorten (haver, broodtarwe en rogge). Ook stonden diverse fruitsoorten en noten op het menu zoals kers, braam, pruim, perzik, druif en hazelnoot. Tot het kasteel behoorde ook een tuin met groenten (onder andere erwt, bieten), kruiden en bloemen.

8. HET EINDE VAN HET KASTEEL EN DE OPRICHTING VAN HET ETZENRADER HUUSKEN (CIRCA 1600/1650-1850)

DE VERDWIJNING VAN HET KASTEEL

In de zeventiende eeuw lijkt het kasteel onbewoond. Kritzraedt vermeldt in zijn *Annales Gangeltenses* (1641-1645) het *haus J. Brempt, genant Leeck,* bij zijn overzicht van adellijke huizen in het ambt Millen, wat impliceert dat het goed nog steeds aanwezig was.[107] Hij noemt ook de kapel. In 1656 zijn er ook nog aanwijzingen dat de oude slotkapel er nog was omdat in een akte wordt gesproken over het *St. Agneten autaer tot Etzenraed*.[108] Daarna ging het vermoedelijk snel bergafwaarts. Zowel 1666 als 1669 werd bij een kerkvisitatie gesteld dat er in de parochie Jabeek geen kapellen waren.[109] De visitatie van 23 oktober 1719 geeft meer informatie: *Maar vroeger was een kapel in Etzenrade in het huis van de heer Brempt onder de naam van de Heilige Agnes en Catharina, maar nu verwoest en de grond van het voornoemde huis behoort*

106 Het verzamelde botmateriaal is gedetermineerd door drs. J.T. van Gent.
107 Kritzraedt, 1641-1645; Tevens heeft hij op 12 juni 1642 nog een conversatie met Jacob van Brempt over de slotkapel.
108 Vermelding in krantenartikel Limburgs Dagblad, rubriek Limburgsch Journaal, 15 april 1959 (documentatie S. Schoffelen, Etzenrade).
109 Transcriptie kerkvisitaties, documentatie H. Vanneste (regioarcheoloog Parkstad).

aan de heer drossaard Duijckers.[110] In 1720 werd genoteerd dat de rechten van de kapel overgedragen waren aan de kapel van Raath.[111] Deze kapel bij het huis Raath zou in 1688 in opdracht van drossaard Gerard Duyckers zijn gebouwd en in 1690 zijn geconsacreerd.[112]

De visitatie van 1719 spreekt over een verwoesting. Globaal genomen lijkt deze verwoesting in de tweede helft van de zeventiende eeuw te hebben plaats gevonden.

LANDSCHAP

De verlating en verwoesting van het kasteel (zeventiende eeuw) heeft ook zijn sporen in het landschap nagelaten. De pollenpercentages van akker en erf en grasland zijn lager en worden overstemd door een hoog percentage boompollen waar eik domineert. Door het in onbruik raken van het kasteel konden struiken en kruiden hier hun gang gaan en de afbraakschimmels konden welig tieren. Het grote aantal mestschimmels geeft aan dat er nog steeds een veestapel aanwezig was.

Het hoge percentage boompollen blijft ook in de achttiende eeuw domineren. Wel veranderen de soorten bomen. Op de Ferrariskaart uit circa 1775 blijkt de hele omgeving dan ook door boomgaarden omgeven. Op basis van de pollenanalyse gaat het mogelijk om een hazelnotenboomgaard. Het pollenspectrum toont verder nog een actief boerenbedrijf, waar verschillende gewassen werden geteeld of verwerkt (gerst/tarwe, rogge, hennep en boekweit) en vee werd gehouden (mestschimmels).

HET ETZENRADER HUUSKEN

In de loop van de zeventiende eeuw werd in de architectuur gestreefd naar symmetrie en concentratie op de middenas. Ook in de tuinarchitectuur komt dit tot uiting.[113] In samenhang met de veranderde architectuur kregen in de zeventiende eeuw ook vele neerhoven een monumentaal karakter.[114] Het gaat hierbij om zeer grote, symmetrisch opgezette U-vormige complexen waarvan de open zijde was toegekeerd naar het kasteel. Naast extreem rijke voorbeelden (bijvoorbeeld Schaesberg) werden ook diverse kleinere kastelen en adellijke huizen voorzien van een dergelijk maar bescheiden neerhof.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw gingen veel bezittingen van de feodale Limburgse adel over in handen van een nieuwe groep grootgrondbezitters: de welgestelde burgers. Deze kochten landgoederen zowel als kapitaalsinvestering als om hun status te tonen. Hun grotere financiële mogelijkheden en vernieuwingsgezindheid leidden tot grootschalige herbouw op het Limburgse platteland.[115] In het bijzonder de grondplannen in U- of carrévorm was voor het boerenbedrijf economisch zeer efficiënt.[116] Voor de welgestelde bouwheren was het grondbezit ook een middel bij uitstek om aansluiting te zoeken bij de oude elite. Zo verrezen vanaf het einde van de zeventiende eeuw kasteelachtige, efficiënte boerderijen met een imposant uiterlijk en vaak een van een torentje voorziene toegangspoort.[117]

Eenzelfde ontwikkeling lijkt ook in Etzen-

110 Transcriptie kerkvisitaties, documentatie H. Vanneste (regioarcheoloog Parkstad).
111 Habets, 1885, 127.
112 https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Raath, geraadpleegd op 24 november 2025.
113 Backer, 2000.
114 Deze streving naar symmetrie is bij verscheidene kastelen aanwezig. Ze werd zeer duidelijk bij de opgraving van de toegangspoort in 2017 van Slot Schaesberg (opgravingsleider D. Keijers; zie ook Keijers, 2017, noot 160). Hier werd in de zeventiende eeuw een nieuw monumentaal, symmetrisch neerhof gebouwd met omringende tuinen. In tegenstelling tot het oude neerhof was dit nieuw complex parallel met de hoofdburcht aangelegd.
115 Keijers, 2017.
116 Door de plaatsing van gebouwen rondom een binnenplein en een rationele indeling kon men in de behoefte van schaalvergroting voorzien zonder daarbij al te grote afstanden tussen de diverse bedrijfsgebouwen te creëren (Van Olst, 1991).
117 Van Olst, 2003.

Afb. 40 Het Etzenrader Huusken met oprijlaan en brede toegangspoort met torentje (foto: Wikimedia Commons).

rade te hebben plaatsgevonden. Op het einde van de zeventiende eeuw werd het oude en waarschijnlijk verwoeste kasteelgoed verkocht aan welgestelde burgers zoals kapitein Gerard Hartmans en iets later drossaard[118] Duyckers. Eén van deze personen (vermoedelijk Duyckers) lijkt verantwoordelijk voor de bouw van het Etzenrader Huusken. Deze monumentale hoeve ten zuiden van het voormalige kasteel heeft een U-vormige plattegrond rondom een binnenplaats.[119] In de hogere ingangspartij met klokgevel is het jaartal 1710 ingemetseld. Links en rechts van de poort zijn geblokte schietgaten in mergel aangebracht (afbeelding 40). In combinatie met de natuurstenen omlijstingen en hoekblokken krijgt het geheel hierdoor een imposant uiterlijk. Bij de bouw is ook gebruik gemaakt van oudere bouwmaterialen, wellicht afkomstig van het kasteel.

Het is enigszins merkwaardig dat het Etzenrader Huusken ten zuiden van het voormalige kasteel werd opgericht. Bij de bekende kasteelterreinen werd vrijwel altijd een bestaande neerhof heringericht en/of uitgebreid naar de nieuwe mode van de tijd. Of dit betekent dat ter hoogte van het Etzenrader Huusken ook een ouder voorhof gelegen was, is niet onderzocht kunnen worden. Alleen bijkomend onderzoek kan hier duidelijkheid in scheppen.[120]

EEN NIEUWE INRICHTING

Het verbouwde U-vormige Etzenrader Huusken sluit naadloos aan op het symmetrische grachtenstelsel dat gekend is van het kadastrale

118 Drossaard: een lokale magistraat in middeleeuws en vroegmodern Nederland met zowel rechterlijke als bestuurlijke bevoegdheden, die namens de landsheer toezicht hield op rechtspraak, bestuur en belastingen in een bepaald gebied.

119 Ook de klokgevel wordt populair vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Bovendien is het opmerkelijk dat ook de oude nabijgelegen pachthoeve Etzenraderhof in het begin van de achttiende eeuw eenzelfde ontwikkeling tot gesloten hoeve doormaakt.

120 Gezien de hier al oudere activiteiten en de landschappelijke ligging van bekende neerhoven mag dit niet uitgesloten worden. Bij gelijkaardige landschappelijke inplantingen blijkt het neerhof meestal aan de drogere zijde gelegen (bijvoorbeeld het kasteel van Wezemael, het kasteel van Roost (Haacht), het mottekasteel van Brustem). Indien het kasteel en neerhof beiden in het dal gelegen zijn (bijvoorbeeld omwille van steile hellingen), liggen ze meestal parallel in dit dal en zijn ook de neerhoven sterk opgehoogd (bijvoorbeeld Schaesberg, Hoensbroek). Zeer zelden bevindt een neerhof zich in een nattere situatie als het adellijk huis.

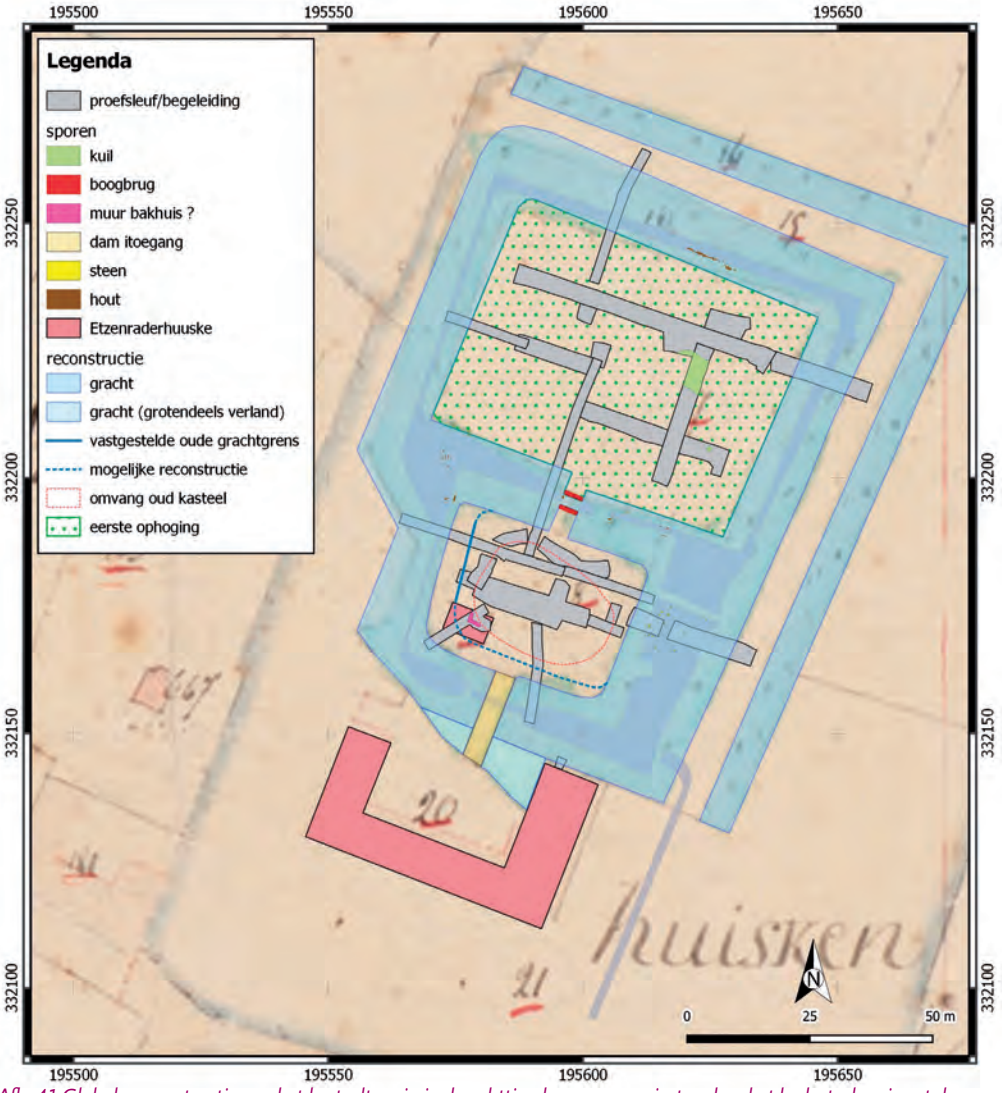

Afb. 41 Globale reconstructie van het kasteelterrein in de achttiende eeuw geprojecteerd op het kadastrale minuutplan van circa 1830.

minuutplan uit circa 1830 (afbeelding 41). Hier zijn ten noorden van het Etzenrader Huusken twee rechthoekige eilanden aangelegd met een andere oriëntatie dan het voormalige goed. De streving naar symmetrie en concentratie op een middenas is nadrukkelijk aanwezig. Een nieuwe planmatige opzet van het Etzenrader Huusken en rechthoekig grachtenstelsel na de verwoesting van het kasteel is plausibel.

Het zuidelijke eiland is op het kadastrale minuutplan aanzienlijk groter aangegeven als het oude grondplan. Vermoedelijk is bij het tot stand komen van dit nieuw eiland al een groot deel van de oorspronkelijke ophoging afgegraven en boven de oude grachtvullingen gegooid om het vierkant grondplan te verwezenlijken. Onder deze ophoging zijn ook nog plaatselijk jongere puinlagen bewaard.

Gezien de open U-vorm van het Etzenrader Huusken naar het zuidelijk eiland kan niet vol-

ledig uitgesloten worden dat het zuidelijk eiland in de loop van de achttiende eeuw zodanig werd ingericht om een nieuw rechthoekig gebouw te bouwen naar de mode van de tijd. Tijdens het onderzoek zijn echter geen duidelijke sporen voor nieuwbouw teruggevonden. Naar verluid bleven er tot in de late negentiende eeuw, omstreeks 1880, ruïneuze delen van het kasteel staan.[121] Deze moeten dan wel van geen betekenis zijn geweest aangezien op het kadastrale minuutplan geen kasteel(ruïne) voorkomt. Wel blijkt het centrale muurwerk op het eiland omstreeks deze periode (verder) uitgebroken getuige het vondstmateriaal dat in de uitbraaksporen werd aangetroffen.

Het hoekmuurwerk dat in de zuidwestelijke hoek van het kasteelterrein werd aangetroffen volgt een identieke oriëntatie als het nieuwe rechthoekige grondplan (afbeelding 42). Op historische kaarten uit het begin van de negentiende eeuw staat in deze omgeving al een bakhuis aangegeven. Het muurwerk bevindt zich in dit bakhuis en gezien de gelijke oriëntatie is een verband met dit gebouw mogelijk.

Afb. 42 Doorsnede over het muurwerk in de zuidwestelijke hoek van het kasteelterrein.

De asymmetrische zuidelijke grachtbegrenzing op het kadastrale minuutplan herinnert nog sterk aan de oriëntatie van het voormalige kasteel. Deze oude grachtvullingen zorgden echter wel voor problemen bij de oostvleugel van het Etzenrader Huusken. Het noordelijke deel van deze vleugel is immers in de oude kasteelgracht gelegen.

Hoewel aan de oostzijde van de vleugel de oude gracht gedempt werd, geeft een merkwaardige verbreding langs de basis van deze oostzijde vermoedelijk de grens van de oude slotgracht weer (afbeelding 43, links). Een klein profielputje gaf iets meer duidelijkheid over de fundering (afbeelding 43, rechts).[122] De bakstenen gevel rust hier op een bredere, minstens 50 cm hogere fundering van mergelblokken. Op een dieper niveau rust de fundering op houten liggers die op palen gefundeerd zijn.

GRACHTEN

De begrenzing van de gracht zoals die op de kadastrale minuut uit circa 1830 staat aangegeven, is ook op enkele plaatsen gedocumenteerd. Toch blijkt deze begin negentiende-eeuwse gracht nog aan diverse veranderingen onderhevig geweest. Een vermoedelijk achttiende-eeuwse grachtbegrenzing met identieke oriëntering aan de westelijke zijde lag veel dichter bij het oude kasteelterrein.

Het nieuwe grachtenstelstelsel was ter hoogte van het zuidelijke eiland ook aanmerkelijk minder diep uitgegraven. Hier staat wel tegenover dat de omgeving sterk opgehoogd was, niet alleen door colluviale en alluviale processen, maar mogelijk deels ook door bewuste ophoging. De insnede van de nieuwe grachten beginnen immers op een hoger niveau dan de insnede van de oude kasteelgracht. De grachtvullingen kenmerken zich door relatief weinig vondstmateriaal. De vullingen van fase 3 kunnen nog tot in deze periode doorlopen maar in ieder geval behoren de vullingen van fase 4 grotendeels tot deze periode. Deels komen deze vullingen over-

121 De Crassier, 1932: '*Le château tombait déjà en ruines vers 1880, il n'en reste rien, les fossés et viviers ont disparus. La ferme subsiste encore: het Huisken.*' In hoeverre deze bewering klopt is onduidelijk.

122 Omwille van kwelwater kon slechts een zeer algemene beschrijving van de fundering gemaakt worden.

Afb. 43 Links: aan de noordelijke zijde van de oostgevel is een merkwaardige verbreding van de fundering herkenbaar. Mogelijk betreft dit het gedeelte dat in de voormalige grachtvulling op palen is gefundeerd. Rechts: De fundering van het Etzenrader Huusken waar de houten ligger nog net herkenbaar is.

een met de gracht zoals weergegeven op het Minuutplan van circa 1811-1832.

Opmerkelijk is het grachtenstelsel van het noordelijke eiland. De oudere grachtvullingen blijken hier een andere oriëntatie te hebben dan deze volgens het kadastrale minuutplan. Het is mogelijk dat de gracht van het minuutplan een iets andere oriëntatie had. Ook is mogelijk dat men zoveel mogelijk gebruik maakte van een bestaande omgrachting die men slechts over een beperkte diepte uitbreidde om de rechthoekige vorm te krijgen.

Op het kadastrale minuutplan blijkt aan de oostelijke en noordelijke zijde een separate gracht weergegeven. Aangezien deze gracht niet is onderzocht kunnen over de oorsprong geen sluitende uitspraken gedaan worden. De oriëntatie met het achttiende-eeuwse grachtenstelsel duidt er wel op dat deze gracht samenhangt met het achttiende-eeuwse grachtenstelsel. Over de functie van deze gracht tasten we in het duister. Maakt deze gracht deel uit van het nieuwe inrichtingsplan, werd deze aangelegd om de invloed van de overstromingslemen te beperken?

HET NOORDELIJK EILAND

Toch blijken er nog activiteiten op het noordelijke eiland plaats te vinden. Een grote kuil, direct ten zuiden van de voormalige constructie op het noordelijke eiland, bleek door deze natuurlijke overstromingslagen gegraven. De precieze functie van deze kuil blijft onbekend.[123] Mogelijk betreft het een drenkkuil voor het vee.

Uit het pollenanalytisch onderzoek bleken al een hoger percentage mestpollen aanwezig. Plaatselijke sporen van vertrapping in de overstromingslagen geven bovendien aan dat er nog vee op het terrein rondliep. Botrestanten in

123 Het is opmerkelijk dat deze kuil zich ter hoogte van een oudere 'laagte' bevond wat lijkt te impliceren dat de aanwezigheid van deze laagte nog steeds bekend was.

deze overstromingslemen duiden op de aanwezigheid van runderen, varkens schapen/geiten en paarden.

De overstromingslemen vormen echter niet het huidige maaiveld. Het noordelijk eiland blijkt immers afgedekt door een dik antropogeen ophogingspakket (Fase E). Dit ophogingsdek kan mogelijk al dateren uit het einde van de achttiende eeuw maar lijkt vooral in de negentiende eeuw tot stand gekomen. Mogelijk kent het noordelijke eiland dan ook een ander grondgebruik. Op het kadastrale minuutplan wordt het noordelijk eiland immers als tuin aangeduid.

VERBINDINGEN

De verbinding tussen het zuidelijk eiland en het Etzenrader Huusken bestond volgens het begin negentiende-eeuwse kadasterplan uit een damvormig lichaam. Ter hoogte van deze latere ingangsdam is een profiel gedocumenteerd waar de oudere grachtvullingen nog goed bewaard zijn (afbeelding 44). Aan de basis van de grachtvullingen komt nog materiaal voor uit de zestiende en mogelijk begin zeventiende eeuw. Daarna blijkt dat de oude kasteelgracht voor ruim één meter was dicht geslibd. In deze vullingen is nog een zeer kleine kinderschoen gevonden (afbeelding 45).[124] De schoen is opgebouwd uit twee lagen leer met aanvullend drie lagen leer in de hak. Aan de slijtage bij de hak is te zien dat de schoen vaak gedragen moet zijn geweest; mogelijk zelfs door meerdere kinderen uit dezelfde familie, aangezien een kind snel uit de schoen zou zijn gegroeid.[125]

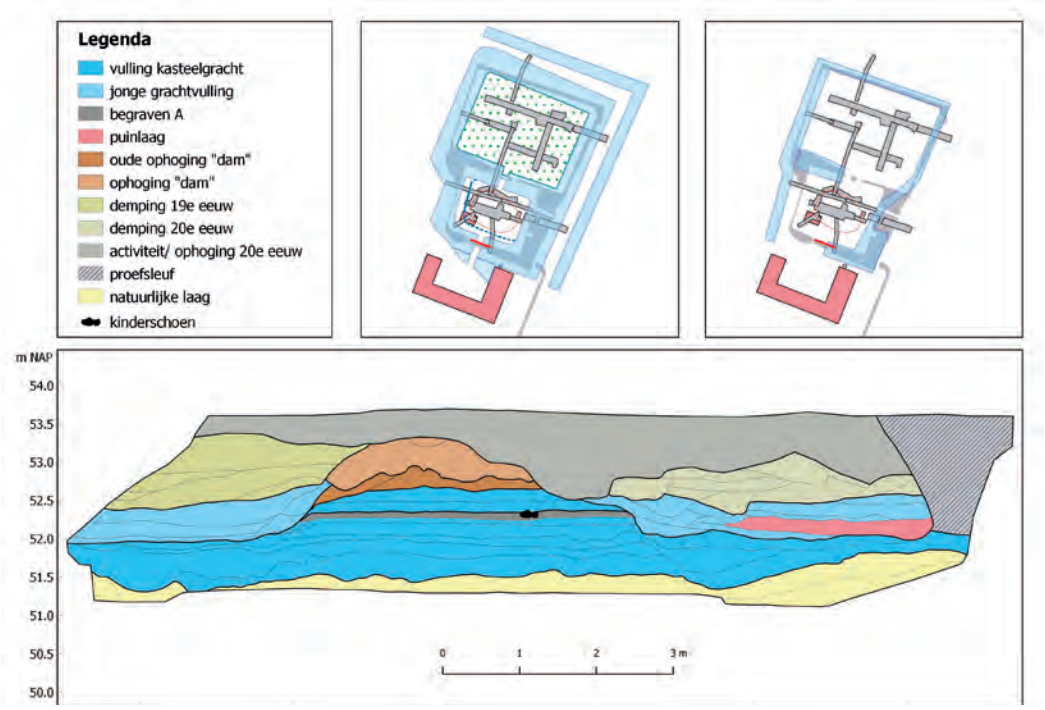

Afb. 44 Profiel over de ingangsdijk.

124 De schoen past bij schoenmaat 18 of 19 die werden gedragen door kinderen die net kunnen lopen (tussen één en 1,5 jaar oud; S. Folgerts).

125 Folgerts, in prep.

Afb. 45 Delen van een leren kinderschoen (1550-1700) die bij de ingangsdijk is aangetroffen (bron: Provinciaal depot voor Bodemvondsten Limburg).

In de loop van de achttiende eeuw lijken de dicht geslibde grachten maar beperkt terug uitgegraven (circa dertig tot veertig centimeter) en werd ter hoogte van de toegang een dijkvormige ophoging boven de oude grachtvullingen aangebracht.

Ook tussen het noordelijk- en zuidelijk eiland wordt de verbinding als een dijk in de gracht aangegeven.[126] Deze dijk werd echter centraal onderbroken door een boogbrug. Van deze brug zijn de twee circa 3,8 meter lange en tachtig centimeter brede bruggenhoofden blootgelegd (afbeelding 46). De funderingen bestaan uit baksteen waarbij op de hoeken mergel gebruikt is. Op beide hoofden was plaatselijk nog de aanzet van een boog bewaard gebleven (afbeelding 47). De boogbrug overspande een circa twee meter brede grachtdoorgang en lag precies in het verlengde van de ingang van het Etzenrader Huusken (afbeelding 48).

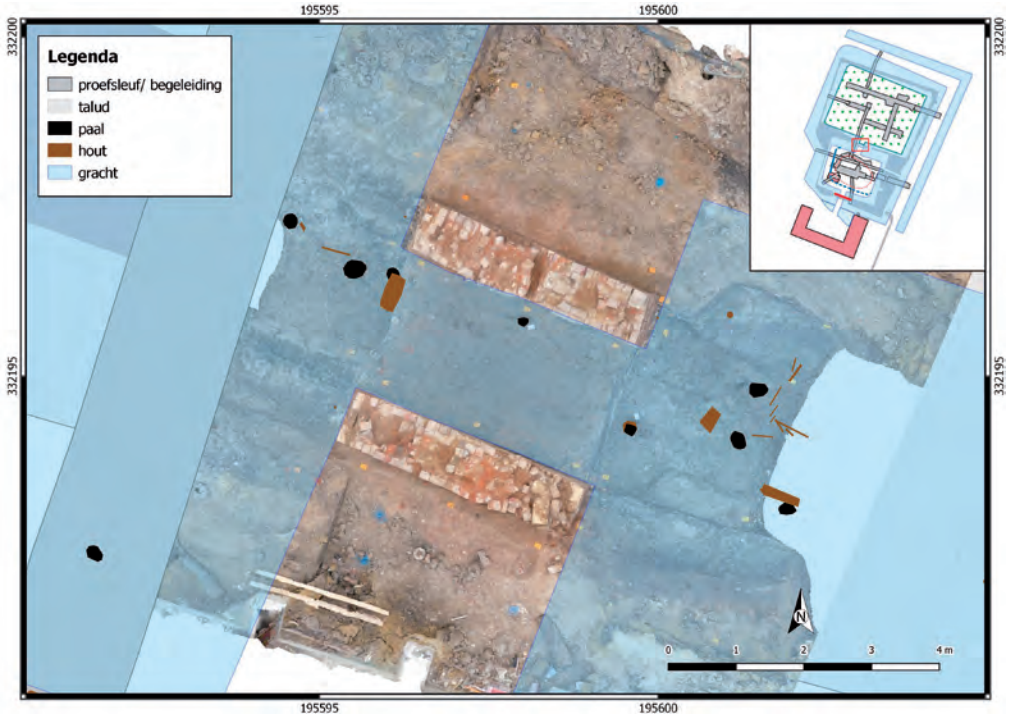

Afb. 46 Bruggenhoofden van een boogbrug.

126 Deze verbinding is zeer duidelijk waargenomen tijdens het geofysisch onderzoek (weerstandsbeeld).

Afb. 47 Detail bruggenhoofd. De aanzet van de boog is nog zichtbaar.

Afb. 48 Het streven naar symmetrie en oriëntatie van de middenas van de boogbrug op het midden van het Etzenrader Huusken is goed herkenbaar.

9. HET KASTEELTERREIN IN DE NIEUWSTE TIJD (CIRCA 1850 - 2019)

De nieuwe opzet uit de achttiende eeuw wordt niet doorgezet. In de negentiende eeuw blijken immers nog vele wijzigingen aangebracht. Niet alleen wordt op het noordelijke eiland een dik antropogeen ophoogpakket aangebracht, ook het terrein rondom het zuidelijke grachtenstelsel wordt flink opgehoogd.[127]

GRACHTEN

Mogelijk toont het kadastrale minuutplan van circa 1830 al een tussenfase waar men het grachtenstelsel deels aan het dempen is. Uit de historische kaarten kan afgeleid worden dat omstreeks 1857 rond het noordelijke eiland alleen nog een smalle gracht herkenbaar is terwijl rondom het zuidelijke eiland alleen nog in de noordwestelijke en zuidoostelijke hoek een grote waterpartij aanwezig is. De bakstenen boogbrug is al uit gebruik geraakt.

Van dit nieuwe grachtenstelsel zijn nog diverse vullingen bewaard gebleven (afbeelding 49). De rechthoekige vorm van de noordwestelijke waterpartij is hier nog deels aangetroffen. Opmerkelijk is dat deze geen rechtstreeks aansluiting vormde met de westelijke gelegen gracht maar dat er een damvormig lichaam tussen beiden aanwezig was. Zowel de westelijke gracht als de poel blijken ook ingegraven vanuit een aanzienlijk hoger niveau. In de tussentijd blijkt hier dus een dik ophoogpakket aangebracht. Ook is deze westelijke gracht oorspronkelijk breder geweest dan op de kaarten aangeduid en is deze vermoedelijk al snel verland.

In het damvormig tussenlichaam werd een houten goot (duiker) aangetroffen die waarschijnlijk de waterregulatie tussen de waterpartij en de gracht moest reguleren. Door het geleidelijk verlanden van de waterpartijen raakte de houten goot uit gebruik. De verbinding tussen beiden werd later verzorgd door een greppel.

Ook van de zuidoostelijke poel zijn nog enkele oeverbeschoeiingen aangetroffen. Het gaat hier zowel om planken als om een beschoeiing van vlechtwerk.

Aan de noordzijde van het noordelijke eiland bleek tijdens de archeologische begeleiding dat de oriëntatie van de latere gracht hier iets anders is dan de oudere gracht. De nieuwe oriëntatie vertoont overeenkomsten met de oriëntatie zoals weergegeven op de historische kaarten. Het

127 Landbouwer Philip Ohlenforst en zijn opvolger lijken voor een groot deel verantwoordelijke voor de ingrepen.

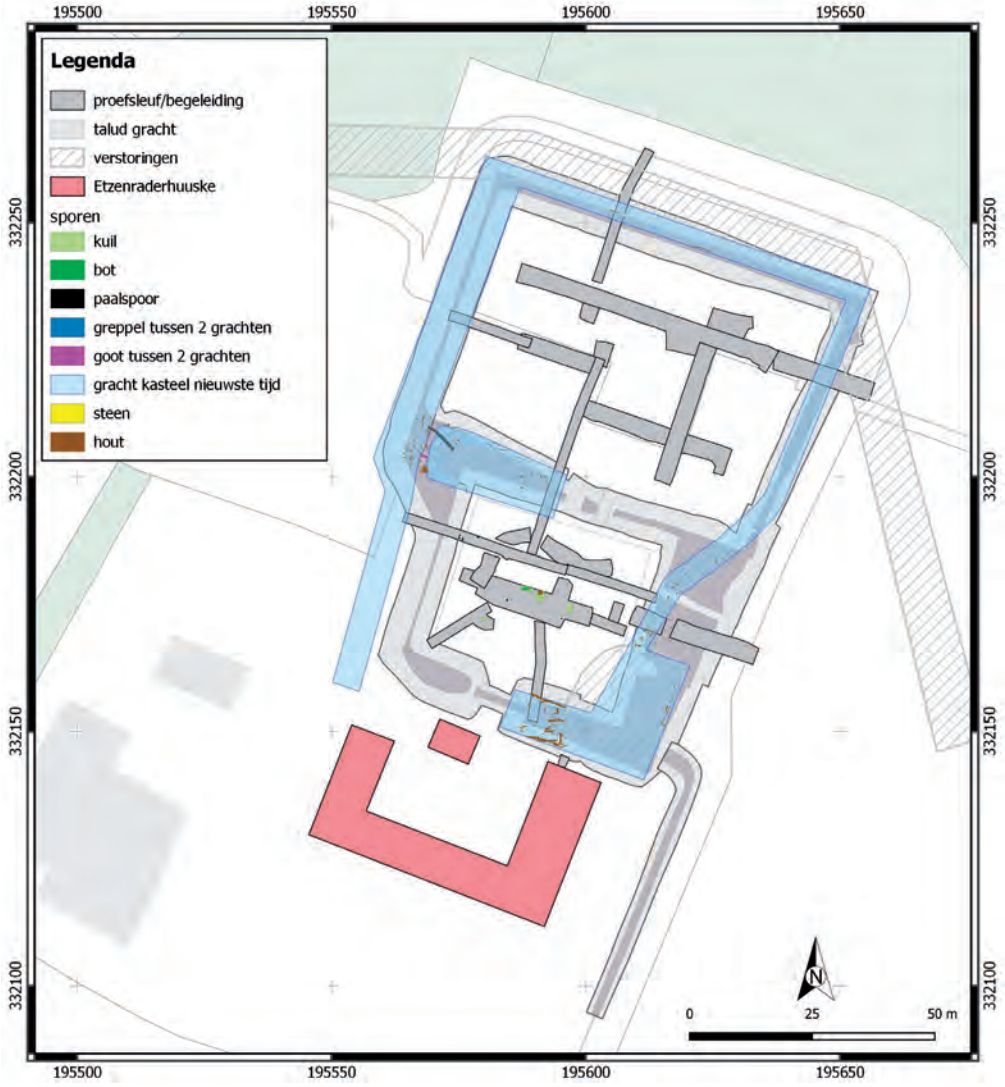

Afb. 49 Globale reconstructie van het kasteelterrein in de tweede helft van de negentiende eeuw.

streven naar symmetrie met het Etzenrader Huusken bleef wel gehandhaafd.

Het grachtenstelsel werd sinds de tweede helft van de negentiende eeuw nog nauwelijks aangepast. In de Tweede Wereldoorlog blijkt hier de nodige militaire activiteit getuige de vele militaria die in de grachtvullingen werden aangetroffen. Meest opvallend waren twee granaten, twee patroonouders en zelfs de as met wielen van een militair voertuig.

Door gebrekkig onderhoud slibden de grachten geleidelijk dicht (fase 5). Alleen een restant van de zuidoostelijke poel bleef nog tot in de 21ste eeuw in gebruik als vijver.

KUILEN EN PAALKUILEN

Het bakhuis dat op het zuidelijk eiland aanwezig was, blijkt al omstreeks 1857 verdwenen. Het terrein was nu volledig in gebruik als grasland. Enkele kuilen en paalkuilen kunnen nog met deze fase in verband gebracht worden. Het meest opmerkelijk is een grote kuil waar een

koe in begraven lag (afbeelding 50). Een tweede nabijgelegen kuil bevatte enkele palen en planken op de bodem. Beide kuilen kunnen op basis van het vondstmateriaal gedateerd worden op het einde van de negentiende of eerste helft van de twintigste eeuw.

Afb. 50 Kuil met het skelet van een koe.

10. EEN NIEUWE INRICHTING: TASTBAAR VERLEDEN

De aanleiding voor het uitvoeren van het archeologisch onderzoek vormde de herinrichting van het terrein dat gelegen was op een plek waar vermoedelijk ooit een kasteel stond. De herinrichting omvatte het realiseren van een waterbuffer ter plekke van de oude grachten én het zichtbaar maken van de geschiedenis van deze plek. Om meer zicht te krijgen in de in de bodem aanwezige archeologische waarden (sporen en vondsten) volgden verschillende archeologische onderzoeken die de archeologische rijkdom van het gebied bevestigden. De onderzoeken leverden inzicht in de bewoningsgeschiedenis van de plek en in de verschillende (gracht)fasen van het kasteel.

Om geïnteresseerden te informeren zijn verschillende publieksmomenten georganiseerd tijdens het onderzoek. Telkens weer stelde de familie Schoffelen de poorten open van het Etzenrader Huusken, waardoor het een plaats werd van ontdekking, ontmoeting en inspiratie. Op deze plek ontstond er als het ware een drie-eenheid tussen kunst, architectuur en archeologie. Die drie-eenheid vormde al ineen pril stadium van het project een bron van inspiratie voor de ontwerpers en bood een innovatief uitgangspunt voor de ontwikkeling van het gebied.

DE ARCHEOLOGIETUIN

Voor de archeologietuin vonden de ontwerpers, Piet Oudolf met LOLA Landscape Architects, inspiratie bij het archeologisch veldwerk en de talrijke vondsten die het daglicht zagen. De archeologische proefsleuven vormden de basis voor het ontwerp van de tuin en zijn exact zoals ze zijn aangelegd tijdens het veldwerk ook verbeeld in de tuin. Terwijl de bezoeker door de tuin wandelt, kan hij of zij verschillende objecten ontdekken die door de archeologen tijdens het onderzoek zijn opgegraven, zoals scherven, munten en metalen voorwerpen. Deze in 3D-

Afb. 51 Foto's open dag. Archeoloog Danny Keijers wijst de houten palen aan die de binnenzijde van de grachten ter plekke van het zuidelijke eiland omlijnden. Rechts: uitleg door regioarcheoloog Hilde Vanneste met op de achtergrond een 'vondstentafel'.

Afb. 52 Luchtfoto van de archeologietuin Kasteel Etzenrade (foto: LOLA).

geprinte vondsten staan op exact die locatie als waar ze zijn gevonden. Ook staat er een betonnen tafel waarop vondsten liggen. Hiervoor vonden de ontwerpers inspiratie bij de tafel met objecten waar men uitleg kreeg van de archeoloog tijdens de open dagen. De bezoeker van de archeologietuin wordt hier uitgenodigd om het pad van de archeoloog te volgen. Een belangrijk aspect van deze ervaring is dat de bezoekers niet altijd meteen zullen weten wat ze tegenkomen, net zoals de archeologen tijdens hun werk vaak geconfronteerd worden met vragen en on-

Afb. 53 Archeologietuin met tussen de beplanting de 3D geprinte vondsten (foto: LOLA).

Afb. 54 Informatiepaneel (foto: LOLA).

zekerheden over de betekenis van een archeologisch spoor of object. Dit benadrukt het idee van ontdekking en de continuïteit van het archeologische proces, waarin het beantwoorden van vragen en het begrijpen van objecten tijd en analyse vergt.

Over het volledige noordelijke eiland hebben de ontwerpers als extra laag een raster van zes bij zes meter uitgezet in rode brede banden. De verdeling van de site in vierkanten verwijst naar het meetsysteem dat archeologen zo nu en dan gebruiken om objecten in te meten. Dit meetsysteem is tijdens het onderzoek in Etzenrade overigens niet toegepast.

Op het terrein staat een groot informatiepaneel met een reconstructie van het kasteel in haar vroegste vorm en een overzicht van de vondsten die terug te vinden zijn in de archeologietuin. De vondsten in de tuin zijn genummerd. De determinatie van de vondsten staat op het informatiepaneel (afbeelding 54).
De locatie van het voormalige kasteel, het zuidelijke eiland, is nu in privébezit van de familie Schoffelen en is in gebruik als (beelden)tuin die geregeld voor publiek opengesteld wordt. De bodem is hier niet verstoord. Wel pronkt er een prachtig kunstwerk van de hand van Sjra Schoffelen dat verwijst naar de 'poort' van het voormalige Kasteel.

TOT SLOT

De archeologietuin is een succes en zet ook aan tot nadenken. Enerzijds is het een plek geworden die een stukje lokale geschiedenis zichtbaar maakt in het landschap. Anderzijds laat het zien hoe gefragmenteerd onze kennis van het verleden is, en hoeveel we er eigenlijk niet van weten. Door de archeologische onderzoeksmethode als uitgangspunt te nemen voor het ontwerp, is de tuin vooral een ode aan onze voortdurende zoektocht naar ons verleden. De massieve kasteelmuren van vroeger hebben plaatsgemaakt voor bloemen en gras. Het is een plek van rust en ontspanning die uitnodigt tot nieuwsgierigheid.[128]
Het succes van het archeologische herinrichtingsproject wordt onderstreept door de erkenning die het heeft ontvangen, waarvan de meest prestigieuze de prijs van *World Landscape Architecture* (WLA). Deze prijs benadrukt de impact en kwaliteit van het project, waardoor duidelijk is dat kleinschalige projecten zoals die in Etzenrade ook resulteren in landschapsarchitectuur zoals we die vaak kennen uit de grote wereldsteden.[129]

128 Kloe, Veenstra en Vossebeld, 2021, 74.
129 Dagblad de Limburger, 3 juni 2022. Deze prijs benadrukt de impact en kwaliteit van het project, waarbij het opmerkelijk is dat een relatief kleine plaats als Etzenrade in staat is om steden van miljoenen mensen 'de maat te nemen'.

BIBLIOGRAFIE

Augustus, L. en J.T.J. Jamar, *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade*, Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1995

Backer, A. M., *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel Zuid. Zeeland, Noord-Brabant, Limburg*, De Hef publishers, Rotterdam 2000.

Broers, H.J.S.M., 'De Valkenburgse ridderschap van 1619 tot 1626', *Het Land Van Herle* 4 (1996): 116-127.

Bruijn, A., Nieuwe vondsten van middeleeuws aardewerk in Zuid-Limburg; *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek [ROB]14* (1964): 133–149.

Crassier, L. de, 'Dictionnaire historique du Limbourg Neerlandais de la Période Féodale a nos Jours', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 1932: 153-250.

Ellenkamp, G.R. & L.J. Keunen, Kasteel Etzenrade & Hoeve De Tombe te Jabeek. IBA-kandidaatproject 'Beleefbaar maken van het Verwoeste Kasteel Etzenrade', gemeente Onderbanken; een bureau- en inventariserend veldonderzoek, *RAAP-rapport 3244*, Weesp 2016.

Gysseling, M., Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord Frankrijk en West Duitsland (vóór 1226). *Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en lexicografie van het Nederlands* VI1, Belgisch interuniversitair centrum voor Neerlandistiek, 1960.

Habets, J., 'De leenen van Valkenburg (vervolg)', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 1885: 3-570.

Heidbüchel, F. en H. Kramer (eds.), *Annales Rodenses*. Kreis Aachen, Aachen 1990.

Hupperetz, W., Olde Meierink, B. & R. Rommes (red.). *Kastelen in Limburg. Burchten en landhuizen (10000-1800)*. Stichting Limburgse kastelen - Stichting Matrijs, Utrecht 2005.

Janssen, H., J. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen.* Stichting Matrijs, Utrecht 1996.

Janssen M. & L. Van Diepen, De brokstukken bijeenrapen. Inventarisatie van de Zuid-Limburgse aardewerkproductie in de middeleeuwen, *SAGA 25*, Landgraaf 2022.

Keijers, D.M.G. & B. Tops, Studieopdracht voor een archeologische evaluatie en waardering van de kasteelsite te Wezemaal; gemeente Rotselaar, provincie Vlaams-Brabant, *RAAP-rapport 2439*, Weesp 2011.

Keijers, D., Archeologisch onderzoek naar de kasteelsite van Roost; gemeente Haacht, provincie Vlaams-Brabant. *RAAP-rapport* 2929. Raap Archeologisch Adviesbureau BV, Weesp 2014.

Keijers, D.M.G., Het Verwoeste Kasteel Etzenrade, een archeologische evaluatie en waardering d.m.v. proefsleuven; gemeente Onderbanken, provincie Limburg. *RAAP-Rapport 4119*. RAAP, Weesp 2017.

Keijers, D.M.G., Het verwoeste kasteel Etzenrade, Etzenrade, Gemeente Beekdaelen. Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek en archeologische begeleiding. *RAAP-Evaluatie- en selectierapport 130*, Weesp 2020.

Kloe, de F., Veenstra, P. & J. Vossebeld, *Landscape Works with Piet Oudolf en LOLA. IN Search of Sharawadgi.* Rotterdam 2021. Koninklijke Bibliotheek van België, Nationaal Geografisch Instituut van België, Uitgeverij Lanno en Uitgeverij Racine, *De Grote Atlas van Ferraris. De eerste atlas van België. 1777 Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik.* Uitgeverij Lannoo, Tielt 2009.

Kritzraedt, J. (1640-1645), *Annales Gangeltenses* (ed. A.M.P.P. Janssen). Limburgs Geschieden Oudheidkundig Genootschap, Maastricht / Kreis Heinsberg, Heinsberg / Stichting Jacob Kritzraedt, Sittard.

Lubbinge, V., *Eindrapport Etzenrade. Studieverslag van de resultaten van het geofysisch onderzoek op en rond kasteelterrein Etzenrade*. Deventer 2016.

Olst, E.L. van, *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek. Boerderij-onderzoek in Nederland 1914-1934. Deel 1.* Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem 1991.

Olst, E. van. De gesloten hoeve als 'gesunkenes Kulturgut'. Een nieuwe visie op de ontstaansgeschiedenis van de Zuid-Limburgse boerderij. In: *Jaarboek Monumentenzorg 2003. Boerenbedrijvigheid, voortgang en behoud*. Waanders Uitgevers, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2003.

Polak, M.S. & E.C. Dijkhof (eds.), *Oorkondenboek van de abdij Kloosterrade: 1108-1381.* Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 2004.

Renes, J., *De geschiedenis van het Zuid-Limburgse cultuurlandschap.* Van Gorcum, Assen/Maastricht 1988

Ruijters, M., in prep. Kasteel Etzenrade te Jabeek, gemeente Beekdaelen; een proefsleuvenonderzoek en opgraving – variant archeologische begeleiding, *RAAP-rapport 6255*, Weesp.

Schoffelen, V., 'Het etzenraderhuisken'. *Jaarboek van de heemkundevereniging De Veersjprunk 1993*: 43-49.

Stoepker, H., *Waarom er geen B in Brunssum zit... Het begin van de aardewerkproductie in Brunssum en Schinveld in het licht van de regionale nederzettingsgeschiedenis. Archeocoach Studies* 4 2011.

Tops, B., Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Processen van de adel. 1511-1650. *Rijksarchief te Brussel: Inventarissen 62,* Brusse. 2013.
Vanneste, H. & S. Ostkamp (red.), De Motte van Breust, *ADC rapport* 2700 / *ADC monografie* 15, Amersfoort 2013.
Verhoeven, A.A.A., Verspreidingsgebied van aardewerk in de vroege en volle middeleeuwen, in: A. Carmiggelt (red.), *Rotterdam Papers VII, a contribution to medieval archaeology*, Rotterdam 1992: 75-84.

Website:
http://www.iba-parkstad.nl/
https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Doenrade
Kadaster Archief Viewer via https://mijn.kadaster.nl/
https://nl.wikipedia.org/wiki/Kasteel_Raath
Provincie Limburg Online Collectie | Eenvoudig zoeken
https://KasteleninNederland.nl
https://thesaurus.onroerenderfgoed.be

De veldwerkfoto's afgebeeld in het artikel zijn genomen tijdens de verschillende archeologische onderzoeken.

ABSTRACT

Castle Etzenrade: Research into a Lost Castle (2016–2023)

The archaeological research carried out at the site of Castle Etzenrade, near Jabeek in the province of Limburg, has significantly enhanced understanding of the former site and its surrounding landscape, despite the absence of substantial above-ground remains. The castle, which likely dates from the late medieval period, was demolished or fell into ruin by the seventeenth or early eighteenth century. Within the framework of the International Bauausstellung (IBA) Parkstad project, focused on landscape restoration and water management, several archaeological investigations were conducted, including archival research, coring, geophysical survey and excavation.

The archaeological research has generally contributed to understanding the occupation history and use of the site. From the tenth century onwards, continuous human activities took place. The features and structures identified provide information on the layout and development of the location within the surrounding landscape. The recovered material—comprising ceramics, metal objects, animal remains, and building materials—offers insights into daily life and the material culture on the site, from the medieval through the post-medieval period.

The results of the investigations have also informed the subsequent landscape design of the site. Efforts were made to preserve archaeological values wherever possible, with the earliest moat phases largely preserved in situ. Where interventions were necessary, they were designed in alignment with historical structures, ensuring a careful integration of archaeological research, landscape development, and water management. The Etzenrade project thus demonstrates how archaeological research can contribute both to knowledge production and to the responsible management of a largely vanished castle site.

De pre-stedelijke ontwikkeling van Sittard op basis van archeologisch onderzoek

Willem-Simon van de Graaf

INLEIDING

De laatste twintig jaar zijn er veel opgravingen en andere archeologische onderzoeken uitgevoerd in en rond de middeleeuwse, omwalde stadskern van Sittard (afb. 1). Hier bestaat nog geen overzichtspublicatie over. Veel van deze onderzoeken vonden plaats in het kader van de revitalisering van de binnenstad die op basis van het masterplan Zitterd Revisited gerealiseerd is. Belangrijke onderdelen van dit masterplan waren de noordelijke en oostelijke schootsvelden: de strook grond rond de stadskern die tot het midden van de twintigste eeuw vrijwel onbebouwd was en die nu weer vrijgemaakt is van bebouwing.

Archeodienst heeft in dit kader een reeks onderzoeken uitgevoerd.[1] Drie grote, aaneensluitende opgravingen in de noordelijke schootsvelden (Odaparking in 2006, Ursulinenparking in 2008 en De Dominicaan in 2010) zijn in een gezamenlijke rapportage gepubliceerd (zie afb. 1 voor de locatie).[2] Bij deze onderzoeken was veel nieuwe informatie over het pre-stedelijke Sittard en over de latere vestingwerken verzameld. In het onderzoeksrapport is daarom veel aandacht besteed aan andere archeologische onderzoeken in en rond de stadskern die met deze twee onderwerpen samenhangen. Een belangrijke bijdrage aan het onderzoek leverde daarnaast de publicatie van Peter Schulpen

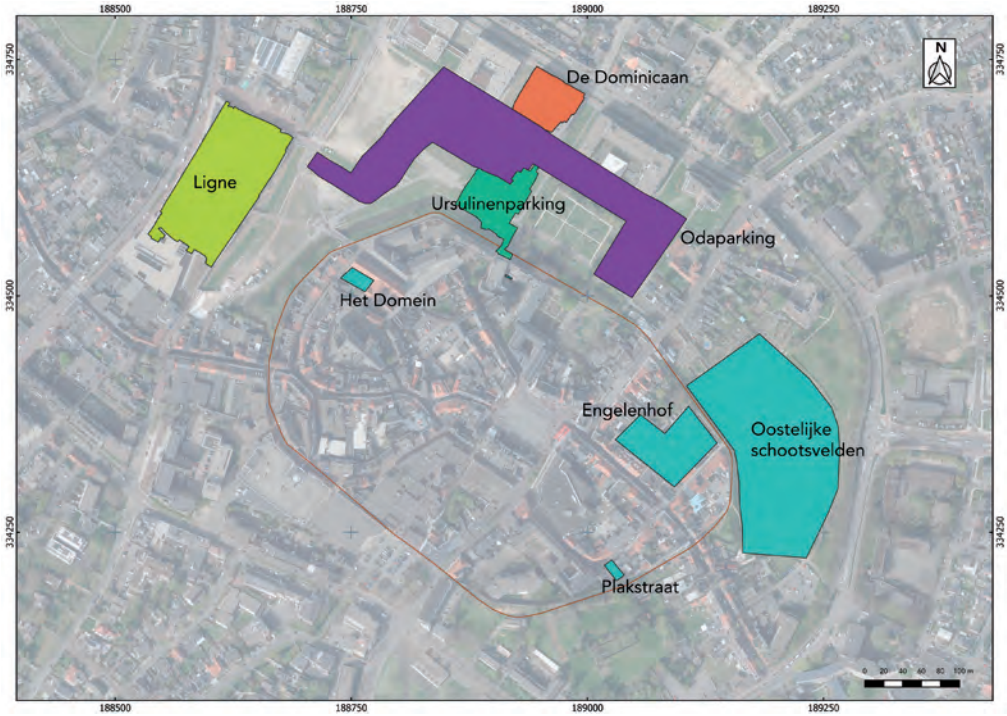

Afb. 1: Overzicht van de drie opgravingen in de noordelijke schootsvelden (Odaparking, Ursulinenparking en De Dominicaan) en de belangrijkste andere archeologische onderzoeken in en rond de stadskern van Sittard.

1 Archeodienst was het archeologische onderzoeksbureau/opgravingsbedrijf waarvan de auteur eigenaar/directeur was. Het bedrijf was tot 2016 actief.

2 Van de Graaf 2021. Er is vooralsnog alleen een conceptversie beschikbaar, die niet openbaar is. Een eerste overzicht van de opgravingsresultaten is al in 2012 gepubliceerd: Weiss-König en Aarts 2012a en Weiss-König en Aarts 2012b. Bij deze onderzoeken zijn resten van het Vroeg Neolithicum (5000 voor Chr.) tot en met de Nieuwe tijd (1950) aangetroffen. In dit artikel gaat het alleen om de resultaten die samenhangen met de pre-stedelijke ontwikkeling van Sittard.

over de vestingwerken van Sittard zoals die in historische bronnen vermeld worden.[3] Deze publicatie leverde veel goed ontsloten, betrouwbare en vaak nog onbekende informatie op die gebruikt kon worden om archeologische sporen te verklaren en om theorieën over de ontwikkeling van stad en vestingwerken op te stellen. Zo kwam een ontwikkelingsgeschiedenis tot stand van de pre-stedelijke bewoning én van de vestingwerken vanaf de eerste omgrachting in de dertiende eeuw tot het einde van de vestingperiode van Sittard (1678). Deze geschiedenis, die op bepaalde punten sterk afwijkt van de tot nu toe gangbare theorieën, is deels gebaseerd op archeologische en historische feiten en deels op theorieën en beredeneerde aannames.

LEESWIJZER

In dit artikel wordt de periode van de vroegste middeleeuwse bewoning tot de aanleg van de eerste omgrachting van de stad rond 1235 behandeld. Eerst worden de archeologische resultaten en de interpretatie daarvan gepresenteerd. Daarna worden de hierop gebaseerde conclusies en de ontwikkelingsgeschiedenis uiteengezet.

In het deel van de archeologische resultaten en interpretatie zal eerst worden ingegaan op de ligging van de middeleeuwse Geleenbeek. Vervolgens komt het mottecomplex, de versterkte woonplaats van de lokale heer van Sittard, aan bod. Het mottekasteel en de voorburcht, die beiden hun eigen omgrachting hadden, zijn de belangrijkste onderdelen van dit complex.

Daarna volgt een uitgebreide presentatie van de resten van vijf bewoonde erven in de nabijheid van de motte, die bij de opgravingen van Archeodienst ontdekt zijn. Een andere opvallende vondst was een gegraven zijtak van de Geleenbeek. Tenslotte worden bij andere onderzoeken ontdekte erven rondom de motte behandeld. Dit onderdeel wordt afgesloten met een schets van de ontwikkeling van de nederzetting.

Na een intermezzo over de machthebbers ten tijde van het pre-stedelijke Sittard wordt ingegaan op de functie van twee bijzondere erven die niet (uitsluitend) als boerenerf geïnterpreteerd kunnen worden. Hierbij wordt een vergelijking met een elders opgegraven vindplaats gemaakt. Tot slot wordt aandacht besteed aan de opgegraven huisplattegronden en hun plaats in de bestaande typologieën van plattegronden in Zuid-Nederland.

In kaders worden los van de doorlopende tekst enkele gerelateerde thema's behandeld.

ARCHEOLOGISCHE RESULTATEN EN INTERPRETATIE

GELEENBEEK

De Geleenbeek, die zijn bedding in de loop van de tijd vaak verlegd heeft, is voor de mens altijd een belangrijke factor in het landschap geweest. De beek speelde vaak een rol in de keuze van de plek waar men ging wonen.

In de tiende eeuw stroomde de Geleenbeek niet, zoals tegenwoordig, ten westen langs de Sittardse stadskern, maar maakte hij een meander naar het oosten die dwars door de latere stad liep (afb. 2). Bij de opgravingen van de Odaparking zijn in de fossiele beekloop drie op een rij staande houten palen aangetroffen die met de ^{14}C-methode in de tiende eeuw gedateerd zijn.[4] Het moet hier om palen van een brug gaan, die onderdeel uitmaakte van een

3 Schulpen 2021. Peter Schulpen is plaatsvervangend archivaris van de gemeente Sittard-Geleen.

4 De palen konden helaas niet door dendrochronologie (jaarringenonderzoek) gedateerd worden. De minder nauwkeurige ^{14}C- of koolstofmethode is gebaseerd op de verhouding tussen de ^{14}C- en ^{12}C-isotopen binnen het organische materiaal (koolstof). Na de dood van het organisme vervalt het radioactieve ^{14}C-isotoop langzaam, terwijl het ^{12}C-isotoop stabiel blijft.

Afb. 2: Overzicht van de situatie rond het jaar 1000. De Geleenbeek liep anders dan tegenwoordig. Er was een houten brug over de beek die onderdeel van een doorgaande weg geweest zal zijn. Het is niet bekend of er al bewoning was in de nabijheid van de brug. De bruine lijn geeft ter oriëntatie de latere stadswal aan.

noord-zuid verlopende (handels-?) route. De vondsten uit de beekvulling zelf gaan niet verder terug dan hooguit het einde van de negende eeuw. De route was dus waarschijnlijk vanaf de negende eeuw in gebruik.

MOTTE

Het is algemeen erkend dat Sittard is ontstaan vanuit een 'mottekasteel'.[5] Een motte is een (deels) kunstmatig opgeworpen heuvel met een gracht eromheen en met een verdedigbare (houten) woontoren op de afgeplatte top van de heuvel. De versterkte motte kwam in de elfde en twaalfde eeuw in zwang en was vaak de woonplaats van de lokale heer. Er was meestal sprake van een lagergelegen, maar eveneens omgrachte voorburcht waar de motteheer zijn economische gebouwen had en waar zijn personeel was gehuisvest. Het is algemeen geaccepteerd dat de motte in Sittard hoogstwaarschijnlijk aan de Oude Markt gelegen heeft, ongeveer op de plek waar het uit historische bronnen bekende en nog steeds bestaande 'Huis op de berg' (nummer 7 in afb. 3) staat. De berg in deze naam verwijst waarschijnlijk naar het restant van de motte. Dit huis (of de voorganger daarvan) is na het opgeven van de motte waarschijnlijk de woonplaats van de lokale heer geweest.

Op basis van archeologische onderzoeken is nu een reconstructie gemaakt van de grachten die om de motte en de voorburcht gelegen hebben. Afbeelding 3 geeft een beeld van alle fasen over elkaar heen. De afgebeelde situatie heeft dus nooit in die vorm bestaan. Als achtergrond is de vroegste gedetailleerde kaart van Sittard

5 Onder andere Van Luijn 1993, 37-39.

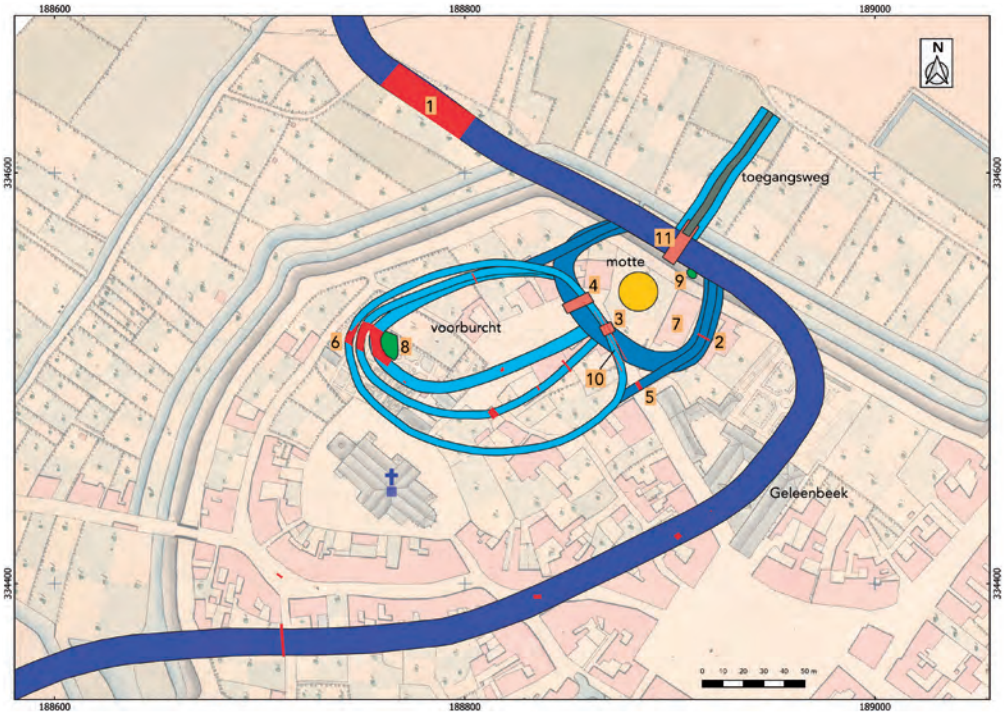

Afb. 3: Overzicht van de verschillende fasen van het mottecomplex, met in rood de locaties van archeologische onderzoeken en waarnemingen. Als achtergrond is de Maissiat-kaart uit 1805 gebruikt. De Geleenbeek (donkerblauw) maakte onderdeel uit van de mottegracht. Alle drie fasen van de motte- en voorburchtgracht zijn over elkaar heen afgebeeld. De afgebeelde situatie heeft dus nooit zo bestaan. De voorburcht (lichtblauw) werd steeds iets groter. De cijfers verwijzen naar locaties die in de tekst genoemd worden.

gebruikt: de kaart van Michel Maissiat uit circa 1805, die in het kader van de Tranchotkaart gemaakt is.[6] In afbeelding 4 tot en met 7 worden de reconstructies van de afzonderlijke fasen afgebeeld. In deze kaarten zijn ook de verschillende erven om de motte heen aangegeven die op dat moment in gebruik waren.

Van de bebouwing op de motte zijn geen archeologische sporen aangetroffen. Omdat de motteheuvel waarop de bebouwing heeft gestaan, in de loop der tijd sterk afgevlakt is, zullen alle archeologische resten verloren gegaan zijn.

Naast de motte en de voorburcht behoorde ook een kerk tot het complex. Resten hiervan zijn ten zuidwesten van de voorburcht onder de huidige Sint-Petruskerk aangetroffen. Er zijn geen archeologische aanwijzingen dat de kerk ouder is dan de rest van het mottecomplex. Er zijn ook (nog) geen archeologische aanwijzingen dat de kerk eveneens binnen een omgrachting lag.

In afbeelding 3 is in rood aangegeven waar de grachten archeologisch aangetoond zijn. In bruin zijn de reconstructies van bruggen aangegeven. Op deze locaties zijn brugpalen opgegraven.

In de opgraving van de Odaparking is aangetoond dat de tiende-eeuwse Geleenbeek zich in de eeuwen daarna enkele meters naar het zui-

6 Limburgs Museum, collectie Schillings. De Tranchotkaart is een topografische kaart die aan het begin van de 19e eeuw in opdracht van Napoleon gemaakt is in een groot deel van zijn rijk als grondslag voor het heffen van belastingen.

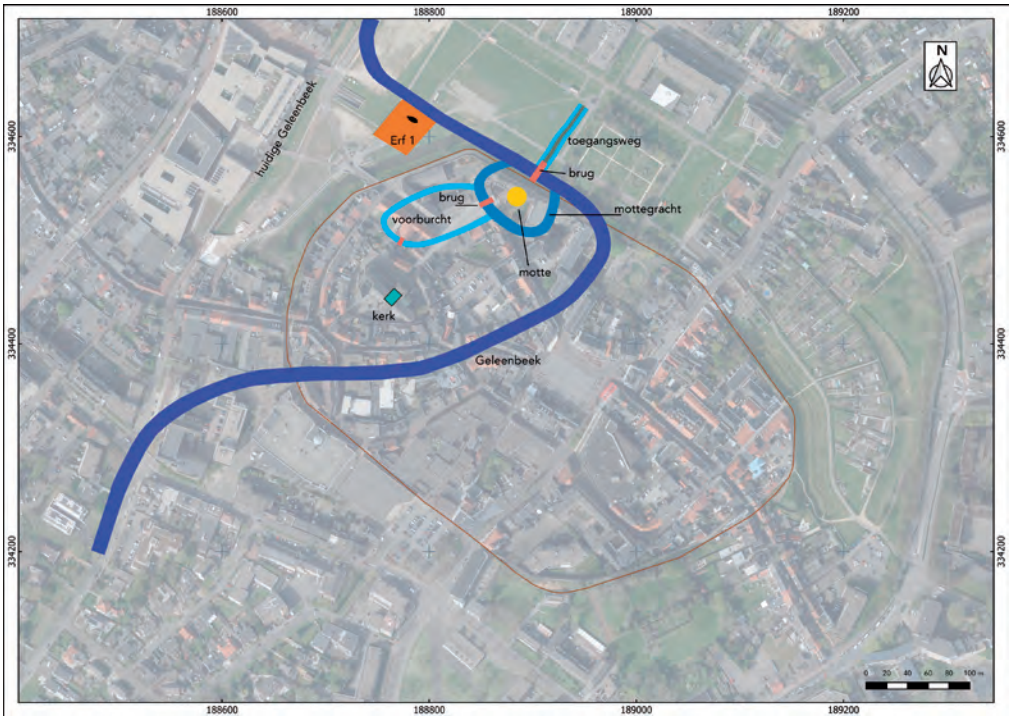

Afb. 4: Overzicht van de situatie rond het jaar 1100. Er is (voor zover bekend) slechts één erf in gebruik. Het is onbekend wanneer de motte, de voorburcht en de kerk gesticht zijn, maar hoogstwaarschijnlijk bestonden ze in 1100 al.

den verlegd had, maar nog steeds hetzelfde verloop had. Dat betekent dat de beek in de Volle Middeleeuwen[7] op korte afstand ten noorden van de vermoedelijke locatie van de motte stroomde (afb. 4). Ook de meer dan acht meter brede mottegracht die in 1981 ten noordwesten van het koor van de Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart is aangetroffen (nummer 2 in afb. 3)[8], lag dicht bij de beek. Daardoor is het niet mogelijk om een ronde of ovale mottegracht te reconstrueren die niet zou overlappen met de beek. Het ligt daarom voor de hand dat de beek het noordoostelijke deel van de mottegracht vormde. Op deze manier werd de mottegracht direct van water voorzien.

De reconstructie van de mottegracht is gebaseerd op het (vermoedelijke) verloop van de Geleenbeek (nummer 1 in afb. 3), de locatie van de gracht bij de basiliek (nummer 2 in afb. 3) en op de locatie van de gracht op de Oude Markt (nummer 10 in afb. 3).[9] Ook de palen van de brug tussen de motte en de voorburcht, die aan het noordelijke uiteinde van de Oude Markt zijn gevonden, hebben een rol gespeeld (nummer 4 in afb. 3).[10]

De aardewerkfragmenten uit de mottegracht dateren globaal tussen 1050 en 1250. Bij het aardewerk uit deze periode -met name het Zuid-Limburgse aardewerk dat vooral in Brunssum en Schinveld geproduceerd is- moeten twee kanttekeningen geplaatst worden:

7 Met de Volle Middeleeuwen wordt de periode tussen 1050 en 1250 bedoeld.
8 Roebroek 1982.
9 Bergsma en van de Graaf 2014.
10 Roebroek 1982.

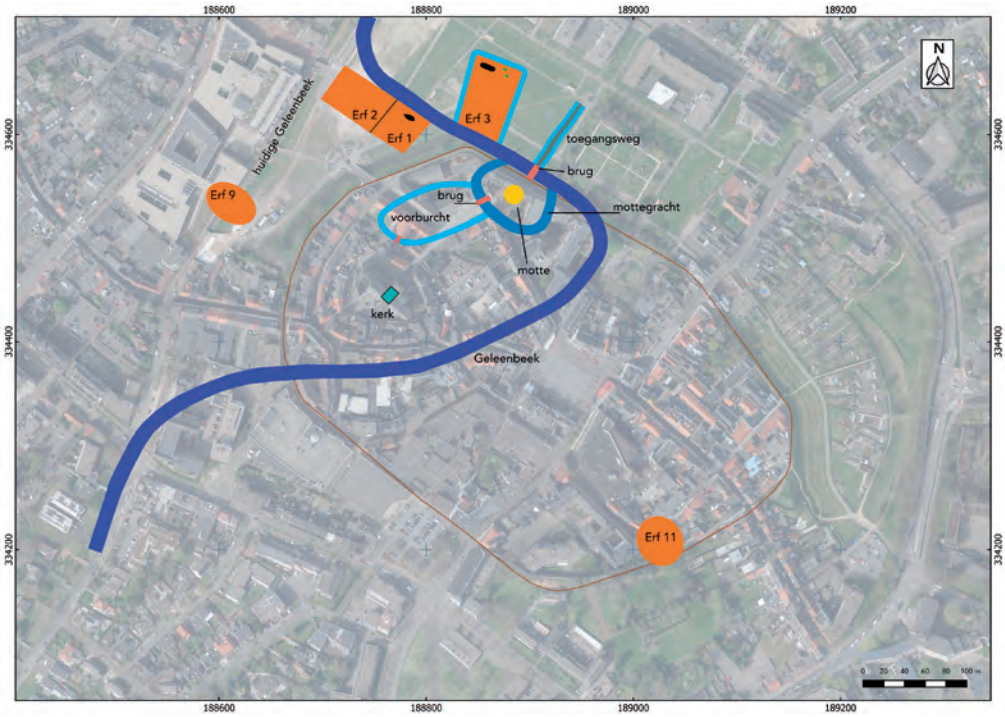

Afb. 5: Overzicht van de situatie rond het jaar 1125. Het aantal erven rondom het mottecomplex stijgt snel. Het eerste erf ten noorden van de Geleenbeek verschijnt nu ook. Omdat een groot gebied in en om de huidige stadskern nog niet onderzocht is, kunnen er veel meer erven geweest zijn, waarvan het bestaan nu nog niet bekend is.

1) Er is sprake van een ruime dateringsmarge, waardoor het aardewerk veel jonger kan zijn dan de oudste datering aangeeft.
2) Er is de laatste jaren twijfel over de juiste datering van dit aardewerk; een deel van het aardewerk is mogelijk ouder dan tot nu toe gedacht.[11] De vondsten uit de gracht kunnen daarom geen begindatum van de motte geven die nauwkeuriger is dan "ergens binnen de periode 1050-1125". Deze datering komt overeen met de periode waarin de motte erg populair was als versterkte woonplaats voor de adel.

Een (beduidend) vroegere stichting van de motte is niet waarschijnlijk omdat het beekdal van de Geleenbeek in de Vroege Middeleeuwen[12] een zeer nat gebied was, dat vaak onder water stond. De opgraving in de Odaparking heeft aangetoond dat in deze periode een pakket overstromingslemen van circa een meter dik is afgezet. In dit natte landschap was bewoning zeer moeilijk. Door de bouw van waterkeringen langs rivieren en beken komen vanaf de twaalfde eeuw overstromingen minder frequent voor.

VOORBURCHT

Over de bebouwing in de voorburcht, die ten zuidwesten van de motte lag, is weinig bekend. Bij de opgraving in 2009 in de tuin van Museum Het Domein[13] is wel een aantal sporen van deze bebouwing aangetroffen, maar die

11 Janssen 2025.
12 Met de Vroege Middeleeuwen wordt de periode tussen 500 en 1050 bedoeld.
13 Dit onderzoek werd uitgevoerd ten behoeve van de bouw van een archiefdepot voor de regionale archiefdienst.

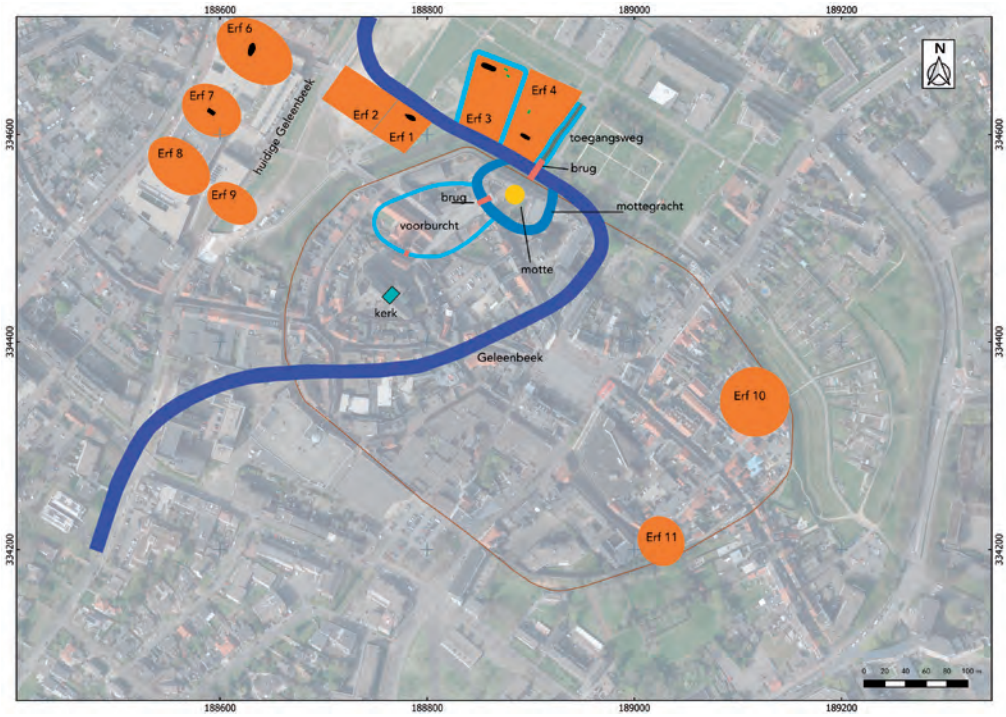

Afb. 6: Overzicht van de situatie rond het jaar 1175. Voor zover nu bekend is de bewoning rond de motte in deze periode op zijn top. De voorburchtgracht is ondertussen vergroot. De bijzondere erven 3 en 4 zijn nu beide in gebruik.

konden niet tot gebouwen gereconstrueerd worden (nummer 8 in afb. 3). Verder zijn alleen resten van de omgrachting van de voorburcht opgegraven. Bij de opgraving in 2009 is een klein deel van drie elkaar opvolgende grachten onderzocht.[14] Het ging om de noordwestelijke bocht van de voorburcht (nummer 6 in afb. 3). Naar buiten toe worden ze steeds jonger. Dat betekent dat het terrein binnen de omgrachting steeds iets groter werd. Deze opgraving vormt samen met een reeks kleine waarnemingen het uitgangspunt voor de reconstructie van de drie fasen van de voorburchtgracht.

De binnenste, circa zes meter brede gracht is de oudste.[15] De opvulling van de gracht wordt door aardewerkvondsten gedateerd tussen 1050-1190. De tweede fase van de voorburchtgracht is met circa vier meter een stuk smaller, terwijl de gracht in de derde fase nog een halve meter smaller is. De tweede fase wordt door de vondsten tussen 1175 en 1200 gedateerd, terwijl de derde en laatste fase tussen 1225 en 1250 dateert. Dit zou impliceren dat er tussen 1200 en 1225 geen gracht geweest zou zijn. Dat is echter onwaarschijnlijk. De jongste gracht is in 2010 ook aan de Oude Markt opgegraven.[16] Hierbij zijn palen van een nieuwe brug aangetroffen (nummer 3 in afb. 3). Deze verving de eerste

14 Van der Mark 2012.

15 De breedtes die hier genoemd worden, betreffen de breedtes die bij het archeologische onderzoek zijn vastgesteld. Bij een opgraving wordt altijd het niveau opgegraven dat destijds ruim onder het maaiveld lag. Het is meestal niet bekend hoe diep dit niveau onder het toenmalige loopoppervlak lag. In ieder geval moet er rekening mee gehouden worden dat de grachten op toenmalig maaiveldniveau breder waren dan bij de opgravingen vastgesteld is.

16 Bergsma en van de Graaf 2014.

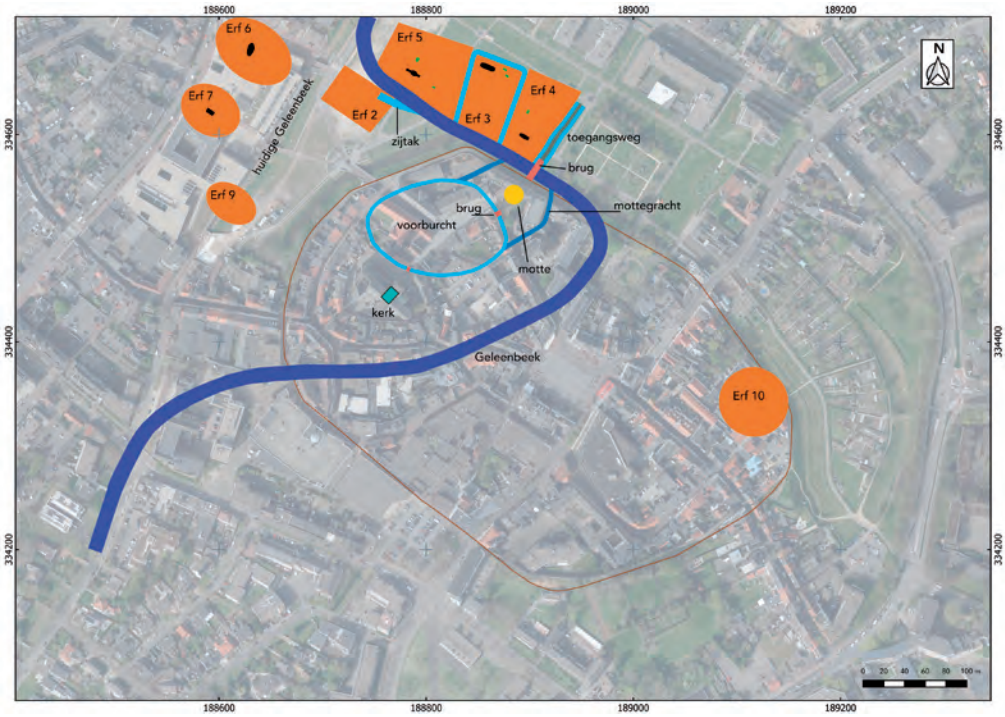

Afb. 7: Overzicht van de situatie rond het jaar 1225. Dit is niet lang voor de aanleg van de eerste omwalling van Sittard rond 1235. De voorburcht (lichtblauw) heeft haar grootste omvang bereikt. De mottegracht is waarschijnlijk geslonken tot een relatief smalle greppel en loopt eigenlijk door in de voorburchtgracht. Ter hoogte van het verdwenen erf 1 is een zijtak van de Geleenbeek gegraven.

brug tussen de motte en de voorburcht, die aan het noordelijke einde van de Oude Markt lag (nummer 4 in afb. 3). De nieuwe brug ligt iets zuidelijker, waar een nieuwe, smalle voorburchtgracht de oude, brede mottegracht vervangt. De mottegracht was op dat moment al dichtgeslibd en/of gedempt. Het lijkt erop dat de situatie in de derde fase duidelijk verandert. Vergelijk daarvoor afb. 6 met afb. 7. De brede mottegracht wordt vervangen door een smallere gracht die op de buitenkant van de voorburchtgracht aansluit. Deze smalle mottegracht is aan de Oude Markt vastgesteld (nummer 5 in afb. 3). De bouw van een nieuwe brug past goed in een structurele verandering van de grachtstructuren rond motte en voorburcht. De kapdatum van de bomen waar de brugpalen van gemaakt zijn, ligt tussen 1223 en 1263.[17] Het is aannemelijk dat de bouw van deze brug de gehele verandering van de tweede naar de derde fase dateert. Dit zal kort na 1223 zijn. Dat betekent automatisch dat de tweede fase doorliep tot 1225.

OVERIGE ONDERDELEN VAN HET MOTTE-COMPLEX

Bij de opgraving van de Ursulinenparking zijn resten gevonden van een met grind verharde weg die vanuit het noordoosten haaks op de beek toeloopt, precies naar de kern van het motteterrein (afb. 4). De weg wordt geflankeerd door twee bermgreppels. Het weinige aardewerk dat tussen het grind van de weg is gevonden, dateert uit het midden van de

17 Dit is het resultaat van dendrochronologisch onderzoek van de houten palen.

Afb. 8: Een doorsnede door de paalkuil van de brug over de Geleenbeek naar de motte. In het diepe deel van de donkere verkleuring heeft de paal zelf gestaan. Het minder diepe deel is de kuil die gegraven is om de paal in de grond te kunnen zetten. De paal is er waarschijnlijk uitgetrokken toen de brug niet meer in gebruik was.

twaalfde eeuw en rond 1300. Het ging om een holle weg, die een halve meter diep ingesleten was. Het is daarom aannemelijk dat de weg op dat moment al lange tijd in gebruik was, waarschijnlijk sinds de aanleg van de motte. De weg verbindt de motte met het noordelijke achterland, onder andere langs de motte van Millen (afb. 27 op p.159).

Om de motte te kunnen bereiken moest de weg wel over de Geleenbeek geleid worden. Tijdens de opgraving is in de overgangszone van de weg en de beek het diep ingegraven spoor van een zware houten paal aangetroffen (afb. 8; nummer 11 in afb. 3).[18] Het zal om een van de dragende palen van een brug over de beek gaan. Waarschijnlijk is het een ophaalbrug geweest zodat de toegang tot de motte afgesloten kon worden.

Vanuit de voorburcht moet er natuurlijk ook een toegangsbrug over de omgrachting bestaan hebben. Het is niet bekend waar deze brug gelegen heeft, maar de meest logische plek is direct tegenover de kerk (zie afb. 4-7).

Tenslotte zijn binnen het motteterrein, net ten zuiden van de Geleenbeek -onder de latere stadsmuur- twee grote kuilen aangetroffen,

18 Bij de opgraving zijn vrijwel uitsluitend grondsporen aangetroffen. Dit zijn verkleuringen in de grond. Het gaat om gaten die vroeger in de grond gegraven zijn en later met anders gekleurde grond weer opgevuld zijn. De gaten werden bijvoorbeeld gegraven om houten palen in te graven of afval in te dumpen. Hout is alleen bewaard in diepe sporen die onder het grondwaterniveau liggen.

waarvan de functie niet bekend is (nummer 9 in afb. 3). De vondsten uit de vulling van deze kuilen dateren globaal tussen 1175 en 1225. Ze geven in ieder geval aan dat er ook aan de voet van de motte activiteiten hebben plaatsgevonden.

BEWONING RONDOM DE MOTTE

Het mottecomplex lag in de Volle Middeleeuwen niet geïsoleerd in het landschap. Er kwamen steeds meer mensen rondom het mottecomplex wonen. Zij richtten erven in die waarschijnlijk zichtbaar van elkaar gescheiden waren, wat echter archeologisch meestal niet traceerbaar is. Bij de opgravingen in de Odaparking en de Ursulinenparking zijn sporen van vijf verschillende erven aangetroffen. Bij andere opgravingen zijn nog meer bewoningssporen gevonden die tot andere erven behoren. Voor de ontwikkeling van de bewoning rondom de motte zie afb. 4 tot en met afb. 7.

Een erf had in de Volle Middeleeuwen een redelijk vaste indeling met een huis, een waterput en één of twee spiekers vlak bij elkaar en met eventueel één of twee schuren die dwars of overhoeks geplaatst staan ten opzichte van het huis (afb. 9).[19] In het huis woonden de mensen, maar werd ook het vee ondergebracht. Al naar gelang de aard van de activiteiten op het erf, is er soms ook een hutkom, een half in de grond gebouwd schuurtje waarin ambachtelijke werkzaamheden werden uitgevoerd zoals weven of ijzerbewerking.

ERF 1

Het lijkt erop dat erf 1 als eerste bewoond is. Het erf ligt ten zuiden tegen de Geleenbeek aan, ter hoogte van de brug uit de tiende eeuw (afb. 10). Deze brug, die op dat moment circa 200 jaar oud geweest zou zijn, was niet meer in functie. De bewoningssporen die bestaan uit een concentratie kuilen en palen, liggen precies op de plek van de weg die naar de brug leidde. Een grote rechthoekige kuil lijkt een opslagkelder geweest te zijn, die binnen een huis gelegen heeft. Huizen met een of meer inpandige opslagkelders zijn op latere erven ook aangetroffen (zie hieronder bij erf 3 en erf 4). Hoewel er geen sprake is van een duidelijke huisplattegrond kunnen de paalsporen om de kelder heen met enige aanvullingen een onregelmatige huisplattegrond vormen van circa 4,5 meter bij minstens 12,5 meter ('huis 1', zie ook afb. 29). Opvallend is een grote afvalkuil buiten dit

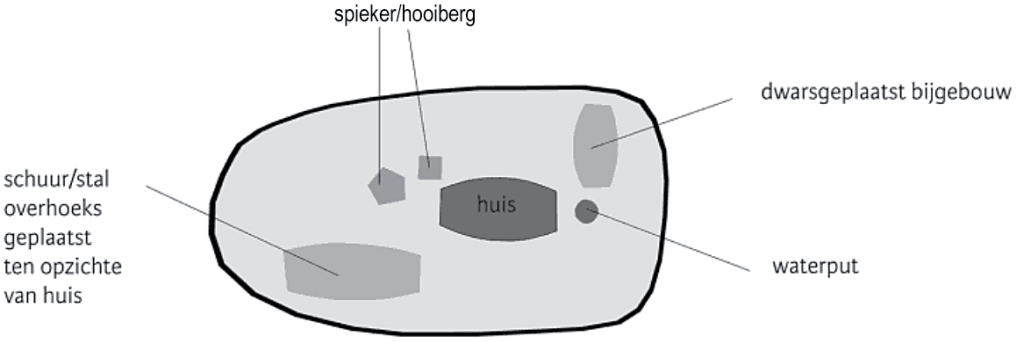

Afb. 9: De standaard indeling van een volmiddeleeuws erf volgens Huijbers. Een bijzonder bijgebouw is een hutkom, een half in de grond gebouwd schuurtje, dat niet standaard onderdeel van een erf was. De zwarte begrenzing betekent niet dat het erf door een greppel omgeven was.

19 Huijbers 2014, 388.

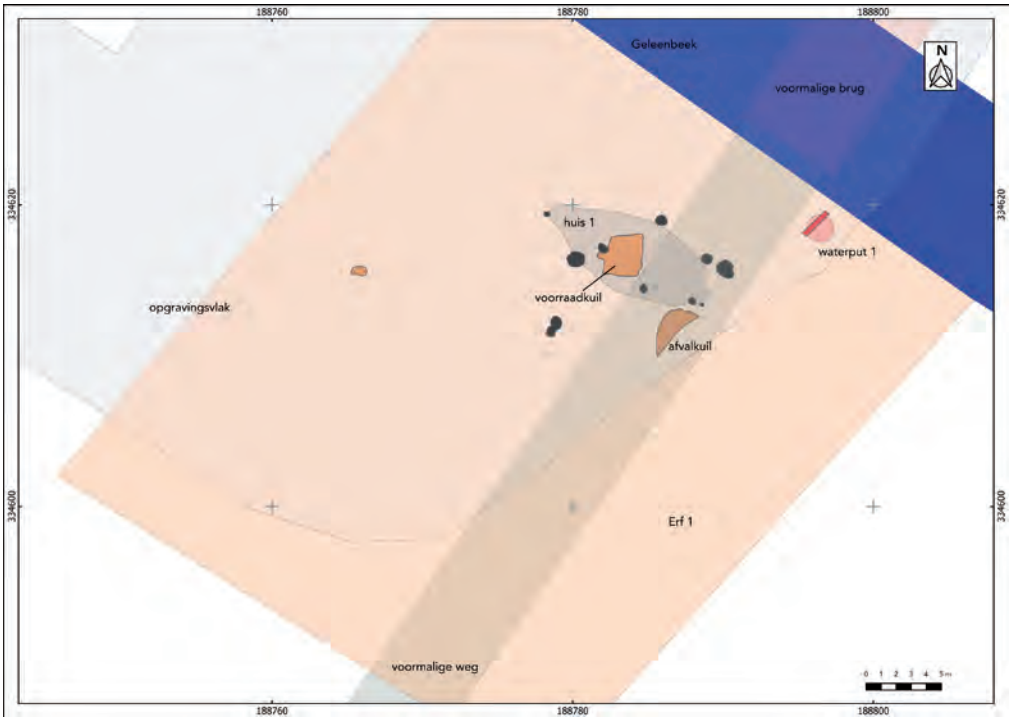

Afb. 10: De aangetroffen archeologische sporen (met de gereconstrueerde omvang van het huis en de waterput) op erf 1. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Ter oriëntatie zijn de voormalige brug en weg weergegeven. Deze bestonden ten tijde van erf 1 dus niet meer. De sporen lagen aan de rand van de opgravingsput, waardoor de waterput en de afvalkuil niet geheel opgegraven zijn. Een deel van het erf lag buiten de opgraving. De reconstructie van het huis was lastig omdat veel paalsporen ontbraken.

huis, waarin aardewerkfragmenten gevonden zijn die kort voor 1100 te dateren zijn. Hierin is vooral aardewerk uit het relatief ver weg liggende Maasland aangetroffen. In latere perioden was het vaatwerk voor het grootste deel afkomstig uit de nabijgelegen productiecentra van Zuid-Limburgs aardewerk in Brunssum en Schinveld. In deze vroege periode was hier de aardewerkproductie echter nog niet goed op gang gekomen.

Binnen het erf lag ook een waterput of waterkuil ('waterput 1'). Deze is na de gebruiksperiode deels weggespoeld door de dertiendeeeuwse Geleenbeek, die zich hier iets naar het zuiden verlegd heeft. De sporen van erf 1 dateren tussen circa 1100 en 1175.

ERF 2

Erf 2 grenst ten noordwesten aan erf 1 en werd waarschijnlijk een generatie later, rond 1125, in gebruik genomen (Afb. 11). Er zijn hier minder sporen vastgesteld. Mogelijk zijn de ondiep ingegraven sporen volledig verdwenen door de aanleg van een begraafplaats in de twintigste eeuw op deze plek. In de wand van de bouwput van de Odaparking is een diep en groot spoor aangetroffen dat vondsten bevatte die tussen circa 1125 en 1225 dateren. Vermoedelijk gaat het ook hier om een waterput of waterkuil ('waterput 2'). Dit spoor bevestigt dat daadwerkelijk sprake moet zijn van een erf met een boerderij en een waterput. Het aardewerk in de overige sporen loopt qua datering minder lang

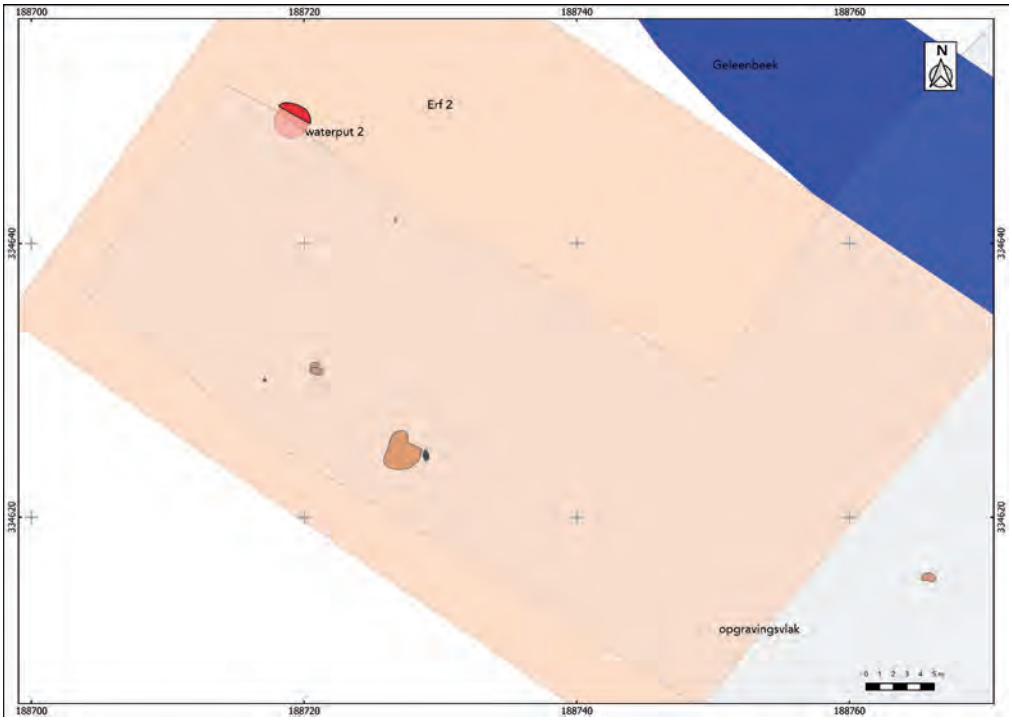

Afb. 11: De aangetroffen archeologische sporen (deels met reconstructie) op erf 2. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Dit gebied was door een recente begraafplaats erg verstoord waardoor er weinig sporen bewaard zijn gebleven. De waterput is in het talud van de opgravingsput aangetroffen. Het erf is niet geheel opgegraven.

door. Het gebruik van het erf wordt daarom gedateerd tussen circa 1125 en 1200.

ERF 3

Erf 2 en 1 lagen beide ten zuiden van de Geleenbeek en waren van elkaar te onderscheiden door een zone tussen de erven waar geen sporen aanwezig waren. Erf 3 dat waarschijnlijk iets jonger is dan erf 2, ligt ten noorden van de beek en onderscheidt zich van de andere erven doordat het omgeven is door een circa 5 meter brede en 1,7 meter diepe gracht (afb. 12, 13 en 14). Alleen het noordelijke deel van het erf en de oostelijke lange poot van de omgrachting is opgegraven. Het rechthoekige erf, dat naar het zuiden iets taps toe loopt, sluit aan op de Geleenbeek en is circa 70 x 45 meter groot. Er zijn geen duidelijke sporen van een brug over de gracht aangetroffen.

Parallel aan de noordelijke gracht is een circa 15 x 5 meter groot huis opgegraven ('huis 2'). Helaas ontbreekt een aantal paalsporen zodat de plattegrond gereconstrueerd moet worden (zie ook afb. 29). Het huis bestaat uit vijf gebintparen met aan beide korte uiteinden twee dichter bij elkaar staande sluitpalen, waartussen de ingang was.[20] Dit waren de dakdragende palen. Het huis zelf was breder dan dit. De wandpalen die parallel langs de lange wanden stonden, waren minder diep gefun-

20 Gebintparen (of staanderparen) zijn twee met elkaar verbonden dakdragende palen (gebintstijlen of staanders die een gebint vormen). Een rij van gebintparen vormt de basis van het huis.

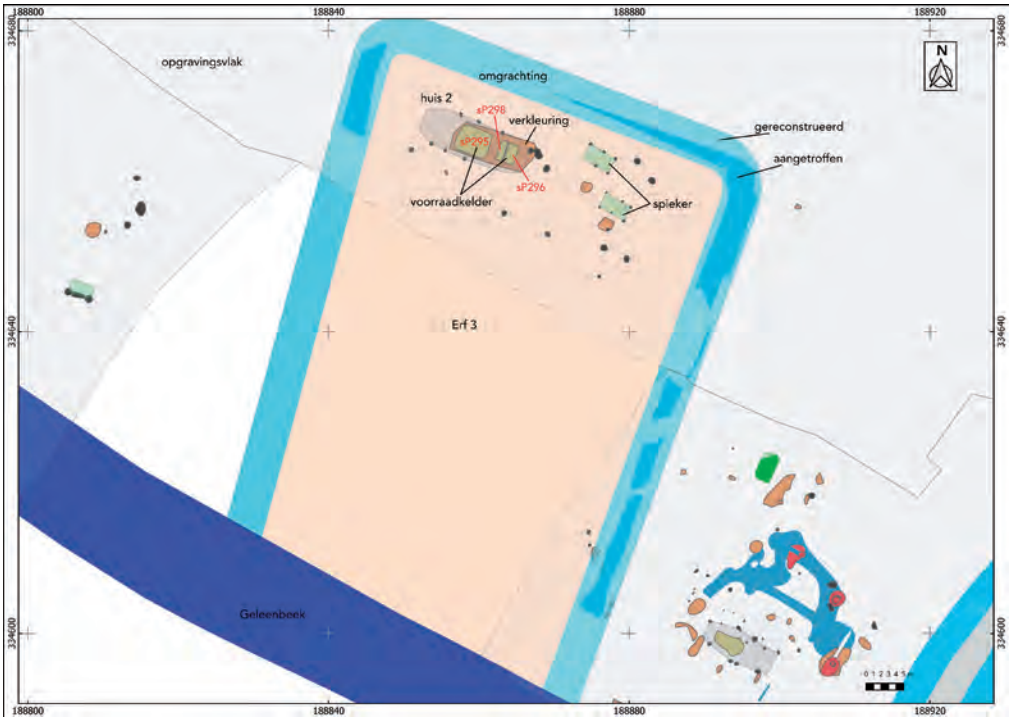

Afb. 12: De aangetroffen archeologische sporen (deels met reconstructie) op erf 3. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Het zuidelijke deel van dit omgrachte erf is niet opgegraven. Het huis is bijzonder door de twee kelderkuilen waarin etenswaren en, getuige het aangetroffen wijnvat, ook drank bewaard werd. Het is ook het enige huis met twee spiekers ernaast.

deerd en zijn daarom vaak niet bewaard gebleven. Omdat de vorm van deze huizen een beetje op een boot lijkt, worden ze bootvormige huizen genoemd. Deze huizen waren kenmerkend voor de Volle Middeleeuwen. Het huis behoort tot type H2 in de Maas-Demer-Schelde-typologie (afb. 29).[21] In de Dommelen-typologie valt het huis onder type A3 dat tussen 1100 en 1190 gedateerd wordt.[22]

Binnen het huis is een grote verkleuring van ruim 10 x 4 meter aangetroffen. Omdat nog niet duidelijk was dat het om een huisplattegrond ging (de paalsporen lagen op een dieper niveau), is deze verkleuring met de graafmachine gecoupeerd,[23] waarbij niet alleen enkele paalsporen weggegraven zijn, maar ook pas na het graven ontdekt werd dat de verkleuring eigenlijk bestond uit drie afzonderlijke kuilen (afb. 15). De locatie van de palen en de vorm van de kuilen in het platte vlak moesten

21 MDS-typologie, Huijbers 2014. Bij deze typologie wordt vooral naar de vorm van de plattegrond gekeken.

22 Theuws *et al*. 1990. Bij deze typologie wordt vooral naar het aantal gebintparen gekeken.

23 Bij het couperen wordt de helft van het spoor weggegraven om zo een dwarsdoorsnede ('coupe') van het spoor te kunnen documenteren. In de coupe kunnen de verticale vorm, de diepte en de verschillende opvullagen bestudeerd worden.

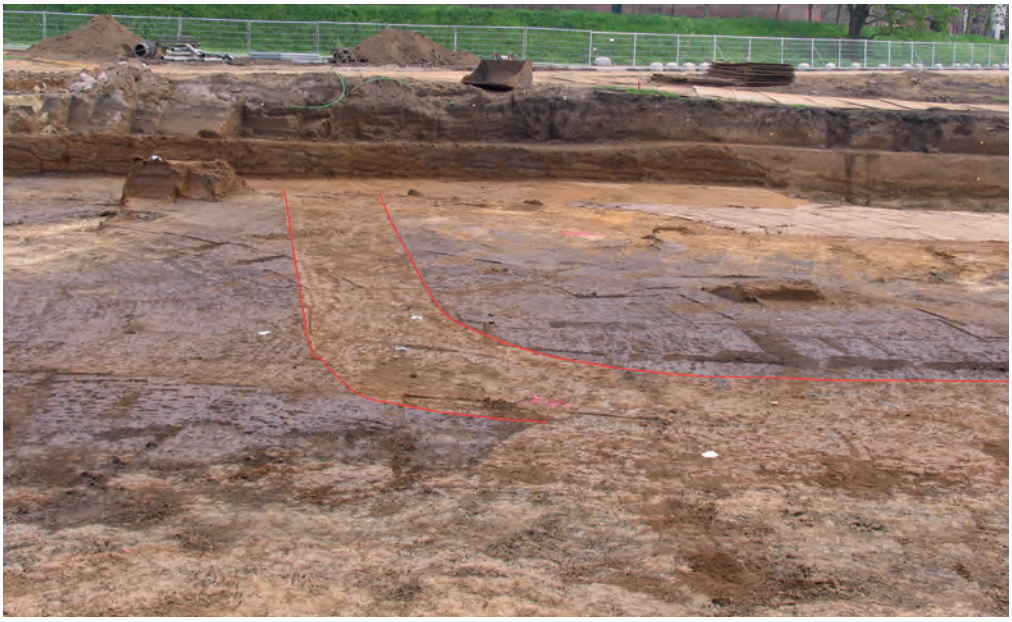

Afb. 13: De lichtgekleurde gracht rond erf 3 tekent zich duidelijk af in het donkere opgravingsvlak (Odaparking). Op de voorgrond is de gracht niet meer zichtbaar omdat deze hier rond 1400 bij de aanleg van een andere gracht deels is weggegraven.

daarom naderhand gereconstrueerd worden. De oostelijke twee kuilen (sP298 en sP296) waren aan de bovenkant met elkaar verbonden en vormden samen een voorraadkeldertje. De meest oostelijke (sP296) heeft rechte wanden, wat doet vermoeden dat de kuil met hout bekleed geweest is. De minder diepe kuil (sP298) is misschien bedoeld geweest om spullen hoger en daardoor makkelijker bereikbaar op te slaan. Het keldertje zal onder de houten vloer van het huis gelegen hebben en via een luik toegankelijk geweest zijn. De westelijke kuil is een grotere kelder (sP295). Hier zijn geen rechte wanden zodat er waarschijnlijk geen houten bekleding geweest is. De diepte was met circa een meter gelijk aan de andere kelder. De opslagfunctie blijkt uit de mooiste vondst van de opgraving die hier werd aangetroffen. Het gaat om een compleet vat uit aardewerk in de vorm van een ton met opgelegde plastische versiering (afb. 16).

Afb. 14: Doorsnede door de gracht rond erf 3 (rode lijn). Er is goed te zien dat de natuurlijke donkere laag, die in afb. 13 in het vlak zichtbaar was, doorsneden wordt. De opgravingsput is om veiligheidsredenen getrapt aangelegd.

← *Afb. 16: Het aardewerkvat van drie kanten gefotografeerd. Het is een unicaat: er is geen tweede exemplaar van bekend.*

EEN BIJZONDER STUK VAATWERK

Het met de hand vervaardigde vat is een uniek stuk, waarvan er geen tweede bekend is. Het vat is 27,5 cm lang. De maximale buikdiameter (zonder tuit) bedraagt 23 cm. Het vat kan ongeveer 5 liter vloeistof bevatten. De vorm van een ton met schenktuit en twee flankerende oren is bekend van veldflessen. Hierin werd water of wijn meegenomen op reis of voor het werk in het veld. Ze werden vervaardigd uit leer, hout en aardewerk. De oudst bekende afbeelding van een cilindrische of tonvormige veldfles dateert uit de vroege veertiende eeuw. Het tonnetje werd meestal rond het middel gedragen, hangend aan een riem of aan een koord over de schouder. Door de bevestiging aan twee ogen of oortjes ter weerszijden van de tuit bleef het tonnetje horizontaal hangen met de tuit naar boven. De vorm van tonnen die uit houten duigen bestonden, werd bij veldflessen vaak geïmiteerd, hoewel ze niet uit hout, maar uit leer of aardewerk gemaakt waren. Het forse formaat en de specifieke vorm maken het Sittardse exemplaar uniek. Het vat is te groot om op het lichaam te dragen, maar kan wel op een kar op reis zijn meegenomen.

Het is onduidelijk waar het stuk vervaardigd is. Niet alleen de vorm, maar ook het aardewerkbaksel is uniek. Het kan in het Midden-Maasgebied (regio tussen Namen en Maastricht) gemaakt zijn, waar enkele enigszins vergelijkbare stukken gevonden zijn. De oranjeroze kleur van het baksel wijst hier ook op. De relatief grove magering daarentegen is ongebruikelijk bij de bekende producten uit dit gebied sinds de tiende eeuw. Sporen van glazuur of beschildering ontbreken. De versiering met opgelegde strips wordt bij Limburgse producten in de late twaalfde of dertiende eeuw niet meer toegepast, maar komt nog wel voor bij de producten uit het Midden-Maasgebied. Het vat kan echter ook dichterbij in de regio rond Brunssum gemaakt zijn. In Schinveld is tussen productieafval een vergelijkbare mond aangetroffen.[24] Doordat het vat uniek is, is het niet mogelijk om het nauwkeurig te dateren. Een datering in de Volle Middeleeuwen staat wel buiten kijf.[25]

24 Janssen 2025.
25 Deze paragraaf is voor het grootste deel overgenomen uit Spitzers 2021.

↖ en ↑ *Afb. 15: Een samengestelde foto van de lengtedoorsnede ('coupe') door de voorraadkelders van huis 2 op erf 3. De codes geven het nummer van de sporen aan. De hoekige kuil rechts is met hout bekleed geweest, terwijl dit bij de grote kuil links niet het geval lijkt te zijn. In deze laatste kuil is het unieke, compleet bewaarde aardewerken wijnvat aangetroffen (zie afb. 16).*

Ten oosten van huis 2 bevinden zich twee spiekers die uit zes palen bestaan. Daaromheen zijn nog verschillende paalsporen en kuilen aangetroffen, waarvan geen functie vastgesteld kan worden. Het huis en de overige sporen zijn waarschijnlijk rond 1200 buiten gebruik geraakt. De gracht is echter pas ruim honderd jaar later gedempt. Het is mogelijk dat in het zuidelijke, niet opgegraven deel van het erf nog een huis gelegen heeft dat tijdens deze latere fase in gebruik was.

ERF 4

Waar erf 3 bijzonder was door de omgrachting en het unieke aardewerkvat, is erf 4 bijzonder door zijn locatie en zijn indeling. Het ligt tussen erf 3 aan de westzijde en de toegangsweg naar de motte aan de oostzijde (afb. 17). In het zuiden grenst het aan de beek, direct tegenover het motteterrein. Binnen het erf zijn een huisplattegrond ('huis 3') en een hutkom herkend. Opvallend zijn vooral de drie dicht bij elkaar liggende waterputten ('waterput 3, 4 en 5') die uit dezelfde periode lijken te dateren. Ze worden verbonden door een grillige, greppel-achtige structuur. Daarnaast bevindt zich nog een aantal kuilen en palen binnen het erf, die niet tot een structuur gereconstrueerd kunnen worden of die een bijzondere functie lijken te hebben.

Het huis ligt centraal binnen het erf op circa 15 meter van de beek. Niet alle palen zijn bewaard of herkend (zie ook afb. 29).[26]

De palen vormen geen strakke, symmetrische plattegrond met duidelijke haakse gebintparen. Dit betekent ofwel dat deze inderdaad niet haaks waren, ofwel dat sprake is geweest van reparaties. Ook het feit dat, met name in de zuidelijke staanderrij, palen ontbreken, draagt bij aan het rommelige beeld van deze plattegrond. Opvallend is dat de sluitpalen in de lijn van de staanderrijen passen en niet korter op elkaar staan zoals gebruikelijk. Enerzijds ligt dit mogelijk aan het geringe formaat van het gebouw (10 x 4 meter). Het kan echter ook op een bijzondere ingangspartij en/of een bijzondere functie wijzen.

Binnen het huis lag een circa 4 x 2,5 meter grote voorraadkelder die nog 0,7 meter diep bewaard was. Hierin werd 1500 gram aardewerk verzameld, waaronder zich echter geen bijzondere of complete vondsten bevonden. In een van de paalsporen werd wel een zeer bijzondere vondst aangetroffen. Het gaat om een bandkeramische dissel die gemaakt is van de steensoort amfiboliet en die ten tijde van huis 3 al ruim 6.000 jaar oud was (afb. 18). Dit kan toeval zijn, want vlakbij liep een oude loop van de Geleenbeek uit die periode, maar waarschijnlijk

26 De sporen waren vooral te herkennen aan gekleurde brokjes in de bodem (bijvoorbeeld houtskoolbrokjes en verbrande leem) en minder aan de afwijkende kleur van de paalsporen. Dat betekent dat sporen zonder dergelijke insluitsels onopgemerkt gebleven kunnen zijn. Dit kan overigens ook bij de overige huisplattegronden een reden zijn dat palen ontbreken.

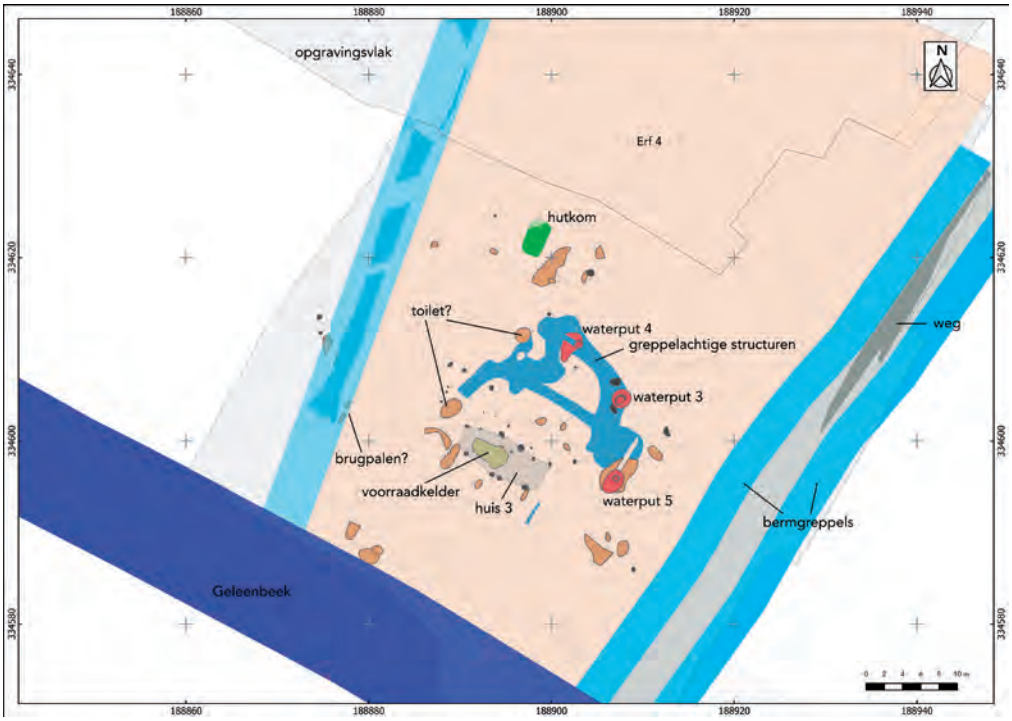

Afb. 17: De aangetroffen archeologische sporen (deels met reconstructie) op erf 4, dat direct tegenover de motte ligt. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen. Opvallend zijn de drie waterputten die gelijktijdig in gebruik zijn geweest en de dieperliggende paadjes ertussen.

Afb. 18: De bandkeramische dissel van amfiboliet uit een paalspoor van huis 3 op erf 4. Het gaat waarschijnlijk om een donderbijl, die het huis moest beschermen tegen blikseminslag.

gaat het om een zogenaamde donderbijl. Vooral in de Middeleeuwen, maar zelfs tot in de twintigste eeuw werd aan de prehistorische, meestal gepolijste bijlen een bovennatuurlijke kracht toegekend. Men geloofde dat de bijl de locatie markeerde van een blikseminslag. Omdat de bliksem nooit op dezelfde plek twee keer zou inslaan, werden de stenen in het huis, bij voorkeur bij de ingang, begraven of opgehangen.[27]

Huis 3 kan evenals huis 2 gerekend worden tot het type H2 van de MDS-typologie. In de Dommelen-typologie valt het gebouw binnen type A2, omdat het (waarschijnlijk) vier gebintparen heeft. Dit type wordt gedateerd tussen 1050 en 1125. Type H2 wordt veel ruimer

27 Verhart *et al.* 2021.

gedateerd, waarbij de bloeiperiode tussen 1100 en 1175 ligt. Door het aardewerk in de sporen wordt de gebruiksperiode van het huis tussen 1175 en 1225 gedateerd.

Ondanks het feit dat het gehele erf opgegraven is, zijn er geen spiekers aangetroffen. Wel is een circa 4 x 2,25 meter grote hutkom opgegraven die nog circa een halve meter diep bewaard was. Er zijn geen vondsten aangetroffen die verraden wat de functie van de hutkom was.

WATERPUTTEN

Bijzonder is erf 4 vooral door de drie waterputten die in een kwartcirkel om het huis heen liggen (afb. 17). De diameter van de ronde waterputten varieerde tussen 0,65 en 0,9 meter. Waterput 4 was vanaf het toenmalige maaiveld circa twee meter diep. Er was waarschijnlijk sprake van een houten schacht, die echter niet bewaard is. De put lijkt grotendeels in één keer dichtgegooid te zijn.

Waterput 3 was twee meter dieper dan waterput 4. Om de put heen werden twee sporen aangetroffen die mogelijk met een ombouw of overkapping van de waterput samenhangen. In de onderste meter van de put was de houten schacht nog bewaard. Deze bestond uit een cirkel van aangepunte planken en hergebruikte duigen, die in de grond geslagen waren. Ze werden bij elkaar gehouden door twijgen die als banden rond de cilindrische constructie gespannen waren (afb. 19). Hoewel de banden zich nog op hun oorspronkelijke locatie bevonden, waren de planken voor het grootste deel naar binnen gevallen (afb. 20). Uit de insteek (de bouwput die gegraven moet worden om de waterput op grote diepte te kunnen plaatsen) komt aardewerk dat tot 1200 te dateren is, maar ook aardewerk uit het begin van de dertiende eeuw. De bouw van de waterput zal daarmee rond 1200 te dateren zijn. De vondsten uit de waterput zelf, waaronder fragmenten van leren schoenen, komen uit dezelfde periode. Twee fragmenten van bekervormige kacheltegels met een ronde bodem van Zuid-Limburgs aar-

Afb. 19: Een samengestelde foto van de doorsnede door waterput 3 op erf 4. In de onderste helft is het hout bewaard gebleven, in de bovenste helft niet. Aan weerszijden van de houten constructie is een grijze leemlaag te zien die de waterput waterdicht moest maken.

Afb. 20: Doorsnede door de onderste helft van waterput 3, na verwijdering van de biezen. De naar binnen gevallen duigen werden toen zichtbaar.

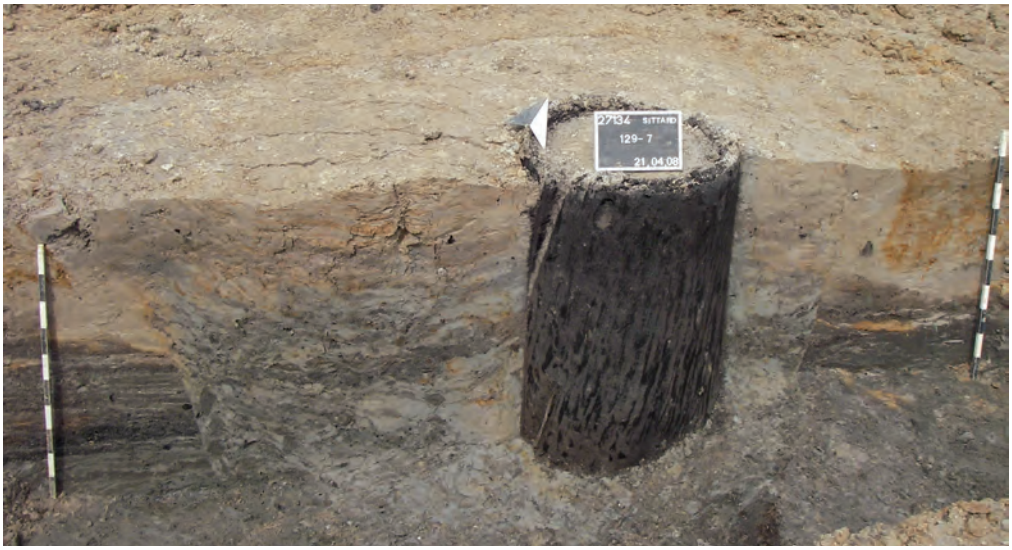

Afb. 21: De boomstam van waterput 5 op erf 4 tijdens de opgraving. De insteek (bouwput) van de put is aan beide zijden van de waterput goed herkenbaar aan de verrommelde opvulling. Het bovenste deel van de waterput is hier al onderzocht en afgegraven.

dewerk zijn even oud. Ze zijn gevonden in de bodemlaag die de waterput afdekt. In de elfde en twaalfde eeuw beperkte het gebruik van tegelkachels zich tot burchten van de hogere adel. Rond 1200 dringt dit ook door tot de lagere adel en de bovenlaag van de steden.[28] Vondsten van kacheltegels uit deze vroege tijd zijn in Nederland echter zeldzaam. Deze bijzondere tegels zullen afkomstig zijn van een kachel in het mottekasteel en zijn waarschijnlijk als afval op erf 4 beland.

Waterput 5 was ongeveer even diep als waterput 3. Zodoende was ook hier het onderste deel van de houten schacht bewaard gebleven. Het ging hier om een uitgeholde boomstam die nog twee meter hoog bewaard was (afb. 21). De boomstam is in zijn geheel gelicht en in het laboratorium nader onderzocht en geconserveerd.[29] De constructie bestond uit een in twee helften gekliefde boomstam, die naar beneden

Afb. 22: De boomstam van waterput 5 na conservering en restauratie. Het touw en de houten pennen waarmee de helften aan elkaar gebonden zijn, zijn moderne replica's (foto Restaura).

28 De Oude-de Wolf en Vrielink 2012, 222.

29 De berging, het onderzoek, de conservering en het weer in elkaar zetten van de boomstamput is uitgevoerd door Restaura.

Afb. 23: De geconserveerde en weer in elkaar gezette schoen uit waterput 5. Het gaat om een kinderschoen (foto Restaura).

toe iets breder werd (afb. 22). De twee helften zijn uitgehold en vervolgens weer aan elkaar gebonden. De verbinding van de twee helften bestond uit twee houten pennen die aan weerszijden van de breuk in de boomstam waren bevestigd en die aan elkaar gebonden waren met een touw van in elkaar gedraaide biezen. Deze verbinding werd elke circa zeventig centimeter toegepast. Zo werden de twee helften strak tegen elkaar gehouden. Een bijzondere vondst uit de onderste laag van de put was een vrijwel compleet leren schoentje dat op basis van het type tussen de elfde en dertiende eeuw dateert (afb. 23).

De vondsten uit zowel de insteek, de waterput als de afdekkende laag dateren globaal tussen 1175 en 1225. Alleen uit de afdekkende laag kwamen enkele scherven die een stuk jonger zijn.

Opvallend zijn de grillige greppel-achtige structuren die de drie waterputten verbinden (afb. 17). Waterput 4 en waterput 5 zijn verbonden met een gebogen, circa 2,5 meter brede greppel, die langs waterput 3 loopt. Vanuit waterput 4 loopt er een grillige greppelstructuur naar het zuiden die in twee richtingen eindigt bij een grote afvalkuil. Een smallere rechte greppel verbindt de grillige structuren, maar deze is ouder en heeft vermoedelijk niets met de structuren te maken. Bij de structuren zou het kunnen gaan om de plekken waar het water uit de put geschept werd en om uitgesleten paadjes tussen de waterputten. De grote afvalkuilen zouden ondiepe beerputten kunnen zijn en dus de locatie van twee toiletten aangeven. De datering van de structuren is vergelijkbaar met die van de waterputten.

ERF 5

Erf 5 grenst in het oosten aan erf 3 en in het zuiden aan de Geleenbeek (afb. 24). Voor de noordelijke begrenzing wordt ervan uitgegaan dat deze in een lijn met de begrenzing van erf 3 ligt. De westelijke begrenzing is onbekend. Een groot deel van het erf is volledig verstoord door de bouwput van het voormalige Serviam Lyceum.

De aangetroffen structuren binnen het erf hebben alle een mate van onzekerheid. Het gaat om een huisplattegrond, een zespalige spieker, een hutkom en een waterput ('waterput 6'). Het feit dat al deze bij elkaar aangetroffen structuren vaste onderdelen van een volmiddeleeuws erf zijn en bovendien op de juiste plek ten opzichte van elkaar liggen, maakt de reconstructie van de afzonderlijke structuren aannemelijk.

Ook bij het huis op dit erf ('huis 4') speelt het

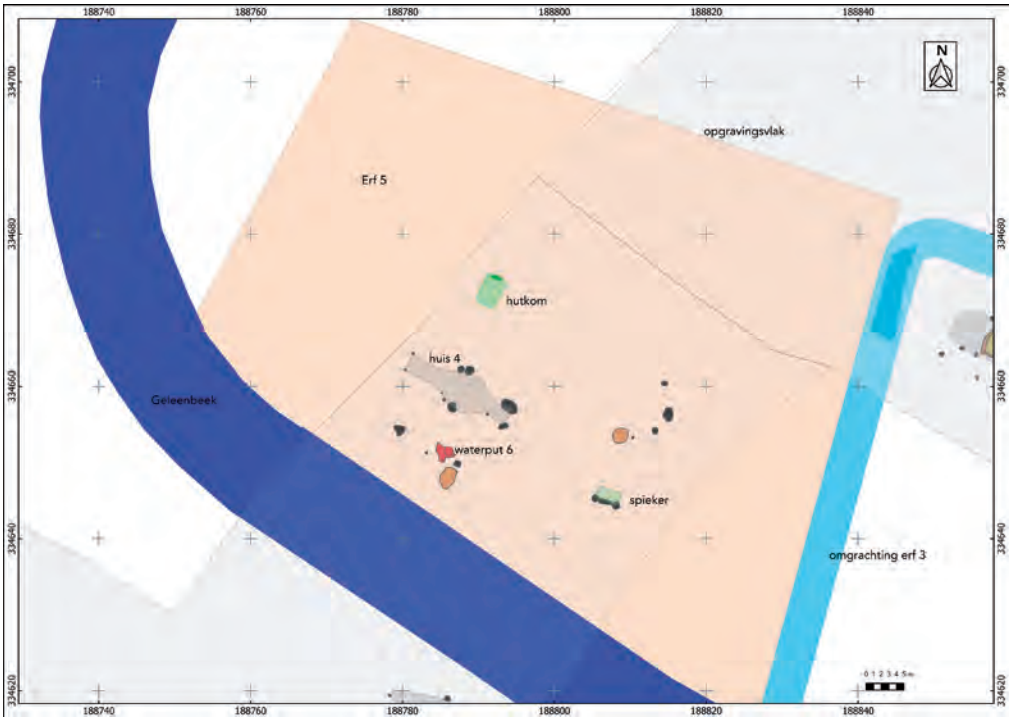

Afb. 24: De aangetroffen archeologische sporen op erf 5. De omtrek van het huis, de hutkom en de spieker zijn gereconstrueerd. Zwarte vlekken zijn paalsporen en bruine vlekken zijn kuilen.

probleem dat sporen zonder insluitsels mogelijk niet herkend zijn (zie afb. 29). Bij enkele paalsporen is namelijk alleen de plek waar de paal gestaan heeft, opgemerkt omdat die opgevuld is met grond waarin veel houtskool en verbrande leem zat ('de paalkern'), terwijl uit de doorsnede van het spoor bleek dat de kuil waarin deze paalkern stond, veel groter was dan alleen deze kern. Sporen zonder een dergelijke kern zijn mogelijk niet opgemerkt. De brandresten in de sporen wijzen erop dat het huis door brand verwoest is en daarna niet meer opgebouwd is. De (onzekere) reconstructie levert een atypische vorm op met een bol middendeel en lange, uit drie gebintparen bestaande portalen aan de korte kanten. Het huis kan desondanks als variant van type H2 uit de MDS-typologie beschouwd worden. Het vondstmateriaal lijkt erop te wijzen dat het erf tussen 1200 en 1250 in gebruik was.

ZIJTAK VAN DE GELEENBEEK

Een opvallend fenomeen is de zijtak van de Geleenbeek die zich ter hoogte van de tiendeeeuwse brug en het twaalfde-eeuwse erf 1 ten zuiden van de beek afsplitst (afb. 7 en afb. 25). De brug en het erf waren toen al buiten gebruik. Tijdens de opgraving was de situatie niet duidelijk, maar bij de uitwerking van de resultaten kon geconcludeerd worden dat hier sprake moet zijn van een gegraven zijtak. Het spoor loopt in westelijke richting buiten de opgraving verder door, zodat niet vastgesteld kan worden waar de gracht stopt. Er zijn in het

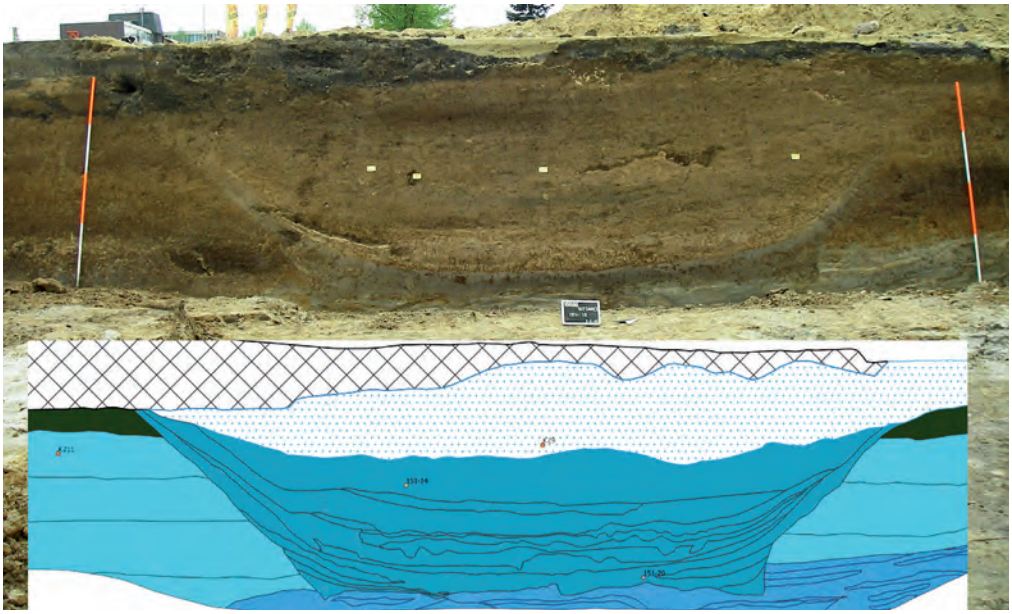

Afb. 25: Foto en tekening van de doorsnede door de zijtak van de Geleenbeek. In de tekening is in het onderste deel van de grachtvulling gelaagdheid te zien die wijst op een natuurlijke sedimentatie (dichtslibbing). Het bovenste deel is waarschijnlijk in één actie gedempt.

westen echter geen bestemmingen bekend waar hij naartoe zou kunnen leiden. Er moet mogelijk gedacht worden aan een functie als doodlopende aanlegplaats, waar de boten van de motteheer of van bestemmingsverkeer aangelegd, gelost en geladen konden worden zonder dat daarmee de doorvaart door de beek gestremd werd. De zijtak is rond 1200 gegraven.

ERVEN OP ANDERE LOCATIES

Niet alleen in de noordelijke schootsvelden, maar ook op andere locaties rond de motte zijn delen van volmiddeleeuwse erven opgegraven. Bij het grootschalige onderzoek van de Ligne ten (zuid)westen van de hierboven besproken erven zijn vier erven aangetoond, terwijl ten zuidoosten van het mottecomplex bij twee kleine onderzoeken in de stadskern resten van nog eens twee erven aangetroffen zijn.

DE LIGNE

Naast de vijf erven in de noordelijke schootsvelden zijn er in de Ligne (afb. 1) waarschijnlijk vier erven opgegraven (afb. 6).[30] Alleen in erf 6 zijn een duidelijke huisplattegrond en een waterput aangetroffen, die vaste onderdelen van een erf zijn. In de nabijheid van het huis zijn nog meer paalsporen aangetroffen, die echter niet tot een structuur gereconstrueerd konden worden. In erf 7 is alleen een schuur aangetroffen, terwijl bij erven 8 en 9 sprake is van zoveel paalsporen dat er geen structuur in te herkennen was. Deze erven liggen echter aan de rand van de opgraving, zodat de te verwachten onderdelen van het erf misschien niet herkend zijn omdat ze ten dele of geheel buiten de opgraving lagen. De concentraties sporen met een gelijke datering of de aanwezigheid van een gebouw zijn echter concrete aanwijzingen voor separate erven.

30 Ruijters *et al.* 2015.

ENGELENHOF EN PLAKSTRAAT

Bij proefsleuvenonderzoeken in de Engelenhof[31] en aan de Plakstraat (afb. 1)[32] zijn eveneens sporen uit deze periode aangetroffen, evenwel zonder dat een structuur herkenbaar was. Deze vindplaatsen worden als erf 10 en 11 opgenomen (afb. 6). Hoewel er verder weinig archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden in de wijdere omgeving rondom het motteterrein, is er bij verschillende bouwprojecten wel vondstmateriaal uit deze periode aangetroffen. Dit wijst op de aanwezigheid van meer bewoonde erven. Bovendien vertonen de al bekende erven een zodanig wijde spreiding, dat het aannemelijk is dat er (veel) meer erven geweest zijn rondom de motte.

ONTWIKKELING NEDERZETTING

De erven in de noordelijke schootsvelden hebben alle slechts één bouwfase, hoewel er soms misschien een reparatie aan een huis heeft plaatsgevonden. Bij erf 2 is dit niet met zekerheid te zeggen omdat er geen structuren zijn aangetroffen. Het geringe aantal sporen wijst echter ook in de richting van een enkele bouwfase.

Waar en wanneer precies de eerste bewoners in het gebied zijn neergestreken, kan niet met zekerheid gezegd worden, omdat slechts een relatief klein deel van het nederzettingsgebied daadwerkelijk opgegraven is. De transportroute waar de tiende-eeuwse brug over de Geleenbeek deel van uitmaakte, zal een rol gespeeld hebben bij de vroegste bewoning, die dus al vóór het jaar 1000 opgestart kan zijn. Het ligt misschien voor de hand dat de vroegste bewoning op of nabij de locatie van de motte gezocht moet worden, waarbij deze al vóór de oprichting van de motte begonnen kan zijn.

De opgravingen wijzen uit dat de bewoning aanvankelijk beperkt bleef tot het gebied ten zuiden van de Geleenbeek. Het oudste archeologisch aangetoonde erf is erf 1 met een begindatum van rond 1100 (afb. 4). Het huis op dit erf ligt precies op de tiende-eeuwse weg, wat betekent dat deze weg niet meer in gebruik was. Vermoed wordt dat de motte in dezelfde periode of iets vroeger gesticht is.

Rond 1125 werd gelijk met erf 2 het bijzondere, omgrachte erf 3 gesticht. In dezelfde periode beginnen ook erf 9 in de Ligne en erf 11 in de Plakstraat (afb. 5). Rond 1150 volgen de erven 6 in de Ligne en 10 in de Engelenhof. Een generatie later, rond 1175, worden erf 4 en de erven 7 en 8 in de Ligne in gebruik genomen (afb. 6). Dit valt samen met de aanleg van de tweede voorburchtgracht. De laatste plek die bewoond wordt, is erf 5 (afb. 7). Huis 4 op erf 5 wordt rond 1200 gedateerd. Het is echter niet onmogelijk dat in het verstoorde noordelijke deel van het erf al eerder een huis gestaan heeft en dat het erf dus al eerder in gebruik geweest is. Dit geldt ook voor erf 3, waar in het niet opgegraven zuidelijke deel een tweede gebouw gestaan kan hebben, dat ofwel gelijktijdig was, ofwel de voorganger of opvolger van het opgegraven huis was.

Erf 5 is het enige dat waarschijnlijk na 1250 is blijven bestaan, hoewel dit slechts voor één generatie was. Erf 1, het vroegste erf, lijkt het eerst opgegeven te zijn, rond 1175. De reden hiervoor is misschien de verbreding of verlegging van de Geleenbeek waardoor een deel van het erf, waaronder de vermoedelijke waterput 1, weggespoeld werd. Een andere mogelijkheid is dat de aanleg van de zijtak van de beek een einde maakte aan de mogelijkheid om hier te wonen. De erven 8 en 11 lijken rond 1200 uit gebruik geraakt te zijn. Bij erf 11 aan de Plak-

31 Van der Mark 2011.
32 Witte 2011.

straat moeten vraagtekens bij de datering gezet worden omdat slechts een klein gedeelte opgegraven is, wat een vertekend beeld kan geven. Misschien geldt dit ook voor erf 8 in de Ligne. De overige erven zijn tussen 1225 en 1250 verlaten. Een massaal verlaten van de erven in deze periode zal een gemeenschappelijke oorzaak hebben. Deze oorzaak moet waarschijnlijk gezocht worden in de eerste omgrachting van Sittard rond 1235. De bewoners van de erven rondom de motte lijken op dat moment binnen de omgrachting te gaan wonen.

MACHTHEBBERS

Het gebied waarin de nederzetting Sittard ontstond en zich ontwikkelde, was in de negende en tiende eeuw waarschijnlijk het noordelijke deel van een groot koningsgoed in het lössgebied ten oosten van de Maas.[33] Met een koningsgoed of rijksgoed wordt hier het bezit van een Frankische koning aangeduid.[34] De oude kern van Sittard, die de motte en kerk omvatte, kan een rol hebben gespeeld in de exploitatie van het koningsgoed.[35] In de elfde en de eerste helft van de twaalfde eeuw eigenden zich grotere en kleinere aristocraten, wettig of met geweld, grondbezit en gezag (het bannum: o.a. de macht om te bevelen) toe binnen bepaalde gebieden.[36] Waarschijnlijk is Sittard toen een onderdeel geworden van het bezitscomplex van Wassenberg en ging het begin twaalfde eeuw, door het huwelijk tussen Walram I met Jutta van Wassenberg-Gelre, over in handen van de hertogen van Limburg.[37] In de twaalfde eeuw telde het gebied van de heerlijkheid Sittard minstens drie grondheren, te weten de heer van Wassenberg (later de hertog van Limburg), de heer van Heinsberg en de heer van Millen.[38] Hertog van Limburg, Hendrik III (1167-1221) wordt in 1215 voor het eerst genoemd als heer van Sittard (afb. 26). Hij belooft de kerk van Sittard, die dus in zijn bezit geweest moet zijn, aan de hospitaalridders van Jeruzalem te schenken.[39] Overigens zijn er geen aanwijzingen dat de kerk ook daadwerkelijk in het bezit van de hospitaalridders geweest is.[40]

Op dat moment heeft de motte en mogelijk ook de daaraan gekoppelde heerlijkheid al een geschiedenis van ruim een eeuw achter zich. Walram III, zoon van Hendrik III trouwt in 1198 met Cunigonde van Montjoie (Monschau) en neemt in 1221 het hertogschap van Limburg van zijn vader over. Walram overlijdt echter al in 1226. Zijn zoon Hendrik IV wordt dan hertog van Limburg, maar zijn tweede zoon Walram I (de Lange) wordt heer van Montjoie en Sittard. Deze Walram spreekt in 1230 over 'villa mea de Sytert' (mijn dorp Sittard) dat in zijn vrije eigen bezit was. Hieruit kan mogelijk geconcludeerd worden dat Walram I de motte in Sittard als hoofdzetel of als tweede zetel na Monschau bewoond heeft. Van zijn zoon en weduwe weten we dit zeker, omdat dit vermeld wordt in de stadsrecht-oorkonde uit 1243 die zij vlak na zijn overlijden opgesteld hebben. Gezien de vele conflicten waarin Walram I betrokken was,[41] zal hij weinig in Sittard geweest zijn. Blijkbaar zag hij Sittard wel als veilige haven voor zijn vrouw en zoon.

33 Flach 1993, 50-56; Corsten 1993, 78-80; Theuws 2015, 177-178.
34 Theuws 2015, 175.
35 Corsten 1993, 79.
36 Bijsterveld 2015, 222-223, 237.
37 Corsten 1993, 76-78, Bijsterveld 2015, 229-231.
38 Corsten 1993, 76.
39 Corsten 1993, 80-81.
40 Deze alinea is geschreven door Peter Schulpen, waarvoor dank.
41 Corsten 1993, 81-82.

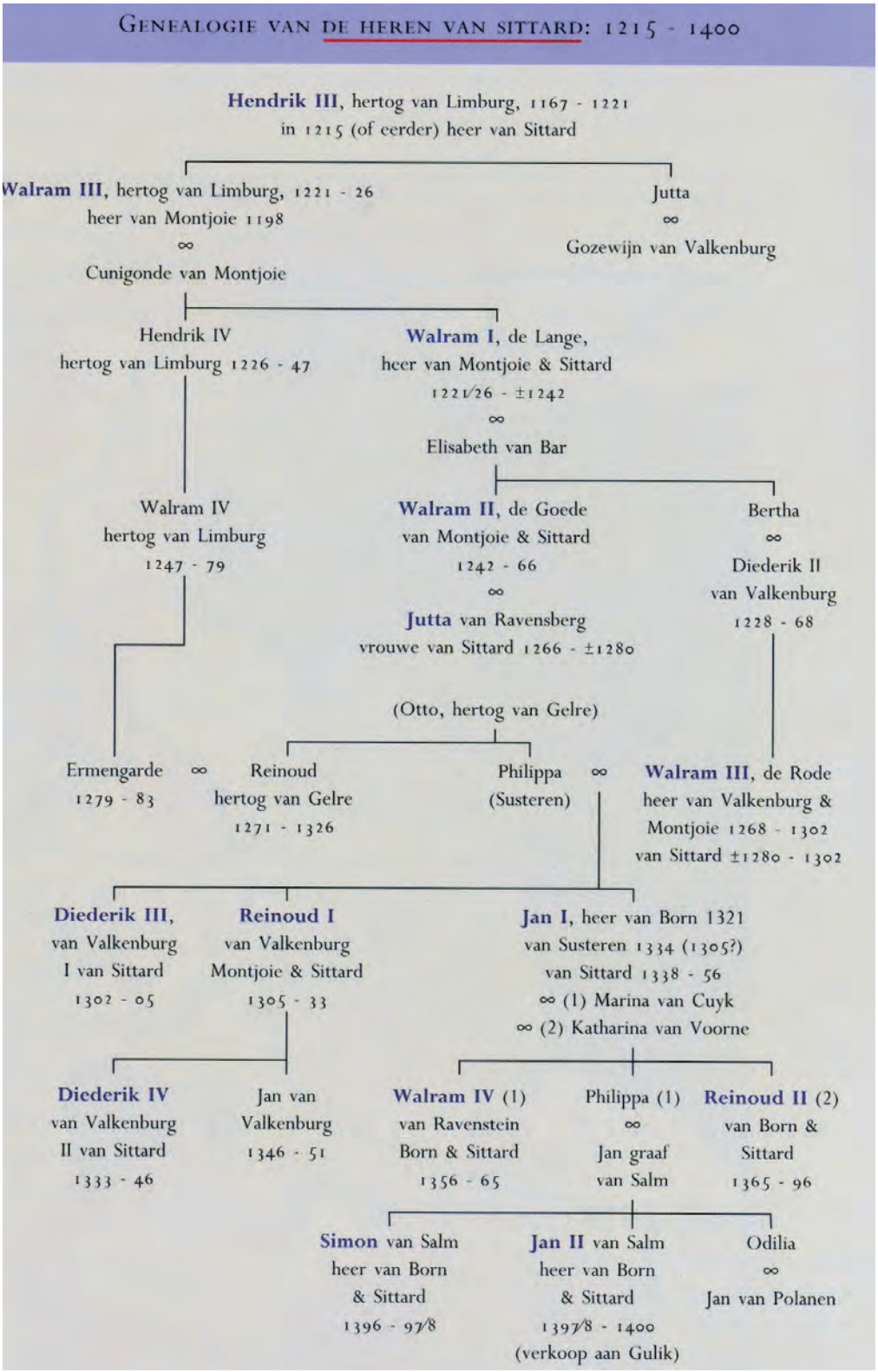

Afb. 26: Stamboom van de heren van Sittard (naar Van Luyn 1993). Hendrik III is de eerste die heer van Sittard genoemd wordt. Walram I is heer van Sittard tijdens de laatste fase van de pre-stedelijke ontwikkeling. Zijn zoon Walram II heeft Sittard stadsrechten gegeven.

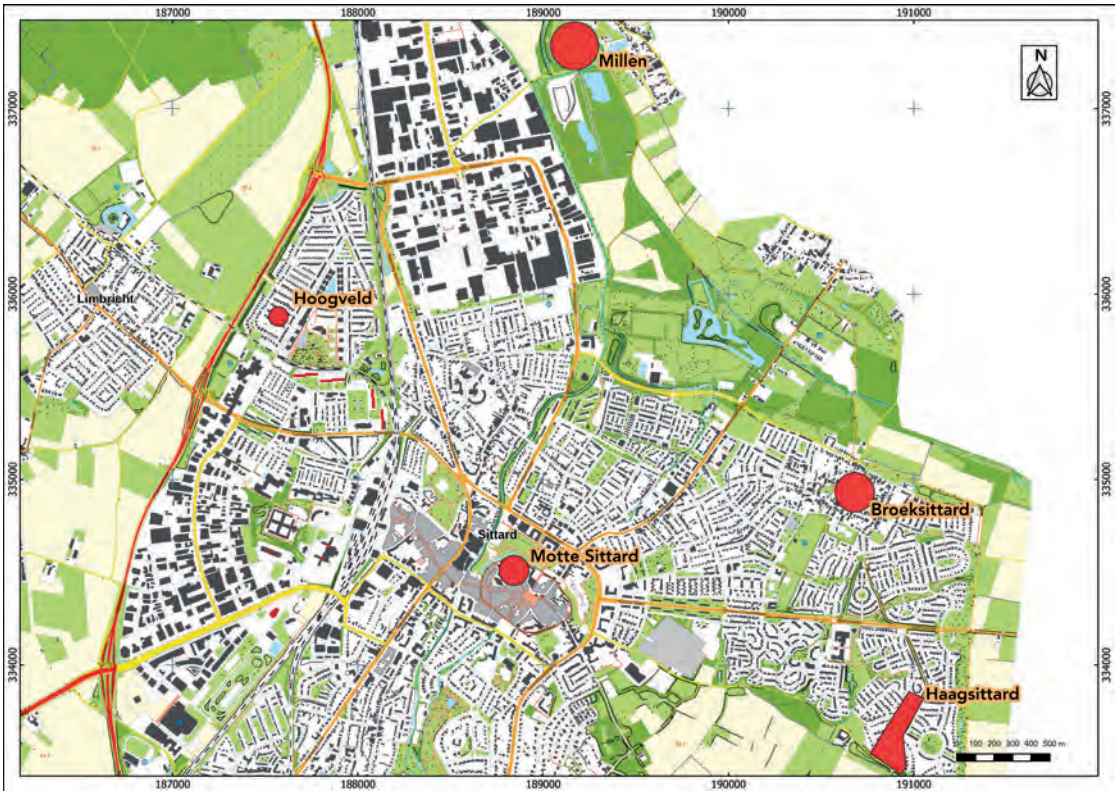

Afb. 27: Overzicht van de in de tekst genoemde (nabije) locaties buiten Sittard.

Het territorium van de Sittardse grondheer was niet heel groot.[42] Hieronder vielen mogelijk de reeds in 1144 genoemde nederzettingen Haagsittard, Broeksittard en Balsittard (afb. 27). Het is onbekend wat het voorkomen van 'Sittard' in deze namen betekent voor de relatie die deze nederzettingen met Sittard en de grondheer zelf hadden. In ieder geval was Jutta van Ravensberg, de weduwe van stadsrechtverlener en dus eerste stadsheer Walram II, in bezit van de hof van Haagsittard die ze in 1270 aan het Domkapittel in Aken schenkt.[43]

ERVEN MET BIJZONDERE FUNCTIES

ERF 3

De bewoners van de erven rondom de motte zullen pacht in natura betaald moeten hebben voor hun grond en/of ze werkten in dienst van de motteheer. Erf 3 lijkt echter geen regulier erf te zijn. Niet alleen de opgravingsresultaten maar ook de locatie dicht bij de motte wijst op een bijzondere functie die erf 3 gehad moeten hebben.

42 Thissen 1993, 109-117.
43 Van Luyn 1993, 51.

LAG BALSITTARD IN HET HOOGVELD?

De omgrachting van erf 3 is zeer opvallend. Dergelijke door een omringende gracht versterkte hoeves worden *moated sites* genoemd.[44] Er zijn in Limburg zeer weinig van dergelijke vindplaatsen opgegraven, maar in Zuid-Nederland moeten er honderden bestaan hebben.[45] Het is niet bekend wie de *moated sites* bewoonden. Over het algemeen wordt uitgegaan van adellijke of anderszins hooggeplaatste bewoners, of in ieder geval van grote herenboeren. Ze konden het zich veroorloven om hun woonzetel verdedigbaar te maken. Een van de weinige (deels) opgegraven exemplaren ligt nog geen twee kilometer noordoostelijk van Sittard in het Hoogveld (afb. 27).[46] Het gaat hier om een circa 105 x 60 meter groot terrein, dat van de eerste helft van de twaalfde eeuw tot het begin van de veertiende eeuw in gebruik geweest is. Omdat het binnenterrein nauwelijks onderzocht is, kan helaas niets gezegd worden over de indeling van het erf. Het terrein is wezenlijk groter dan erf 3, waar de omgrachting circa 70 x 45 meter groot is. Daarentegen is de gracht in Sittard met 5,2 meter twee keer zo breed als in het Hoogveld. De diepte van de gracht en de vorm in de doorsnede zijn wel vergelijkbaar. Op een afstand van 200 tot 300 meter ten noordoosten van de *moated site* in het Hoogveld zijn twee vindplaatsen uit dezelfde periode ontdekt, die slechts zeer summier onderzocht zijn.[47] Mogelijk vormen de vindplaatsen één complex, waarbij de macht bij de bewoner van de moated site gelegen heeft. Dit is vergelijkbaar met de situatie in Sittard, waar echter de motte en niet de *moated site* het machtscentrum vertegenwoordigt.

De omvang van het complex in het Hoogveld, de aanwezigheid van het omgrachte terrein en de datering wijzen op een niet onbelangrijke nederzetting die ook in de historische bronnen terug te vinden zou kunnen zijn. Hier zou het al genoemde Balsittard voor in aanmerking kunnen komen. Waar de locatie van Haagsittard en Broeksittard bekend is (afb. 27), is nog onbekend waar Balsittard gelegen heeft. Een van de opties is dat deze tussen Millen en Sittard gezocht moet worden.[48] De *moated site* ligt circa twee kilometer van de motte van Sittard en circa anderhalf kilometer van de motte van Millen. Het archeologische onderzoek wijst uit dat de nederzetting in de eerste helft van de veertiende eeuw is verlaten. Dit vroege einde kan verklaren waarom de naam Balsittard verder niet meer voorkomt in historische bronnen en kaarten.

Het is duidelijk dat de bewoner van de *moated site* 'erf 3' een hoge status had, omdat hij zich een (wijn?-)kelder kon veroorloven met een zeer bijzonder stuk vaatwerk in de vorm van een ton. Maar er kan onmogelijk sprake zijn van een machthebber, omdat het terrein direct tegen de motte van de lokale heer aan ligt. Deze zal niet accepteren dat zijn buurman onafhankelijk van hem is en zelf macht uitoefent. Er moet daarom een andere verklaring voor de omgrachting gevonden worden. De locatie aan de beek speelt mogelijk een rol. Misschien was erf 3 de plek waar de over het water aangevoerde voorraden en aankopen van de motteheer gelost en tijdelijk opgeslagen en verder verwerkt werden. Het erf kan ook een rol gespeeld hebben bij het innen van de belastingen (cijnzen), die toen vooral in natura betaald werden.

De omgrachting was in ieder geval nodig om de bezittingen van de motteheer te beschermen tegen diefstal en agressie. Mogelijk kan toekomstig archeologisch onderzoek in het zuide-

44 De letterlijke vertaling is: 'omgrachte plek'.
45 Arts *et al*. 2007, 55.
46 Tol en Schabbink 2004, vindplaats 5/10.
47 Tol en Schabbink 2004, vindplaats 6 en 7.
48 Corsten 1993, 76; Offermans 2015, 138.

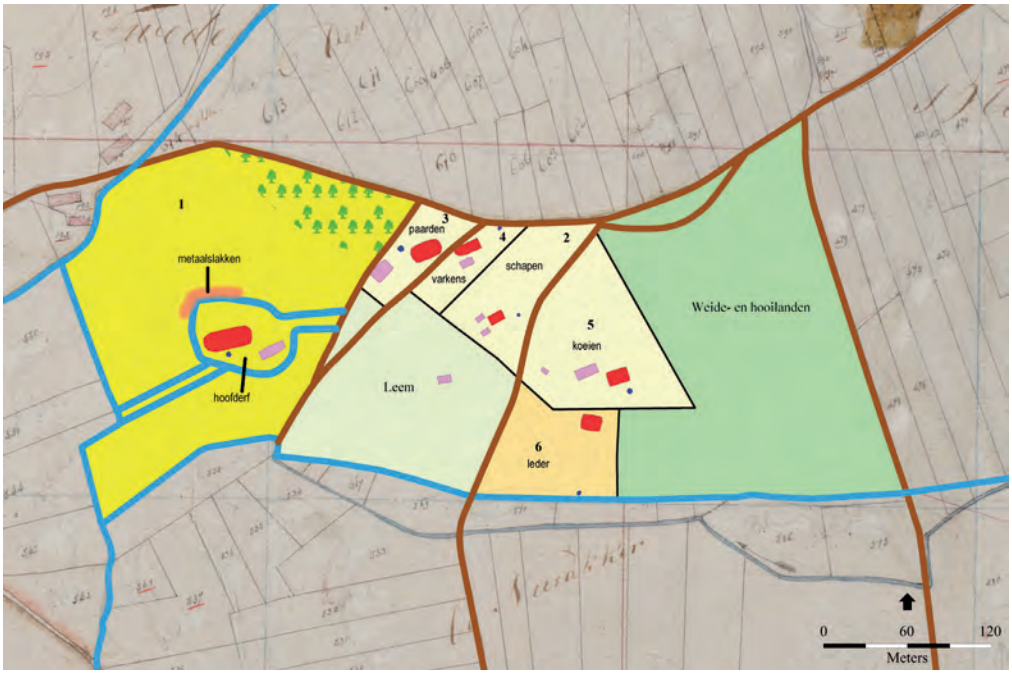

Afb. 28: Reconstructie van het volmiddeleeuwse complex "Neerakker" in Bakel (naar Ufkes 2010). In rood zijn de huizen aangegeven, in roze de bijgebouwen en spiekers en in blauw de waterputten. Op het gele hoofderf woonde de heer. In de erven ten oosten ervan werden de ontvangen belastingen per diersoort verwerkt.

lijke deel van de omgrachting meer duidelijkheid omtrent de functie van het erf brengen.

VERGELIJKBARE VINDPLAATSEN

Een vindplaats die gelijkenissen vertoont met de situatie in Sittard is de bijna volledig opgegraven site 'De Hof' in plangebied Neerakker in Bakel (afb. 28).[49] Hier werd de belasting in natura geïnd voor het klooster van Echternach. Het hele complex, dat waarschijnlijk uit zeven erven bestond, was ingericht voor de inning van de belasting en het verwerken daarvan. Een omgracht terrein van circa 65 x 50 meter ligt binnen een groter erf (het gele erf in afb. 28) waar een brede toegangsweg naar het omgrachte terrein leidt. Binnen de omgrachting liggen (in fase 1) een zeer groot huis, een schuur (met het formaat van een normaal huis), een spieker en een waterput. Het erf ligt aan een beek en er is een directe verbinding met een landweg. Ten oosten van het erf liggen nog vijf erven die volgens de opgraver alle een eigen taak hadden binnen de verwerking van de geïnde producten. Daarnaast produceerden zij zelf ook. De verschillende erven waren achtereenvolgens verantwoordelijk voor de koeien, de schapen, de varkens, de paarden en het leer. Aan de andere kant van het hoofderf is in de omgrachting een grote hoeveelheid ijzerslakken aangetroffen die wijzen op een smidse die hier aangrenzend aan het hoofderf gelegen kan hebben. De taak van het complex was het innen van de belasting, het verwerken van de geïnde producten en het vervoeren van de verwerkte producten. De datering van het complex is 1150-1250. Ufkes verwijst naar een opgegraven

49 Ufkes 2010.

hof in Kalteren (Drenthe) dat grote gelijkenissen vertoont met Bakel en mogelijk ook voor het innen van belasting gebruikt is.[50]

Misschien kan in Sittard van een vergelijkbare situatie sprake geweest zijn. Een hoofderf waar -onder het wakend oog van de motteheerde belasting geïnd werd, met daaromheen een aantal erven waar de verwerking van de producten plaatsvond. In dit kader kan verwezen worden naar een mogelijke metaaloven die in de Ligne op erf 7 aangetroffen is en die misschien op metaalbewerking wijst.

ERF 4

Met de locatie direct bij de ingang van de motte zal erf 4 vooral in dienst van de motteheer gestaan hebben. Een functie was mogelijk de bewaking van of de controle op de toegang tot de motte en misschien ook tot erf 3. Huis 3, dat toch al te klein leek voor een normaal huis zou dan als wachtershuis gediend kunnen hebben. Of hier echt sprake van militaire bewaking geweest is, moet echter betwijfeld worden, omdat het terrein buiten de motte ligt en bewaking eerder van binnen de motte verwacht moet worden. Controle over de toegang tot erf 3 is eveneens een plausibele functie. Er is echter geen duidelijke toegang tot erf 3 herkenbaar. Er liggen twee sporen aan de rand van de omgrachting die als brugpalen geïnterpreteerd kunnen worden (afb. 17). De locatie ligt echter vlak achter huis 3 waardoor dit misschien geen logische plek voor een veelgebruikte toegang lijkt. Het is mogelijk dat de brug over de omgrachting dichter bij de beek lag. Hier is later de buitenste stadsgracht gegraven waarbij alle oudere sporen (ook die van de beek) verdwenen zijn.

De drie waterputten op het erf hebben dezelfde datering (1175-1225) en worden bovendien verbonden door de grillige greppelachtige structuren. Dit wijst erop dat ze tegelijkertijd in gebruik geweest zijn, waarbij er een pad tussen de waterputten is uitgesleten. Het ontstaan van een modderige omgeving rond de waterputten, waarbij de bodem snel uitslijt, is makkelijk voor te stellen bij de natte bedoening waarvan sprake geweest moet zijn. Hetzelfde fenomeen kan zich voorgedaan hebben bij de paden naar de toiletten.

De aanwezigheid van drie waterputten bij elkaar wijst op zich al op een openbaar gebruik. Er moet behoefte geweest zijn aan veel water of er moest door veel mensen tegelijkertijd water geschept kunnen worden. Dit is alleen in een openbare situatie denkbaar. Hierbij speelt mogelijk de diepte van de waterputten ook een rol. Waterput 3 en waterput 5 zijn veel dieper dan de overige waterputten die bij dit onderzoek tevoorschijn gekomen zijn. Deze diepte zal niet direct samenhangen met de grondwaterspiegel, want ook de 2 meter minder diepe waterput 4 moet tot op het grondwater gegraven zijn. Door de waterput tot diep in het grondwater in de zandige beekafzettingen te graven zal de waterput een veel grotere capaciteit gehad hebben dan de ondiepere waterputten. Dit is belangrijk als er veel water nodig is. Dit kan ook verklaren waarom de voor privégebruik bestemde waterput 1 en waterput 6 minder diep waren.

Aan het einde van de weg die vanuit noordelijke richting naar de motte en/of de hof van erf 3 leidde, is een opvangplek voor de reizigers geen overbodige luxe. Beide bestemmingen zullen niet onmiddellijk toegankelijk geweest zijn voor alle bezoekers, zodat ze buiten de poort moesten wachten. Erf 4 kan als een dergelijke ontvangstlocatie gezien worden, waar de reizigers (en hun paarden of andere trekdieren) te drinken en te eten konden krijgen, naar het toilet konden gaan, zich een beetje konden opfrissen en konden uitrusten.

In deze context kan huis 3 misschien een soort herberg geweest zijn. De vorm van de greppelachtige structuren past zich in het zuiden aan aan de vorm van het huis (afb. 17). Deze duidelijke vorm kan erop wijzen dat hier

50 Hielkema *et al.* 2007.

een omheining gestaan heeft, die de tuin van het huis afscheidde van het sanitaire complex.

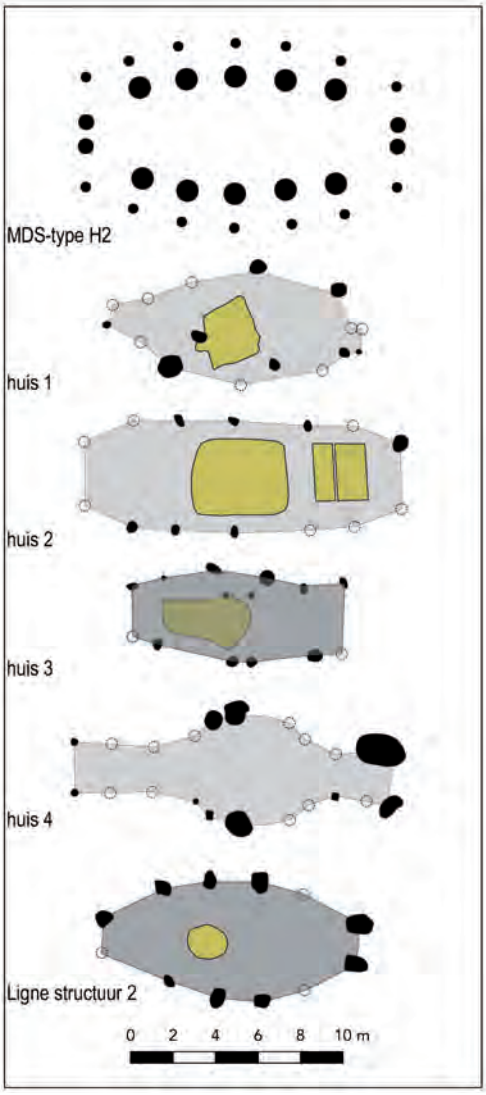

Afb. 29: Overzicht van de besproken huisplattegronden. De bovenste plattegrond geeft de ideale vorm van huistype H2 van de Maas-Demer-Schelde-typologie weer. De plattegronden daaronder zijn bij de opgravingen in Sittard aangetroffen. toevoegen: De open cirkels zijn gereconstrueerde palen, die bij de opgraving niet aangetroffen zijn.

Misschien is nog vermeldenswaard dat de gebruiksperiode van dit erf overeenkomt met die van de tweede voorburchtgracht. Mogelijk is er een causaal verband tussen het vergroten van de voorburcht en het aanleggen van het waterputcomplex.

HUISPLATTEGRONDEN

Huisplattegronden spelen in de archeologie een grote rol in de interpretatie en datering van nederzettingen. Ze zeggen iets over de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis van huizen, over gebruiksfuncties en over de sociale aspecten van wonen en werken.

Archeologe Antoinette Huijbers heeft voor een overzichtswerk dat in 2014 gepubliceerd is, 135 vindplaatsen geteld in het Maas-Demer-Schelde-gebied (MDS-gebied) met huisplattegronden[51] uit de Volle Middeleeuwen.[52] Doordat archeologisch onderzoek sinds het begin van deze eeuw vaak verplicht is bij bouwprojecten, vindt er steeds meer onderzoek plaats en worden steeds vaker plattegronden opgegraven. In Zuid-Limburg gaat het echter om slechts enkele vindplaatsen. De bestaande huistypologieën zijn vooral gebaseerd op onderzoek in het Brabantse zandgebied. Door het geringe aantal Zuid-Limburgse plattegronden is er weinig bekend over lokale varianten. Voor een vergelijking kunnen eigenlijk alleen de nabije vindplaatsen Ligne en Haagsittard gebruikt worden, waarbij de Ligne eigenlijk dezelfde nederzetting betreft als die in de noordelijke schootsvelden en dus niet als vergelijkingsmateriaal gebruikt kan worden.

NOORDELIJKE SCHOOTSVELDEN

Helaas waren de opgegraven huisplattegronden niet compleet, zodat deze met een mate van onzekerheid gereconstrueerd moesten worden. Het lijkt echter wel mogelijk om alle platte-

51 Huisplattegrond is een ingeburgerde term binnen de archeologie. Gebouwplattegrond is echter correcter, omdat lang niet alle gebouwen ook als huis gebruikt zijn.

52 Huijbers 2014.

gronden te scharen onder type H2 van de MDS-typologie (afb. 29). Kenmerkend voor dit type zijn de gebogen gebintpaarrijen en de gebogen wand. Er kan sprake zijn van 2 tot 9 gebintparen. Bij huis 2 op erf 3 gaat het om een huis met vijf gebintparen en met twee dichter op elkaar staande sluitpalen aan beide korte einden van het huis. Bij huis 4 (erf 5) lijkt het om zes dicht op elkaar staande gebintparen te gaan met ver hiervan staande sluitpalen. Er lijkt sprake te zijn van een portaal aan beide korte kanten, met drie paren sluitpalen. Omdat een groot aantal palen ontbreekt, moet de exacte vorm van het huis echter onzeker blijven. Bij huis 1 (erf 1) kan het aantal gebintparen vanwege de vele ontbrekende palen niet vastgesteld worden, maar het zullen er zeker vier of meer geweest zijn. Er is wel sprake van reguliere sluitpalen. Bij huis 3 (erf 4) is sprake van vier gebintparen, waarbij de sluitpalen wijd gesteld zijn en niet dicht bij elkaar staan zoals gebruikelijk. Dit laatste zal liggen aan het geringe formaat van het gebouw, dat geen normaal huis geweest zal zijn. Het gaat desalniettemin om een bootvormige plattegrond, zoals bij alle huizen. Mogelijk heeft het huis ook een ingang in de lange zuidelijke wand gehad tussen twee dicht bij elkaar staande palen. Dit zou op zich al kunnen betekenen dat het niet om een woonhuis gaat, omdat die volgens Huijbers nooit de ingang in het midden van de lange wand hadden.[53] Huizen 1, 2 en 3 hebben één of meerdere kelders binnen het huis.

Een standaardhuis van het MDS-type H2 wordt over het algemeen gezien als een woonstalhuis. Bij huis 2 en huis 3 zal het niet om reguliere huizen gaan, zodat hier vrijwel uitgesloten kan worden dat er vee binnen het gebouw gestald was. Gezien het kleine woongedeelte en de lange portalen lijkt ook bij huis 4 geen sprake te zijn van een stal binnen het gebouw.

Afb. 30: Reconstructie van de middeleeuwse nederzetting Haagsittard (naar Stoepker 2016). Opvallend is dat hier sprake is van het elfde-eeuwse huistype H1 (groen), dat rechte wanden heeft. Deze huizen worden in de twaalfde en dertiende eeuw opgevolgd door huistype H4 (blauw), dat een volledig rechthoekige vorm heeft. Het bootvormige huistype H2 komt hier niet voor.

DE LIGNE

In de Ligne zijn twee huisplattegronden herkend.[54] Structuur 1 (erf 7) is een schuur die bestaat uit twee rechte rijen staanders. Nabij deze schuur is een mogelijke metaaloven gevonden. Dit wijst misschien op een ambachtelijke functie van dit (deel van het) erf. Structuur 2 (erf 6)

53 Huijbers 2014, 388.

54 Ruijters *et al.* 2015. De in deze alinea gebruikte structuurnummering is uit deze publicatie afkomstig.

is een normale huisplattegrond die geïnterpreteerd is als een huis van het MDS-type H1, dat bestaat uit rechte rijen staanders met aan de korte kanten twee kort bij elkaar staande sluitpalen. Het feit dat de staanderrijen niet echt recht zijn, de afstand tot de sluitpalen in het noorden groter is dan in het zuiden en het feit dat de gebruikelijke datering van het type H1 (tot 1100) schuurt met de datering van het verzamelde aardewerk, roept twijfel op over de toewijzing aan dit type. Het is mogelijk dat er tussen de gebintparen en de noordelijke sluitpalen nog een vierde gebintpaar geweest is, dat in het veld niet opgemerkt is. Dit zou leiden tot een keurige standaard-plattegrond van het type H2 met vier gebintparen (afb. 29) en een met het vondstmateriaal overeenkomende datering (1150-1250). Het huis bevat een kleine kelderkuil.

HAAGSITTARD

In Haagsittard is een groot deel van een nederzetting opgegraven die in de elfde en twaalfde eeuw tenminste uit zeven erven bestaan heeft (afb. 30).[55] De erfgrenzen waren meestal herkenbaar aan de perceelsgreppels die na het einde van de nederzetting in de veertiende eeuw gegraven zijn. In de zevende eeuw was er ook al sprake van bewoning. Opvallend is dat die erven in de elfde eeuw onbebouwd gebleven zijn (erf D en erf E). De volmiddeleeuwse bewoning begint aan het einde van de elfde eeuw. De nederzetting is volgens archeoloog Henk Stoepker waarschijnlijk in zijn geheel in één keer gesticht.[56] Met een datering aan het einde van de elfde eeuw is deze nederzetting ouder dan de opgegraven erven in Sittard en mogelijk ongeveer even oud als de motte.

In Haagsittard gaat het steeds om bootvormige huizen van het MDS-type H1 met twee tot vijf gebintparen. Op enkele erven zijn deze huizen in de late twaalfde of dertiende eeuw vervangen door rechthoekige huizen (MDS-type H4). Bij een aantal huizen is sprake van een kelderkuil. Ook zijn er hutkommen aangetroffen.

De huisplattegronden die in de Volle Middeleeuwen rond de motte van Sittard gebruikt zijn, sluiten weliswaar aan op het huistype dat vooral uit Noord-Brabant bekend is, maar vertonen meestal duidelijke afwijkingen. In het nabije Haagsittard zijn in dezelfde periode echter andere huistypen gebruikt. Er is meer (veld-)onderzoek nodig om een beeld te kunnen vormen van de ontwikkeling van de huizenbouw in Zuid-Limburg. Wel is duidelijk dat de indeling van een erf met een huis, een waterput, spiekers en eventueel een hutkom overeenkomt met de situatie in Noord-Brabant.

CONCLUSIE

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat verspreid rond de (veronderstelde) motte van Sittard vele erven bestaan hebben, waar mensen een boerenleven leidden in een woonstalhuis. Een compleet beeld van de bewoningsgeschiedenis kan niet gegeven worden omdat daarvoor veel te weinig opgegraven is, maar het lijkt erop dat een (handels-?) route die tenminste vanaf de negende eeuw in gebruik was en bij Sittard een brug over de Geleenbeek kende, de kiem voor de bewoning van dit gebied gevormd heeft. In de nabijheid van deze brug is waarschijnlijk aan het einde van de 11e eeuw een motte met voorburcht gebouwd door een lokale heer. Om de motte heen ontstond bewoning die zich aanvankelijk concentreerde ten zuiden van de Geleenbeek. Deze breidde zich vervolgens vanaf het tweede kwart van de twaalfde eeuw uit naar de zone ten noorden daarvan. Twee erven die alleen door de Geleenbeek gescheiden zijn van het mottecomplex hebben

55 Stoepker 2016. Deze publicatie betreft een kort overzicht van de resultaten. Dit onderzoek is nog niet volledig uitgewerkt, zodat de beschikbare informatie niet compleet is.

56 Stoepker 2016, 63.

waarschijnlijk een bijzondere functie in dienst van de motteheer vervuld. Het zou kunnen gaan om een erf waar de belastingen in natura in ontvangst genomen en verwerkt werden, of op een andere manier goederen van de motteheer beheerd of verwerkt werden. Het andere erf heeft vermoedelijk een opvangfunctie vervuld voor reizigers die naar het mottecomplex kwamen of die de belasting in nature kwamen afdragen.

In de loop van de twaalfde eeuw kwamen er steeds meer erven bij, terwijl een enkel erf weer verlaten werd.[57] De groei zette zich voort tot in de eerste helft van de dertiende eeuw. Tussen 1225 en 1250 worden echter vrijwel alle erven verlaten. Dit moet een gemeenschappelijke oorzaak gehad hebben. De meest logische reden is de omwalling die de heer van Sittard (Walram I) om zijn mottecomplex heen liet aanleggen. Zijn zoon Walram II verleende Sittard vervolgens stadsrechten. Hierdoor werd de stad een (relatief) veilige plek binnen een wereld waarin vele machthebbers probeerden hun territorium door middel van geweld uit te breiden. Walram I liet zich daarbij zeker niet onbetuigd, zodat Sittard ook het risico liep op tegenacties. Om deze reden zal hij besloten hebben om een grotere beveiligde plek te creëren, waarbij hij enerzijds de burgers meer veiligheid bood, maar anderzijds ook gebruik van deze burgers kon maken bij de broodnodige verdediging van zijn woonplaats. Het lijkt er dus op dat de bewoners van de erven rondom de motte tussen 1225 en 1250 naar de nieuwe, omwalde stad verhuisd zijn.

De omwalling die rond 1235 aangelegd moet zijn, is het eerste vestingwerk dat Sittard tegen vijandige aanvallen moest verdedigen. Daarna volgden vele andere vestingwerken die de verdediging van Sittard moesten blijven waarborgen. De opgravingen in de noordelijke en oostelijke schootsvelden en op een aantal andere plekken in en rond de oude kern van Sittard hebben veel informatie over de vestingwerken opgeleverd. In combinatie met informatie uit historische bronnen is een ontwikkelingsgeschiedenis opgesteld van de eerste omwalling tot aan het einde van de functie als vestingstad in 1678. Deze geeft een heel nieuw beeld van de vestingwerken en hun ontwikkeling. Hier zal in het komende jaarboek een artikel over verschijnen.

LITERATUURLIJST

Aarts, M., 'Een blik op de ontwikkeling van middeleeuws Sittard', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 147 (2011) 264-268.

Arts, N., A. Huijbers, K. Leenders, J. Schotten, H. Stoepker, F. Theuws en A. Verhoeven, 'De middeleeuwen en vroegmoderne tijd in Zuid-Nederland', in: *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie* (2007) versie 1.0, hoofdstuk 22.

Bergsma, G.M.A. en W.S. van de Graaf, *Archeologische begeleiding aan de Oude Markt te Sittard*, Archeodienst rapport 345 (Zevenaar 2014).

Bijsterveld, A.J., 'Machts- en territoriumvorming: van Karolingische kernregio tot territoriale lappendeken, 900-1200', in: E. van Royen (red), *Limburg. Een geschiedenis tot 1500* (2015) 222-223, 237.

Corsten, S, Die Herren von Sittard bis 1400, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput* 1 (Sittard 1993) 75-96.

Flach, D., Herrschaftliche Gliederungen im Sittarder Raum, in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput 1* (Sittard 1993) 50-56.

Graaf, W.S. van de, *Archeologisch onderzoek in de noordelijke schootsvelden van Sittard*, Archeodienst rapport 935 (Nijmegen 2021, conceptversie).

Hielkema, J.B., A. Ufkes en M.J.M. de Wit, *De middeleeuwse hof Calthorne teruggevonden. Een archeologische opgraving op de Kalterbroeken te Diever, gemeente Westerveld (Dr.)*, ARC-publicatie 120 (Groningen 2007).

Huijbers, A, 'Huisplattegronden van agrarische nederzettingen uit de Volle Middeleeuwen in het MaasDemerScheldegebied', in: A.G. Lange e.a. (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 367420.

Janssen, M.J., *Medieval pottery production in South*

57 In januari 2026 zijn ten zuidwesten van de stadsomwalling en in het zuidoosten binnen de stadsomwalling resten van twee nog onbekende, volmiddeleeuwse erven ontdekt. De opgravingsresultaten zijn nog niet gepubliceerd.

Limburg. A renewed perspective on the high medieval ceramics chronology and the pottery production sites at Brunssum, Schinveld, Waubach, Nieuwenhagen and surrounding villages, Nederlandse Oudheden 22 (Amersfoort 2025).

Luyn, P.B.N. van, *Stadt Sittardt: een grensoverschrijdend verleden* (Sittard 1993).

Mark, R. van de, *Sittard-Engelenhof. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven*, BAAC-rapport A-09.170 ('s-Hertogenbosch 2011).

Mark, R. van der, *"Naast de motte". Een opgraving van prehistorische en middeleeuwse bewoningssporen in het centrum van Sittard (Het Domein)*, BAAC-rapport A-09.0142 ('s-Hertogenbosch 2012).

Offermans, R.J.E., 'Balsittard: veld of nederzettingsnaam?', in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold* 36 (2015) 136-140.

Oude-de Wolf, R. de en H. Vrielink, *Status/Comfort. Kacheltegels in Deventer en Zwolle* (Zwolle 2012).

Roebroek, A.M.L., 'Oudheidkundig bodemonderzoek in de gemeente Sittard, 3', in: *Historisch jaarboek voor het land van Zwentibold* III (1982) 137-148.

Ruijters, M.H.P.M., G.R. Ellenkamp en G. Tichelman, *De beek die geeft en de beek die neemt -plangebied Ligne, gemeente Sittard-Geleen; archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding protocol opgraving*, RAAP-rapport 2989 (Weesp 2015).

Schulpen, P., *De vestingwerken van Sittard in historische bronnen*, Monografieën uit het Land van Sittard 25 (Sittard 2021).

Spitzers, T., 'Een bijzonder stuk vaatwerk', in: Graaf, W.S. van de, *Archeologisch onderzoek in de noordelijke schootsvelden van Sittard*, Archeodienst rapport 935 (Nijmegen 2021, conceptversie) 444-448.

Stoepker, H., 'Het tinnen kandelaartje van Haagsittard. Een eliteobject als rituele depositie in een landelijke nederzetting', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 152 (2016) 51-84.

Theuws, F., 'Cultus, bezit en macht in de Vroege Middeleeuwen', in: E. van Royen (red), *Limburg. Een geschiedenis tot 1500* (2015) 177-178.

Theuws, F., A. Verhoeven en H.H. van Regteren Altena, 'Medieval settlement at Dommelen, Part II: The streamvalley settlement', in: *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 1988 (Amersfoort 1990).

Thissen, B., 'Het oudste stadsrechtprivilege van Sittard', in: P.L. Nève (ed.), *Sittard. Uit bronnen geput* 1 (Sittard 1993) 97-154.

Tol, A. en M. Schabbink, *Opgravingen op vindplaatsen uit de Bronstijd, IJzertijd, Romeinse tijd en Volle-Middeleeuwen op het Hoogveld te Sittard. Campagne 1999*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 14 (Amsterdam 2004).

Ufkes, A., *'De Hof', een bezit van klooster Echternach. Een archeologische opgraving van sporen uit de IJzertijd en de Volle-Middeleeuwen op het plangebied 'Neerakker' te Bakel, gemeente Gemert-Bakel (N.-Br.)*, ARC-publicaties 204 (Groningen 2010).

Verhart, L, G. Creemers, R. Dreesen en E. Goemaere, 'Een donderbijl tussen de panlatten: een hamerbijl van het Muntendam-type I met een bijzonder verhaal (Soerendonk, gemeente Cranendonck, prov. Noord-Brabant, Nederland)', in: *Lunula. Archaeologia protohistorica., XXIX* (2021), 7-11.

Weiß-König, S. en M.E.N. Aarts, 'Bewoning in het dal van de Geleenbeek', in: *Westerheem*, jaargang 61, (2012a) 165-175.

Weiß-König, S. en M.E.N. Aarts, 'Landschap en bewoningsgeschiedenis rondom de stadskern van Sittard, Plangebieden Zitterd Revisited en Het Domein', in: *Historisch jaarboek voor het land van Zwentibold* 33 (2012b), 147-161.

Witte, N., *Sittard Plakstraat 18-22. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven,* BAAC rapport A-10.0434 ('s-Hertogenbosch 2011).

ABSTRACT

The pre-urban development of Sittard based on archaeological research

Based on excavations in the 'noordelijke schootsvelden' and several other digs in and around the old town centre, part of Sittard's pre-urban development can be reconstructed. The Geleenbeek, which now flows west of the old centre, ran straight through the later town during the High Middle Ages. There, the stream formed part of the moat surrounding the motte (a mound with a fortified house on top). The motte was probably founded at the end of the eleventh century. It included an outer bailey that housed its economic buildings. This outer bailey gradually expanded, as can be deduced from the three phases of its moat system, which became slightly larger each time.

Over time, many inhabited plots ('erven') were established around the motte—first to the south of the Geleenbeek and later also to the north. Most of these plots were likely occupied by people who led an agricultural life. They lived in byre-houses and had on their plots a well, one or several granaries on stilts, and sometimes a barn or a sunken-floored hut. Two plots probably served special functions on behalf of the lord of the motte: one plot may have been used to receive and process taxes paid in kind, and another likely functioned as an accommodation site for travellers visiting the motte complex. The occupation of these plots ended abruptly between 1225 and 1250, when Sittard's first town enclosure was constructed.

‘Het vreeselijke euvel der hooge zuigelingen-sterfte’: naar een preventieve zuigelingenzorg in Maastricht 1900-1940[1]

Lucie Bastiaens

INLEIDING

Ongeveer anderhalve eeuw geleden bestond 'gezondheidszorg' in Nederland vrijwel uitsluitend uit (verpleegkundige) zorg voor zieken en stervenden. Maar in de loop van de negentiende eeuw ontstonden ook de eerste initiatieven om landelijke regelingen en voorzieningen voor de publieke gezondheidszorg tot stand te brengen. De industrialisatie en daarmee samenhangende trek naar de steden leidden tot armoede en ongezonde leef- en werkomstandigheden. Deze ontwikkelingen gaven een impuls aan de totstandkoming van nieuwe vormen van volksgezondheidszorg, vooral gericht op het elimineren van ziekmakende omgevingsfactoren, zoals huisvuil, fabrieksafval en fecaliën.[2] Met de aanleg van riolering en andere sanitaire voorzieningen hoopte men de hygiënische omstandigheden waarin mensen leefden, en daarmee de volksgezondheid, te verbeteren.

Na 1900 verschoof de aandacht geleidelijk van het bestrijden van ziekmakende omgevingsfactoren met uitsluitend sanitaire maatregelen naar het veranderen van wat men beschouwde als 'ongezonde gewoonten' van burgers. Hierdoor konden ziekte en sterfte verder worden voorkómen en de volksgezondheid nog meer worden bevorderd. Deze verschuiving werd in belangrijke mate gemotiveerd door zorgen over de toekomst van het land. Een zowel fysiek als mentaal gezonde en sterke bevolking gold als voorwaarde voor economische vooruitgang en maatschappelijke welvaart. Dit leidde tot nieuwe maatregelen en voorzieningen die zich richtten op het beïnvloeden van gedrag en denkbeelden van specifieke bevolkingsgroepen, vaak door direct contact in de privésfeer, bijvoorbeeld via huisbezoeken.

Nieuwe wetgeving – zoals de Gezondheidswet (1901), de Woningwet (1901) en de Armenwet (1912) – gaf de rijksoverheid de mogelijkheid om de gemeentelijke overheden te bewegen om zich actiever in te zetten om de volksgezondheid te bevorderen.[3] Tegelijkertijd bleef het particulier initiatief, van oudsher verantwoordelijk voor de (geneeskundige) armenzorg, van betekenis. Vooral het optreden van kruisverenigingen met een confessionele signatuur naast de overheid is kenmerkend voor de Nederlandse publieke gezondheidszorg na 1900. Gaandeweg ontstond er een systeem waarin lokale, provinciale en landelijke overheden bijdroegen aan de financiering van talloze particuliere initiatieven. In dit systeem van 'subsidies onder voorwaarden' konden overheden in zekere mate controle en sturing uitoefenen op de particuliere organisaties.[4] Daarmee voltrokken zich na 1900 op lokaal en regionaal niveau belangrijke veranderingen, zowel bij overheden als bij particuliere initiatieven. Dat leidde tot aanzienlijke lokale en regionale verschillen in de ontwikkeling van de publieke gezondheidszorg. Onderzoek binnen een specifieke lokale context, in dit artikel de stad Maastricht, geeft dan ook inzicht in de manier waarop die context van invloed is geweest op de ontwikkeling van de publieke gezondheidszorg.

In dit artikel staat de ontwikkeling van een van de belangrijkste speerpunten van de publieke

1 Tracé, Archief RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, afdeling Maastricht (verder Archief Groene Kruis Maastricht), EAN_0930, inv.nr. 1: Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslag 1913,* 12. Dit artikel is gebaseerd op een deel van mijn proefschrift: L.G.C.E. Bastiaens, *Lokale context als kompas: publieke gezondheidszorg in Maastricht 1900-1940* (Proefschrift Maastricht University 2025).

2 S. Bergenheim e.a., 'Conceptualising public health. An introduction', in: J. Kananen, S. Bergenheim, M. Wessel (eds.), *Conceptualising Public Health. Historical and Contemporary Struggles over Key Concepts* (Abingdon 2018) 2-3.

3 Overigens waren een aantal grote steden al bezig met verbeteringen op het terrein van de volksgezondheid wat 'doet vermoeden dat het Rijk een situatie bevestigde zoals die althans in de grote steden al bestond', aldus Kerkhoff in: A.H.M. Kerkhoff, *Honderd jaar gemeentelijke geneeskundige en gezondheidsdiensten* (Bussum 1994) 19-20.

4 M. Strik en N. Knols, 'Public health, private concern', *European Journal of Public Health* 6 (1996) 81-86.

gezondheidszorg in de eerste helft van de twintigste eeuw in de stad Maastricht centraal: de zuigelingenzorg. Deze werd aanvankelijk opgezet onder de noemer 'zuigelingensterftebestrijding' en in de loop van de twintigste eeuw verbreed tot 'sociale kinderhygiëne' toen ook andere leeftijdsgroepen onder de aandacht kwamen. Ik richt me in dit artikel alleen op de zuigelingen: kinderen van nul tot één jaar, waarbij ik wegens de omvang van dit artikel slechts zijdelings inga op de zorg voor pasgeborenen en kraamvrouwen. Hoe ontwikkelde de zuigelingenzorg zich in Maastricht tussen circa 1900 en 1940, en welke lokale actoren, omstandigheden en interacties speelden daarbij een rol? Allereerst zal ik ingaan op de aandacht die al vóór 1900 ontstond voor de zuigeling en de (lokale) context waarin dat gebeurde. Daarna zet ik uiteen welke nieuwe zuigelingenzorgvoorzieningen er na 1900 in Maastricht werden opgericht, wie dat deden, met welke motieven en gebaseerd op welke visie. Vervolgens zal ik dieper ingaan op de voeding voor- en het lichaamsgewicht van zuigelingen; twee onderwerpen die een centrale rol kregen in de nieuwe 'rationele' aanpak binnen de zuigelingenzorg. Als laatste ga ik in op de betekenis die deze nieuwe zuigelingenzorg had voor moeders.

AANDACHT VOOR ZUIGELINGEN IN MAASTRICHT TOT CIRCA 1900

MAASTRICHT, STAD VAN ONGEZONDE ARBEIDERS EN ARMOEDE

Maastricht ontwikkelde zich vanaf circa 1830 tot de eerste industriestad van Nederland. De oprichting van diverse fabrieken leidde tot de vorming van een omvangrijke arbeidersbevolking, die onder zware omstandigheden werkte voor een karig loon. De vroege industrialisering leidde ertoe dat Maastricht al decennia eerder dan andere steden een uitgesproken arbeidersstad werd. In 1850 behoorde 62,6 procent van de mannelijke beroepsbevolking tot de arbeidersbevolking – een percentage dat in steden als Tilburg en Amsterdam pas in 1889 werd bereikt.[5] Hun woonomstandigheden waren vaak schrijnend: hele gezinnen leefden opeengepakt in één of twee kamers in slecht onderhouden woningen. Het woningtekort was structureel. Al in 1850 woonden gemiddeld negen personen in één huis. Terwijl het inwonertal tussen 1851 en 1900 steeg van 23.798 naar 34.305, nam het aantal woningen juist af doordat straten werden verbreed en er fabrieken en infrastructurele werken bij kwamen.[6] Ook de stadsomwalling (tot 1867 was Maastricht een vestingstad) verhinderde uitbreiding van de stad en versterkte het woningtekort.

De bevolkingsdichtheid liep dus sterk op met verkrotting tot gevolg. Huiseigenaren investeerden nauwelijks in onderhoud, waardoor woningen donker, vochtig en slecht geventileerd waren. Dit droeg onmiskenbaar bij aan de slechte gezondheidstoestand van de bewoners, die toch al veelal een zwakke lichamelijke conditie hadden.[7] Bovendien konden ziekten zich gemakkelijk verspreiden in de overbevolkte en onhygiënische arbeiderswijken. Hoewel fabrieksarbeiders elders in Nederland evenmin een gezond bestaan kenden, lijkt de mate van verpaupering in Maastricht ernstiger te zijn geweest door de zich al decennialang voortslepende ongezonde en armoedige leef- en werk-

5 J. Giele, *Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887: Heruitgave van de 'Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen'. Deel 1: Amsterdam* (Nijmegen 1981) XX; *Ibidem*, (deel 2: Maastricht) XXI; *Ibidem*, (deel 3: Tilburg) IV.

6 P. Arnold, *Woningstichting Sint Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht.* Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 3 (Maastricht 2002) 19.

7 J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850- 1940* (Assen 1980) 161-163.

omstandigheden.[8] Dit eiste een hoge tol: in 1886 maakte bijna de helft van de Maastrichtse arbeidersgezinnen gebruik van de geneeskundige armenzorg, tegenover slechts 16 procent in Amsterdam een jaar later. De beroerde arbeidsomstandigheden in Maastricht trokken ook landelijk de aandacht toen in 1887 een zogenaamde Parlementaire Arbeidsenquête op touw werd gezet. De resultaten veroorzaakten een schokgolf in het land. Onder andere in Maastricht bleken kinderarbeid, mishandeling van arbeiders, ongezonde en gevaarlijke werkomstandigheden, ziektes, dood door uitputting, hongerlonen, zeer lange diensten en nachtdiensten (ook voor kinderen) voor velen de dagelijkse realiteit te vormen.[9] Toch waren de reacties in Maastricht op deze resultaten behoorlijk lauw; het merendeel van de welgestelde Maastrichtenaren voelde zich niet aangesproken.[10]

Armenzorg en geneeskundige zorg waren in de negentiende eeuw met elkaar vervlochten. Voor wie dat niet zelf kon betalen, vielen een bezoek aan een arts, een behandeling in het ziekenhuis en geneesmiddelen onder de armenzorg. Maastricht had, zoals wel meer grotere steden in Nederland, relatief veel arme inwoners. Circa de helft, soms zelfs meer, bestond uit on- en minvermogende burgers.[11] De zorg voor deze armen en de aanpak van sociale misstanden werden gezien als een taak van de liefdadige instellingen onder de hoede van de beter gesitueerden en de kerken in de stad. Dat was ook zo bepaald in de Armenwet van 1854. Alleen wanneer de mogelijkheden tot hulpverlening van deze organisaties tekortschoten, moest de gemeentelijke overheid bijspringen.[12] In Maastricht was het Burgerlijk Armbestuur verantwoordelijk voor deze gemeentelijke armenzorg. In de praktijk speelde het Burgerlijk Armbestuur een belangrijke rol, aangezien zoveel Maastrichtenaren waren aangewezen op de armenzorg dat de kerkelijke en particuliere armenzorg structureel tekortschoot.[13]

Onvermogende kraamvrouwen en hun zuigelingen

Maastricht kende in de negentiende eeuw verschillende liefdadige instellingen die de ergste noden van de armen enigszins moesten verlichten. Voor behoeftige zuigelingen, kraamvrouwen en moeders bestonden er meerdere initiatieven, zij waren een 'populaire' doelgroep onder de gegoede burgers. Zo werkten dames van verschillende confessionele achtergronden met elkaar samen in de in 1810 opgerichte Maastrichtse Société Maternelle, later Het Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid genoemd. Zij boden materiële en financiële ondersteuning aan onvermogende kraamvrouwen. Daarnaast initieerden in 1830 een aantal protestantse dames de oprichting van Dorkas, een vereniging met hetzelfde doel die ook materiële ondersteuning bood. Zij richtten zich in eerste instantie op alle gezindten maar beperkten zich al snel tot protestanten. Tevens zou er in de negentiende eeuw een vereniging

8 Giele, *Een kwaad leven* (deel 2: Maastricht) XXI; J.F.R. Philips, 'Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 34 (1989) 17-42, aldaar 24; P. Ubachs en I. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005) 14.

9 Giele, *Een kwaad leven* (deel 1: Amsterdam) XXIII; *Ibidem,* (deel 2: Maastricht) XII en XXIII.

10 J. Laugs, *Alles voor de stad. Hubert Pijls (1819-1903) Burgemeester van Maastricht* (Heerlen 2019) 311-313; J. Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983) 57-59.

11 Arnold, *Woningstichting Sint Servatius,* 12.

12 L.F. van Loo, *'Den arme gegeven…' Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1987 2de druk) 34.

13 B.P.A. Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur: Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996.* Deel I en II. Vierkant Maastricht 26 en 27 (Maastricht 1997) 37.

Afb. 1 Dames van de Société de Charité, omstreeks 1915. HCL, online beeldbank, Fotocollectie Gemeentearchief Maastricht, nr. 22681.

voor behoeftige Israëlitische kraamvrouwen hebben bestaan.[14]

De in 1840 opgerichte Société de Charité des Dames de Maestricht, die nog tot 1940 bleef bestaan, droeg een (ultramontaans-)katholiek signatuur en richtte zich op katholieke behoeftige moeders en zuigelingen. Deze vereniging was opgericht door een aantal welgestelde katholieke vriendinnen die onder de indruk waren van de grote armoede in de stad maar hoogstwaarschijnlijk ook waren gedreven door de drang een overschot aan vrije tijd in te vullen. Ze maakten kleding (later besteedden ze dit uit aan thuisnaaisters), stelden luiermanden samen en doneerden deze en andere benodigdheden aan behoeftige (aanstaande) moeders. Tijdens huisbezoeken gingen damesleden bij verschillende gezinnen langs, waarbij ze zich een beeld probeerden te vormen van de behoeften van de armen. Na intern overleg deelden ze bij het volgende huisbezoek de tegoedbonnen uit, die het gezin bij de plaatselijke middenstand kon inleveren voor bijvoorbeeld brood, kolen of kleding. In het geval van de luiermanden noteerden de huisbezoeksters welke vrouwen op deze manden aanspraak wilden maken en alle vrouwen die geregistreerd waren kregen een tegoedbon die na de geboorte kon worden ingeleverd voor de luiermand.[15]

14 *Ibidem*, 228 en 230; P. Ubachs, 'Kraamzorg in Maastricht en Nedermaas. De Société Maternelle (1810-1815). Het Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid (1829-1845)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans Le Limbourg* 133 (1997), 191-214, aldaar 207 en 213; I. Evers, ''Om het hart van den arme'. De liefdewerken van de Société de Charité des Dames de Maestricht, 1840-1940', in: H. Vossen (ed.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Venlo 1990) 17-43, aldaar 20 en 25.

15 Gales e.a., *Het Burgerlijk Armbestuur*, 234-238; Evers, 'Om het hart van den arme', 17-20, 23-26, 28, 34 en 36-37.

NIEUWE OPVATTINGEN OVER VOLKSGEZONDHEID EN HET KIND

Langzaamaan ontstonden er in de negentiende eeuw in Nederland nieuwe opvattingen over volksgezondheid en armoede. In politieke kringen groeide de bezorgdheid over de slechte leefomstandigheden, de lage lonen, de telkens terugkerende werkloosheid, de kinderarbeid, de gevaarlijke werkomstandigheden en de lange werkdagen van arbeiders. De laatste decennia van de negentiende eeuw stonden in het teken van deze 'sociale kwestie', mede als gevolg van stakingen en parlementaire enquêtes. Nieuwe politieke groeperingen, zoals confessionele en sociaaldemocratische partijen, gingen luidruchtig hun aandeel eisen in het realiseren van sociale rechtvaardigheid. Vanaf de jaren negentig groeide onder de jong-liberalen de politieke steun voor sociale wetgeving en een uitbreiding van het kiesrecht, terwijl op gemeentelijk niveau tal van collectieve nutsvoorzieningen, zoals waterleiding, gas- en elektriciteitsbedrijven en gemeentelijk vervoer, tot stand kwamen.[16]

Geïnspireerd op ontwikkelingen in andere West-Europese landen zoals Groot-Brittannië en Frankrijk, ontstond ook in Nederland in de negentiende eeuw een beweging met als doel de openbare hygiëne en de gezondheidszorg ingrijpend te hervormen. Deze zogeheten hygiënisten waren voornamelijk jonge medici, maar ook ingenieurs, ambtenaren en politici die zich in deze tijd van industrialisatie en urbanisatie zorgen maakten over de slechte leef- en werkomstandigheden van arbeiders. Hun uitgangspunt was dat iedere burger, ongeacht afkomst, vanaf de geboorte gelijke kansen op gezondheid moest hebben. Alleen een verbetering van de openbare hygiëne zou wezenlijk kunnen bijdragen aan de bestrijding van de vele heersende volksziekten en hoge sterfte onder vooral het arme deel van de bevolking.[17]

Om aan te tonen dat de gezondheidstoestand, volksziekten en sterfte samenhingen met de levensomstandigheden, maakten de hygiënisten gebruik van statistisch onderzoek. Door gegevens over ziekten, sterfte, leeftijd en de leefomgeving te verzamelen en aan elkaar te verbinden, werd duidelijk dat epidemieën samenhingen met factoren als huisvesting en drinkwaterkwaliteit. Gezondheid, ziekte en sterfte bleken geen individueel, maar een maatschappelijk probleem dat collectieve voorzieningen vereiste. Daarmee boette de opvatting dat arbeiders door eigen tekortkomingen – gebrek aan moraliteit en beschaafdheid – slachtoffer werden van volksziekten aan kracht in. Het overheidsbeleid diende zich te richten op verbetering van de stedelijke leefomstandigheden, bijvoorbeeld door de aanleg en het collectief beheer van goede waterleiding en riolering.[18]

Op basis van hun statistische onderzoeken concludeerden hygiënisten dat de sterfte van zuigelingen een substantieel aandeel had in de totale mortaliteit. Ook stelden zij dat hun analyses inzichtelijk maakten dat ongezonde leefomstandigheden (bijvoorbeeld in bepaalde armere buurten) en de voeding die zuigelingen kregen van invloed waren op de hoogte van de zuigelingensterfte. Uit latere onderzoeken blijkt dat de zuigelingensterfte in de negentiende eeuw minder sociaal gedifferentieerd is geweest dan destijds werd vermoed. Naarmate steeds beter leeftijdsspecifieke sterftecijfers werden gepresenteerd, kwam het thema zuige-

16 Van Loo, '*Den arme gegeven…*', 59-60 en 74-75; Ubachs en Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht,* 488-489 (sociale kwestie).

17 E.S. Houwaart, *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1993) 17, 19-20, 230, 297-299 en 310-312.

18 *Ibidem*, 17, 176-177, 300, 302-303 en 316.

lingensterfte ook steeds vaker aan de orde in publicaties van medici en politici.[19]

Ook maatschappij-breed werd het opgroeiende kind en diens veiligheid, gezondheid en welzijn na 1850 belangrijker. De sociale en politieke bemoeienis hiermee nam toe omdat het kind niet langer primair werd gezien als jonge arbeidskracht, maar als toekomstige burger die recht had op zorg en begeleiding. Ook moest het kind in staat gesteld worden zijn talenten te ontwikkelen om te kunnen bijdragen aan het welzijn van de natie. In de context van de zojuist genoemde 'sociale kwestie' bezonnen samenleving en politiek zich over te nemen maatregelen. In dat kader stond ook de regulering van kinderarbeid.[20]

Nieuwe opvattingen in Maastricht

Ook in Maastricht traden er burgers op de voorgrond die de openbare hygiëne in de stad wilden verbeteren. Zo werd ter advisering van het gemeentebestuur in 1873 de Plaatselijke Gezondheidscommissie opgericht.[21] Deze boekte echter weinig succes omdat het gemeentebestuur nauwelijks meewerkte. Dat kwam door een gebrek aan begrip van en actuele kennis over de volksgezondheid en de openbare hygiëne, de liberale overtuiging dat een gemeente zich zo min mogelijk moest inlaten met economische ontwikkelingen en maatschappelijke kwesties in de stad, en een krappe financiële kas sinds de Gemeentewet van 1851. Toch was deze terughoudendheid vergelijkbaar met andere steden. Ook liep Maastricht wat betreft sanitaire hervormingen in de pas met de rest van Nederland. De gemeente nam verschillende sanitaire maatregelen om de openbare hygiëne en volksgezondheid te verbeteren, zoals de aanleg van waterleiding en een riolennet.[22]

In 1881 werd in Maastricht de Vereeniging ter Bevordering der Volksgezondheid opgericht, met leden uit uiteenlopende maatschappelijke kringen, waaronder artsen, apothekers, industriëlen en bestuurders. Deze vereniging werd voorgezeten door arts en hygiënist F.E. Fouquet. Overeenkomstig met de visie van de hygiënisten en evenals soortgelijke verenigingen elders in het land, organiseerden zij onderzoek naar de hoge sterfte en naar gezondheidsproblemen om inzicht geven in de gezondheidstoestand van Maastricht en deze te vergelijken met die van andere steden. Zo wilde men tot maatregelen tot verbetering van de volksgezondheid komen. De vereniging onderzocht de hoge sterftecijfers en publiceerde vanaf 1882 systematische statistieken. Op basis van veertig jaar gegevens luidde de conclusie dat de gezondheidstoestand in Maastricht ongunstiger was dan in andere grote steden. Klimaat en ligging konden dit niet verklaren; vooral de sterfte in de eerste levensjaren viel op.[23]

Hoewel de Plaatselijke Gezondheidscommissie de gemeente slechts kon adviseren en de Vereeniging al helemaal geen zeggenschap had in het gemeentelijk bestuur, droegen zij wel allebei bij aan het zichtbaar maken van problemen op het terrein van de openbare hygiëne en volksgezondheid. Zij introduceerden een wetenschappelijke blik en speelden tevens een belangrijke rol in het creëren van een groter bewustzijn bij bestuurders over mogelijkheden

19 *Ibidem*, 178-180 en 196-200; M. Murkens, *Unequal pathways to the grave? Time lags and inequalities in the Dutch health transition, the case of Maastricht, 1864-1955* (Proefschrift Maastricht University 2023) 75-80.

20 I. de Haan, 'Vigorous, Pure and Vulnerable: child health and citizenship in the Netherlands since the end of the nineteenth century', in: H. Marland en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Cultures of child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam/New York 2003) 31-60, aldaar 32 en 37-40; H. Marland en M. Gijswijt-Hofstra, 'Introduction: Cultures of child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century', in: *Idem*, 7-30, aldaar 7.

21 W. Knipschild, *De Plaatselijke Gezondheidscommissie te Maastricht (1873-1902)* (Scriptie MO-B Sittard 1986) 16-19.

22 *Ibidem*, 9-13, 34 en 44.

23 Vereeniging ter bevordering der Volksgezondheid, *Verslag 1882*, 3-5, 7-10, 15, 19 en 23.

voor verbetering van de volksgezondheid.[24] Ook onder een deel van de welgestelde burgers van de stad groeide langzaam maar zeker dit bewustzijn.

De zuigeling in beeld in Maastricht

De Vereeniging ter Bevordering der Volksgezondheid publiceerde vanaf 1882 als eerste in de stad sterftestatistieken. Van meet af aan stelde de vereniging de hoge sterfte van zuigelingen en jonge kinderen aan de kaak omdat bleek dat met name in de eerste levensjaren sprake was van een hoge sterfte.[25] Voorzitter Fouquet wees als oorzaak hiervan op verkeerde en onhygiënische voeding die bij jonge kinderen leidde tot spijsverteringsstoornissen.[26] Hoewel in de jaren 1880 de belangstelling voor de ontwikkeling van hygiënische kunstvoeding groeide, propageerden de meeste artsen, onder wie Fouquet, borstvoeding als de veiligste en gezondste optie.[27] Deze nadruk vloeide niet alleen voort uit wetenschappelijke inzichten, maar ook uit de heersende opvatting dat moeders via borstvoeding hun kind zowel letterlijk als figuurlijk voedden met de juiste waarden die het kind vormden tot een goede toekomstige burger.[28]

Naast verkeerde en onhygiënische voeding wees Fouquet ook op de slechte woonomstandigheden als oorzaak van de hoge zuigelingensterfte in Maastricht.[29] In 1898 hekelde hij in de gemeenteraad de slechte staat van arbeiderswoningen en riep hij het gemeentebestuur op voor betere volkshuisvesting te zorgen.[30] Zijn pleidooi leidde echter niet tot concrete maatregelen. Zoals eerder genoemd, kampte de gemeente met krappe financiën en vonden de meeste bestuurders dat de gemeente niet verantwoordelijk was voor de bestrijding van de zuigelingensterfte.[31]

In de praktijk bleef in de negentiende eeuw de filantropische hulpverlening zoals vanuit de Société de Charité leidend – gekenmerkt door incidentele armenbedeling die voortkwam uit zowel de standenstructuur van de samenleving als uit christelijke naastenliefde en die doorgaans een charitatief en bevoogdend karakter had. Toch bracht de Vereeniging wel een andere kijk op armoede en gezondheid naar voren, die ook van invloed werd op de visie op hulp en zorg voor armlastige zuigelingen en hun moeders na 1900.

NIEUWE ZUIGELINGENZORG IN MAASTRICHT CIRCA 1900-1940

Vanaf begin twintigste eeuw kwam in heel Nederland de zuigelingensterfte steeds hoger op de publieke en politieke agenda te staan, op lokaal, provinciaal en nationaal niveau. De urgentie om de zuigelingensterfte te bestrijden werd ook in Maastricht steeds sterker gevoeld. Daarbij maakte de sporadische aanpak van de filantropie met haar focus op materiële ondersteuning plaats voor een structurele aanpak die

24 Knipschild, *De Plaatselijke Gezondheidscommissie*, 45; I.M.H Evers en P.J.H. Ubachs, *Voorkomen is beter dan genezen. 75 jaar georganiseerde gezondheidszorg te Maastricht.* Vierkant Maastricht 24 (Maastricht 1996) 16.

25 Vereeniging ter bevordering der Volksgezondheid, *Verslag 1882*, 7-8, 10, 15 en 19-23.

26 *Ibidem,* 7; *Idem, Verslag 1886*, 36.

27 A. de Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding. Voedingsleer en kindergeneeskunde in Nederland 1840-1914* (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen 1984) met name hoofdstukken 8 en 9; Vereeniging ter bevordering der Volksgezondheid, *Verslag 1886*, 10 en 41.

28 A. de Knecht-Van Eekelen, 'Zuigelingenvoeding in Nederland: over de modernisering van een traditie (1870-1920)', in: B. Henkes e.a.(eds.), Voeden en opvoeden. *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 19 (Amsterdam 1999) 24-50, aldaar 27.

29 Vereeniging ter bevordering der Volksgezondheid, *Verslag 1882*, 7.

30 Notulen 22 maart 1898, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1898*, 56-58.

31 Zie onder meer: Notulen 20 juli 1898, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1898*, 158.

was gebaseerd op medisch-wetenschappelijke inzichten. In dit deel van het artikel wordt besproken hoe dit in Maastricht vorm kreeg, wie daarbij het voortouw namen, hoe de zuigelingenzorg er in de praktijk uit kwam te zien en langzaamaan steeds meer verankerd raakte in de samenleving.

VAN SOCIALE MISSTANDEN NAAR SOCIAAL-MEDISCHE ZORG

Terwijl Nederland in de laatste decennia van de negentiende eeuw in de ban raakte van de 'sociale kwestie', bleven in Maastricht de meeste leden van de burgerij alsook de geestelijkheid passief. Dat veranderde geleidelijk onder invloed van de pauselijke encyclieken *Rerum Novarum* (1891) en *Graves de communi re* (1901) waarin paus Leo XIII een nieuwe koers voor de kerk uitzette. Zo riep hij op om middels overheidsingrijpen, de vorming van vakbonden en rechtvaardige lonen te werken aan oplossingen voor de sociale misstanden en arbeiders een volwaardige plek in de samenleving te geven. Hoewel de meeste Maastrichtse katholieken zich nauwelijks bewust waren van de nieuwe koers van hun kerk waren er belangrijke uitzonderingen.[32]

Geïnspireerd door de pauselijke encyclieken kwamen vanaf het einde van de negentiende eeuw de Maastrichtse christendemocraten, een semipolitieke beweging van katholieke origine, samen in zogenaamde ontwikkelingsclubs. Daar debatteerden ze over maatschappelijke vraagstukken en structurele oplossingen voor sociale misstanden in de stad. Terwijl de invloed van de kerk en geestelijken in allerlei geledingen van de samenleving toenam, van verenigingen en organisaties werd bijvoorbeeld verwacht dat zij een geestelijk adviseur hadden, wilden de christendemocraten juist een minder prominente rol voor hen. Ook wilden ze standsverschillen verminderen, wat in het standsbewuste Maastricht op weinig populariteit kon rekenen. Arbeiders dienden volgens de christendemocraten juist een belangrijke rol in de politiek en in de arbeidersverenigingen te krijgen, zij moesten de ruimte krijgen om initiatief te nemen en leiding te geven.[33]

Na 1900 raakten ook de rooms-katholieken meer sociaal geëngageerd. Maar zij lazen de boodschap van de paus anders: degenen die zich schaarden tot de zogenoemde Limburgse School streefden naar een maatschappij met de kerk en de katholieke elite aan de top van de hiërarchie. Zo kon gewerkt worden aan een harmonisch maatschappelijk geheel waarin saamhorigheid en solidariteit voorop stonden maar standsverschillen bleven bestaan. Verbeteringen voor de arbeidersbevolking moesten dus onder leiding van geestelijkheid en katholieke elite gerealiseerd worden. Deze katholieke stroming kende in Limburg invloedrijke vertegenwoordigers, waaronder de priester, theoloog en aalmoezenier van de arbeid H.A. Poels en de jurist en politicus Ch. Ruijs de Beerenbrouck. Mede dankzij hun inspanningen nam het aantal katholieke sociaal-maatschappelijke organisaties en verenigingen na 1900 sterk toe.[34]

Zowel de christendemocraten als de roomskatholieken namen in Maastricht na 1900 initiatieven om de zuigelingensterfte te bestrijden. Beiden voelden daartoe een sterke urgentie, gedreven door hun streven naar verbeteringen van de sociale misstanden en geconfronteerd met de hoge zuigelingensterfte in de stad. Deze schommelde eind negentiende en begin twin-

32 Philips, 'Maastricht op een keerpunt', 30-31; F. Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck, 1873-1936* (Amsterdam 2015) 52-53.

33 Ubachs en Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht,* 123 (Christen-Democratische Club), 140 (Debatingclub Leo XIII), 271 (katholiek democraten), 458 (Salus Populi), 489 (socialisme); *Idem*, *Tweeduizend jaar Maastricht,* 231 en 233; Perry, *Roomsche kinine*, 197.

34 Philips, *Gezondheidszorg in Limburg,* 263-266; Ubachs en Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht,* 416 (Poels) en 452-453 (Ruijs de Beerenbrouck).

tigste eeuw iets boven de 20 procent met in sommige jaren aanzienlijke uitschieters naar boven door epidemieën en water- en voedselgerelateerde infectieziekten. Het is ook opvallend dat de zuigelingensterfte in Maastricht (en Limburg) eind negentiende eeuw iets toenam ten opzichte van de decennia daarvoor, terwijl in de rest van Nederland juist een daling optrad.[35] Ondanks hun verschillende maatschappijopvattingen streefden de christendemocraten en de rooms-katholieken hetzelfde doel na: een actieve, directe, doeltreffende en structurele zuigelingensterftebestrijding. Hun aanpak was sociaal-medisch van aard, oftewel op basis van medisch-wetenschappelijke kennis en deskundigheid maar gericht op het veranderen van sociale- en omgevingsfactoren, gedrag en gewoonten. Uitgangspunt daarbij was dat ziekte en sterfte te voorkómen waren – een opvatting die de basis vormde van de twintigste-eeuwse publieke gezondheidszorg.

Dit paste in de ontwikkelingen op landelijk niveau. In heel Nederland werd na 1900 de zuigelingensterfte steeds meer beschouwd als een urgent probleem van politieke en nationale betekenis. De maatschappelijke bezorgdheid over de toekomst en de vooruitgang van het land en de daarmee samenhangende toekomstige arbeidscapaciteit raakte steeds meer verbonden met de discussies over de slechte gezondheid van zuigelingen.[36] De negentiende-eeuwse filantropische zorg voor zuigelingen uit arme bevolkingsklassen was voornamelijk ingegeven door ideeën over naastenliefde en gevoelens van compassie van gegoede burgers. Hoewel dit ook na 1900 belangrijke drijfveren waren voor initiatieven ter bestrijding van de zuigelingensterfte, gingen deze steeds meer gepaard met een medisch-wetenschappelijke benadering die in de negentiende eeuw tot ontwikkeling was gekomen. Uit statistieken bleek hoeveel zuigelingen daadwerkelijk stierven. Wetenschappelijke onderzoeken naar de oorzaken van de hoge zuigelingensterfte suggereerden dat er allerlei factoren van invloed waren, zoals slechte huisvesting en andere ongezonde leefomstandigheden maar ook verkeerde en onhygiënische voeding en een gebrek aan schoon water. Van een aanzienlijk deel van de sterfgevallen werd gedacht dat deze konden worden voorkomen. Bovendien werd als gevolg van veranderende maatschappelijke opvattingen over armoede en sterfte de hoge zuigelingensterfte niet langer gezien als louter het gevolg van een gebrekkige morele ontwikkeling van de arme bevolkingsklasse, maar als een gevolg van het ontbreken van de juiste kennis en gewoontes.[37]

Eén ideaal, twee verenigingen: Pro Infantibus en het Groene Kruis

Op lokaal niveau brachten de Maastrichtse christendemocraten en rooms-katholieken concrete initiatieven tot stand om de zuigelingensterfte te bestrijden. Voor de christendemocraten was de hoge zuigelingensterfte in de stad aanleiding om in 1908 een nieuwe vereniging op te richten: Pro Infantibus.[38] In 1910 werd het rooms-katholieke Maastrichtse Groene Kruis opgericht die zich richtte op verschillende terreinen van wat de publieke gezondheidszorg is gaan heten. Ook deze vereniging stelde als een

35 Murkens, *Unequal pathways to the grave?*, 81-82 en 88-89.

36 J. Spoorenberg, 'Bakerpraat of doktersadvies? Arbeidersvrouwen en zuigelingenzorg in Amsterdam tussen 1900 en 1940', in: A. Angerman (ed.), *Een tipje van de sluier, vrouwengeschiedenis in Nederland* deel 3 (Amsterdam 1984) 78-95, aldaar 79.

37 P.W.G. Wright, 'Babyhood: The social construction of infant care as a medical problem in Engeland in the years around 1900', in: M. Lock en D.R. Gordon (eds.), *Biomedicine examined* (Dordrecht 1988) 299-329, aldaar 307-308.

38 HCL, Archief Vereniging sinds 1979 Stichting Pro Infantibus Maastricht 1908-1999 (verder Archief Pro Infantibus), 21.031, inv.nr. 107: Bericht Pro Infantibus, juni 1908 'Hooggeachte Stadgenooten!'; Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 5. Er zijn overigens alleen over 1916 en over 1928 en 1929 jaarverslagen beschikbaar van Pro Infantibus.

Afb. 2 Het bestuur van Pro Infantibus en Crèche Juliana in 1916; eerste rij v.l.n.r. mevr. J.H. Leenaers-Marres, mevr. Cordewener-Kuipers, A.J. Köbben, mevr. H.C.L.H. Houtappel-Lemmens, mevr. A. Marres-Marres, (mevr. E.A.M. Hustinx-Dumoulin); tweede rij v.l.n.r. J.M.A. Leenaers, J.M. van Sas, G. Werleman, dr. L.H.J.E. Cordewener, A.V. Olterdissen en Van Heereveldt (directeur). Pro Infantibus, Jaarverslag 1916, *3; Onderschrift overgenomen uit Andreas, 'Pro Infantibus en Crèche Juliana', 89.*

van de doelen het bestrijden van de hoge zuigelingensterfte 'waardoor Maastricht met zwarte kool in de verslagen omtrent gezondheidstoestanden in ons land, staat geteekend'.[39]

Pro Infantibus en het Maastrichtse Groene Kruis weken in meerdere opzichten af van negentiende-eeuwse liefdadigheidsorganisaties. Deze laatstgenoemden waren gericht op incidentele en materiële hulpverlening (zoals luiermanden, tegoedbonnen of geld).[40] De nieuwe verenigingen baseerden zich op de hoge zuigelingensterftestatistieken en zagen het als hun plicht deze door middel van structurele hervormingen, gebaseerd op wetenschappelijke inzichten, te bestrijden. Ook het principe dat iedereen lid kon worden (ongeacht sociale klasse) betekende een duidelijke breuk met het elitaire karakter van de filantropie. Deze verenigingen waren niet langer exclusief voor de gegoede burgers maar streefden naar bredere maatschappelijke betrokkenheid.

Overeenkomstig met hun oprichters verschilden Pro Infantibus en het Maastrichtse Groene Kruis ook van elkaar. Geheel in lijn met de christendemocratische visie werd Pro Infantibus een neutrale en interconfessionele vereniging waardoor er geen geestelijk adviseur werd aangesteld en er zowel katholieke als protestante bestuursleden waren. Het doel – een succesvolle zuigelingensterftebestrijding – vond men belangrijker dan de confessionele overtuigingen van de bestuursleden.[41] Dit contrasteerde met een ontwikkeling vanaf eind negentiende eeuw waarin liefdadigheidsverenigingen juist een steeds sterkere confessionele signatuur kregen. Dat gold ook voor het rooms-katholieke Maastrichtse Groene Kruis (evenals andere plaatselijke Groene Kruis verenigingen in Limburg en het overkoepelende Limburgse Groene Kruis). Initiatiefnemer van het Limburgse Groene Kruis Ch. Ruijs de Beerenbrouck meende dat in zijn provincie het Kruis-

39 Tracé, Archief Groene Kruis Maastricht, EAN_0930, inv.nr. 1: Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslag 1913*, 12.

40 Evers, 'Om het hart van den arme', 22-26.

41 C. Andreas, *Crèche Juliana*. Maastrichts Silhouet 27 (Maastricht 1988) 13; Notulen 10 december 1913, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1913*, 1144.

werk alleen kon worden ontwikkeld wanneer het werd geënt op de godsdienstige overtuiging van de inwoners. Bovendien wilden daardoor religieuze congregaties meewerken, waarvan de zusters bereid bleken voor een laag honorarium als wijkverpleegsters aan de slag te gaan. Overigens konden ook niet-katholieken gewoon lid worden, al kregen zij geen stemrecht in de vereniging.[42]

De verschillende opvattingen over een al dan niet hiërarchische maatschappijinrichting werden weerspiegeld in de opzet van bestuur en lidmaatschap bij beide verenigingen. Bij het Maastrichtse Groene Kruis hadden werkliedenorganisaties slechts op de achtergrond aangedrongen op de oprichting van de vereniging en konden zij daarna als lid gebruik maken van de 'diensten' van de vereniging. Door lid te worden en contributie te betalen mochten zij namelijk verplegingsartikelen lenen, aanspraak maken op wijkverpleging en gebruik maken van de kraamhulp. Bij Pro Infantibus konden degenen uit arbeiderskringen een actieve rol spelen in de vereniging omdat men het een meerwaarde vond als Pro Infantibus maatschappij-breed gedragen zou worden.[43] Sommigen twijfelden overigens wel aan de haalbaarheid van dit ideaal omdat 'dames uit de burger of werkmans klasse geen tijd hebben' om aan de gevraagde taken als lid te voldoen.[44] Bij Pro Infantibus was men als lid vooral bezig de belangen van anderen – de allerarmste inwoners van Maastricht – te behartigen, zonder daar direct zelf baat bij te hebben. Dat lag bij het Maastrichtse Groene Kruis iets anders; door lid te worden nam men niet alleen de verantwoordelijkheid voor zijn eigen gezondheid, maar droeg men als lid van een collectief ook bij aan het algemeen welzijn.[45] Deze benadering had echter aanvankelijk maar beperkt succes aangezien velen pas lid wilden worden als er daadwerkelijk hulp nodig was.[46]

Zorgvoorzieningen ter bestrijding van de zuigelingensterfte

Ondanks de zojuist genoemde verschillen functioneerden het christendemocratische Pro Infantibus en het rooms-katholieke Maastrichtse Groene Kruis tot circa 1920 naast elkaar zonder onderlinge conflicten. De bestuursleden van beide verenigingen waren zelfs bij elkaars werkzaamheden betrokken en werkten ook op andere vlakken samen, bijvoorbeeld bij de tuberculosebestrijding in Maastricht.[47] Beide verenigingen hadden als uitgangspunt dat ziekte en sterfte te voorkómen waren, ook zuigelingensterfte. Daartoe brachten ze uiteenlopende zorgvoorzieningen tot stand waardoor zij elkaar in de praktijk eerder aanvulden dan in de weg liepen of concurreerden. Deze situatie veranderde in de jaren twintig met de komst van het Limburgse Groene Kruis, zoals verderop duidelijk wordt.

Pro Infantibus richtte in 1908 een melkkeuken op ter bereiding van kunstvoeding voor zuigelingen naar wetenschappelijke standaarden, waarover in een latere paragraaf meer.[48] Tegelijkertijd opende Pro Infantibus in het-

42 J. Stöpetie (ed.), *Kruiswerk in Limburg 1910-1985* (Sittard 1985) 9-10.
43 Andreas, *Crèche Juliana*, 20.
44 HCL, Archief Pro Infantibus, 21.031, inv. nr. 3: Notulen 1908-1911, Vergadering 7 december 1908.
45 In meerdere jaarverslagen van het Limburgse Groene Kruis wordt dit verenigingsidee benadrukt. Zie bijvoorbeeld R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1920*, 12-13.
46 Tracé, Archief Groene Kruis Maastricht, EAN_0930, inv.nr. 1: Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslag 1913*, 4; *Idem*, *Jaarverslag 1920*, 2.
47 *Idem*, *Jaarverslag 1913,* 16. Ook Chr. Houtappel-Lemmens had zowel een bestuursfunctie bij Pro Infantibus als bij het Maastrichtse Groene Kruis. *Idem, Jaarverslag 1919*, 4.
48 C.P.F. Andreas, 'Pro Infantibus en Crèche Juliana, pioniers in de strijd tegen de kindersterfte', in: I.M.H. Evers, Th.J. van Rensch en P.J.H. Ubachs (eds.), *Bonne et Servante, uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* (Maastricht 1986) 87-99, aldaar 90.

Afb. 3. J.L.C. (Johannes) Overbosch, circa 1913. Privécollectie familie Overbosch.

zelfde pand een consultatiebureau voor kinderen tussen nul en één jaar.[49] Deze combinatie was niet nieuw; in Frankrijk, België en ook in Den Haag bestond dit al.[50] Pro Infantibus eiste van de moeders die melk uit de melkkeuken gratis of tegen een aangepast tarief ontvingen, dat zij iedere week het consultatiebureau bezochten. Zo werden deze zuigelingen met grote regelmaat onderzocht, werd hun algemene ontwikkeling beoordeeld en werden zij gecontroleerd op gewichtsveranderingen. Dan kon worden bepaald welke melksamenstelling de zuigeling moest krijgen en konden aan de moeder richtlijnen worden meegegeven over de voeding en de verzorging van haar kind. Alle bevindingen werden nauwkeurig genoteerd.[51]

Het lichamelijk onderzoek van de zuigelingen op het consultatiebureau werd uitgevoerd door de aan het ziekenhuis Calvariënberg werkzame arts J.L.C. Overbosch. Hij was geen kinderarts; medisch specialisten speelden in het begin van de twintigste eeuw nog nauwelijks een rol. De meeste artsen waren nog 'van alle markten thuis'. Dat gold zonder meer ook voor

49 Andreas, *Crèche Juliana*, 17.

50 A. de Knecht-Van Eekelen, 'Broer Pieter Bernard Plantenga (1870-1955): Grondlegger van de zuigelingenzorg', in: *Voeding* 55 (1994) 22-25, aldaar 23; M. de Vroede, 'Consultatiecentra voor zuigelingen in de strijd tegen de kindersterfte in België vóór 1914', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 451-460, aldaar 454.

51 'Verslag over de resultaten van 'Pro Infantibus' vanaf zijne oprichting tot op heden' geschreven door dr. Overbosch op 22 september 1909, zoals opgenomen in: 'Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1909* (Bijlage J), 12.

Afb. 4. Het consultatiebureau van Pro Infantibus in 1916; v.l.n.r. mevr. H.C.L.H. Houtappel-Lemmens, dr. J.L.C. Overbosch, E. Leenaerts-Marres en A. Marres-Marres. HCL, online beeldbank, Fotocollectie Gemeentearchief Maastricht, nr. 14817.

Overbosch, getuige al zijn werkzaamheden binnen en buiten het ziekenhuis.[52] Overbosch beperkte zijn betrokkenheid bij Pro Infantibus overigens niet tot de zuigelingenconsultaties en medische kwesties. Hij voerde als bestuurslid ook tal van bestuurstaken uit.[53] Een aantal damesleden van Pro Infantibus assisteerden Overbosch bij het wegen van de zuigelingen en de administratie van alle gegevens. Vanaf 1917 raakte de congregatie van de Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus, beter bekend als Zusters onder de Bogen, betrokken bij het werk van Pro Infantibus. Deze zusters waren vooral in crèche Juliana werkzaam, eveneens door de christendemocraten opgericht, maar zij hielpen ook Overbosch bij zijn werk in het consultatiebureau. Daarna verdween de inbreng van de damesleden geleidelijk.[54]

Aan de moeders die de melk gratis of tegen een aangepast tarief toebedeeld kregen, werden ook huisbezoeken gebracht. Huisbezoeken waren geen nieuw verschijnsel, het behoorde al tot

52 Zie o.a. H. Hillen, 'De eerste internisten in Maastricht', in: H. Hillen (ed.), *Interne Geneeskunde Maastricht. Eenheid én verscheidenheid, 1910-2014* (Maastricht 2014) 9-24, aldaar 11-13: https://viewer.joomag.com/interne-geneeskunde-maastricht-mumc/0683590001462108118/p1, geraadpleegd op 7/3/2019.

53 Hij zocht bijvoorbeeld mee naar een geschikt persoon om de melkkeuken te leiden en verdiepte zich in de financiën. Slechts een greep hieruit: HCL, Archief Pro Infantibus, 21.031, inv.nr. 2: Notulen 1908, vergadering 7 december 1908; *Idem*, inv.nr. 3: Notulen 1908-1911, vergadering 4 november 1908, vergadering 8 december 1908 en vergadering 19 februari 1909.

54 Andreas, *Crèche Juliana*, 27 en 29; zie foto's in Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916.*

de werkwijze van sommige negentiende-eeuwse filantropische organisaties zoals de Société de Charité. Het grote verschil was dat de huisbezoeken van Pro Infantibus geheel gericht waren op de bestrijding van de zuigelingensterfte waarbij het gewenste gedrag vooral op wetenschappelijke kennis was gebaseerd. Dertig damesleden kregen daartoe van Overbosch een medische cursus over voeding en verzorging van de zuigeling. Met een wetenschappelijke bagage en een 'medische bril' op controleerden zij tijdens onaangekondigde bezoeken de thuissituatie en of moeders de adviezen over voeding en verzorging opvolgden, om zo nodig aanvullende instructies te geven. Dat leidde volgens Pro Infantibus tot concrete verbeteringen: onhygiënische attributen zoals lange, slecht schoon te maken slangen waaruit de zuigelingen dronken, verdwenen, talloze strak en warm ingebakerde zuigelingen kregen weer 'de zoo noodige bewegingsvrijheid en luchtigheid' en producten als kindermeel – dat jonge zuigelingen niet konden verdragen – en ook brandewijn kregen bij de meeste moeders 'den slechten faam welken ze verdienden'. De huisbezoeksters rapporteerden hun bevindingen ook aan Overbosch, die moeders soms zelfs op de melk kortte. Het huisbezoek was dus zowel controlerend alsook bedoeld om gedragsverandering te stimuleren. Om het huisbezoek te intensiveren en professionaliseren, namen de zojuist al genoemde Zusters onder de Bogen dit over van de damesleden.[55]

Het Maastrichtse Groene Kruis richtte zich naast wijkverpleging en het uitlenen van verplegingsartikelen ook op zogeheten huisverzorging en bakerhulp, dat kan worden beschouwd als eerste vormen van kraamzorg. In de eerste jaren kwam dit grotendeels neer op hulp in de huishouding na een bevalling. Vanaf 1920 verschoof de aandacht steeds meer naar de verzorging van de kraamvrouw zélf en haar pasgeborene. Volgens het Maastrichtse Groene Kruis gebeurde het veel te vaak dat een moeder het kraambed te vroeg verliet en zich daardoor 'een slepende ziekte op den hals' haalde waardoor ze juist weer 'van de been is'. Met huishoudelijke hulp en bakerhulp kon de moeder na de bevalling voldoende rust houden. Al direct na de bevalling was er nauwelijks sprake van rust voor kraamvrouw en pasgeborene wanneer 'buurvrouwen, zusters en andere familieleden de kraamvrouw komen feliciteeren; er wordt koffie of een borrel geschonken, de mannen steken een sigaar op en het wordt eene koffiepartij, die in elke andere kamer heel goed zou zijn, maar juist niet in een kraamkamer', aldus de Maastrichtse huisarts H.M.H.J.E. Hoeberechts, medeoprichter en bestuurslid van het Maastrichtse Groene Kruis.[56]

De huishoudelijke hulp en bakerhulp openden de deur voor verdere voorlichtingsactiviteiten op het terrein van hygiënische voeding en verzorging van de pasgeborene. Ook bestuursleden van het Maastrichtse Groene Kruis bezochten de kraamvrouw en drongen bij haar aan op het geven van borstvoeding. Volgens de vereniging waren de belangrijkste 'strijdmiddelen' tegen de zuigelingensterfte namelijk 'natuurlijke voeding der zuigelingen, meerdere kennis in arbeiders-gezinnen omtrent kinderbehandeling, en reinheid'.[57] Om deze kennis over de 'juiste' voeding en verzorging van hun kind aan (aanstaande) moeders over te brengen, startte het Maastrichtse Groene Kruis in 1917 ook met het organiseren van moedercursussen. Deze werden gegeven door een gediplomeerde vroedvrouw voor zowel niet betalende

55 Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 9-10 en 12-13; Andreas, *Crèche Juliana*, 19 en 29; 'Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1909* (Bijlage J), 12-13.

56 Als 'slepende ziekte' noemde men o.a. nierziekten en vloeiingen. Tracé, Archief Groene Kruis Maastricht, EAN_0930, inv.nr. 1: Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslag 1913*, 11-14; *Idem, Jaarverslag 1915*, 16.

57 *Idem, Jaarverslag 1913*, 12.

'arbeidsmoeders' alsook voor betalende 'dames'. Wegens grote belangstelling en trouwe opkomst van de cursisten golden deze cursussen al snel als een groot succes.[58]

Begin twintigste eeuw begon de Maastrichtse zuigelingensterfte langzaam te dalen, al was er in 1911 nog een hoge piek door een zeer warme zomer. Vanaf 1914 daalde de zuigelingensterfte zeer sterk waardoor Maastricht vanaf begin jaren twintig gelijk liep met het landelijke gemiddelde.[59] Verschillende factoren zijn van invloed geweest op deze daling, zoals een groeiend hygiënisch besef en betere sanitaire voorzieningen waaronder de aanleg van waterleidingen in steeds meer delen van de stad. Ongetwijfeld hebben initiatieven als Pro Infantibus en het Maastrichtse Groene Kruis een rol van betekenis gespeeld door voortdurend de aandacht te vestigen op de zuigelingensterfte en zo de bewustwording te vergroten en door concrete hulp en adviezen te bieden aan moeders.[60]

DE ZUID-LIMBURGSE ZUIGELINGENSTERFTE ALS URGENT PROBLEEM

Zuigelingenconsultatiebureaus waren in het hele land al snel niet meer weg te denken uit de nieuwe zuigelingenzorg: van 14 in 1916 steeg het aantal consultatiebureaus naar 750 in 1935.[61] Overal draaide het bezoek aan het consultatiebureau erom 'het gezonde kind gezond te houden' door het bijhouden van gewichtsveranderingen, lichamelijk onderzoek van de zuigelingen en het voorschrijven van geschikte voeding.[62] Maar het ging niet alleen om toezicht. Ook voorlichting aan moeders over de gezondheid, voeding en verzorging van hun kind werd middels consultatiebureaus met beperkte financiële middelen op grote schaal mogelijk gemaakt. In principe waren consultatiebureaus bestemd voor gezonde zuigelingen van on- en minvermogende ouders wiens moeder (om financiële redenen) niet bij een huisarts of kinderarts terecht kon.[63] In de loop der jaren verwerden consultatiebureaus tot het belangrijkste middel in de strijd tegen de zuigelingensterfte en onmisbaar voor de steun aan en 'opvoeding' van moeders.[64]

De oprichting van consultatiebureaus door plaatselijke verenigingen voor de zuigelingenbescherming werd gestimuleerd door de in 1908 opgerichte Nederlandsche Bond tot Bescherming van Zuigelingen. Deze bond streefde, onder leiding van toonaangevende kinderartsen en obstetrici, naar centralisatie, sturing en uniformering in de zuigelingenzorg. Ook van Rijkswege werd de standaardisering van de zuigelingenzorg in de jaren twintig bevorderd met de oprichting van een speciale inspectie voor 'de hygiëne van het kind' vanuit het Staatstoezicht op de Volksgezondheid.[65]

58 *Idem*, *Jaarverslag 1917*, 18-19.

59 Murkens, *Unequal pathways to the grave?*, 88-89 en 98.

60 *Ibidem,* 96-102.

61 H.W.A. Voorhoeve, 'Honderd jaar kinderhygiëne in Nederland 1901-2001', in: M.J. van Lieburg (ed.), *Een eeuw consultatiebureau in Nederland 1901-2001* (Rotterdam 2001) 21-36, aldaar 22; R.N.M. Eijkel, *Overzicht over het Sociaal Hygiënisch Werk in Nederland op het gebied van den dienst der volksgezondheid* (Den Haag 1932 2de herziene druk) 44-45. Eijkel laat ook zien hoe deze bureaus tot 1932 over de provincies waren verdeeld: zie vanaf pagina 46.

62 H.W.A. Voorhoeve, 'Pioniers in de Nederlandse Kinderhygiëne', in: H.W.A. Voorhoeve, *75 jaar kinderhygiëne in Nederland. Van zuigelingenzorg tot jeugdgezondheidszorg* (Assen/Amsterdam 1977) 1-8, aldaar 4.

63 J.H.G. Carstens 'Consultatiebureaux voor zuigelingen en melkkeukens', *Ned.Tijds.Geneesk.* 66 (1922) 1859-1866, aldaar 1859.

64 Spoorenberg, 'Bakerpraat of doktersadvies?', 84.

65 Dat probeerden zij onder meer met het bevorderen van de oprichting van plaatselijke verenigingen en consultatiebureaus in het land, het coördineren van allerlei initiatieven en door brochures en andere publicaties over zuigelingenzorg uit te brengen. Eijkel, *Overzicht over het Sociaal Hygiënisch Werk,* 4-5 en 26. Zowel op organisatorisch als inhoudelijk vlak toonden de inspecteurs R.N.M. Eijkel, Chr. Bader, en L.A. Veeger grote betrokkenheid bij Limburg, dachten zij mee over allerlei zaken en faciliteerden zij concrete werkzaamheden door zich bijvoorbeeld hard te maken voor subsidieaanvragen.

Deze stelde in 1927 landelijke richtlijnen op voor de 'zuigelingenbescherming': kruisverenigingen moesten de zorg gaan uitvoeren, met financiële steun van het Rijk en onder toezicht van de Inspectie op de hygiëne van het kind – een kenmerkend model voor de Nederlandse publieke gezondheidszorg.[66]

Opmerkelijk genoeg bestond er in Limburg al vóór deze landelijke maatregelen en richtlijnen een provinciale kruisvereniging die met Rijkssubsidie de zuigelingensterfte bestreed. In 1921 startte namelijk het rooms-katholieke Limburgse Groene Kruis met consultatiebureaus, moedercursussen en huisbezoeken, ten eerste in Zuid-Limburg. Dit was het directe gevolg van zorgen in politiek Den Haag over de zuigelingensterfte in Zuid-Limburg, waar volgens sommigen 'zéér achterlijke toestanden op sociaal-hygiënisch gebied' heersten.[67] Onderzoek van de daartoe in 1918 ingestelde Sociaal-Hygiënische Commissie wees op 'onvoldoende verzorging' en 'ongeregelde en ondoelmatige voeding' als voornaamste oorzaken van de zuigelingensterfte. Maar ook het welvaartsniveau, de slechte woon- en leefomstandigheden en de doorgaans slechte gezondheidstoestand van de moeder speelden een rol. Het Limburgse Groene Kruis werd in 1921 verzocht de adviezen van de Sociaal-Hygiënische Commissie uit te voeren. Met een forse rijkssubsidie zouden er verschillende consultatiebureaus worden opgericht onder leiding van een 'provinciaal kinderarts', waarover verderop meer.[68] Door de relatief hoge zuigelingensterfte in Limburg kon men in de provincie dus als eerste in het land beginnen met de opbouw van een provinciale, systematische en door het Rijk gefinancierde infrastructuur voor zuigelingenzorg. De nauwe banden – formeel en informeel – die tussen invloedrijke Limburgse rooms-katholieken enerzijds en politiek Den Haag anderzijds bestonden, zijn ongetwijfeld van invloed geweest.

Voor het grootschalige plan om de (in eerste instantie Zuid-)Limburgse zuigelingensterfte te bestrijden, was het Limburgse Groene Kruis met zijn groeiend aantal plaatselijke afdelingen in de provincie een logische keuze. De keerzijde was dat het neutrale Maastrichtse Pro Infantibus buiten de boot viel. Tevergeefs had Overbosch namens Pro Infantibus er nog bij inspecteur van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid R.N.M. Eijkel en directeur van de Heerlense Vroedvrouwenschool C. Meuleman voor gepleit om de vereniging op te nemen in het plan. Ook al had de vereniging bijna twintig jaar pionierswerk op het terrein van de zuigelingenzorg verricht, ze werd volledig gepasseerd. Begrijpelijkerwijs waren Overbosch en het bestuur van Pro Infantibus zeer ontstemd toen zij vernamen dat het Limburgse Groene Kruis een tweede consultatiebureau in Maastricht wilde openen 'en zoo de hand te leggen op een gedeelte van ons werkgebied'.[69] Van een goede samenwerking in Maastricht tussen Pro Infantibus en het Groene Kruis – tot dan toe was alleen het plaatselijke Maastrichtse Groene Kruis actief geweest in de stad – bleef met de komst van het consultatiebureau vanuit het Limburgse Groene Kruis weinig meer over. Het Limburgse Groene Kruis richtte de activiteiten voorlopig op het stadsdeel Wyck en de gemeente Heer, aangezien het consultatiebureau van Pro Infantibus aan de westzijde van de Maas was gevestigd.[70] Na diverse bemiddelingspogingen vanuit het Staatstoezicht op de Volksgezondheid en de Maastrichtse GGD be-

66 Strik en Knols, 'Public health, private concern', 81-86.

67 N. Knapper, *Een kwart eeuw zuigelingenzorg in Nederland* (Amsterdam 1935) 6.

68 *De zuigelingenbescherming in de Provincie Limburg. Eene taak van de R.K. Vereeniging 'Het Limburgsche Groene Kruis'* (Sittard 1927) 2-7.

69 HCL, Archief Pro Infantibus, 21.031, inv.nr. 6: Notulen vergadering van 6 juni 1918 en van 21 april 1922; *Idem*, inv.nr. 11: Brief van Meuleman aan het Bestuur van Pro Infantibus van 24 augustus 1919.

70 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1925*, 56.

Afb. 5. Bestuur en medisch personeel van ziekenhuis Calvariënberg in 1927; zittend vierde van links dr. J.L.C. Overbosch, staand geheel rechts kinderarts H.P.J. Koenen. HCL, Archief Burgerlijk Armbestuur, 20.129A, inv.nr. 8361.

sloten beide verenigingen in 1927 toch te gaan samenwerken.[71] Met de Maas als geografische 'scheidslijn' kwam er in Maastricht een goede werkverdeling tot stand. De samenwerking kon echter niet voorkomen dat het katholieke Groene Kruis steeds meer de overhand zou krijgen in de Maastrichtse zuigelingenzorg.

ZUIGELINGENZORG DOOR HET LIMBURGSE GROENE KRUIS

Vanaf de jaren twintig werd het Limburgse Groene Kruis de centrale uitvoerende instantie voor de bestrijding van de zuigelingensterfte in Limburg, die daartoe de zogeheten Commissie Kindersterftebestrijding in het leven riep. Hiervan werd Meuleman voorzitter en inspecteur Eijkel belangrijke betrokkene en adviseur.[72] De ontwikkelingen in Maastricht werden hierdoor onderdeel van een strategie die op provinciaal niveau werd uitgedacht. Omdat Maastricht als standplaats van de provinciale kinderarts werd aangewezen kreeg Maastricht vanzelf ook een centrale rol in die strategie.

De in Eindhoven geboren katholieke H.P.J. Koenen werd in 1921 benoemd tot 'provinciaal kinderarts' van het Limburgse Groene Kruis, een functie die hij tot 1959 zou blijven vervullen. Koenen kwam op aanbeveling van de Leidse hoogleraar Gorter, die zowel nationaal als internationaal prestige genoot, en was gepromoveerd bij de Amsterdamse hoogleraar psychiatrie en neurologie K.H. Bouman. Koenen had al een artikel gepubliceerd over de zuigelingensterfte in Brabant en Limburg; zijn voorge-

71 Andreas, *Crèche Juliana*, 29-32.

72 Zie voor de bestuursleden in de eerste jaren: R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1919*, 8-9; *Idem*: *Jaarverslag 1921*, 8; *Idem: Jaarverslag 1922*, 3.

Afb. 6. H.P.J. (Hendrik) Koenen in zijn particuliere praktijk in Maastricht, 1950. Privécollectie familie Koenen.

stelde maatregelen om die sterfte aan te pakken werden gewaardeerd.[73] Koenen kon zodoende rekenen op een warm welkom in Maastricht. Het Burgerlijk Armbestuur miste al langer een deskundige op het gebied van de kindergeneeskunde in het ziekenhuis Calvariënberg en wilde Koenen graag een aanstelling in het ziekenhuis bezorgen. Daar wist hij een moderne afdeling kindergeneeskunde op te bouwen. Door de combinatie van klinisch werk en de functie van provinciaal kinderarts werd volgens Koenen 'de volkshygiene ten zeerste bevorderd'.[74] Door zijn nauwe betrokkenheid bij, en contact met commissies, verenigingen en collega-kinderartsen in de rest van het land, vormde hij een belangrijke verbinding tussen het medisch-wetenschappelijk denken op landelijk niveau en de plaatselijke context van (Zuid-)Limburg.[75]

In 1921 startte het Limburgse Groene Kruis met de inrichting van drie nieuwe zuigelingenconsultatiebureaus: te Maastricht, Sittard en Kerkrade onder leiding van de provinciaal kinderarts Koenen. Het al bestaande consultatiebureau in Heerlen werd in 1922 overgebracht van de Vroedvrouwenschool naar het Groene Kruis-gebouw in Heerlen, maar bleef onder lei-

73 H.P.J. Koenen, *Physioplastiek bij kinderen* (Amsterdam 1921); Historisch Centrum Limburg, Archief Gemeentebestuur van Maastricht, personeelsdossiers, 1877-1957, 20.007G, inv.nr. (doos) 33: Koenen, H.P.J. Kinderarts ziekenhuis. Burg. Armbestuur (Ziekenhuis), aldaar de referentiebrieven van Bouman en Gorter uit 1921; *De zuigelingenbescherming in de Provincie Limburg*, 9-12. Hierin wordt ook gerefereerd aan het artikel van Koenen uit 1920: 'Hoe redden wij jaarlijks 2500 kinderen in Brabant en Limburg?'.

74 HCL, Archief Gemeentebestuur van Maastricht, personeelsdossiers, 1877-1957, 20.007G, inv.nr. (doos) 33: Koenen, H.P.J. Kinderarts ziekenhuis. Burg. Armbestuur (Ziekenhuis), aldaar verschillende briefwisselingen. Citaat uit brief van Koenen aan het Burgerlijk Armbestuur van 30 november 1927.

75 Zie bijvoorbeeld verschillende verslagen van de vergaderingen van de Nederlandsche Vereeniging voor Kindergeneeskunde, opgenomen in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde, bijvoorbeeld: *Ned. Tijds. Geneesk.* 66 (1922) 1221-1233.

ding van Meuleman en andere daaraan verbonden artsen.[76] Conform de wensen van de Nederlandsche Bond tot Bescherming van Zuigelingen en de Nederlandse Vereeniging voor Kindergeneeskunde waren de bureaus bedoeld voor het controleren van gezonde zuigelingen van on- en minvermogende ouders. Zieke zuigelingen mochten komen op voorwaarde dat hun aanwezigheid geen gevaar voor de gezondheid van andere zuigelingen vormde.[77] In de praktijk wilde het Limburgse Groene Kruis niet al te strikt vasthouden aan alleen de on- en minvermogenden, maar men moest wel erkennen dat maar weinig moeders uit een welgesteld milieu het bureau bezochten.[78] De enigszins vage bepaling over het toelaten en behandelen van zieke zuigelingen werd volgens Koenen 'in den beginne een beetje subjectief geïnterpreteerd'. Hij was zich namelijk zeer bewust van de kwetsbaarheid van de nog prille zorgvoorziening die lang niet altijd op enthousiasme bij moeders kon rekenen. Deze pragmatische benadering moest ook het vertrouwen bij moeders wekken 'door niet slechts "miezerige", doch ook rhachitische, exsudatieve, anaemische, en andere zieke zuigelingen tot een relatief reclame-materiaal om te vormen. Toen wij het vertrouwen eenmaal genoten, konden wij de moeders heel geleidelijk overtuigen van de waarheid, dat voorkomen in alle opzichten beter is dan genezen', aldus Koenen.[79]

Onmisbaar hierbij waren huisbezoeksters, ook wel 'enquêtrices' of 'zuigelingenzusters' genoemd. Niet alleen waren zij aanwezig tijdens zittingen van het consultatiebureau waar zij bijvoorbeeld de zuigelingen wogen, ook bezochten zij moeders thuis om hen te adviseren en helpen 'bij de uitvoering der haar verstrekte voorschriften' en zij gaven moedercursussen. 'Welke opvoedende kracht van deze trouwe helpsters uitgaat, is moeilijk te overschatten, ik kan me een consultatiebureau zonder deskundig huisbezoek niet meer voorstellen.', aldus Koenen in 1928.[80]

Zoals gezegd kwamen er in 1927 landelijke richtlijnen die in Zuid-Limburg echter al waren toegepast. Wel volgde daardoor in dit jaar een reorganisatie, uitbreiding naar de rest van de provincie en verdere professionalisering van de zuigelingenzorg door het Limburgse Groene Kruis. Dat kon doordat een groot deel van de landelijke subsidiegelden voor de zuigelingenbescherming, 15.000 van de 90.000 gulden, in 1927 naar de provincie Limburg ging.[81] Volgens de richtlijnen moesten provinciale kruisverenigingen zogenaamde districten besturen die elk als kernteam een kinderarts en een gediplomeerde verpleegster, met aantekening kraamverpleging, in dienst hadden. In elk district moest de zuigelingenzorg door verschillende consultatiebureaus worden uitgevoerd onder leiding van een plaatselijke (huis)arts geassisteerd door een wijkverpleegster.[82] Limburg werd daartoe opgedeeld in drie, later vier districten elk onder leiding van een kinderarts, Maastricht (waaronder ook Sittard viel) bleef onder Koenen. Ook de nieuwe districtskinderartsen bleven aan een ziekenhuis verbonden om 'de zoo

76 *De zuigelingenbescherming in de Provincie Limburg,* 2-7.
77 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1923*, 37; C.C. van der Heide e.a., 'Consultatiebureau's voor zuigelingen en melkkeukens', *Ned.Tijds. Geneesk* 66 (1922) 831-832.
78 *De zuigelingenbescherming in de Provincie Limburg*, 13.
79 H. Koenen, 'Een kwart eeuw zorg voor moeder en kind in het zonnige zuiden', in: *Vijf en twintig jaar katholieke gezondheidszorg. Gedenkboek bij het vijfde lustrum van de Nationale Federatie het Wit-Gele Kruis* (Utrecht 1948) 52-53, aldaar 52.
80 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1928*, 90; *De zuigelingenbescherming in de Provincie Limburg*, 9.
81 Tracé, Archief RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, EAN_0611, inv.nr. 91: Notulen Algemene vergadering Limburgse Groene Kruis van 21 april 1927, 6.
82 Eijkel, *Overzicht over het Sociaal Hygiënisch Werk,* 28-31.

gewenschte combinatie van klinische ervaring en maatschappelijk werk' te verkrijgen.[83]

De reorganisatie maakte het mogelijk ook kleinere plaatsen in de provincie van consultatiebureaus te voorzien. Onder de strakke regie van de Commissie Kindersterftebestrijding – vanaf 1930 Commissie Sociale Kinderhygiëne genoemd – steeg het aantal consultatiebureaus in Limburg achtereenvolgens van twee in 1921, naar zeven in 1925, 27 in 1930, 68 in 1935 en 104 in 1940.[84] De oprichting van een nieuw consultatiebureau hing meestal af van de bereidheid van een plaatselijke huisarts om de leiding te nemen, wat niet vanzelfsprekend was. Er bestond aanvankelijk in het hele land behoorlijke scepsis onder huisartsen over het nut van de bureaus – en preventieve geneeskunde in bredere zin –, het idee dat deze zorg gratis was en de rol van de huisarts in deze bureaus. Pas na veel discussie in medische kring op landelijk niveau groeide de bereidheid onder huisartsen om de leiding van een consultatiebureau op zich te nemen.[85] Daardoor groeide ook het aantal bureaus in Limburg. Voor deze onmisbare samenwerking met huisartsen spande Koenen zich voortdurend in. Zijn aanstelling bij het Maastrichtse ziekenhuis hielp daarbij; dit bezorgde hem goede contacten met huisartsen waardoor hij hen gemakkelijker kon overtuigen van zijn ideeën. Waar Koenen voorheen met wantrouwen werd bekeken, was zijn populariteit in 1934 zodanig gegroeid dat hij voorzitter werd van de Zuid-Limburgse afdeling van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst.[86] Overigens waren niet alleen huisartsen het consultatiebureau-werk steeds beter gezind, ook vanuit vroedvrouwen werd steeds meer medewerking gegeven.[87]

In beginsel kwam bij elk consultatiebureau een huisbezoekster voor de zuigelingenzorg of wijkverpleegster van een Groene Kruis afdeling te werken. Zo kon overal geregeld huisbezoek worden gewaarborgd, zelfs in de 'periferie'. Daar waren volgens Koenen bij sommige gezinnen meer huisbezoeken dan gebruikelijk nodig 'omdat meestal het eerste begrip van een rationeele kinderverzorging ontbreekt'. Moeders uit deze gebieden bezochten het consultatiebureau vaak pas wanneer hun kind er slecht aan toe was en zegden 'na het verdwijnen der verontrustende symptomen het bureau weer vaarwel', aldus Koenen.[88]

De medische kennis van de wijkverpleegsters, waarvan de meesten behoorden tot religieuze congregaties, liet in eerste instantie nog wel te wensen over. Vanaf 1930 nam het aantal gediplomeerden (met erkend diploma 'ziekenverpleging') snel toe. Om hen ook te kunnen inzetten voor de zuigelingenzorg, verzorgde Koenen de cursus 'kinderhygiëne' aan de door het Limburgse Groene Kruis opgerichte katholieke School voor Maatschappelijk Werk in Sittard. Dankzij de inspanningen van Koenen volgden steeds meer wijkverpleegsters van plaatselijke Groene Kruis afdelingen deze cursus. Rond 1935 beschikten zij vrijwel allemaal over een diploma ziekenverpleging, met een aantekening voor tuberculosebestrijding en

83 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1927*, 91-110; *Idem, Jaarverslag 1929*, 99; *Idem*, *Jaarverslag 1931*, 98.

84 De meesten waren in het district Maastricht. *Idem, Jaarverslag 1935*, 147; *Idem*, *Jaarverslag 1940*, 114. Al eerder merkte Koenen op dat geen 'wildgroei' aan plaatselijke initiatieven moest komen. *Idem, Jaarverslag 1924*, 81.

85 B. de Pree-Geerlings, I.M.N. de Pree en A.M.W. Bulk-Bunschoten, '1901-2001: 100 jaar artsen op het consultatiebureau voor zuigelingen en peuters', *Ned. Tijds. Geneesk.* 145 (2001) 2461-2465, aldaar 2461-2463.

86 O.A. Driessen, 'Bij het aftreden van Dr. H. Koenen als provinciaal kinderarts in Limburg', in: *Katholieke Gezondheidszorg* 28 (1959) 18-19.

87 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1923*, 37; *Idem, Jaarverslag 1924*, 74; *Idem*, *Jaarverslag 1932*, 106.

88 *Idem*, *Jaarverslag 1924*, 79; *Idem*, *Jaarverslag 1923*, 42; *Idem*, *Jaarverslag 1927*, 93-94 en 123; *Idem*, *Jaarverslag 1928*, 89 en 92.

kinderhygiëne.[89] Dat gaf echter niet overal garantie op effectief huisbezoek. Zo moest in Vaals in 1927 'de ijverige wijkverpleegster haar taak in dit uitgebreid en heuvelachtig gebied *te voet'* verrichten.[90]

De plaatselijke huisbezoeksters en wijkverpleegsters stonden onder toezicht van een districtshuisbezoekster. Doordat de districtshuisbezoeksters zelf geen huisbezoeken meer hoefden af te leggen in gebieden waar een plaatselijke huisbezoekster of wijkverpleegster werkte, hadden zij tijd voor meer overkoepelende, organisatorische en 'opleidende' taken. Zo bezochten ze regelmatig de plaatselijke huisbezoeksters en wijkverpleegsters om te zorgen 'voor het onmisbare contact, en niet minder voor de 'Fortbildung' dezer ijverige hulpkrachten, die zooveel bijdragen tot populariseering der goede verzorging van het kind'. Soms boden de districtshuisbezoeksters hulp bij de oprichting van een nieuw consultatiebureau en gaven ze uitleg over de eisen waaraan moest worden voldaan, zoals de temperatuur en hygiëne. Zij verzorgden moedercursussen en maakten propaganda voor het werk van de consultatiebureaus.[91] Districtshuisbezoeksters zijn met andere woorden zeer belangrijk geweest bij de opbouw van de zuigelingenzorg in Limburg.

Cruciaal voor de nieuwe zuigelingenzorg was de medewerking van moeders; via de moeder bereikte men het kind. Zij moest dus worden doordrongen van het belang van het opvolgen van alle adviezen en richtlijnen die zij kreeg. Dat betrof ten eerste de 'juiste' voeding (borstvoeding en/of kunstvoeding) en de 'juiste' wijze van toediening daarvan, die in de volgende paragraaf worden besproken. Ten tweede waren er wat betreft verzorging duidelijke richtlijnen. Zo diende de zuigeling dagelijks te worden gewassen, geregeld aan frisse lucht en zonlicht te worden blootgesteld, een eigen wieg te krijgen die bij voorkeur op een aparte kamer en zeker niet in de keuken stond, alleen bepaalde lakens en dekens waren geschikt en de zuigeling diende weg te worden gehouden van zieken. Zowel bij de voeding als verzorging stonden telkens de drie R's centraal: rust, reinheid en regelmaat.[92] Op verschillende momenten kreeg de moeder de adviezen en richtlijnen: tijdens moedercursussen, tijdens de bezoeken aan het consultatiebureau en tijdens huisbezoeken. Telkens werd zij geïnstrueerd door een deskundige, een arts of een zuigelingenzuster. De adviezen tijdens deze contactmomenten werden ondersteund door schriftelijke instructies. Ofwel algemene folders, ofwel populairwetenschappelijke boekjes, ofwel specifieke instructiebriefjes verstrekt bij het consultatiebureau.

HET CONSULTATIEBUREAU EN DE HUISBEZOEKEN TE MAASTRICHT

Vanaf 1922 hield Koenen wekelijks spreekuren aan de consultatiebureaus te Sittard, Kerkrade en Maastricht. Wegens ruimtegebrek verhuisde het Maastrichtse bureau al in 1924 naar een complex van noodwoningen aan de Franciscus Romanusweg. Ook de openingstijden werden verruimd van één naar twee middagen per week 'waardoor voorloopig aan de klachten der moeders over het lange wachten is tegemoet ge-

89 *Idem*, *Jaarverslag 1925*, 53 en 61; *Idem*, *Jaarverslag 1926*, 89; *Idem*, *Jaarverslag 1927*, 93-94 en 115; *Idem*, *Jaarverslag 1928*, 90; *Idem*, *Jaarverslag 1930*, 113-114; *Idem*, *Jaarverslag 1935*, 94.

90 Pas in 1930 werd een fiets aangeschaft, het is niet duidelijk of het besluit daartoe op zich liet wachten door financiële, zedelijke of andere redenen. *Idem*, *Jaarverslag 1927*, 96; *Idem*, *Jaarverslag 1930*, 123.

91 *Idem*, *Jaarverslag 1930*, 115; *Idem*, *Jaarverslag 1937*, 137-139; *Idem*, *Jaarverslag 1938*, 72.

92 J. de Bruin, C.C. van der Heide en G. Scheltema, *De verzorging van den zuigeling: handleiding voor de verpleging van het kind in het eerste levensjaar* (Haarlem 1904 3de druk) 15-18; Voorhoeve, 'Pioniers in de Nederlandse Kinderhygiëne', 4-5.

Afb. 7. Buiten het zuigelingenconsultatiebureau aan de Franciscus Romanusweg in Maastricht, 1926. R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, Jaarverslag 1926, *71.*

komen'.[93] Al een jaar later bleek het bureau alweer 'overbevolkt', maar uitbreiding van het aantal consultatiemiddagen vond Koenen niet wenselijk 'zoolang wij over een te kort aan hulpkracht beschikken'.[94] Hoewel regelmatig enkele vrijwilligsters tijdens de consultatiebureauzittingen kwamen assisteren, bijvoorbeeld met de administratie, was zuster Th. Schulte de enige in het district Maastricht werkzame huisbezoekster. Zij had haar handen vol, zo legde ze in 1924 4635 huisbezoeken af en in 1926 maar liefst 5400.[95] Doordat moeders uit steeds verdere omgeving het Maastrichtse bureau bezochten, breidde ook het werkterrein van huisbezoekster Schulte zich steeds verder uit. Dat had tot gevolg dat zij zich moest beperken tot 'controlerende' huisbezoeken en nauwelijks meer tijd had voor voorlichtende activiteiten. Ook kon er door tijdgebrek niet altijd worden voldaan aan de vraag naar moedercursussen.[96]

Voor het Maastrichtse consultatiebureau betekende de reorganisatie in 1927 een flinke ver-

93 Tot 1924 vonden de spreekuren plaats aan de Gronsvelderweg 9a. Deze straat heette vanaf 1926 Heugemerweg. Mestreechter Steerke, 'De verdwenen Wegen. Verdwenen straten': https://mestreechtersteerke.nl/pagstraten_Verdwenen.htm, geraadpleegd op 2/4/2019; R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1922*, 47; *Idem*, *Jaarverslag 1923*, 39; *Idem*, *Jaarverslag 1924*, 75 en 83.

94 Per middag werd een aantal van dertig zuigelingen als maximum gezien. In 1926 telde men echter een keer meer dan 100 bezoekers. *Idem*, *Jaarverslag 1925*, 60-61; *Idem*, *Jaarverslag 1926*, 73.

95 *Idem*, *Jaarverslag 1925*, 56; *Idem*; *Jaarverslag 1924*, 75; *Idem*, *Jaarverslag 1926*, 72. Naast het diploma ziekenverpleging was Schulte opgeleid tot kraamverpleegster aan de Vroedvrouwenschool te Heerlen. Tracé, Archief RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, EAN_0611, inv.nr. 954: Sollicitatiebrief zr. Schulte van 21 september 1921.

96 In 1925 kwamen de zuigelingen uit Amby, Borgharen, Bunde, Eijsden, Geulle, St. Geertruid, Heer, Maarland, Mesch, Steijn, Visé en Wijlre. R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1925*, 58; *Idem*, *Jaarverslag 1926*, 73 en 96.

andering. Het beheer over het Maastrichtse bureau zelf werd overgedragen aan de Groene Kruis afdeling Maastricht, waarna het geheel naar het Groene Kruis wijkgebouw in Wyck verhuisde. Met Pro Infantibus was in 1927 eindelijk overeengekomen dat Koenen en de aan Pro Infantibus verbonden arts W.N.M. Mares (die Overbosch in 1927 opvolgde) in beide bureaus een consultatiemiddag zouden hebben. Bovendien werd er een plaatselijke huisbezoekster aangesteld: zuster Bos. Ook al nam het bezoek vanuit omliggende plaatsen in volgende jaren af nadat deze een eigen consultatiebureau kregen, toch moest Bos alle zeilen bijzetten om het vele werk dat op haar afkwam goed uit te voeren. Het Maastrichtse consultatiebureau bleef gedurende de jaren dertig namelijk 'overbevolkt'. Koenen sprak dan ook meermaals de wens uit de voorzieningen te verbeteren en uit te breiden naar het westen van de stad.[97] Dat gebeurde uiteindelijk in 1951 toen het Groene Kruis het consultatiebureau van Pro Infantibus overnam. Kort daarvoor was het bureau van Pro Infantibus naar het ziekenhuis St. Annadal verhuisd, maar de bezoekersaantallen liepen dermate sterk terug dat Pro Infantibus het bureau niet langer kon exploiteren.[98]

Met de reorganisatie werd zuster Schulte benoemd tot districtshuisbezoekster in district Maastricht. Dit was uitgebreid van 'groot Maastricht' (zuigelingen kwamen al uit verschillende uithoeken, van Mesch tot Stein tot Wijlre) naar 'regio Sittard' – een groot gebied aangezien er in de loop der jaren consultatiebureaus werden opgericht in onder meer Beek, Gulpen, Vaals, Stein en Valkenburg. Ook rondom Maastricht openden bureaus. Schulte werd in dit gehele gebied de spil van de zuigelingenzorg. Ze gaf moedercursussen, begeleidde de in haar district werkzame plaatselijke huisbezoeksters en wijkverpleegsters, verrichtte propagandistische werkzaamheden en onderhield contacten over het oprichten en inrichten van nieuwe bureaus. Bovendien verzorgde zij ook onderwijs aan de School voor Maatschappelijk Werk in Sittard.[99]

Het moge duidelijk zijn dat aan belangstelling voor het consultatiebureau vanuit moeders geen gebrek was. Pro Infantibus bemerkte in de jaren tien al een stijging van het aantal bezoeken en in de jaren twintig hadden beide verenigingen ongeveer evenveel ingeschreven zuigelingen, in 1924 rond de 500. Met ongeveer 1400 geboorten dit jaar in Maastricht stond dus zo'n tweederde van de zuigelingen in 1924 ingeschreven bij een consultatiebureau – wat overigens niets zegt over de regelmaat van hun bezoek.[100] Voor Koenen overtrof het bezoek dikwijls zijn verwachtingen en door de jaren heen nam de populariteit onder de bevolking alsmaar toe. Dat was zeker de verdienste van Koenen zelf, die wist hoe hij onder de moeders sympathie voor het consultatiebureau moest kweken. Volgens collega kinderarts O.A. Driessen beschikte Koenen over 'de gave van het woord en een nooit falend optimisme' en wist hij met 'zijn zin voor humor' in 'menige spreekbeurt zondags na de hoogmis' moeders aan te

97 *Idem, Jaarverslag 1928*, 90; *Idem, Jaarverslag 1930*, 115; *Idem, Jaarverslag 1931,* 98; *Idem*, *Jaarverslag 1938*, 68.

98 Andreas, *Crèche Juliana*, 43. Koenen rekende de bureaus in Maastricht 'tot de slechtst ingerichte van mijn district'. HCL, Archief Pro Infantibus, 21.031, inv.nr. 11: Brief van Koenen, augustus 1949.

99 Tot aan haar pensioen in 1940 was Schulte werkzaam als districtshuisbezoekster. R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1927*, 92; *Idem*, *Jaarverslag 1931*, 113; *Idem*, *Jaarverslag 1938*, 70; *Idem*, *Jaarverslag 1939*, 29 en 59. Het is niet geheel duidelijk hoeveel plaatselijke huisbezoeksters en wijkverpleegsters zr. Schulte begeleidde, maar in 1930 zocht ze in ieder geval zusters op die werkzaam waren in Maastricht, Heer, Eijsden, Meerssen, Valkenburg, Schin op Geul, Houthem, Hulsberg, Schimmert, Spaubeek, Bunde, Geulle, Beek, Lutterade, Geleen, Lindenheuvel, Ulestraten, Beek-Elsloo, Stein, Berg, Urmond, Sittard, Holtum, Susteren, St. Geertruid, Gulpen, Vaals, Mechelen, Amby en Munstergeleen. *Idem*, *Jaarverslag 1930*, 134.

100 Andreas, *Crèche Juliana*, 28-29 en 32; R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1924,* 75.

spreken, maar ook afdelingsbesturen te overtuigen.[101]

Wel meende Koenen dat de frequentie waarmee moeders met hun zuigelingen het bureau bezochten te laag was. Sommige zuigelingen bleven 'minder dan een maand onder toezicht', namelijk alleen gedurende ziekte. Vooral moeders uit afgelegen dorpen kwamen vaak pas naar het bureau wanneer hun kind ziek was en verdwenen weer wanneer het was hersteld. Er bleek veel uitleg en tijd nodig om moeders over te halen het consultatiebureau met enige regelmaat te bezoeken. Door vroegtijdige voorlichting, huisbezoek en de behandeling van zieke zuigelingen als 'reclame-materiaal' in te zetten, probeerde men moeders de waarde van preventief toezicht bij te brengen.[102] Dit was geen gemakkelijke taak, vooral voor de wijkverpleegster of huisbezoekster: 'Het leggen vooral van het eerste contact, in het gezin, zonder den schijn van dwang op zich te laden, mag zeker een uiterst moeilijke, en een groote, tact en toewijding eischende taak genoemd worden.', aldus zuster Schulte.[103] Het huisbezoek moest niet alleen leiden tot regelmatig bezoek aan het consultatiebureau, ook moesten de medisch-wetenschappelijke adviezen omtrent voeding en verzorging in de dagelijkse praktijk worden opgevolgd. Het vereiste behoorlijk wat mensenkennis en tact om moeders zover te krijgen: 'De intellectueele moeder zal deze steun anders voelen dan de moeder uit het volk; zuster en arts moeten bij de inkleeding van hunne adviezen over een rijke nuanceering beschikken, en eenzelfde doel zal niet altijd door gelijke middelen worden nagestreefd.'[104]

De vele inspanningen van artsen en huisbezoeksters bleven niet zonder succes. In de loop der jaren werd het bureaubezoek van moeders en hun kinderen regelmatiger naar gemiddeld negen keer in het jaar 1930. Het kwam ook voor dat moeders juist heel vaak het bureau bezochten. In 1928 kwamen 85 zuigelingen 20 tot 30 keer naar het Maastrichtse consultatiebureau, 27 zuigelingen 30 tot 40 keer en 17 zuigelingen maar liefst 40 tot 50 keer. Hoewel er behoorlijke verschillen bestonden tussen verschillende plaatsen bezocht in 1940 gemiddeld 81 procent van het aantal levend geborenen in Limburg in ieder geval éénmaal een consultatiebureau.[105]

EEN 'RATIONELE' BENADERING VAN ZUIGELINGENVOEDING EN -GEWICHT

De Maastrichtse arts Fouquet had eind negentiende eeuw al gewezen op de gevolgen van de erbarmelijke Maastrichtse woonomstandigheden voor de zuigelingensterfte. Dit werd onderstreept door een speciale onderzoekscommissie vanuit de Maastrichtse gezondheidscommissie in 1916 en in 1929 wees Koenen hier opnieuw op.[106] Toch kwam de meeste aandacht in de nieuwe zuigelingenzorg te liggen op de voeding, verzorging en ontwikkeling van zuigelingen. Van verbeteringen hiervan verwachtte men het meest directe effect op de zuigelingensterfte. Middels een 'rationele' benadering en aanpak moest dit worden bewerkstelligd: (nieuwe) wetenschappelijke kennis en techni-

101 Driessen, 'Bij het aftreden van Dr. H. Koenen', 18; R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1922*, 25; *Idem*, *Jaarverslag 1923*, 39; *Idem*, *Jaarverslag 1925*, 56; *Idem*, *Jaarverslag 1927*, 91; *Idem*, *Jaarverslag 1928*, 89; *Idem*, *Jaarverslag 1929*, 99; *Idem*, *Jaarverslag 1930*, 115; *Idem*, *Jaarverslag 1934*, 117.

102 *Idem*, *Jaarverslag 1925*, 57 en 61; *Idem*, *Jaarverslag 1928*, 89; Koenen, 'Een kwart eeuw zorg voor moeder en kind', 51.

103 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1935*, 102.

104 H.P.J. Koenen, 'Consultatiebureaux voor kleuters', *Tijds. Soc. Geneesk.* (Congresnummer – derde congres voor kleuterzorg) 16 (1938) 205-211, aldaar 211.

105 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1928*, 91; *Idem*, *Jaarverslag 1930*, 115. Zie *Jaarverslag 1940*, 122 voor een overzicht van het gemiddeld aantal consulten per kind van alle consultatiebureaus onder district Maastricht. Dit aantal varieerde per bureau: van gemiddeld 4,5 consulten tot gemiddeld 7 consulten.

106 *Idem*, *Jaarverslag 1929*, 102; 'Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1916* (Bijlage S), 20.

ken als basis, daarmee verbonden deskundige begeleiding aan (aanstaande) moeders, veranderingen van haar gewoonten en gedrag, en een systeem van toezicht en monitoring. In het hiernavolgende zal blijken dat het 'rationele' niet betekende dat maatschappijbeelden, morele opvattingen, waarden en normen niet van invloed waren.

Borstvoeding of kunstvoeding voor de zuigeling?

Al in de negentiende eeuw stelden medici vast dat met de borst gevoede baby's de beste levenskansen hadden. Moedermelk gold als ideale zuigelingenvoeding terwijl kunstvoeding juist in verband werd gebracht met zuigelingensterfte. Als gevolg van overvoeding of verkeerde voeding konden maag- en darmslijmvlies ontstoken raken, leidend tot gastro-enteritis. Maar ook onvoldoende hygiëne, zoals slecht gereinigde melkflessen of ongekookte of vervalste melk kon de ziekte veroorzaken. Gastro-enteritis was één van de belangrijkste doodsoorzaken van zuigelingen.[107] In Maastricht was de zuigelingensterfte tot aan de Eerste Wereldoorlog zelfs voor het grootste deel het gevolg van water- en voedselgerelateerde infectieziekten.[108]

Zowel Pro Infantibus als het Groene Kruis (de Maastrichtse en Limburgse vereniging) zagen borstvoeding dan ook als beste voeding voor de zuigeling en wilden dit bevorderen. Het Maastrichtse Groene Kruis probeerde dat door kraamvrouwen, die gebruik maakten van de huishoudelijke hulp en bakerhulp, voor te lichten over het belang van borstvoeding. Ook werd dit behandeld in een voordracht voor moeders in 1913 en in de moedercursussen die vanaf 1917 werden georganiseerd. Maar de al eerder genoemde huisarts Hoeberechts, medeoprichter en bestuurslid van het Maastrichtse Groene Kruis, erkende dat het niet altijd mogelijk was om borstvoeding te geven. Hij besprak daarom ook het initiatief van Pro Infantibus 'waar men de flesschen met de juiste verhoudingen kant en klaar kan krijgen'.[109]

Ook Pro Infantibus wilde in de eerste plaats het geven van borstvoeding bevorderen.[110] Maar hoewel borstvoeding gold als de beste vorm van zuigelingenvoeding, was het voor de vereniging duidelijk dat er in Maastricht behoefte was aan het verstrekken van goede kunstvoeding. In de Maastrichtse fabrieken werkten namelijk relatief veel vrouwen vanaf jonge leeftijd waarvan een groot deel na het huwelijk bleef doorwerken. Bij de grootste werkgever Sphinx (de fabrieken van de familie Regout) schommelde het percentage gehuwde fabrieksarbeidsters in het eerste decennium van de twintigste eeuw tussen de 20 en 25 procent, voor vrouwenarbeid een van de hoogste cijfers van het land.[111] Volgens Pro Infantibus hadden veel Maastrichtse vrouwen dan ook geen enkele ervaring met het huishouden en de verzorging van kinderen. Omdat haar inkomen onmisbaar was, ging de moeder vier weken na de bevalling weer aan het werk. Alhoewel het was toegestaan dat vrouwen hun pasgeboren baby meenamen naar de fabriek, stopten veel fabrieksarbeidsters dan met het geven van borstvoeding.[112]

107 De Knecht-Van Eekelen, 'Zuigelingenvoeding in Nederland', 39.

108 Murkens, *Unequal pathways to the grave?*, 89-90.

109 Tracé, Archief Groene Kruis Maastricht, EAN_0930, inv.nr. 1: Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslag 1913*, 12-14; *Idem*, *Jaarverslag 1917*, 18-19.

110 In 1916 stelde de vereniging vast dat het helaas niet gelukt was een toename van borstvoeding te bewerkstelligen middels melkverstrekking aan 'zogende moeders', bedoeld voor henzelf en niet het kind, en stopte daarom met deze maatregel. Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 7.

111 A. Knotter, *Arbeid van vrouwen in Limburg in de twintigste eeuw: een stille revolutie* (Zwolle 2018) 40-41, 43-44, 46, 48 en 50.

112 Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 9. Ook het Groene Kruis Maastricht benoemde dit: Tracé, Archief Groene Kruis Maastricht, EAN_0930, inv.nr. 1: Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslag 1920*, 6.

Pro Infantibus was pragmatisch ingesteld. De vereniging streefde ernaar 'tot definitieve en vooral snel bereikbare resultaten te komen' want 'wat is beter, honderden zuigelingen door slechte verzorging en slecht voedsel te zien sterven, alleen om een *'principe'* te handhaven òf te helpen zooveel als mogelijk is'. Het aanbieden van kunstvoeding via een melkkeuken zag de vereniging als het antwoord op deze vraag. Met kunstvoeding kon men tenminste 'aan *die* kinderen, welke de moedervoeding moeten missen, althans iets te verstrekken, wat voor hunnen constitutie geschikt was'. Borstvoeding had de voorkeur van Pro Infantibus, maar een melkkeuken was toch noodzakelijk als een 'onmisbaar kwaad'. Overigens kon een armlastige moeder deze melk alleen gratis of tegen een aangepast tarief krijgen als zij een schriftelijke verklaring van haar huisarts kon laten zien 'waaruit bleek, dat de zuigeling de moedermelk niet kon bekomen'.[113] In deze werkwijze stond Pro Infantibus niet alleen; ook de Haagse huisarts B.P.B. Plantenga die Nederlands eerste consultatiebureau in 1901 opende, verstrekte alleen melk uit een eigen melkkeuken als de borstvoeding niet lukte.[114]

Hoewel kunstvoeding zoals gezegd al in de negentiende eeuw in verband werd gebracht met zuigelingensterfte bleef het een veel besproken onderwerp. Zoals ook Pro Infantibus constateerde, waren lang niet alle vrouwen in staat om (voldoende) borstvoeding te geven. Bovendien was het vrij gebruikelijk om naast borstvoeding ook kunstvoeding te geven, dus niet geheel ter vervanging ervan maar als aanvulling erop. In medisch-wetenschappelijke kring werd in de tweede helft van de negentiende eeuw intensief gezocht naar veilige kunstvoeding voor zuigelingen, met bijzondere aandacht voor samenstelling en hygiëne, wat leidde tot de ontwikkeling van diverse voedingen op basis van wetenschappelijke voedingsleer.[115]

Onderzoek wees uit dat moedermelk een unieke samenstelling had.[116] Uit chemische en fysiologische vergelijkingen met andere soorten melk bleek dat koemelk dezelfde bestanddelen had als moedermelk, maar omdat de verhoudingen tussen eiwitten, vetten, suikers en mineralen wel verschilden, werd de koemelk verdund en aangevuld met melksuiker.[117] Net als fabrikanten van kunstvoeding voor zuigelingen paste ook Pro Infantibus deze bereidingswijze toe.[118] Daarnaast vormde de hygiëne van de kunstvoeding een belangrijk aandachtspunt. Zag men eerst nog ongekookte melk van telkens dezelfde (gezonde en tuberculosevrije) koe als beste kunstvoeding voor de zuigeling, gaandeweg (vanaf de jaren 1890) schreven de nieuwe bacteriologische inzichten voor dat koemelk moest worden gekookt, gepasteuriseerd of gesteriliseerd om er zeker van te kun-

113 Bij haar oprichting in 1908 verwachtte Pro Infantibus niet dat moeders op korte termijn door wetgeving de fabrieksarbeid zou worden ontzegd. Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 5 en 9-10; 'Verslag over de resultaten van 'Pro Infantibus' vanaf zijne oprichting tot op heden' geschreven door dr. Overbosch op 22 september 1909, zoals opgenomen in: 'Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1909* (Bijlage J), 9.

114 De Knecht-van Eekelen, 'Broer Pieter Bernard Plantenga', 23-24.

115 A. de Knecht-van Eekelen en A.A.A. de la Bruhèze, 'De witte motor', in: J.W. Schot e.a. (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw, voeding.* (Deel 'Voeding' onder redactie van A.H. van Otterloo) (Zutphen 2000) 311-321, aldaar 311; De Knecht-van Eekelen, 'Zuigelingenvoeding in Nederland', 27.

116 'Moedermelk bleek stoffen te bevatten – toentertijd 'antitoxinen' genoemd, nu zou men van 'antistoffen' spreken – die aan geen enkele kunstmatige voeding konden worden toegevoegd.' *Ibidem,* 27.

117 De Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding,* 371-372; De Knecht-van Eekelen en De la Bruhèze, 'De witte motor', 311-313.

118 Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 13.

Afb. 8. De melkinrichting van Pro Infantibus met directeur Van Heereveldt (links) in 1916. Pro Infantibus, Jaarverslag 1916, *10.*

nen zijn dat de melk ziektekiemvrij was.[119] Ook Pro Infantibus koos voor het steriliseren van de melkbereidingen.

Het bereiden en steriliseren van melk deed Pro Infantibus in de melkkeuken, die de vereniging in 1908 opende aan de Onze-Lieve-Vrouwekade 12.[120] Hier vond de bereiding van 'kindermelk' plaats, een mengsel van rauwe melk, een hoeveelheid water, melksuiker en zout in verschillende verhoudingen en samenstellingen.[121] De kant-en-klare flessen steriliseerde men in een autoclaaf en werden vervolgens deels gratis, deels tegen een aangepast tarief en deels tegen 'volledig' tarief aangeboden als zuigelingenvoeding. Daarnaast verkocht Pro Infantibus ook 'reguliere' melk, eveneens gesteriliseerd in flessen. Met de opbrengst financierde de vereniging de kinder-

119 De Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding*, 166-212.

120 In 1916 verhuisde men naar het pand Langs de Maas 37, alwaar het in 1917 werd uitgebreid met aangrenzende panden, en vanaf 1930 aan het Onze-Lieve-Vrouweplein 17. Andreas, 'Pro Infantibus en Crèche Juliana', 90 en 93.

121 'De verhoudingen zijn: *een* deel melk met *resp. 3 deelen, 2 deelen* en *1 deel water* en *volle melk* elk met toevoeging van een zeker percentage melksuiker en zout.' Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 13. Het is niet geheel duidelijk hoe Pro Infantibus aan deze verhoudingen kwam. Het is aannemelijk dat deze van de verderop genoemde Lust waren overgenomen. Maar er bestonden ook in Nederland enkele publicaties met een beschrijving van de samenstelling van kunstvoeding voor zuigelingen, zoals E. Gorter, *De voeding van gezonde en zieke zuigelingen* (Leiden 1913); J. Graanboom, *De voeding van den zuigeling* (Amsterdam 1899); J. de Bruin en C. de Lange, *De voeding van het kind in het eerste levensjaar* (Amsterdam 1904). Deze waren waarschijnlijk niet onbekend bij Pro Infantibus.

melk die ze gratis en tegen aangepast tarief distribueerde.[122] Het kwam overigens niet vaak voor dat de melk gratis werd verstrekt 'omdat wij van meening zijn, dat gratis verstrekte melk niet voldoende wordt gewaardeerd en dan ook omdat dit aan het verantwoordelijkheidsgevoel en de plichten der ouders te kort zou doen'.[123]

Om nog vóór de oprichting van de melkkeuken meer te leren over de werkwijze ervan gingen de initiatiefnemers van Pro Infantibus op zoek naar kennis en ervaring buiten Maastricht. Hoewel er in Nederland al wat ervaring was – in ziekenhuizen en poliklinieken voor zuigelingen en onder sommige huisartsen zoals Plantenga te Den Haag – boorden de christendemocraten hun reeds langer bestaande contacten in België aan, waardoor zij in contact kwamen met de Brusselse arts Eug. Lust.[124] Lust was in België al vanaf het einde van de negentiende eeuw een van de pioniers van de opkomende zuigelingenzorg én een van de centrale figuren van de internationale Goutte-de-Lait-beweging. Deze beweging organiseerde internationale congressen en streefde naar de oprichting van een internationale bond ter 'bescherming van het kind'.[125]

Lust nodigde Pro Infantibus uit om in zijn melkkeuken in Brussel, de eerste in België sinds 1897, met eigen ogen te bekijken hoe hier de melk werd bereid en gesteriliseerd.[126] Lusts aanpak was, evenals die van Plantenga in Den Haag, gebaseerd op Franse voorbeelden van melkverschaffing en zuigelingenonderzoek; de zuigelingen die melk kregen, werden iedere week gecontroleerd waarbij advies omtrent de voeding en verzorging van de zuigelingen aan de moeders werd gegeven.[127] Pro Infantibus kreeg tijdens het bezoek aan de melkkeuken uitgebreide uitleg over de werkwijze van Lust en zijn collega's. Daar maakte de vereniging dankbaar gebruik van; ook in Maastricht startten zij met het hygiënisch bereiden van melk in hygiënische gereinigde flessen.[128] Overigens ging Pro Infantibus ook de levering van koemelk strak reguleren en werd deze bij binnenkomst door de directeur van de melkkeuken streng geïnspecteerd. De melkkoeien werden regelmatig door een veearts onderzocht op ziekten, in het bijzonder tuberculose omdat dit volgens nieuwe bacteriologische inzichten via melk kon worden overgebracht. Daarnaast bestonden er afspraken over welk voer de koeien wel en niet mochten krijgen.[129]

Zuigelingensterftebestrijding op de politieke agenda

Over de keuze van Pro Infantibus voor het steriliseren van melk is veel te doen geweest. Terwijl tot halverwege de negentiende eeuw alleen het water dat diende ter verdunning van melk werd gekookt – de melk zelf zou door koken haar goede eigenschappen verliezen – leidden bacteriologische inzichten na 1880 juist tot sterilisatie (langdurige verhitting boven 100 °C van de melk zelf). Omdat door sterilisatie ook de sporen van sporenvormende bacteriën in de melk konden worden gedood, werd alleen gesteriliseerde melk gezien als volkomen hygiënische kunstvoeding die met een gerust hart aan

122 Andreas, *Crèche Juliana*, 28-29.
123 Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 13-14.
124 HCL, Archief Pro Infantibus, 21.031, inv.nr. 2: Notulen 1908, daarin 'Rapport der Vereeniging Pro Infantibus' van 4 november 1908; De Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding,* 75-77.
125 De Vroede, 'Consultatiecentra voor zuigelingen', 454-455.
126 Andreas, *Crèche Juliana*, 13.
127 De Vroede 'Consultatiecentra voor zuigelingen', 454 en 456 (voetnoot 53); De Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding,* 76-77.
128 Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 5-6.
129 *Ibidem*, 13-14; Notulen 28 november 1910, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1910*, 897; De Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding*, 197-204.

de zuigeling kon worden gegeven. Vooral de melkkeukens van consultatiebureaus en zuigelingenklinieken, waar men de melk specifiek voor zuigelingen bereidde ter bestrijding van de zuigelingensterfte, bevorderden de populariteit van gesteriliseerde melk.[130]

Toch bestonden er ook twijfels over de techniek van steriliseren. Een nieuw soort scheurbuik bij zuigelingen – de ziekte van Barlow, voor het eerst in 1883 beschreven – werd mogelijk veroorzaakt door het langdurig verhitten van melk.[131] Een alternatief was pasteurisatie, een methode ontwikkeld door de Fransman L. Pasteur in de jaren 1860 waarbij vloeistoffen rond 50˚C werden verhit. Daarmee werden de meeste ziektekiemen gedood, maar bleven de sporen van sporenvormende bacteriën en hittebestendige bacteriën onaangetast.[132] Verder wetenschappelijk onderzoek richtte zich op het vinden van een veilige balans waarbij de smaak van de melk grotendeels behouden bleef.[133] Zowel sterilisatie als pasteurisatie kenden voor- en tegenstanders.

Ook Pro Infantibus werd met deze sterilisatiekwestie geconfronteerd. Zowel in 1908 als in 1910 werd voorzitter van Pro Infantibus A.J. Köbben, die tevens gemeenteraadslid was, over de keuze voor melksterilisatie aan de tand gevoeld tijdens een gemeenteraadsvergadering. Raadslid Van Oppen, zelf goed geïnformeerd, verwees naar de melkinrichting 'Zuivere Melk' die haar melk pasteuriseerde en raadpleegde zelfs hoogleraar in de hygiëne R.H. Saltet, die pasteurisatie prefereerde. Köbben verdedigde de keuze voor sterilisatie met verwijzing naar de Brusselse expert Dr. Lust, die sterilisatie als superieur beschouwde. Volgens Köbben waren ook de Maastrichtse resultaten overtuigend: geen van de 300 kinderen die met hun melk gevoed waren, was overleden aan ingewandsziekten.[134]

Tevens uitte raadslid Schaepkens twijfels, maar ook al moest Köbben erkennen dat er meningsverschillen bestonden 'onder de geleerden' toch bleef hij vasthouden aan Lusts autoriteit en de positieve uitkomsten.[135] De keuze voor sterilisatie was overigens niet uitzonderlijk: de meeste melkkeukens in Nederland steriliseerden melk in flessen. In 1911 investeerde Pro Infantibus in nieuwe apparatuur en adverteerde haar melk als 'ziektekiemvrij' en 'bereid naar hygiënisch en medische eischen'.[136] Pro Infantibus bleef dus ook in latere jaren vasthouden aan het steriliseren.

Dankzij deze sterilisatiekwestie kwam de bestrijding van de zuigelingensterfte op de agenda van de gemeenteraad te staan. Een nieuw wetenschappelijk vocabulaire deed daarbij zijn intrede. De gemeenteraadsleden moesten zich verdiepen in nieuwe methoden

130 De Knecht-van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding,* 192-196. Overigens achtte men voor de gewone consumptiemelk een volledige sterilisatie onnodig en was deze wegens smaak- en kleurveranderingen niet erg geliefd. L.V. Bartels, *De onmisbare: de koe en haar enorme invloed op de mens* (Bedum 1989) 164-165.

131 Pas in de loop van de twintigste eeuw stelde men met zekerheid vast dat het verloren gaan van vitamine C door de lange verhitting de oorzaak was. A. de Knecht-Van Eekelen, 'Opvattingen over zuigelingenvoeding in de negentiende eeuw. Deel II: Kunstmatige voeding', *Voeding,* 47 (1986) 190-195, aldaar 193.

132 Bartels, *De onmisbare,* 160-163.

133 De Knecht-Van Eekelen, *Naar een rationele zuigelingenvoeding,* 195.

134 Notulen 2 december 1909, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1909,* 881-882; Notulen 28 november 1910, in: *Idem 1910,* 899.

135 Notulen 28 november 1910, in: *Idem 1910,* 899-900.

136 Advertentie van Pro Infantibus, *Limburger Koerier*, 26-10-1912, zoals weergegeven in Andreas, *Crèche Juliana*, 20. HCL, Archief Pro Infantibus, 21.031, inv.nr. 53: Verslag melkfabriek 1911, 'Verslag boekjaar 1 jan. 1911 – 1 jan. 1912' laatste pagina.

om melk te bereiden en lieten zich voorlichten over de jongste wetenschappelijke inzichten.[137] Toch kwam de opvatting dat de zuigelingensterfte een collectief probleem was waarvoor ook de gemeente verantwoordelijkheid droeg, niet zonder slag of stoot op het netvlies van de lokale bestuurders. Conservatieve gemeenteraadsleden meenden dat bestrijding van de zuigelingensterfte toebehoorde aan de traditionele filantropie. Vanuit die gedachte hadden zij ook moeite het maatschappelijk karakter van Pro Infantibus te begrijpen: ging het om een liefdadigheidsvereniging, een gemeentelijke instelling of een gedeeltelijk commercieel bedrijf?[138] De waardering voor het werk van Pro Infantibus nam in de gemeenteraad in de loop der jaren toe. Sommige raadsleden meenden dat Pro Infantibus de gemeente eigenlijk werk uit handen nam – een impliciete erkenning dat de zuigelingensterftebestrijding mede een verantwoordelijkheid van de gemeente was.[139] Het leidde zelfs tot instelling van een speciale onderzoekscommissie door de gezondheidscommissie die alle kinderen in Maastricht geboren tussen november 1913 en november 1914 gedurende hun eerste levensjaar moest volgen. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verliep het onderzoek weinig succesvol, maar op basis van zeer summiere informatie rapporteerde de commissie in 1916 dat in ieder geval kunstmatige voeding en slechte woonomstandigheden een negatieve invloed hadden op de zuigelingensterfte.[140]

Veranderende zienswijzen op borst- en kunstvoeding vanaf 1920

Het Maastrichtse Groene Kruis verwees in de jaren 1910 nog naar de melkkeuken van Pro Infantibus bij behoefte aan kunstvoeding. Na 1920 ging voor het Limburgse Groene Kruis de plicht tot het geven van borstvoeding zwaarder wegen. In geheel Nederland werd ook na 1920 borstvoeding beschouwd als de beste en meest hygiënische voeding voor de zuigeling.[141] Om het belang van borstvoeding ook onder de katholieken te laten landen probeerde Meuleman medische inzichten over het belang van borstvoeding te verbinden aan de katholieke moraal. Hij beschouwde borstvoeding als een morele plicht van de moeder, waarbij het nalaten ervan kon gelden als het schenden van een ernstig gebod.[142] Ook in publicaties zoals het boekje *Het groeiend leven* (1931) van het katholieke Wit-Gele Kruis werden wetenschappelijke en morele motieven gecombineerd om borstvoeding te promoten. Dat paste binnen het katholieke maatschappijbeeld waarin de moeder haar levensvervulling binnenshuis

137 Zie onder andere: Notulen 2 december 1909, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1909,* 881-882; Notulen 28 november 1910, in: *Idem 1910,* 893-900; Notulen 20 november 1911, in: *Idem 1911,* 661-672; Notulen 25 november 1912, in: *Idem 1912,* 955-956.

138 Notulen 2 december 1909, in: *Idem 1909,* 883-888; Notulen 25 november 1912, in: *Idem 1912,* 954-961. Ten aanzien van gemeentelijke subsidieverleningen was afgesproken dat bij opheffing van Pro Infantibus de hele inventaris in handen van de gemeente zou komen. Eigenlijk was alles dus min of meer gemeentelijk bezit. Andreas, *Crèche Juliana*, 15-17.

139 Notulen 9 december 1913, in: *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar 1913,* 1128-1129.

140 Hierin werkten onder meer bestuursleden uit Pro Infantibus en het Maastrichtse Groene Kruis samen. 'Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1913* (Bijlage O), 16-17; *Idem*, in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1914* (Bijlage Q), 8; *Idem*, in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1915* (Bijlage S), 13; *Idem,* in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1916* (Bijlage S), 20.

141 H. Marland, 'The medicalization of motherhood: doctors and infant welfare in the Netherlands, 1901-1930', in: V. Fildes, L. Marks en H. Marland (eds.), *Women and children first. International maternal and infant welfare 1870-1945* (Londen/New York 1992) 74-96, aldaar 83-84.

142 C. Meuleman, *Het levensrecht van de geboren vrucht* (Bussum 1916) 21 en 30-31.

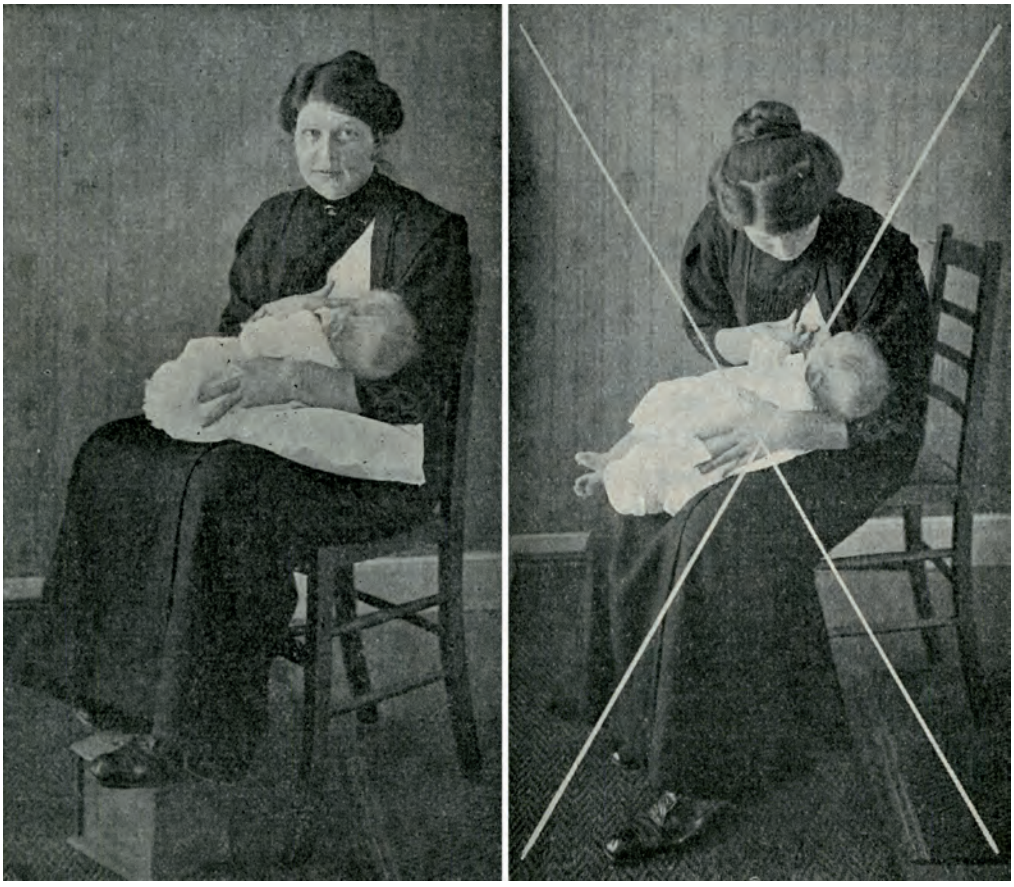

Afb. 9. Links een goede lichaamshouding van de moeder tijdens de borstvoeding: 'achterop den stoel zitten, voet op stoof, kind goed ondersteund', rechts een slechte lichaamshouding: 'op den rand van den stoel, schoot half, kind ligt ongemakkelijk'. Handleiding bij de verzorging van den zuigeling, *6-7.*

vond en de opvoeding van de kinderen en de zorg voor het huishouden haar belangrijkste taken waren.[143]

'Moederschap als hoofdbestemming' werd echter niet alleen binnen de katholieke gemeenschap nagestreefd maar was een breed gedragen maatschappelijk ideaal, ongeacht religieuze achtergrond, dat werd bestendigd door vrouwenarbeid steeds verder terug te dringen, bijvoorbeeld met het verbod op arbeid door gehuwde ambtenaressen in 1925.[144] Ook kinderartsen en anderen die waren betrokken bij de opbouw van nieuwe zorgvoorzieningen voor moeder en kind propageerden borstvoeding niet alleen om medische redenen maar konden zich goed vinden in het moederschapsideaal;

143 J.L. Keyzer, 'Voeding en verzorging van het kind in het eerste levensjaar', in: *Het groeiend leven* (uitgave van de Nationale Federatie Het Wit-Gele Kruis) (Utrecht 1933 3de druk) 21-49, aldaar 24-27.

144 J.J.H. Dekker, 'Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van de Nederlandse casus', in: *BMGN, Low Countries Historical Review* 130 (2015) 70-91, aldaar 75-85.

het was de plicht van de moeder om de zuigeling van moedermelk te voorzien.[145]

In geheel Nederland kwam dit moederschapsideaal centraal in de zuigelingenzorg te staan. Ook op de consultatiebureaus van het Groene Kruis in Limburg, bij het huisbezoek en tijdens de moedercursus draaide alles om de heropvoeding van de moeder: 'het zijn de toewijding der moeder; en meer nog de deskundige verzorging en voeding van het kind die over zijn lot beslissen; en juist deze factoren zoo gunstig mogelijk te maken is het doel van ons streven'.[146] Het ging daarbij om meer dan het louter bevorderen van borstvoeding. Bepalend voor de gunstige effecten van borstvoeding was een *juiste* borstvoeding. Borstvoeding gold dan wel als 'natuurlijke voeding', dit betekende niet dat vrouwen die borstvoeding wilden geven op hun eigen gevoel of moederlijk instinct mochten afgaan. Het op een juiste manier geven van borstvoeding werd gezien als een techniek die geleerd moest worden. De (toekomstige) moeder werd geacht instructies over 'hoe men bij het zoogen moet handelen' nauwgezet op te volgen. Deze voorschriften gingen gedetailleerd in op hygiëne, lichaamshouding en omgeving tijdens het voeden, de frequentie van het voeden en de hoeveelheid moedermelk per voeding. Discipline en toewijding van de moeder waren essentieel voor het welzijn én de karaktervorming van het kind.[147]

De bevordering van borstvoeding werd een van de belangrijkste taken van de consultatiebureaus en de huisbezoeksters van het Groene Kruis, met wisselend succes. In enkele plaatsen die onder district Maastricht vielen – waaronder Maastricht zelf – kreeg in 1937 ruim 85 procent van de zuigelingen die drie maanden oud waren en een consultatiebureau bezochten in ieder geval deels borstvoeding.[148] In een aantal dorpen lag dit percentage veel lager. Maar terwijl in de zuigelingenzorg het belang van borstvoeding steeds meer op de voorgrond kwam te staan, vonden er op het terrein van de kunstvoeding ook veranderingen plaats.

Wat betreft kunstvoeding zag men in heel Nederland bij de bestrijding van de zuigelingensterfte niet langer een grote rol weggelegd voor melkkeukens. Voeding moest individueel kunnen worden voorgeschreven omdat ieder kind anders reageerde op verschillende soorten voeding.[149] Dat was bij de 'massale' melkkeuken niet goed mogelijk, bovendien zou een melkkeuken volgens sommigen kunstvoeding in plaats van borstvoeding stimuleren en kon er thuis alsnog verkeerd mee worden omgegaan.[150] Van grote invloed waren de verbeterde drinkwatervoorziening en melkproductie die het centraal verstrekken van gesteriliseerde 'standaardmelk' minder noodzakelijk maakte en juist meer mogelijkheden boden voor het verantwoord thuis bereiden van kunstvoeding. Bovendien was de bereiding en levering van kunstmatige zuigelingenvoeding inmiddels in

145 De Bruin, Scheltema en Van der Heide, *De verzorging van den zuigeling*, 6. Dit boekje was geschreven in opdracht van de Nederlandse Vereniging voor Pediatrie.

146 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1923*, 42.

147 Zie instructies in onder andere De Bruin, Scheltema en Van der Heide, *De verzorging van den zuigeling*, 6-7; Keyzer, 'Voeding en verzorging van het kind in het eerste levensjaar', 30; Nederlandsche Bond tot Bescherming van Zuigelingen en Nederlandsche Vereeniging van Kinderartsen, *Handleiding bij de verzorging van den zuigeling. Een gids voor moeders* (Bilthoven 1920) 6 en 8.

148 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1937*, 136. Daarin waren waarschijnlijk ook de zuigelingen meegenomen die zowel borstvoeding als kunstvoeding kregen.

149 B.P.B. Plantenga, 'De ontwikkeling van de kennis der zuigelingenvoeding', in: *De ontwikkeling van de kindergeneeskunde in de afgeloopen 50 jaar* (publicatie van de Nederlandsche Vereeniging voor Kindergeneeskunde) (Leiden 1942) 191-200, aldaar 195-200.

150 M.A. van Dijk, 'Zuigelingenzorg', in: J.G. Bantjens, *Leerboek van de sociale hygiëne en van de sociale wetgeving* (Roermond/Maaseik 1934) 141-161, aldaar 149-150.

een stroomversnelling geraakt. Opkomende fabrikanten als Nutricia en Nestlé speelden in op medische adviezen door aangepaste producten te ontwikkelen. Consultatiebureaus en huisartsen stimuleerden op hun beurt de individualisering van kunstvoeding door voedingsadviezen af te stemmen op de specifieke behoeften van het kind. De voortdurende wisselwerking tussen wetenschap en industrie werkte de individualisering van de zuigelingenvoeding dus in de hand.[151]

Deze landelijke ontwikkelingen stemden overeen met wat zich tussen 1920 en 1940 afspeelde in Maastricht en Limburg. Het Groene Kruis richtte geen eigen melkkeukens meer op maar maakte zo nu en dan gebruik van de melkkeuken van Pro Infantibus en bijvoorbeeld in Sittard werd een regeling getroffen met een plaatselijke zuivelfabrikant.[152] Ook Koenen wilde toewerken naar een situatie waarin voor elke zuigeling afzonderlijk de best mogelijke voeding kon worden bepaald. Dit betekende in de meeste gevallen dat de moeder zelf de voeding thuis moest bereiden aan de hand van door Koenen opgestelde recepturen.

De individualisering van de bereiding van zuigelingenvoeding kon zich voltrekken dankzij de veranderende maatschappelijke positie van de vrouw. Door de afname van vrouwenarbeid gingen steeds meer vrouwen zich uitsluitend op het huishouden en hun gezin richten. Meer vrouwen konden zich dus ook daadwerkelijk bezighouden met het zelf bereiden van de kunstvoeding.[153] De verantwoordelijkheid voor een goed bereide, hygiënische zuigelingenvoeding kwam bij de moeder te liggen. Dat betekende echter niet dat zij zomaar haar eigen gang kon gaan. De bereiding van de zuigelingenvoeding moest wel 'rationeel' gebeuren. Een toegewijde moeder moest ook in staat zijn tot 'deskundige verzorging en voeding van het kind'. Daarom werd van haar verwacht dat zij graag instructies opvolgde van de consultatiebureauarts en instemde met toezicht door de huisbezoekster. De moeder kreeg dus een grote verantwoordelijkheid, maar werd tegelijkertijd gecontroleerd op een juiste uitvoering van de voorschriften. Door de afwezigheid van een melkkeuken ontstond een soort leerschool voor moeders. Vrouwen werden tot 'goede' moeders opgeleid die vervolgens als deskundige buurvrouwen 'belangrijke hulpkrachten worden in de bestrijding der kindersterfte', aldus Koenen.[154] De gehekelde onkundige buurvrouw, grootmoeder of tante kon op deze wijze nog verder buitenspel worden gezet.

Ook al zijn er verschillen in benadering aan te wijzen tussen Pro Infantibus en het Groene Kruis in Maastricht, in de praktijk kregen zuigelingen bij beide verenigingen vergelijkbare soorten zuigelingenvoeding. Hoewel er weinig cijfers beschikbaar zijn, lijkt de melkkeuken van Pro Infantibus geen negatief effect te hebben gehad op het aantal kinderen dat borstvoeding ontving. Bij de verstrekkingen van kunstvoeding waren de verschillen tussen beide verenigingen aan het eind van de jaren twintig gering. De percentages 'gemengde voeding' (borstvoeding plus kunstvoeding) lagen bij het Groene Kruis wel een stuk hoger. Mogelijk werd bij Pro Infantibus sneller overgestapt naar een volledige kunstvoeding als borstvoeding niet lukte en werd bij het Groene Kruis langer

151 Onderzoek maakte tot in steeds meer detail duidelijk waaruit (moeder)melk was samengesteld waardoor vooral na 1950 de verschillen met kunstmatige zuigelingenvoeding alsmaar kleiner werden. De Knecht-van Eekelen en De la Bruhèze, 'De witte motor', 314 en 407 (voetnoot 4); Maatschappij 'Nutricia', *Voor de spreekkamer van H.H. Geneeskundigen* (Zoetermeer 1924); O.A. Driessen, 'Een halve eeuw zuigelingenvoeding', *Maandschrift voor Kindergeneeskunde* 33 (1965) 341-351.

152 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1923*, 38-39.

153 Dekker, 'Vrouw en opvoeding', 75-85; Koenen, 'Een kwart eeuw zorg voor moeder en kind', 52.

154 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1923*, 38 en 42.

geprobeerd borstvoeding aan te vullen met kunstvoeding. Met zekerheid kan worden geconstateerd dat in 1929 ongeveer de helft van alle zuigelingen in de leeftijd van drie maanden kunstvoeding ontvingen. Ondanks de sterke focus op borstvoeding heeft de wetenschappelijk samengestelde kunstvoeding in een periode van ongeveer vijftien jaar een vooraanstaande positie in de Maastrichtse zuigelingenzorg verworven.[155]

Het lichaamsgewicht: maatstaf voor de gezondheid van de zuigeling

Het wegen van zuigelingen tijdens hun bezoek aan het consultatiebureau werd al gauw een vaste routine. De aandacht hiervoor kwam voort uit de introductie van de weegschaal in diverse Europese landen in de negentiende eeuw waardoor het lichaamsgewicht van de pasgeborene een nieuwe betekenis kreeg. Met behulp van de weegschaal ging men een 'normaal' geboortegewicht definiëren en de ontwikkeling van zuigelingen vastleggen en kwantificeren aan de hand van groeidiagrammen. Dit vond aanvankelijk alleen in ziekenhuizen plaats, maar tegen het einde van de negentiende eeuw was deze praktijk ook doorgedrongen in consultatiebureaus en melkkeukens. De weegschaal werd een objectief instrument waarmee men zowel de ontwikkeling van de zuigeling als 'individu' als die van zuigelingen als groep systematisch kon waarnemen en volgen.[156]

Deze ontwikkeling ging niet aan Nederland voorbij. In wetenschappelijke werken, maar ook in publicaties voor een breed publiek verschenen met grote regelmaat gewichtstabellen en groeidiagrammen die de normale gewichtsontwikkeling van zuigelingen moesten illustreren. Deze tabellen en diagrammen konden in de beginperiode wel nog sterk van elkaar verschillen wegens het ontbreken van een algemeen aanvaarde standaard. Rond 1900 was het meten van het lichaamsgewicht van zuigelingen dus geen onbekend verschijnsel meer, maar het gebruik van de weegschaal, het vastleggen van de weegresultaten in tabellen en het optekenen daarvan in een grafiek werden pas een wijdverbreide praktijk in Nederland met de opkomst van consultatiebureaus.[157] In de jaren twintig en dertig waren er honderden consultatiebureaus waar moeders hun jonge kinderen regelmatig volgens een vast ritueel lieten wegen. Het vastgestelde gewicht werd vervolgens vergeleken met gemiddelden en werd zo van fundamenteel belang om uitspraken te kunnen doen over de gezondheidstoestand van de zuigeling op dat moment.

Net als elders speelden bij de consultatiebureaus van Pro Infantibus en het Groene Kruis het lichamelijk onderzoek en het wegen van zuigelingen een centrale rol in de beoordeling van hun gezondheid. Op het consultatiebureau van Pro Infantibus werd van meet af aan de zuigeling tijdens ieder wekelijks bezoek gewogen en hield men de gewichtsveranderingen nauwkeurig bij. Consultatiebureauarts Overbosch bleek goed in staat om voor het eerst in Maastricht de gewichtstoename van de zuigelingen die onder zijn controle stonden te verbinden aan hun gezondheidsverbetering. Zo wist hij de gezondheidsverbetering te kwantificeren en duidelijk te illustreren waarmee hij aan de Maastrichtse

155 *Idem, Jaarverslag 1928*, 92; *Idem*, *Jaarverslag 1929*, 104; Pro Infantibus, *Jaarverslag 1928*, 11; *Idem*, *Jaarverslag 1929*, 6.

156 A. de Knecht-van Eekelen, 'De introductie van het groeidiagram in Nederland in de negentiende eeuw', in: *Voeding* 46 (1985) 167-174, aldaar 168-170; L.T. Weaver, 'In the balance: weighing babies and the birth of the infant welfare clinic', *Bulletin of the history of medicine* 84 (2010) 30-57.

157 *Ibidem,* 41-42; De Knecht-van Eekelen, 'De introductie van het groeidiagram in Nederland', 171-172. Zie bijvoorbeeld uit 1904: De Bruin en De Lange, *De voeding van het kind in het eerste levensjaar,* 8-12, geschreven voor studenten geneeskunde en artsen. Gericht op moeders waren o.a. De Bruin, Scheltema en Van der Heide, *De verzorging van den zuigeling* uit 1904, zie aldaar 15, en C.N. van de Poll, *Moeder en kind. Zwangerschap, bevalling en verzorging van zuigelingen* (Amsterdam ca 1923 3e druk) 149-152.

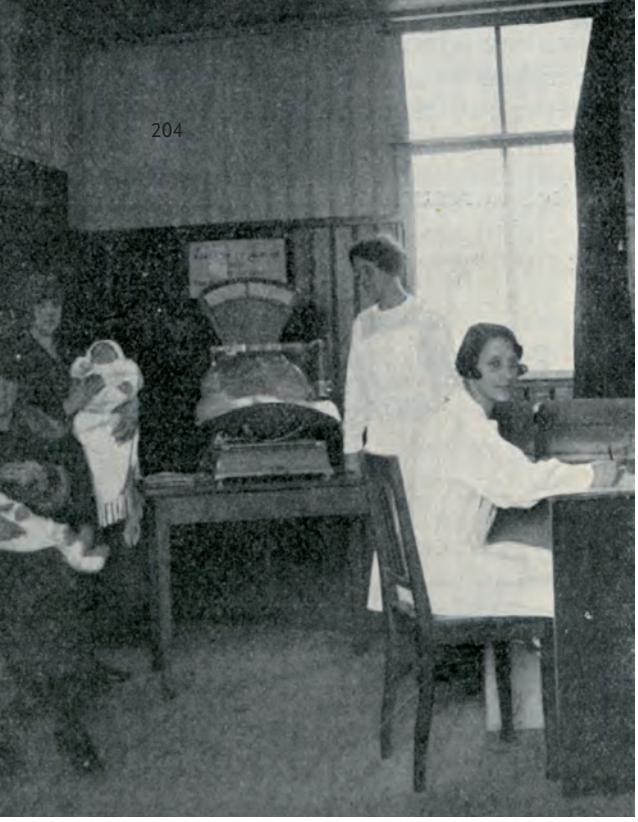

Afb. 10. De weegkamer van het consultatiebureau van het Groene Kruis in Maastricht met de in 1925 aangeschafte automatische Daytonweegschaal. R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, Jaarverslag 1926, *73. Informatie over de weegschaal afkomstig uit:* Idem, Jaarverslag 1925, *56.*

gezondheidscommissie en gemeenteraad kon bewijzen dat de zuigelingenzorg door Pro Infantibus resultaat boekte.[158]

Ook bij het Groene Kruis werd de weegschaal zowel door artsen en zusters als door moeders steeds meer beschouwd als het *'pièce de résistance'* van het consultatiebureau.[159] Het gebruik van de weegschaal, het bijhouden van gewichtsveranderingen en deze interpreteren aan de hand van gewichtstabellen en groeidiagrammen kon in belangrijke mate bijdragen aan 'de rationalisering' van de zuigelingenzorg. Maar dat was alleen het geval als ook de moeders hun opvattingen over het lichaamsgewicht zouden aanpassen zoals de overtuiging dat een mollige baby een gezonde baby was. Een 'papkind' gold zelfs als een statussymbool, hetgeen onnodige bijvoeding in de hand werkte. Huilen betekende niet altijd dat het kind honger had, maar moeders gaven als reactie daarop wel vaak voeding. Het veelvuldig meten van het lichaamsgewicht van de baby kon dan ook averechts uitwerken. Het kon moeders in onzekerheid brengen over de borstvoeding waardoor zij geheel tegen de bedoelingen in overstapten op bijvoeding of volledige kunstvoeding. De scheidslijn tussen een gezonde dosis aandacht voor de gewichtsverandering en een obsessie voor lichaamsgewicht was dun. Zorgverleners probeerden moeders wel duidelijk te maken dat de gedachte 'hoe zwaarder, hoe beter' onjuist was. Maar tegelijkertijd begrepen zij dikwijls niet de angst van moeders dat hun kind in vergelijking met anderen niet snel genoeg aankwam – iets dat werd beschouwd als een teken van armoede en van gebrek aan zorg.[160] Ook districtshuisbezoekster Schulte constateerde in 1934 dat deze 'volksopvatting (…) nog lang niet tot het verleden' behoorde. In het wachtlokaal van het consultatiebureau was volgens Schulte de moeder 'met het zwaarste kind het middelpunt van belangstelling en bewondering, niet zelden vermengd met jaloezie'.[161]

DE BETEKENIS VAN DE NIEUWE ZUIGELINGENZORG VOOR MOEDERS

De wetenschappelijke inzichten op het gebied van borstvoeding, kunstvoeding en het zuigelingengewicht hadden via de praktijk van de nieuwe zuigelingenzorg grote gevolgen voor het doen en laten van moeders. Zij werden ge-

158 'Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar 1909* (Bijlage J), 11-12.

159 Naar een citaat van Knapper in *Een kwart eeuw zuigelingenzorg in Nederland*, 58.

160 Spoorenberg, 'Bakerpraat of doktersadvies?', 82 en 90; Marland, 'The medicalization of motherhood', 88; G.A. de Jonge, 'Nieuwe aspecten van de zuigelingenzorg', in: H.W.A. Voorhoeve (ed.), *75 jaar kinderhygiëne in Nederland. Van zuigelingenzorg tot jeugdgezondheidszorg* (Assen/Amsterdam 1977) 17-23, aldaar 22.

161 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1934*, 120.

acht de instructies van nieuwe deskundigen op te volgen en een deel van hun zeggenschap over wat goed was voor hun kind in te leveren. Dat betekende ook dat niet langer geluisterd moest worden naar 'ondeskundige raadgevingen' van grootmoeder, tante, buurvrouw of vriendin. Een verstandige toegewijde moeder leverde niet alleen haar oude manier van leven in maar deed ook tot op zekere hoogte afstand van haar oude sociale omgeving.[162] Toch kunnen we de relaties die in de eerste decennia van de twintigste eeuw in de nieuwe zuigelingenzorg tussen de zorgverleners en de moeders tot ontwikkeling kwamen niet louter als disciplinerend en controlerend beschouwen.

Er zijn helaas weinig bronnen beschikbaar die ons iets kunnen vertellen over hoe moeders de nieuwe zuigelingenzorg van Pro Infantibus en het Groene Kruis ervaarden. Hun stem is vrijwel uitsluitend via en door de ogen van de zorgverleners te horen. Het lijkt erop dat er grote verschillen bestonden. Zo constateerde Pro Infantibus in 1916 dat er moeders waren die uit zichzelf naar het consultatiebureau kwamen voor hulp en advies en graag met de consultatiebureauarts en zusters meewerkten. Andere moeders waren alleen geïnteresseerd in gratis of goedkopere zuigelingenmelk en waren van de huisbezoeken en verplichte wekelijkse bureaubezoeken niet gediend. Zij lieten dan bij een huisbezoek 'op niet zuinige wijze ons de kracht van het kernachtige Maastrichtsch dialect (…) gevoelen'. Dit had tot gevolg dat Pro Infantibus de melkverstrekking stopzette, maar dat had lang niet altijd het gewenste effect: 'De moeders, die voor dezen dwang niet zwichtten, bleken ook juist die te zijn, die onverbeterlijk waren zoodat wij ons dus met het denkbeeld troosten moesten: "Voor deze is helaas voorloopig hulp uitgesloten".'[163]

Bij het Groene Kruis zijn soortgelijke verschillen te constateren, al was het bezoeken van het consultatiebureau niet verplicht voor een bepaalde groep, zoals bij Pro Infantibus. Koenen ervaarde vooral de moeders die alleen met een zieke zuigeling het bureau bezochten als probleem, omdat zij na herstel weer verdwenen. Ook vond hij de frequentie van het bureaubezoek te laag.[164] Maar de groeiende bezoekersaantallen, soms zelfs leidend tot overbelaste consultatiebureauzittingen doen vermoeden dat in ieder geval de meeste moeders uit eigen beweging naar het consultatiebureau kwamen. Voor veel moeders betekende de zuigelingenzorg dan ook dat hun kind zich daadwerkelijk gezond kon ontwikkelen. Bovendien konden zij door hun contacten met deskundigen hun eigen deskundigheid vergroten. Zo konden zij als 'deskundige buurvrouwen' een actieve en invloedrijke rol krijgen in de nieuwe zuigelingenzorg en het maakte hun rol van verzorgende in het gezin belangrijker. Voor vrouwen die niet langer buitenhuis konden of mochten werken werd 'het moederschap een nieuwe levens(ver)vulling'. Het raadplegen van een arts betekende 'een erkenning van de belangrijkheid van moeders en daarmee van haar status binnen het gezin', zo stellen de historici R. van Daalen en J. Spoorenberg vast.[165]

Dit beeld van uiteenlopende, tegengestelde reacties komt goed overeen met wat Spoorenberg heeft opgemaakt uit brieven van Amster-

162 Zie ook: J. van Galen en A. Mevis, 'Zuigelingenzorg in Oost-Brabant 1918-1940', in: N. Bakker (ed.), *Een tipje van de sluier, vrouwengeschiedenis in Nederland* Deel 2: Nederlandse vrouwen in deze eeuw (Amsterdam 1980) 73-83, aldaar 81-82.

163 Pro Infantibus, *Jaarverslag 1916*, 10-11 en 13.

164 R.K. Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslag 1924*, 79; *Idem*, *Jaarverslag 1923*, 42; *Idem, Jaarverslag 1925*, 57; *Idem*, *Jaarverslag 1927*, 93-94; *Idem*, *Jaarverslag 1928*, 89 en 92.

165 Spoorenberg, 'Bakerpraat of doktersadvies?', 91; R. van Daalen, 'Honderd jaar vrouwen en gezondheidsdeskundigen', in: R. van Daalen en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Gezond en wel, vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 15-29, aldaar 15.

damse ouders en moeders en andere documenten over de zuigelingenzorg. Zij constateert dat vooral de moeders uit de arme maar hechte arbeidersbuurten waar de bewoners veel onderling contact hadden en elkaar hielpen, uitsluitend voor gratis melk of verzorgingsartikelen naar het consultatiebureau kwamen. Zij bezochten het consultatiebureau onregelmatig, volgden de instructies van de professionals niet of nauwelijks op en zaten ook niet te wachten op een huisbezoek. Maar moeders uit de betere arbeidersbuurten waar men meer gescheiden van buurtgenoten leefde, waren juist te spreken over de adviezen van een arts en kwamen ook zelf met vragen en twijfels naar het consultatiebureau. Tussen deze beide uiterste reacties bestonden volgens Spoorenberg vele variaties van mee- en tegenwerken in het contact tussen moeders en professionals.[166]

BESLUIT

Vandaag de dag is het bestaan van preventieve zorg voor zuigelingen en het gebruik daarvan door het overgrote merendeel van de ouders een vanzelfsprekendheid. Hier is echter een langdurig proces aan voorafgegaan dat al in de negentiende eeuw ontstond met een groeiende aandacht voor de openbare hygiëne en volksgezondheid. Vanuit maatschappelijk, politiek, sociaal-economisch en medisch-wetenschappelijk oogpunt nam de interesse voor 'het kind' en meer in het bijzonder kinderen tussen nul en één jaar toe. De overtuiging groeide dat de leefomgeving, sociale omstandigheden en persoonlijk gedrag in belangrijke mate bijdroegen aan de vele ziekten en hoge sterfte onder zuigelingen en men meende dat deze ziekten en hoge sterfte te voorkómen waren. Dat kon niet door incidenteel een luiermand aan een onvermogende kraamvrouw te overhandigen.

Tussen circa 1900 en 1940 werd een preventieve zuigelingenzorg opgebouwd in Maastricht (en Limburg), op basis van sociaalgeneeskundige inzichten en technieken, bestaande uit professionals, consultatiebureaus, instrumentaria, gedragsinstructies, cursussen en systematisch toezicht. Wetenschappelijk 'verantwoorde' voeding (borst- of kunstmelk), verzorging, controle van het lichaamsgewicht en richtlijnen voor hygiënisch gedrag waren de speerpunten in deze nieuwe zorg. Hoewel na 1920 de invloed van de rooms-katholieke ideologie op de zuigelingenzorg intensiveerde, was deze zorg zowel inhoudelijk als organisatorisch vrijwel identiek aan die in de rest van het land. Het belangrijkste onderscheid bestond uit het feit dat de organisatie en uitvoering in handen lagen van een katholieke vereniging met personeel en besturen met katholieke opvattingen en idealen. Dit had als voordeel dat de nieuwe zorg gemakkelijker kon doordringen tot in de haarvaten van de overwegend katholieke samenleving. Dat wil echter niet zeggen dat de bevolking 'slechts' als afnemer van zorg kan worden beschouwd. Er was juist sprake van een samenspel tussen allerlei lokale actoren en lokale omstandigheden, maar in verbinding met nationale en regionale contexten: artsen, verenigingen, bestuurders, huisbezoeksters, moeders, landelijke wetgeving, wetenschappelijke inzichten, instrumenten (weegschaal), sociale idealen en morele opvattingen. De enorme groei en ontwikkeling van zuigelingzorg binnen een aantal decennia was het resultaat van dit samenspel.

166 Spoorenberg, 'Bakerpraat of doktersadvies?', 87-91.

BIBLIOGRAFIE

ARCHIEVEN

Historisch Centrum Limburg, Archief Vereniging sinds 1979 Stichting Pro Infantibus Maastricht 1908-1999, 21.031.

Historisch Centrum Limburg, Archief Gemeentebestuur van Maastricht, personeelsdossiers, 1877-1957, 20.007G.

Tracé – Limburgs samenlevingsarchief, Archief RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, afdeling Maastricht, EAN_0930.

Tracé – Limburgs samenlevingsarchief, Archief RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, EAN_0611.

WEBSITES

‘De verdwenen Wegen. Verdwenen straten’: https://mestreechtersteerke.nl/pagstraten_Verdwenen.htm geraadpleegd op 2/4/2019.

PERIODIEKEN

Gemeenteraadsnotulen in *Notulen der vergaderingen van den Gemeenteraad van Maastricht gedurende het jaar…*, 1880-1914; voortgezet als *Handelingen van den Gemeenteraad van Maastricht over het jaar…*, 1915-1940.

Pro Infantibus, *Jaarverslagen 1916, 1928, 1929.*

R.K. Vereeniging Het Limburgse Groene Kruis, *Jaarverslagen 1910-1953.*

Vereeniging ter Bevordering der Volksgezondheid, *Verslag 1882-1895.*

Vereniging Het Groene Kruis afdeling Maastricht, *Jaarverslagen 1913-1940.* In: Tracé, Archief RK Vereniging Het Limburgse Groene Kruis, afdeling Maastricht, EAN_0930, inv.nr. 1 en 2.

‘Verslag van de Plaatselijke Gezondheidscommissie te Maastricht’ (vanaf 1901 voortgezet als ‘Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Maastricht’) in *Verslag van den toestand der gemeente Maastricht over het jaar… 1875-1937.*

LITERATUUR

Andreas, C. *Crèche Juliana*. Maastrichts Silhouet 27 (Maastricht 1988).

Andreas, C.P.F. ‘Pro Infantibus en Crèche Juliana, pioniers in de strijd tegen de kindersterfte’, in: I.M.H. Evers, Th.J. van Rensch en P.J.H. Ubachs (eds.), *Bonne et Servante, uit de geschiedenis van de Maastrichtse vrouw* (Maastricht 1986) 87-99.

Arnold, P. *Woningstichting Sint Servatius 1902-2002. Honderd jaar sociale woningbouw in Maastricht.* Cahiers van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 3 (Maastricht 2002).

Bartels, L.V. *De onmisbare: de koe en haar enorme invloed op de mens* (Bedum 1989).

Bastiaens, L.G.C.E. *Lokale context als kompas: publieke gezondheidszorg in Maastricht 1900-1940* (Proefschrift Maastricht University 2025).

Bergenheim S., Edman, J., Kananen, J. en Wessel, M. ‘Conceptualising public health. An introduction’, in: J. Kananen, S. Bergenheim, M. Wessel (eds.), *Conceptualising Public Health. Historical and Contemporary Struggles over Key Concepts* (Abingdon 2018).

Bruin, J. de, Heide, C.C. van der en Scheltema, G. *De verzorging van den zuigeling: handleiding voor de verpleging van het kind in het eerste levensjaar* (Haarlem 1904 3de druk).

Bruin, J. de, en Lange, C. de. *De voeding van het kind in het eerste levensjaar* (Amsterdam 1904).

Carstens, J.H.G. ‘Consultatiebureaux voor zuigelingen en melkkeukens’, *Ned.Tijds.Geneesk.* 66 (1922) 1859-1866.

Daalen, R. van. ‘Honderd jaar vrouwen en gezondheidsdeskundigen’, in: R. van Daalen en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Gezond en wel, vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 15-29.

Dekker, J.J.H. ‘Vrouw en opvoeding sinds de late negentiende eeuw. Het bijzondere van de Nederlandse casus’, in: *BMGN, Low Countries Historical Review* 130 (2015) 70-91.

De zuigelingenbescherming in de Provincie Limburg. Eene taak van de R.K. Vereeniging ‘Het Limburgsche Groene Kruis’ (Sittard 1927).

Dijk, M.A. van ‘Zuigelingenzorg’, in: J.G. Bantjens, *Leerboek van de sociale hygiëne en van de sociale wetgeving* (Roermond/Maaseik 1934) 141-161.

Driessen, O.A. ‘Bij het aftreden van Dr. H. Koenen als provinciaal kinderarts in Limburg’, in: *Katholieke Gezondheidszorg* 28 (1959) 18-19.

Driessen, O.A. ‘Een halve eeuw zuigelingenvoeding’, *Maandschrift voor Kindergeneeskunde* 33 (1965) 341-351.

Eijkel, R.N.M. *Overzicht over het Sociaal Hygiënisch Werk in Nederland op het gebied van den dienst der volksgezondheid* (Den Haag 1932 2de herziene druk).

Evers, I. ‘”Om het hart van den arme”. De liefdewerken van de Société de Charité des Dames de Maestricht, 1840-1940’, in: H. Vossen (ed.), *Vrouwen tussen*

grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw (Venlo 1990) 17-43.

Evers, I.M.H. en Ubachs, P. J. H. *Voorkomen is beter dan genezen. 75 jaar georganiseerde gezondheidszorg te Maastricht.* Vierkant Maastricht 24 (Maastricht 1996).

Galen J. van, en Mevis, A. 'Zuigelingenzorg in Oost-Brabant 1918-1940', in: N. Bakker (ed.), *Een tipje van de sluier, vrouwengeschiedenis in Nederland Deel 2: Nederlandse vrouwen in deze eeuw* (Amsterdam 1980) 73-83.

Gales B.P.A., Luijten, J.J.G., Kreukels, L.H.M. en Roebroeks, F.H.M. *Het Burgerlijk Armbestuur: Twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796 1996.* Deel I en II. Vierkant Maastricht 26 en 27 (Maastricht 1997).

Giele, J. *Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887: Heruitgave van de "Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad No. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen". Deel 1: Amsterdam; Deel 2: Maastricht, Deel 3: Tilburg* (Nijmegen 1981).

Gorter, E. *De voeding van gezonde en zieke zuigelingen* (Leiden 1913).

Graanboom, J. *De voeding van den zuigeling* (Amsterdam 1899).

Haan, I. de. 'Vigorous, Pure and Vulnerable: child health and citizenship in the Netherlands since the end of the nineteenth century', in: H. Marland en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Cultures of child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam/New York 2003), 31-60.

Heide, C.C. van der, Kasteele, R.P. van de, Kouwer, B.J. en Carstens, J.H.G. 'Consultatiebureau's voor zuigelingen en melkkeukens', *Ned.Tijds.Geneesk.* 66 (1922), 831-832.

Hillen, H. 'De eerste internisten in Maastricht', in: H. Hillen (ed.), *Interne Geneeskund Maastricht. Eenheid én verscheidenheid, 1910-2014* (Maastricht 2014) 9-24, aldaar 11-13: https://viewer.joomag. com/interne-geneeskunde-maastricht mumc/0683590001462108118/p1, geraadpleegd op 7/3/2019.

Houwaart, E.S. *De hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1993).

Jonge, G.A. de, 'Nieuwe aspecten van de zuigelingenzorg', in: H.W.A. Voorhoeve (ed.), *75 jaar kinderhygiëne in Nederland. Van zuigelingenzorg tot jeugdgezondheidszor* (Assen/Amsterdam 1977), 17-23.

Kerkhoff, A.H.M. *Honderd jaar gemeentelijke geneeskundige en gezondheidsdienste* (Bussum 1994).

Keyzer, J.L. 'Voeding en verzorging van het kind in het eerste levensjaar', in: *Het groeiend leven* (uitgave van de Nationale Federatie Het Wit-Gele Kruis) (Utrecht 1933 3de druk) 21-49.

Knapper, N. *Een kwart eeuw zuigelingenzorg in Nederland* (Amsterdam 1935).

Knecht-van Eekelen, A. de, en Bruhèze, A.A.A. de la. 'De witte motor', in: J.W. Schot, H.W. Lintsen, A. Rip en A.A.A. de la Bruhèze (eds.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw, voeding.* (Deel 'Voeding' onder redactie van A.H. van Otterloo) (Zutphen 2000) 311-321.

Knecht-Van Eekelen, A. de. 'Broer Pieter Bernard Plantenga (1870-1955): Grondlegger van de zuigelingenzorg', in: *Voeding* 55 (1994) 22-25.

Knecht-van Eekelen, A. de. 'De introductie van het groeidiagram in Nederland in de negentiende eeuw', in: *Voeding* 46 (1985), 167-174.

Knecht-van Eekelen, A. de. *Naar een rationele zuigelingenvoeding. Voedingsleer en kindergeneeskunde in Nederland 1840-1914* (Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen 1984).

Knecht-Van Eekelen, A. de. 'Opvattingen over zuigelingenvoeding in de negentiende eeuw Deel II: Kunstmatige voeding', *Voeding*, 47 (1986) 190-195.

Knecht-Van Eekelen, A. de. 'Zuigelingenvoeding in Nederland: over de modernisering van een traditie (1870-1920)', in: B. Henkes, M. Schrover, M. Stavenuiter, H. van Wijngaarden, M. Wilke, L. Winkelman en A.H. van Otterloo (eds.), *Voeden en opvoeden. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 19 (Amsterdam 1999) 24-50.

Knipschild, W. *De Plaatselijke Gezondheidscommissie te Maastricht* (1873-1902) (Scriptie MO-B Sittard 1986).

Knotter, A. *Arbeid van vrouwen in Limburg in de twintigste eeuw: een stille revolutie* (Zwolle 2018).

Koenen, H.P.J. 'Consultatiebureaux voor kleuters', *Tijds. Soc. Geneesk.* (Congresnummer – derde congres voor kleuterzorg) 16 (1938) 205-211.

Koenen, H. 'Een kwart eeuw zorg voor moeder en kind in het zonnige zuiden', in: *Vijf en twintig jaar katholieke gezondheidszorg. Gedenkboek bij het vijfde lustrum van de Nationale Federatie het Wit-Gele Kruis* (Utrecht 1948) 52-53.

Koenen, H.P.J. *Physioplastiek bij kinderen* (Amsterdam 1921).

Laugs, J. *Alles voor de stad. Hubert Pijls (1819-1903) Burgemeester van Maastricht* (Heerlen 2019).

Loo, L.F. van. *'Den arme gegeven…' Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1987 2de druk).

Maatschappij 'Nutricia', *Voor de spreekkamer van H.H. Geneeskundigen* (Zoetermeer 1924).

Marland, H. en Gijswijt-Hofstra, M. 'Introduction: Cultures of child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century', in: H. Marland en M. Gijswijt-Hofstra (eds.), *Cultures of child health in Britain and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam/New York 2003), 7-30.

Marland, H. 'The medicalization of motherhood: doctors and infant welfare in the Netherlands, 1901-1930', in: V. Fildes, L. Marks en H. Marland (eds.), *Women and children first. International maternal and infant welfare 1870-1945* (Londen/New York 1992) 74-96.

Meuleman, C. *Het levensrecht van de geboren vrucht* (Bussum 1916).

Murkens, M. *Unequal pathways to the grave? Time lags and inequalities in the Dutch health transition, the case of Maastricht, 1864-1955* (Proefschrift Maastricht University 2023).

Perry, J. *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).

Plantenga, B.P.B. 'De ontwikkeling van de kennis der zuigelingenvoeding', in: *De ontwikkeling van de kindergeneeskunde in de afgeloopen 50 jaar* (publicatie van de Nederlandsche Vereeniging voor Kindergeneeskunde) (Leiden 1942) 191-200.

Philips, J.F.R. *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen 1980).

Philips, J.F.R. 'Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914', *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 34 (1989) 17-42.

Poll, C.N. van de. *Moeder en kind. Zwangerschap, bevalling en verzorging van zuigelingen* (Amsterdam ca 1923 3e druk).

Pree-Geerlings, B. de, Pree, I.M.N. de, en Bulk-Bunschoten, A.M.W. '1901-2001: 100 jaar artsen op het consultatiebureau voor zuigelingen en peuters', *Ned. Tijds.Geneesk.* 145 (2001) 2461-2465.

Spoorenberg, J. 'Bakerpraat of doktersadvies? Arbeidersvrouwen en zuigelingenzorg in Amsterdam tussen 1900 en 1940', in: A. Angerman (ed.), *Een tipje van de sluier, vrouwengeschiedenis in Nederland deel 3* (Amsterdam 1984) 78-95.

Stöpetie, J. *Kruiswerk in Limburg 1910-1985* (Roermond 1985).

Strik, M. en Knols, N. 'Public health, private concern', *European Journal of Public Health* 6 (1996) 81-86.

Ubachs, P. 'Kraamzorg in Maastricht en Nedermaas. De Société Maternelle (1810-1815). Het Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid (1829-1845)', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans Le Limbourg* 133 (1997), 191-214.

Ubachs. P. en Evers, I. *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005).

Ubachs, P.J.H. en Evers, I.M.H. *Tweeduizend jaar Maastricht. Een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006 3de herziene druk).

Verhagen, F. *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck, 1873-1936* (Amsterdam 2015).

Voorhoeve, H.W.A. 'Honderd jaar kinderhygiëne in Nederland 1901-2001', in: M.J. van Lieburg (ed.), *Een eeuw consultatiebureau in Nederland 1901-2001* (Rotterdam 2001) 21-36.

Voorhoeve, H.W.A. 'Pioniers in de Nederlandse Kinderhygiëne', in: H.W.A. Voorhoeve, *75 jaar kinderhygiëne in Nederland. Van zuigelingenzorg tot jeugdgezondheidszorg* (Assen/Amsterdam 1977).

Vroede, M. de. 'Consultatiecentra voor zuigelingen in de strijd tegen de kindersterfte in België vóór 1914', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 94 (1981) 451-460.

Weaver, L.T. 'In the balance: weighing babies and the birth of the infant welfare clinic', *Bulletin of the history of medicine* 84 (2010) 30-57.

Wright, P.W.G. 'Babyhood: The social construction of infant care as a medical problem in Engeland in the years around 1900', in: M. Lock en D.R. Gordon (eds.), *Biomedicine examined* (Dordrecht 1988), 299-329.

ABSTRACT

‘The dreadful affliction of high infant mortality’: towards preventive infant care in Maastricht, 1900–1940

New ideas about public health and hygiene developed in the Netherlands after 1850. Rising awareness of high infant mortality – highlighted by statistics and changing moral views – sparked growing concern after 1900. In Maastricht, two private associations shifted from traditional philanthropic aid to a more systematic, sciencebased approach to reducing infant mortality. They promoted breastfeeding, provided safe infant formula through a milk depot, and organized an infant welfare center where a doctor monitored infants’ development and guided mothers on hygiene. Home visits reinforced this advice. Maternity care aimed to reduce risks for both mothers and newborns. After 1920, combating infant mortality in Maastricht and Limburg became a prominent regional and national priority. The provincial public healthcare association, supported by state subsidies, developed a Catholic based network of infant welfare centers, pediatricians, general practitioners and nurses.

Preventive infant care increasingly relied on scientific approaches to nutrition, growth, and disease prevention, combined with efforts to shape mothers’ behavior through structured guidance and supervision by professionals. These scientific methods were closely tied to moral ideals, especially about breastfeeding and motherhood. Nutrition and bodyweight became central indicators of infant health and proper care. Mothers responded in varied ways to advice: some resisted or avoided the welfare center, others actively welcomed guidance, and most showed a combination of cooperation and reluctance in their interaction with professionals. Overall, in the course of four decades a system of preventive infant care was developed in Maastricht (and Limburg).

De aantrekkingskracht van steenkool

De arbeidsmigratie van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen naar Kerkrade en de directe omgeving, 1906-1919

Bram Sentjens

INLEIDING

In het voorjaar van 1909 ondernamen de drie broers Bernhard, Robert en Viktor Hanowski tezamen met hun gezinnen de reis vanuit Gelsenkirchen in het Ruhrgebied (Duitsland) naar Kerkrade. Zij waren ondergrondse mijnwerkers en trokken naar Nederland om daar te werken in de steenkolenmijnen van de Oude Mijnstreek. De oudste broer, Robert, zette samen met zijn echtgenote Martha Gradziella en hun drie kinderen op 23 maart als eerste voet op Nederlandse bodem. Drie dagen later, op 27 maart, arriveerden zijn jongste broer Bernhard, diens echtgenote Wilhelmina Gordiella en hun kinderen. Tot slot schreef ook de middelste broer Viktor zich te Kerkrade in op 30 maart, tezamen met zijn echtgenote Franziska Czybora en hun kroost.[1] Hun achternamen doen vermoeden dat zij van verder kwamen dan het Ruhrgebied. Een blik in het bevolkingsregister en op de kaart bevestigen dit vermoeden. Hun geboorteplaats was namelijk Lansk in het toenmalige Oost-Pruisen, dat behoorde tot het Duitse Keizerrijk. Heden ten dage heet het dorpje Rybaki, en is nabij de stad Olsztyn gelegen in het woiwodschap (Pools: *województwo*; een bestuurlijke regio, vergelijkbaar met een provincie in Nederland) Ermland-Mazurië, in het huidige noordoosten van Polen. Thans telt Rybaki niet meer dan vijftig inwoners.[2]

De steenkoolontginning in de Oude (later Oostelijke) Mijnstreek kwam goed op gang omstreeks 1905. Toen openden op grote schaal verschillende steenkolenmijnen in onder meer Heerlen, Kerkrade, Schaesberg en Eygelshoven.[3] Om de steenkool uit de grond te kunnen halen, hadden de mijnbesturen veel personeel nodig, dat onvoldoende in de eigen omgeving te vinden was. De gemechaniseerde mijnbouw was nieuw in de streek en Heerlen telde in die periode, als grootste plaats in de regio, volgens de volkstelling van 1899, 6.812 inwoners.[4] De nieuwe arbeiders waren zeer welkom in de mijnbouw, want de vraag naar kolen steeg in deze periode enorm. Tussen 1906 en 1915 nam de productie van steenkool toe van 500.000 ton in 1906 naar ruim 2.200.000 ton negen jaar later, een verviervoudiging.[5] Het Zuid-Limburgse achterland had toen nog een sterk ruraal karakter. De inwoners waren vooral in de landbouw actief. Geschoold mijnwerkerspersoneel moest daarom elders worden gezocht.[6] In de praktijk betekende dit, dat veel ervaren ondergrondse mijnwerkers in het Ruhrgebied werden geworven, waar al sinds 1870 een bloeiende steenkool- en staalindustrie bestond. In de steenkolenmijnen van het Ruhrgebied werkten niet alleen etnische Duitsers, maar ook contingenten etnische Polen, Tsjechen en Slovenen.[7] Deze drie bevolkingsgroepen hadden voor 1919 geen eigen staat. Zij behoorden in deze periode tot het Duitse Keizerrijk, tot Oostenrijk-Hongarije of tot Tsaristisch Rusland.

Door de jaren heen heeft arbeidsmigratie een prominente plaats in de historiografie, getuigende het grote aantal werken dat hierover is verschenen. Arbeidsmigratie ofwel economische migratie was volgens Castles, Miller en De Haas de meest voorkomende vorm van mi-

1 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Kerkrade.
2 Ehemalige Ostgebiete: http://ehemalige-ostgebiete.de/de/place/178996-lansk (geraadpleegd 12-5-2022).
3 Serge Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011) 29-40.
4 Volkstelling 1899, deel 11, Limburg. (geraadpleegd 12-5-2022).
5 Serge Langeweg en Leen Roels, Buitenlandse arbeiders in de steenkolenmijnen van Luik en Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw: een vergelijking via: demijnen.nl (geraadpleegd 18-5-2022).
6 Ad Knotter, 'Inleiding' in: idem, *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 36-53, aldaar 39.
7 Christoph Klessmann, *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet* (Göttingen 1978) 32-37.

gratie in het verleden.[8] Binnen de specifieke groep van arbeidsmigranten die worden omschreven in dit artikel, wordt een onderscheid gemaakt tussen ervaren en onervaren mijnarbeiders. Toen de eerste generatie Poolse mijnwerkers vanuit het Ruhrgebied naar Zuid-Limburg kwam, hadden zij voor het overgrote deel reeds werkervaring opgedaan. Zij waren immers noodzakelijk om in de beginfase van de industriële mijnbouw het arbeidsproces op gang te helpen.[9] Later, na de Tweede Wereldoorlog, veranderde dat. Toen rekruteerden de mijnbedrijven vooral mijnwerkers die geen ondergrondse ervaring hadden. Dat kwam mede doordat er reeds voldoende aanbod van geschoolde arbeiders was in de Oostelijke Mijnstreek en ongeschoolde arbeiders vaak goedkoper waren.

In dit artikel staan de Poolse mijnwerkers die naar Zuid-Limburg kwamen, centraal. Het doel van het onderzoek is om de migratiepatronen en een demografisch profiel van de Poolse mijnwerkers in de jaren 1906-1919 inzichtelijk te maken. Deze mijnwerkers kwamen veelal niet alleen, maar brachten hun vrouwen en kinderen mee naar Nederland. Er wordt getracht een eerste verkenning te geven van de migratiegeschiedenis van de aangetrokken Poolse mijnwerkers en hun gezinnen. Aan de hand van gegevens uit het bevolkingsregister probeert dit artikel een demografisch profiel te reconstrueren van deze groep. Zo wordt inzicht verschaft in onder meer het aantal mijnwerkers en gezinsleden dat naar Nederland trok, alsmede hun geografische herkomst, religie en gezinssamenstelling. Dit is tot op heden nog niet tot nauwelijks onderzocht.

Niet alleen in de periode 1906-1919 arriveerden Polen in Zuid-Limburg, maar eveneens in de periode 1945-1955. Nadat de Tweede Wereldoorlog vele industrieën en gebouwen had vernietigd, was de steenkoolproductie van groot belang om de wederopbouw zowel nationaal als internationaal in gang te zetten. Hiervoor werden vanuit heel Europa jongemannen geworven voor de Nederlandse steenkoolindustrie, waaronder een groot contingent Polen. Waar in de periode tussen 1906-1919 vooral geschoolde mijnarbeiders werden gezocht, kwamen gedurende de periode 1945-1955 voornamelijk ongeschoolde werknemers te werken in de mijn. Het huidige onderzoek richt zich specifiek op de mijnwerkers en hun gezinnen die naar Zuid-Limburg kwamen in de periode 1906-1919. Dat resulteert in de onderzoeksvraag: hoe en waarom ontwikkelden de migratiepatronen en het demografisch profiel van de eerste generatie Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de Oude Mijnstreek zich tussen 1906 en 1919? Om deze resultaten in perspectief te zetten, worden de onderzoeksresultaten aan het slot van dit artikel vergeleken worden met wat bekend is over de Poolse mijnwerkers die kwamen tussen 1945 en 1955.

STAND VAN HET ONDERZOEK

De historiografie over arbeidsmigratie met betrekking tot de Poolse bevolking valt uiteen in twee categorieën: enerzijds is er de literatuur over migratie of arbeidsmigratie in het algemeen, waarin slechts sporadisch aandacht wordt besteed aan Poolse migranten. Anderzijds is er een groep van specialistische studies over de Poolse gemeenschappen buiten de Poolse landsgrenzen. Die laatste groep van studies besteedt doorgaans relatief weinig aandacht aan Polen in Nederland. In deze paragraaf zullen daarnaast een aantal concepten worden besproken, die van toepassing zijn op de migratiestromen van de Polen.

8 Stephen Castles, Hein de Haas, Mark Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the modern World* (Londen 2020, zesde herziende versie) 31-32.

9 Serge Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers' in Ad Knotter: *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 56-98, aldaar 57-59.

Over migratie en arbeidsmigratie in Nederland zijn verschillende titels verschenen die licht werpen op de diverse migratiestromen in de Nederlandse geschiedenis. De broers Jan en Leo Lucassen hebben dit uitvoerig onderzocht en naar vele migratiegroepen demografisch onderzoek gedaan.[10] Zij hebben echter geen plaats gegeven aan de komst van Polen naar Zuid-Limburg. Obdeijn en Schrover deden dit wél, maar slechts zeer summier.[11] Het profiel en de achtergrond van de Poolse mijnwerkers bleef daardoor onbelicht. Hierdoor is er een hiaat in de historiografie over de arbeidsmigratie van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen naar Zuid-Limburg, zeker wat betreft de periode vóór 1919.

Op regionaal of provinciaal niveau zette het werk van Remigius Dieteren uit 1962 de toon wat betreft migratiegeschiedenis in de Oostelijke- en Westelijke Mijnstreek, met zijn *Migratie in de Mijnstreek 1900-1935*.[12] Dieteren classificeerde echter alle Poolse mijnwerkers als Duitsers of Oostenrijkers.[13] Zij waren immers Duits of Oostenrijks staatsburger en zo maakte Dieteren hierin geen onderscheid tussen verschillende etniciteiten. Het boek *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg van* Serge Langeweg vormt een andere belangrijke migratiestudie op regionaal niveau. Langeweg bracht de herkomst en werving van de mijnwerkers in Zuid-Limburg tussen 1900 en 1965 in kaart. Hij benoemde, anders dan Dieteren, wel de verschillende etniciteiten die bestonden binnen de grenzen van het Duitse Keizerrijk en Oostenrijk-Hongarije.[14] Maar hij liet de gezinnen – de echtgenotes en kinderen – van deze groepen buiten beschouwing en richtte zich expliciet op de mijnwerkers zelf.

Op regionaal en lokaal niveau verschenen diverse casestudy's over Polen in Zuid-Limburg. Een goed voorbeeld hiervan was het werk van de antropoloog Frans Wojciechowski, die een cultuurhistorische studie schreef over de Polen in Zuid-Limburg. Hij benadrukte in zijn werk vooral de rol van het verenigingsleven.[15] De sociologen Paul Brassé en Willem van Schelven bestudeerden de sociale en economische verhoudingen onder de Polen in vergelijkend perspectief met Poolse, Sloveense en Italiaanse mijnwerkers.[16] In beide werken ontbreekt echter een demografische analyse over het aantal buitenlandse mijnwerkers dat naar Nederland kwam. In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een kwantitatieve onderbouwing van de migratiepatronen, waarin afkomst en religieuze overtuiging worden meegenomen. Bovendien tracht dit onderzoek een vergelijkend perspectief te geven tussen dit eerste contingent en de Poolse mijnwerkers die kwamen tussen 1945 en 1955. Dit helpt deze groep beter te duiden en te plaatsen binnen de geschiedschrijving van arbeidsmigratie in Nederland. Het werk van Pien Versteegh gaf deze demografische analyse wél, maar deed dit alleen voor de periode tussen 1920 en 1930. Zij vergeleek de opname van Poolse mijnwerkers in Nederlandse, Belgische en Duitse steenkolenmijnen.[17] Dit onderzoek

10 Een voorbeeld hiervan is, maar er zijn er legio: Jan en Leo Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018).

11 Herman Obdeijn en Marlou Schrover, *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550* (Amsterdam 2008) 162-164.

12 Remigius Dieteren, *Migratie in de Mijnstreek 1900-1935* (Nijmegen 1962).

13 Russen of Polen die werden geboren in Tsaristisch Rusland werden door Dieteren geheel buiten beschouwing gelaten.

14 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*, 123-130.

15 Een tweetal voorbeelden hiervan zijn: Frans Wojciechowski, *Voor brood en vrijheid. Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg 1900-2000* (Heerlen 2000) en Frans Wojciechowski, *Zij kwamen van ver. De geschiedenis van de oudste Poolse vereniging in Nederland* (Heerlen 2010).

16 Paul Brassé en Willem van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen en Italianen in Heerlen* (Den Haag 1980).

17 Anna Petra (Pien) Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Nijmegen 1994).

ligt in het verlengde van het werk van Versteegh, maar focust zich op de periode vóór 1920. Deze periode is namelijk nog onvoldoende onderzocht. Dit artikel tracht inzicht te geven in de sociaaleconomische en culturele inbedding van de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de Oude Mijnstreek, waarvan afstammelingen tot op heden nog in dit gebied wonen.

De tweede categorie studies met betrekking tot de historiografie van de Poolse mijnwerkers zijn onderzoeken over de Poolse gemeenschappen buiten de Poolse landsgrenzen. Een goed voorbeeld hiervan is het werk van Christoph Klessmann, die in 1978 de Poolse mijnwerkersgemeenschap in het Duitse Ruhrgebied in kaart bracht op basis van demografische gegevens.[18] Klessmann classificeerde deze groep als *Ostwanderer*, personen die vanuit de *Ostprovinzen* van het Duitse Keizerrijk naar het westen trokken om aldaar te werken. In navolging van het werk van Klessmann verschenen nog diverse casestudy's over de Polen in het Ruhrgebied. Voorbeelden hiervan zijn de werken van Richard Murphy over Polen in Bottrop (Ruhrgebied) en van Matthias Blazek over de Poolse migratie naar deze industrierijke regio in de tijd van het Duitse Keizerrijk (1870-1918).[19]

Mijn onderzoek zal vanwege deze interessante studies tevens worden getoetst aan de concepten *Wandervögel*, *step-migration* en kettingmigratie om de migratiestromen van de Polen te duiden. *Wandervögel* waren volgens Knotter en Langeweg ervaren buitenlandse mijnwerkers die werden gekenmerkt door een grote mobiliteit.[20] Zij stelden dit voor als een vorm van collectieve actie en van ongebondenheid aan het bedrijf. Als een mijnwerker elders een hoger loon kon verdienen, vertrok hij met het hele gezin naar de volgende mijn. *Step-migration* is een specifieke vorm van migratie, waarbij mensen vanuit een agrarische rurale wereld dichterbij stedelijke groeigebieden gingen wonen. Het is een negentiende-eeuws concept dat is ontwikkeld door de Duits-Engelse geograaf Ernst-Georg Ravenstein (1834-1913). Voor de Poolse mijnwerkers gold dat zij vanuit het rurale Poolse platteland migreerden naar gebieden waar mijnbouw te vinden was. Blazek duidt dit aan als een *Ost-West Wanderung* voor de Polen die naar het Ruhrgebied trokken.[21] Kettingmigratie is een concept waarbij migratie nieuwe migratie, van bijvoorbeeld gezinsleden, tot gevolg heeft. Daarnaast zal worden gekeken naar de religieuze overtuiging van de mijnwerkers, want deze was beduidend minder eenduidig dan aanvankelijk werd beweerd. In de volkstelling van 2021 identificeerde ongeveer 70,8 procent van de Polen zich als roomskatholiek, terwijl 20,6 procent van de Polen in deze volkstelling aan gaf geen gezindte aan te hangen. Slechts 0,3 procent identificeerde zich als protestants.[22] In het begin van de twintigste eeuw lagen de verhoudingen echter anders, zoals hieronder zal blijken. Toen trokken de Zuid-Limburgse steenkolenmijnen ook protestantse mijnwerkers aan, waaronder een groep protestantse Poolse mijnwerkers. Het feit dat Zuid-Limburg vanouds katholiek was, bleek geen direct obstakel te zijn om daar te gaan werken. Deze groep protestantse Poolse mijnwerkers is tot op heden onderbelicht gebleven.

In het licht van arbeidsmigratie, waar de focus vooral ligt op de 'werkende', is het ook van

18 Klessmann, *Polnische Bergarbeiter*, 11-22.

19 Richard Murphy, *Gästarbeiter im Deutschen Reich: Polen in Bottrop 1891-1933* (Wuppertal 1985); Matthias Blazek, *Polacy w Westfalii- Polen in Westfalen. Polnische Migration ins Ruhrgebiet zur Zeit des Deutschen Kaiserreichs* (Stuttgart 2021).

20 Serge Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers' in: Ad Knotter, *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 54-99, aldaar 67-69.

21 Blazek, *Polacy w Westfalii*, 12-14.

22 Volkstelling 2021: https://stat.gov.pl/en/national-census/national-population-and-housing-census-2021 (geraadpleegd 13 december 2025).

belang om te kijken naar het gezin achter de mijnwerker. Deze demografische benadering ontbreekt voor de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen die naar Nederland migreerden tussen 1906 en 1919. Dit onderzoek over deze 'vergeten' groep probeert zodoende bij te dragen aan de sociale geschiedschrijving en culturele inbedding van de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen van de Oude Mijnstreek in deze periode. De nazaten van deze mijnwerkers en hun gezinnen wonen tot op heden nog altijd in deze regio.

BRONNEN EN METHODOLOGIE

Om de migratiegeschiedenis en het profiel van de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in kaart te brengen, maakt dit onderzoek gebruik van het bevolkingsregister. In het Nederlandse bevolkingsregister noteerde de ambtenaar tussen 1850 en 1920 per gemeente alle gegevens zoals de voornaam, familienaam, geboortedatum en -plaats en kerkelijke gezindte systematisch per adres en huishouden. Bovendien schreef de gemeenteambtenaar eveneens de datum van inschrijving op en de plaats van herkomst. Ook werd er zorgvuldig bijgehouden wanneer mensen vertrokken en waar zij heengingen. Omdat de Polen vóór 1919 werden opgetekend als Duitser, Oostenrijker of Rus, zijn in dit onderzoek alleen personen opgenomenmet een Pools klinkende achternaam of met een plaats van herkomst in het huidige Poolse taalgebied (dit gebied is groter dan de huidige Poolse landsgrenzen). Hiervoor zijn een aantal criteria gehanteerd, zoals opgenomen in tabel I.

Poolse achternamen hebben vaak de volgende uitgangen: -ski, -ska, -cki, -cka, -wicz of -ewicz, -czyk, -ek of -ak. Verder kent de Poolse taal typerende lettercombinaties, zoals szcz, cz of rz, welke in andere talen niet tot nauwelijks voorkomen.[23] Dit dekt echter niet altijd de lading en daarom is er tevens gekeken naar de plaats van herkomst. Dit betekent dat waarschijnlijk niet iedere Poolse mijnwerker en zijn gezin zijn meegenomen. Mogelijk zijn er tevens enkele Duitstalige personen met Pools klinkende namen zijn meegenomen. Een bijkomende moeilijkheid was hierin de taalbarrière. De ambtenaar van de burgerlijke stand schreef immers op wat hij hoorde, waardoor geboorteplaatsen en namen fonetisch werden opgetekend en niet altijd correspondeerden met de daadwerkelijke spelling. In dit onderzoek is de spelling van de ambtenaar gehandhaafd en zijn de namen niet 'verpoolst'. Een voorbeeld van een verschillend gespelde achternaam was Lorenz Rechlewsky. In Kerkrade werd hij namelijk met deze spelling ingeschreven. Toen hij verhuisde naar Schaesberg, schreef de ambtenaar zijn naam als Lorenz Rycklewski.

Om het onderzoek behapbaar te houden, omdat álle bevolkingsregisters van de betreffende gemeente tussen 1900 en 1919 manueel doorzocht moesten worden, is ervoor gekozen het onderzoek voor een select aantal gemeentes zorgvuldig uit te voeren. In dit onderzoek zijn de volgende gemeentes opgenomen: Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms. Deze gemeentes lagen aaneengesloten in de zogenaamde Oude Mijnstreek. Bovendien werkte in deze gemeentes in 1920 het overgrote deel, namelijk 73,7%, van de mannelijke beroepsbevolking in de mijnbouw.[24] Dit onderzoek geeft hiermee een eerste beeld van de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de periode 1906-1919. Voor alle gemeentes heeft dit onderzoek gebruik kunnen maken van de bevolkingsregisters, met uitzondering van Ubach over Worms. Deze waren aldaar niet aanwezig. In plaats hiervan zijn de registers van ingekomen personen gebruikt. Helaas waren deze gegevens in-

23 Mikolaj Glinski, a Foreigners Guide to Polish Surnames https://culture.pl/en/article/a-foreigners-guide-to-polish-surnames (geraadpleegd 13-12-2025).

24 Volkstelling 1920, beroepstelling, deel I staat I, deel 42 Limburgse Mijnstreek (geraadpleegd 10-8-2025).

Categorie	Criterium	Toelichting
Achternaam (uitgang)	*-ski/-ska, -cki/-cka*	Veelvoorkomende Poolse uitgangen, vaak toponymisch van oorsprong
Achternaam (uitgang)	*-wicz/-ewicz*	Patroniemen (vadersnamen)
Achternaam (uitgang)	*-czyk, -ek, -ak*	Veelvuldig gebruikte Poolse uitgangen, indicatief
Achternaam	*szcz, cz, rz, sz*	Karakteristieke Poolse lettercombinaties
Achternaam	*ł, ń, ś, ż, ź*	Typische accenten in de Poolse taal (deze worden echter door de ambtenaar in het bevolkingsregister niet opgetekend)
Geografische herkomst	Geboorteplaats in Pools taalgebied	Herkomst uit historisch Pools gebied (bijvoorbeeld Posen, Pommeren, Oost-Pruisen)
Combinatiecriterium	Naam + herkomst	Identificatie gebaseerd op combinatie van taalkundige en geografische aanwijzingen

Tabel I: Criteria voor het herleiden van Poolse namen.

compleet, omdat de ambtenaar alleen het gezinshoofd consequent inschreef en niet altijd alle gezinsleden meenam in zijn inschrijving. Ondanks dat de gegevens voor Ubach over Worms incompleet zijn, wordt toch gepoogd een beeld te vormen van de groep in deze gemeente. Aan de hand van voorgenoemde bevolkingsregisters wordt een algemeen profiel geschetst van de Poolse mijnarbeiders en hun gezinnen.

De Poolse mijnwerkers en hun gezinnen kwamen uit diverse regio's uit het Duitse Keizerrijk, voornamelijk uit de zogenaamde *Ostprovinzen*. Voorbeelden hiervan zijn: Posen, Oost- en West-Pruisen, Pommeren en Silezië. Dit waren provincies waar een grote concentratie Polen te vinden was. Deze landstreken bestrijken tegenwoordig het grootste deel van het huidige Polen.

Om een antwoord te kunnen geven op hoe de migratiepatronen en een demografisch profiel van de Poolse mijnwerkers in de jaren 1906-1919 eruitzag, zal dit onderzoek worden uitgesplitst in analytische stappen. Ten eerste worden de aantallen in kaart gebracht. Hoeveel Poolse mijnwerkers en gezinsleden kwamen er eigenlijk naar de Oude Mijnstreek in de periode 1906-1919 en hoe lang verbleven zij in de gemeente waarin zij zich vestigden? Vervolgens wordt een profiel van die Polen geschetst. Hierbij wordt gekeken naar de gezinssamenstelling, de leeftijd van de mijnwerkers, de geboorteplaats en de plaats waarvandaan zij kwamen, voordat zij naar een van de zes gemeentes kwamen, samen met de huwelijkspartner. Daarbij wordt ook ingegaan op de geografische en religieuze achtergrond van de mijnwerkers en hun partners. Tenslotte komen alle elementen tezamen in de conclusie, waarin een aanbeveling zal worden gedaan voor vervolgonderzoek.

AANTALLEN EN VERBLIJFSDUUR VAN DE POOLSE MIJNWERKERS EN HUN GEZINNEN

Schattingen over het aantal Poolse mijnarbeiders dat zich in Nederland vestigde gedurende de periode 1906-1919, lopen flink uiteen. Concrete cijfers van de Nederlandse overheid ontbreken namelijk, omdat de Polen niet als een aparte groep werden aangeduid in bijvoorbeeld volkstellingen. Pas vanaf 1920 werden zij meegenomen in dergelijke onderzoeken, toen de Republiek Polen als zelfstandige natie op de kaart verscheen. In verschillende publicaties worden verschillende aantallen Poolse mensen genoemd. Obdeijn en Schrover telden ongeveer

300 Poolse mijnarbeiders omstreeks 1920 in de gehele mijnstreek.[25] Daarentegen sprak Wojciechowski over een gemeenschap in de gehele Oude Mijnstreek (gedoeld op mannen, vrouwen en kinderen) van circa 2.000 personen.[26] Volgens Versteegh bevonden zich omstreeks 1920 in Nederlands-Limburg 934 mensen met een Pools paspoort.[27] Deze getallen verschillen dus behoorlijk van elkaar.

Als gevolg van de in dit onderzoek gehanteerde methodologie, verschilt het aantal mijnwerkers en gezinsleden van Poolse origine aanmerkelijk van de hierboven genoemde aantallen. In de zes onderzochte gemeentes arriveerden tussen 1906 en 1919 al ruim 2.500 personen, die een Pools klinkende achternaam en een geboorteplaats in het Poolse taalgebied hadden.[28] Waarschijnlijk woonden en werkten er in de Oude Mijnstreek nog veel meer personen die aan die twee criteria voldoen. De grootste concentratie Poolse mijnarbeiders en gezinnen bevond zich in deze periode te Kerkrade. Hier werden 187 Poolse mijnwerkers, 183 echtgenotes en 581 kinderen in het bevolkingsregister geteld. Gecumuleerd maakte dit 951 personen.[29] Hiermee vormden de Polen in deze periode een substantiële groep in de gemeente Kerkrade, die omstreeks 1909 een bevolking van ca. 15.500 zielen telde. Zo maakten de Polen in Kerkrade voor ongeveer 6,1 procent deel uit van de totale bevolking.[30]

In de gemeente Schaesberg lag het percentage Polen ten aanzien van de rest van de bevolking nóg hoger. Bovendien groeide het inwoneraantal van deze gemeente in het algemeen buitengewoon hard als gevolg van migratie. De bevolking van Schaesberg groeide namelijk van 2.900 inwoners in 1909 naar ruim 6.400 omstreeks 1920.[31] Tussen de vijftien en vijfentwintig procent hiervan was van Poolse herkomst, circa 730 personen.[32] Ter vergelijking: op 1 januari 2024 bedroeg het percentage mensen met de Poolse nationaliteit in heel Nederland ongeveer 1,1 procent.[33] Hiermee kwam dus al in de vroege twintigste eeuw een significante groep Polen naar een relatief klein gebied, de Oude Mijnstreek.

De Polen die in de vroege twintigste eeuw arriveerden, kwamen niet allemaal tegelijkertijd aan in Zuid-Limburg. Nevenstaande grafiek visualiseert de instroom van de Poolse mijnwerkers in de periode 1906-1918 in de onderzochte gemeentes. De nieuwe aanwas mijnarbeiders vestigde zich niet evenredig over de gekozen gemeentes. In absolute aantallen bezien, stak Kerkrade er met kop en schouders bovenuit, gevolgd door Schaesberg. De uitstroom bij de gemeente Kerkrade was gedurende de verblijfsduur tussen 1 en 3 jaar iets groter dan in de andere gemeentes, zoals te zien is in tabel II. Alleen in de gemeente Simpelveld bleef de instroom van Poolse mijnwerkers achter. Hier vestigden zich in de gehele periode slechts drie van hen met hun gezinnen. Simpelveld kende geen eigen steenkolenmijn, maar lag wel nabij de steenkolenmijnen van Kerkrade.

De eerste mijnwerkers van Poolse origine arriveerden in de Oude Mijnstreek omstreeks 1906, waarna het aantal gestaag toenam tot 1909. De grootste piek van instroom van nieuwe

25 Obdeijn en Schrover, *Komen en gaan*, 164.
26 Wojciechowski, *Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg*, 19-32.
27 Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 164.
28 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.
29 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeente Kerkrade, 1906-1919.
30 Volkstelling 1909, deel 02 T1, Kerkrade.
31 Volkstelling 1909, deel 02 T1, Schaesberg; Volkstelling 1920, deel 02 T1, Schaesberg.
32 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeente Schaesberg, 1906-1919.
33 CBS.nl

Grafiek I: Instroom van Poolse mijnwerkers in de regio Kerkrade naar absolute aantallen gedurende de periode 1902-1918.

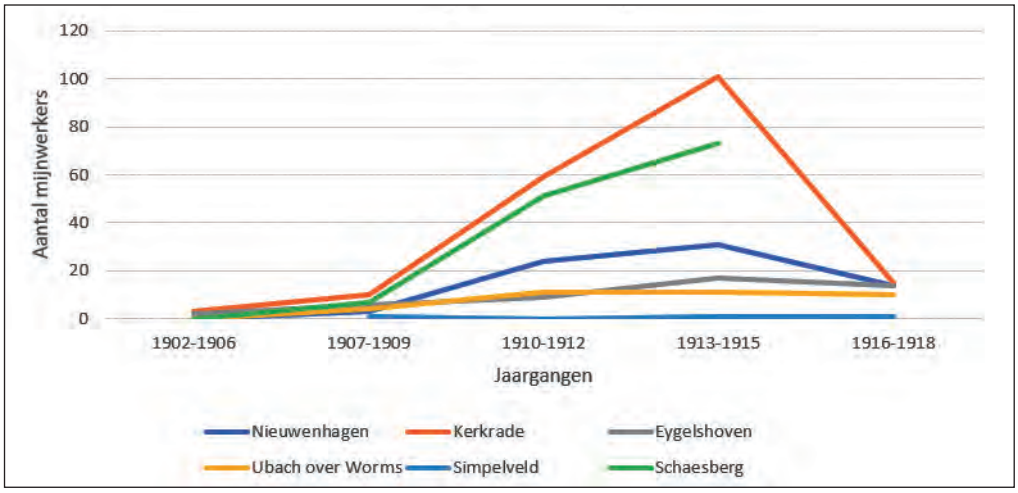

Bron: Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms, ontleend aan de bevolkingsregisters.

Poolse mijnwerkers vond plaats tussen 1910 en 1914, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Mogelijk kwamen zij omdat er werk in overvloed was.

Na de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog in de zomer van 1914 vlakte de instroom van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen vanaf 1915 af. Deze afvlakking hield aan tot na de oorlog. De Europese grootmachten het Duitse Keizerrijk, Oostenrijk-Hongarije en Tsaristisch Rusland raakten alle drie betrokken in dit conflict, zodat vele Poolse mannen werden opgeroepen voor militaire dienst. Met name de Polen uit het Duitse Keizerrijk (waar het overgrote deel vandaan kwam), werden massaal opgeroepen. Velen probeerden de dienstplicht te ontlopen door naar Nederland uit te wijken. Zo kwam een opvallend aantal Polen in de zomer van 1914 in de Zuid-Limburgse mijnbouw terecht.[34] Anderen staken juist de grens naar de andere zijde over om onder de wapenen te dienen, maar overleefden de strijd niet. Bijvoorbeeld Hermann Mlodzanowski: hij kwam in 1909 naar Kerkrade vanuit Bochum (Ruhrgebied), maar sneuvelde op 25 april 1915 op dertigjarige leeftijd in Frankrijk. Hij liet zijn vrouw Anna Nimmrich en een zoon achter in Kerkrade. Zij bleef in Nederland en hertrouwde met een andere Pools mijnwerker, Ernst Kalnenek.[35] Anderen deserteerden actief en staken de grens naar Nederland over om niet gepakt te worden, zoals Blasius Divjak. Hij registreerde zich met zijn echtgenote Theresia Meizer en hun zes kinderen op 22 december 1916 in Kerkrade. Opvallenderwijs stuurde de Nederlandse overheid hen niet terug. Sommige mijnbesturen maakten namelijk dankbaar gebruik van deserteurs door hen werk te verschaffen, zoals het bestuur van de Domaniale Mijn.[36]

34 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

35 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeente Kerkrade, 1906-1919; akte van de burgerlijke stand der gemeente Kerkrade, huwelijk tussen Anna Nimmrich en Ernst Kalnenek, gesloten op 31 maart 1920.

36 Brassé en Van Schelven, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten*, 35.

De mijnwerkers bleven gedurende deze periode zelden permanent op een locatie. Langeweg en Knotter typeerden deze mijnwerkers, zoals vermeld, aan de hand van het concept *Wandervögel*.[37] Mijns inziens kan aan het concept *Wandervögel* voor de arbeidsmigranten in de Oude Mijnstreek in deze periode nog een aspect worden toegevoegd. Door de enorme toeloop van mijnwerkers en de grote vraag naar kolen, ontstond in deze gemeentes een gigantische woningnood. Gemeenteraden voorzagen problemen met de huisvesting van mijnarbeiders. Veel particulieren verhuurden in deze periode een kamer of kelder aan hele gezinnen en zelfs bedden werden per dienst (van acht uur) aangeboden voor de verhuur.[38] Mijnbesturen en gemeentes besloten in actie te komen en bouwden in samenspraak met elkaar mijnwerkerskolonies voor de toestromende mijnarbeiders met hun gezinnen. Dit waren grootschalige groepen woningen waar de mijnwerkers en hun gezinnen konden of zelfs moesten gaan wonen. Een aantal van deze kolonies werd gebouwd volgens de tuindorpgedachte, zoals bijvoorbeeld de Hopel in Eygelshoven. Deze kolonies werden gekenmerkt door woningen met ieder een eigen tuintje, om groenten te telen en wat kleinvee te houden naast de ondergrondse werkzaamheden.[39] Hierdoor werd mobiliteit eveneens in zwang gebracht, omdat zij namelijk elders een woning konden huren die aansloot bij hun behoeften.

De verblijfsduur van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Limburg is nader onderzocht. Hiervoor werd gekeken naar de in- en uitschrijfdatum en waar zij heen vertrokken. Het concept *Wandervögel* bleek wel degelijk overeen te stemmen met de bevindingen van dit onderzoek, gezien het feit dat zij niet langer dan drie jaar op een plaats bleven wonen, ruim twee derde vertrok zelfs weer naar één jaar.

Uit deze tabel II komt naar voren dat het overgrote deel niet langer dan drie jaar op één plaats bleef wonen. Een uitzondering hierop was Simpelveld, waar twee Poolse mijnwerkers zich permanent vestigden. Dit waren Joseph Maciejowski en August Tomaschewskij. In deze gemeente opende dan ook geen mijnwerkerskolonie, deze twee mijnarbeiders woonden in de nabijheid van het dorp.

In het Ruhrgebied floreerde de steenkoolindustrie vanaf 1870, terwijl deze in Nederland pas omstreeks 1905 goed opgang kwam.[40] Deze ontwikkeling is ook goed zichtbaar in de bevolkingsregisters. Omdat de registers de vorige woonplaats van de mijnwerkers en hun gezinnen weergaven, kon een patroon worden vastgesteld. Dit artikel verdeelt de vorige woonplaatsen van de mijnwerkers in een aantal afzonderlijke categorieën. Een van de categorieën was het Ruhrgebied in Duitsland. Dit gebied omvatte verschillende grote mijnwerkersnederzettingen, zoals Dortmund, Gelsenkirchen, Recklinghausen, Essen, Bochum, Bottrop, Wanne en Oberhausen. Het Ruhrgebied lag echter relatief ver van de Nederlandse steenkolenmijnen (hemelsbreed circa honderd kilometer). Doordat de afstand relatief groot was en er ook Duitse steenkolenmijnen in de nabijheid van de Nederlandse grens werden geëxploiteerd, werd er voor dit onderzoek onderscheid te maken tussen beide categorieën. Enkele voorbeelden van steenkolenmijnen die in de nabijheid van de Nederlandse grens lagen, waren onder meer in Herzogenrath, Aken en Kohlscheid.

37 Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', aldaar 67-69.

38 Willibrord Rutten, 'Een archipel van koloniën: wonen in de Mijnstreek' in: Ad Knotter, *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 428-458, aldaar 428-441.

39 Een mooi voorbeeld hiervan is de Kolonie Hopel te Eygelshoven, gebouwd tussen 1906 en 1910, die tot op heden grotendeels bewaard is gebleven.

40 Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers',11-12.

Gemeente	Korter dan 3 maanden	3–6 maanden	6 maanden tot 1 jaar	1 tot 3 jaar	Gebleven	Ambtshalve uitgeschreven / onbekend	Totaal
Eygelshoven	9 (18.0%)	6 (12.0%)	5 (10.0%)	9 (18.0%)	3 (6.0%)	18 (36.0%)	50 (100%)
Kerkrade	18 (9.68%)	8 (4.3%)	21 (11.29%)	57 (30.65%)	12 (6.45%)	70 (37.63%)	186 (100%)
Schaesberg	25 (18.94%)	21 (15.91%)	22 (16.67%)	35 (26.52%)	13 (9.85%)	16 (12.12%)	132 (100%)
Simpelveld	–	–	–	1 (33.33%)	2 (66.67%)	–	3 (100%)
Nieuwenhagen	11 (14.86%)	7 (9.46%)	6 (8.11%)	11 (14.86%)	8 (10.81%)	31 (41.89%)	74 (100%)
Totaal	63 (14.16%)	42 (9.44%)	54 (12.13%)	113 (25.39%)	38 (8.54%)	135 (30.34%)	445 (100%)

Tabel II. Verblijfsduur van Poolse mijnarbeiders per gemeente, naar frequentie.

Herkomst	Eygelshoven	Kerkrade	Nieuwenhagen	Schaesberg	Simpelveld	Ubach over Worms	Totaal
Ruhrgebied	10 (20,4%)	71 (38,0%)	3 (4,1%)	64 (48,5%)	–	13 (38,2%)	161 (33,7%)
Duitse grens met Nederland	5 (10,2%)	13 (7,0%)	23 (31,5%)	3 (2,3%)	–	1 (2,9%)	45 (9,4%)
Nederland	25 (51,0%)	53 (28,3%)	35 (48,0%)	35 (26,5%)	2 (66,7%)	20 (58,8%)	170 (35,6%)
Centraal Europa	6 (12,2%)	18 (9,6%)	4 (5,5%)	28 (21,2%)	–	–	56 (11,7%)
Frankrijk	1 (2,0%)	7 (3,7%)	5 (6,8%)	0 (0,0%)	–	–	13 (2,7%)
Ambtshalve uitgeschreven / onbekend	2 (4,1%)	25 (13,4%)	3 (4,1%)	2 (1,5%)	1 (33,3%)	–	33 (6,9%)
Totaal	49 (100%)	187 (100%)	73 (100%)	132 (100%)	3 (100%)	34 (100%)	478 (100%)

Tabel III. Vorige woonplaats van de Poolse mijnwerkers (1906–1919).

Bron tabellen I, II, III: Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms, ontleend aan de bevolkingsregisters.

Een andere categorie wordt gevormd door de binnenlandse migratie. Dit waren Poolse mijnwerkers die zich al eerder in Nederland hadden gevestigd en naar een andere gemeente vertrokken. Dit konden gemeentes zijn die in het onderzoek zijn meegenomen, maar ook plaatsen die niet zijn meegenomen, zoals Heerlen en Hoensbroek.

Desalniettemin maakten een aantal Polen een grotere reis en kwamen vanuit Oostelijk-Centraal Europa naar Nederland, dit is een voorbeeld van rechtstreekse arbeidsmigratie.

De laatste categorie vormden de Polen die vanuit het steenkolenbekken in Frankrijk kwamen. Daar bevond zich eveneens een groot contingent Polen.[41] In Wallonië begon de grootschalige steenkoolwinning in de negentiende eeuw. Bij deze tabel dient te worden opgemerkt dat in de Belgische Kempen de steenkolenwinning nog niet was begonnen. Deze kwam pas in de jaren twintig van de twintigste eeuw op gang. Alle categorieën, uitgezonderd de Belgische Kempen, zijn gevisualiseerd in tabel III.

Uit deze tabel blijkt dat een groot deel van de eerste generatie Poolse mijnwerkers zich al eerder in Nederland had gevestigd (35,6 procent) of uit het Ruhrgebied kwam, respectievelijk 33,7 procent.[42] Hierdoor leek er sprake te zijn van kettingmigratie en *step migration*. In de inleiding werd het voorbeeld geschetst van de drie broers Viktor, Bernhard en Robert Hanowski. Zij arriveerden in tien dagen tijd alle drie vanuit Gelsenkirchen in het Ruhrgebied in Kerkrade. Een deel van deze groep leek, althans hypothetisch, via mond-tot-mond of middels briefcontact naar Nederland te zijn gekomen.

Een ander aspect is dat een deel van de Polen al in Nederland was, toen zij zich inschreven in de betreffende gemeente in de Oude Mijnstreek. Ruim 35 procent gaf aan dat zij zich al eerder in Nederland hadden gevestigd.[43] In Ubach over Worms was dit zelfs meer dan de helft. Een voorbeeld van een Pools mijnwerker die zich al eerder in Nederland had gevestigd, was Josef Poichollek. Hij verhuisde samen met zijn echtgenote Auguste Riej en hun zeven kinderen in maart 1914 vanuit Heerlen naar Schaesberg. Ruim een jaar later vertrokken zij weer terug naar Heerlen.[44] Een groep die niet kon worden meegenomen in het onderzoek waren de grensarbeiders. Zij waren namelijk niet te verifiëren, omdat zij niet voorkomen in de bevolkingsregisters.

Er vond relatief weinig directe migratie vanuit de Duitse, Oostenrijkse, en Russische gebieden plaats. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de Nederlandse mijnbesturen in die jaren niet actief wierven in Oostelijk-Centraal Europa. Bovendien zochten de Nederlandse mijnbesturen in de Oude Mijnstreek actief naar ervaren ondergrondse mijnwerkers. Deze waren veel dichter bij huis te vinden in het Ruhrgebied. Toch zijn er enkele voorbeelden te vinden van mijnwerkers die direct uit het oosten van Centraal-Europa naar Limburg migreerden: Paul Janczyk bijvoorbeeld. Hij was afkomstig uit Rybnik, (thans Rybno) in Silezië en was dertig jaar toen hij naar Nederland vertrok, samen met zijn echtgenote Maria Soballa en hun zoon. Zij vestigden zich in juni 1913 te Kerkrade.

Een andere kleine groep vormde de eerder genoemde Poolse mijnarbeiders uit de steenkolenbekkens van Noord-Frankrijk. Deze regio kende al een langere aanwezigheid van Poolse mijnwerkers. Toch kwamen zij niet in groten getale naar Nederland. Zij kwamen met name uit de regio Nord-Pas-de-Calais, en vooral uit Courrières en Boligny.[45] De enige Pool die zich uit die regio in Eygelshoven vestigde, was Ludwig Sotraleck. Hij werd, net als Paul Janczyk, geboren in Rybnik en trok in januari 1910 naar Nederland. Hij bleef daarentegen niet lang. Drie maanden later schreef hij zich uit in Eygelshoven en gaf aan terug te keren naar Nord-Pas-de-Calais.

41 Christoph Klessmann, 'Comparative immigrant history: Polish workers in the Ruhr Area and the North of France' *in Journal of Social History 20* (1986) 335-353.

42 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

43 Ibidem.

44 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Schaesberg.

45 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

EEN PROFIEL VAN DE POLEN IN ZUID-LIMBURG

GEMIDDELDE LEEFTIJD, PARTNERKEUZE EN GEZINSSAMENSTELLING

Naast het aangeven van het vestigingspatroon, bestaat een tweede onderdeel van dit onderzoek uit het verstrekken van enkele andere demografische gegevens, zodat een profiel kan worden gevormd van de groep ondergrondse mijnwerkers. Deze statistieken zijn voor de Poolse mijnwerkers in Nederland in deze specifieke periode nog niet systematisch in kaart gebracht. Voor de Poolse mijnwerkers die in het Ruhrgebied werkzaam waren, is wel onderzoek voorhanden met betrekking tot een demografisch profiel. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn te vinden in het werk van Blazek en Klessmann.[46] In deze deelsectie wordt gekeken naar verschillende demografische gegevens, zoals de leeftijd van de mijnwerkers op het moment dat zij zich in een gemeente vestigden. Vervolgens wordt het aantal kinderen per gezin in kaart gebracht om een beeld van de gezinssamenstelling te kunnen geven. Dit is van belang om het aantal Polen dat in deze Zuid-Limburgse gemeentes was, te kunnen tellen. De bronnen vermelden immers zeer uiteenlopende aantallen. Daarbij worden regionale verschillen in acht genomen. Aansluitend op de gezinssamenstelling wordt in dit onderzoek ook kort de huwelijkspartner en partnerkeuze van de mijnwerker aangestipt.

De gemiddelde leeftijd van de groep die tussen 1906 en 1919 kwam, is nader onderzocht. De cijfers van deze groep zijn gevormd door het verschil van de inschrijfdatum in de gemeente en hun geboortedatum te berekenen. Hierin zijn echter verschillen per gemeente waar te nemen. In Kerkrade was de gemiddelde leeftijd van de mijnarbeider bij vestiging aldaar bijvoorbeeld 33,4 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd in Ubach over Worms 30 jaar was.[47] In Eygelshoven stelde het onderzoek de hoogste gemiddelde leeftijd vast, respectievelijk 33,8 jaar oud.[48] De gemiddelde leeftijd van de Poolse mijnwerkers die in deze jaargangen voet op Nederlandse bodem zette, stemde daarmee niet overeen met het beeld van de traditionele Nederlandse mijnwerker. De traditionele mijnwerker werd namelijk vaak getypeerd als jong (tussen de 20 en 30 jaar) en relatief onervaren met het werk ondergronds, vergelijkbaar met het overgrote deel van de mijnarbeiders die na de Tweede Wereldoorlog kwamen en waarop de Nederlandse overheid en de mijnbesturen specifiek selecteerden.[49] De laatste sectie van dit artikel gaat nader in op de Poolse mijnwerkers die kwamen ná de Tweede Wereldoorlog.

Het grootste deel van de mijnwerkers die tussen 1906 en 1919 naar de Oude Mijnstreek kwamen, was al getrouwd, voordat zij naar Nederland kwamen. Vaak was de huwelijkspartner afkomstig uit dezelfde streek als hun partner. Volgens Puschmann et al. leggen huwelijkspatronen diverse vormen van acculturatie bij migrantenhuwelijken bloot. Puschmann onderscheidt vier varianten, namelijk integratie, assimilatie, separatie en marginalisatie.[50] Voor de Poolse mijnarbeiders leek zich een patroon af te tekenen. Zij trouwden, net als hun echtgenotes, niet snel buiten hun eigen gemeenschap.[51] Het

46 Blazek, *Polacy w Westfalii*; Klessmann, *Polnische Bergarbeiter*.

47 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Kerkrade; Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Ubach over Worms.

48 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Eygelshoven.

49 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*, 179-183.

50 Paul Puschmann et al. 'Paths of Acculturation and Social Inclusion. Migration, Marriage Oppurtunities and Assortative Mating by Geographic Origin in Antwerp, 1846-1920' in Brill's Journal of Migration History 2,1 (2016), pagina 177-207, aldaar 182-184.

51 Zie hiervoor onder meer het werk van Frans Wojciechowski, *Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg* (Heerlen 2006).

Foto bij het kerkelijk huwelijk in 1955 van Kazimierz Ochman en Praxeda Roszek. Van links naar rechts: Kazimierz Ochman, Praxeda Roszek, Mia Roszek (nicht van de bruid), Jozef Roszek. Lenie Roszek (zus van de bruid) en Marianne Rosikowski (fotocollectie auteur).

overgrote deel was al getrouwd toen zij naar de Oude Mijnstreek kwamen. De Poolse mijnwerkers trouwden vaak endogaam. Dat betekent dat zij vaak trouwden binnen hun eigen sociaal-culturele groep, wat beschouwd kan worden als een voorbeeld van separatie. Dit is niet systematisch onderzocht, hiervoor is echter wel incidenteel bewijs. Dit wordt uitgelegd aan de hand van onderstaande voorbeelden.

Het eerste voorbeeld is te vinden in de memoires van Maria Luczak, een unieke primaire bron over het leven van Poolse mijnwerkers en het leven in Zuid-Limburg, opgetekend door Stephan Wojtkowiak. Maria's moeder Marianna Luczak werd weduwe van Anton Wojtkowiak, toen deze verongelukte in de mijn in het Duitse Recklinghausen. Zij bleef achter met drie kinderen. Vervolgens hertrouwde Marianna met Anton Karas, opnieuw een Pool. Zij kreeg met hem nog twee kinderen.[52]

In Heerlen is een voorbeeld bekend van een kind van de eerste generatie Polen, die trouwde met de Poolse mijnwerker Kazimierz Ochman die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwam. Ochman was een Poolse mijnwerker die als *displaced person* in 1947 vanuit Duitsland naar Nederland kwam. Hij huwde voor de wet op 24 september 1953 te Heerlen met Praxeda Roszek. Zij was een dochter van de Poolse mijnwerker Jozef Roszek en Marianne Rosikowski. Jozef Roszek kwam omstreeks 1910 als zevenjarige jongen vanuit het Ruhrgebied naar Neder-

52 Stephan Wojtkowiak, *Je moet weten hoe haas hupt. Herinneringen aan een microkosmos in Limburg* (Schinveld 2000).

Huwelijksfoto van de familie Roszek-Schwarz (ged. 1931). Felix Roszek (uiterste man rechts) is de zoon van Georg Adalbert Roszek (vijfde van links), die omstreeks 1910 met zijn vrouw Hedwig Skudlareck naar Nederland kwam. Links van Georg Adalbert Roszek staat de vader van de bruid, Nikolaus Schwarz, tevens Pools ondergronds mijnwerker van beroep. De andere personen zijn onbekend (fotocollectie auteur).

land.[53] Zijn vader was Georg Adalbert Roszek, tevens ondergronds mijnwerker van beroep. Hij kwam met zijn Poolse echtgenote Hedwig Skudlareck en hun vier kinderen naar Nederland. Toen zij in 1911 overleed, hertrouwde hij in Nieuwenhagen opnieuw met een Poolse, Maria Grobelnij, geboren in hetzelfde dorp als Georgs geboorteplaats in de *Ostprovinz* Posen.[54] Marianne Rosikowski was eveneens van Poolse afkomst; zij was een dochter van de ondergronds mijnwerker Jozef Rosikowski en Marianna Szijmczak.

Aan de hand van voorgaande gegevens zijn enkele patronen te herkennen van Poolse mijnwerkers en hun huwelijkspartner en partnerkeuze. Nadat een mijnarbeider een partner had gekozen en was getrouwd, kwam uit het huwelijk meestal kinderen voort. Het gemiddeld aantal kinderen per gezin kon met behulp van het bevolkingsregister worden berekend. Hiervoor is het aantal kinderen per mijnwerkersgezin gedeeld door het aantal moeders ten tijde van de inschrijving in de gemeente. Het aantal kinderen per gezin lag per gemeente nagenoeg gelijk, tussen de 3 en 3,5.[55] Toch konden de cijfers per gezin behoorlijk variëren. De achtendertigjarige Franz Wozlowski vestigde zich met zijn echtgenote Barbara Kleinert omstreeks 1913 te Eygels-

53 Akte van de burgerlijke stand der gemeente Heerlen, huwelijksakte van Kazimierz Ochman en Praxeda Roszek, gesloten op 24 september 1953.

54 Akten van de burgerlijke stand der gemeente Nieuwenhagen, huwelijksakte van Georg Adalbert Roszek en Maria Grobelnij, gesloten op 16 februari 1912.

55 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

hoven, maar hun huwelijk bleef kinderloos.[56] Terwijl Gustav Jedamczyk uit Kerkrade met zijn vrouw Emma Engel maar liefst 11 kinderen kreeg.[57] Een uitzondering op het aantal kinderen per gezin werd vastgesteld in Ubach over Worms, hier stelde het onderzoek een gemiddeld kindertal per gezin van 1,43 vast.[58] Dit aantal geeft echter een vertekend beeld, omdat niet alle gezinsleden van de mijnwerkersgezinnen consequent werden ingeschreven in het register van ingekomen personen.

DE GEBOORTEPLAATSEN EN MIGRATIESTROMEN VAN DE POLEN IN KERKRADE EN DE NABIJE OMGEVING

In deze paragraaf wordt de herkomst van de Poolse mijnarbeiders en hun gezinnen geduid. Reeds is aangetoond dat ruim 2.500 mensen de grens met Nederland overstaken voor de steenkolenmijnen in voorgenoemde zes gemeentes gedurende de periode 1906-1919. In dit deel van het onderzoek zijn de geboorteplaatsen van de Poolse mijnwerkers nader onderzocht. Zo werd getracht een beeld te krijgen van hoe de migratiestromen verliepen. Dit onderzoek gaat in op de herkomst van de Poolse mijnarbeiders en hun partners. Kwamen zij uit verschillende regio's of waren er specifieke clusters van herkomstgebieden te traceren? Wojciechowski en Langeweg noemden onder meer Posen en Silezië als regio's waar veel Polen in deze periode vandaan kwamen.[59]

Voor dit onderzoek werden de geboorteplaatsen van de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in kaart gebracht aan de hand van het bevolkingsregister. Bij inschrijving dienden zij aan te geven waar zij waren geboren en dit te ondersteunen middels bewijs. Zij moesten zich immers identificeren, dit kon aan de hand van een geboorteakte of een militair getuigschrift voor de dienstplicht. Vervolgens tekende de ambtenaar van de burgerlijke stand deze geboorteplaats op. Omdat de ambtenaar dit deed en niet de mijnarbeider, ontstond er soms een fonetische spelling van de plaats van herkomst. Dit bemoeilijkte in enkele gevallen de zoektocht naar de plaatsen waar zij vandaan kwamen. Omdat sommige plaatsnamen door de tijd heen veranderden door germanisering of slavisering, bood de website ehemalige-ostgebiete.de uitkomst voor dit probleem.[60] Deze website rangschikt namelijk alle geografische plaatsen die ooit onderdeel van het Duitse Keizerrijk zijn geweest naar gebied en tijdsperiode. Bovendien bood deze website een uitkomst voor Polen die afkomstig waren uit het Oostenrijk-Hongaarse- of het Russische Keizerrijk. Deze plaatsnamen van de website werden overgenomen in het register.

De geboorteplaatsen van de Poolse mijnwerkers werden verwerkt in de dataset. Nadat de geboorteplaatsen waren geverifieerd door ehemalige-ostgebiete.de, konden deze worden ingevoerd in Google Maps om een kaart te kunnen produceren van deze groep. Daarna werd deze kaart omgezet naar Google Earth om op die manier de geografische herkomst van de mijnwerkers te binnen de historische grenzen van 1906-1919 te tonen. Deze kaart is hiernaast weergegeven.

De kaart toont aan dat de Polen uit verschillende regio's afkomstig waren. Uit de genoemde gebieden Posen en Silezië kwam inderdaad een grote groep Poolse mijnarbeiders. Toch waren dit niet de enige herkomstgebieden. Zo laat de kaart zien dat eveneens een grote groep vanuit de voormalige provincies Oost- en West-Pruisen arriveerde. De contingenten Polen die van-

56 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Eygelshoven.
57 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Kerkrade.
58 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Ubach over Worms.
59 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg;* Wojciechowski, *Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg*
60 Website voor herkomst van plaatsnamen in de voormalige Duitse provincies: Ehemalige-ostgebiete.de (geraadpleegd 30-5-2022).

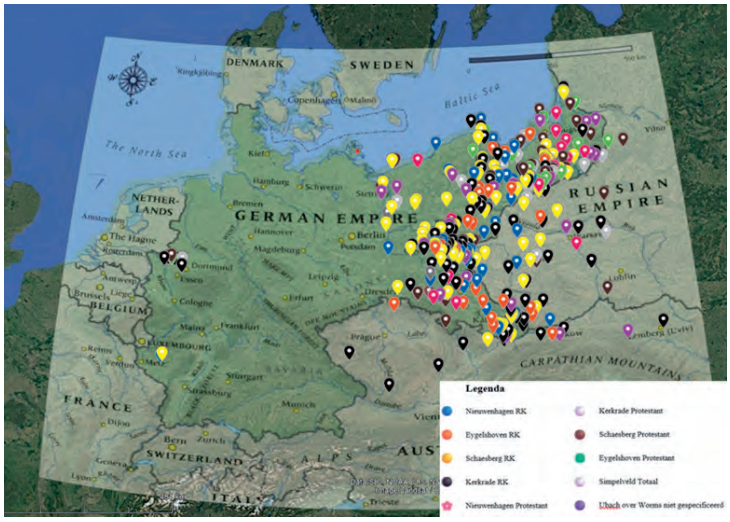

Kaart 1: De geboorteplaatsen van de Poolse mijnwerkers in de periode 1906-1919.

Bron: Databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms, ontleend aan de bevolkingsregisters, ehemalige-ostgbiete.de en Google Earth.

uit Oost- en West-Pruisen kwamen, werden door Nederlandse onderzoekers tot op heden nauwelijks genoemd. Toch dient bij deze kaart verschillende zaken in het achterhoofd te worden gehouden. De geografische- en taalkundige grenzen lagen in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog beduidend anders dan de grenzen van heden ten dage. Doordat in dit onderzoek alleen gebruik gemaakt werd van het bevolkingsregister, was het buitengewoon lastig om na te gaan of iemand Pools- of Duitstalig was. Bovendien is het nagenoeg onmogelijk om te achterhalen of iemand zich identificeerde als etnische Pool, etnische Duitser of beide. De verklaringen waarom de Polen of Duitsers vertrokken uit deze provincies, verschilden per regio. Hieronder volgt een uitwerking op deze mogelijke verklaringen.

De vraag is waarom de Polen hun geboortestreek verlieten en naar het Ruhrgebied trokken en later naar de mijnen van Zuid-Limburg. De *Ostprovinz* Posen (waar een groot deel van hen vandaan kwam) werd aan het einde van de negentiende eeuw gekarakteriseerd als agrarisch en ruraal. Christoph Klessmann noemde verschillende verklaringen voor de trek van de Polen van Posen naar de mijnen in het westen.[61] Een eerste verklaring is de overbevolking. De bevolking in het Duitse Keizerrijk groeide buitengewoon hard, van 24 miljoen mensen in 1867 naar 34,5 miljoen inwoners in 1900.[62] Hierdoor ontstond een bevolkingsoverschot, waardoor er steeds meer landloze landbouwers waren. Bovendien lag Posen direct aan de grens van Tsaristisch Rusland, waar in 1861 een einde kwam aan de horigheid. Nadat de horigheid in het Russische Rijk werd afgeschaft, staken de arbeiders van de Russische landerijen over naar het Duitse Rijk. Hier konden zij namelijk veel meer geld verdienen dan aan de Russische kant van de grens.[63]

In Oost- en West-Pruisen ontstond een vergelijkbaar probleem. Dit kwam doordat in beide regio's, net als in Posen, een groot deel van de beroepsbevolking werkzaam was in de landbouw. Daar kwam de migratie naar het westen op gang door een combinatie van een groeiende landloze bevolking, grootschalige adellijke

61 Klessmann, *Polnische Bergarbeiter*, 24.
62 Ibidem, 24.
63 Ibidem, 27-29.

grootgrondbezitters en zeer kleine landbouwpercelen.[64] Klessmann classificeerde de groepen uit Pruisen en Posen als *Ostwanderer*. Zij trokken vervolgens naar de steenkolenmijnen in het westen, waar zij wél werk konden vinden. Bovendien konden zij tot wel vier keer meer verdienen dan in de *Ostprovinzen*.[65] Nadat zij in het Ruhrgebied hadden gewerkt, kwam ook een contingent uit de oostelijke provincies in Zuid-Limburg terecht. Tussen 1880 en 1910 vertrokken ruim twee miljoen mensen uit de *Ostprovinzen*: Oost- en West-Pruisen, Posen, Pommeren en Silezië naar het westen.[66] Dit nieuwe arbeidspotentieel van mijnwerkers werd actief door de mijnbesturen geworven. Zij stuurden vertegenwoordigers naar deze regio's om mijnwerkers te werven voor het industrierijke westen.[67]

In het Russische Rijk en Oostenrijk-Hongarije was de situatie vergelijkbaar. Deze staten hadden eveneens grotendeels een ruraal en agrarisch karakter. Daarentegen vertrokken vanuit deze staten beduidend minder potentiele mijnwerkers met gezinnen naar het westen. Waarschijnlijk had dit te maken met het feit dat de Duitse steenkolenmijnen niet actief in deze landen arbeiders rekruteerden. Zij kwamen waarschijnlijk via mond-tot-mond reclame in de mijnbouw van het westen van Duitsland terecht. Om het demografisch profiel verder uit te diepen, is ten laatste gekeken naar de kerkelijke gezindte en de regionale spreiding van de Poolse Mijnwerkers en hun gezinnen.

Alleen in Silezië was er een andere structuur van de beroepsbevolking, omdat hier al sinds de late Middeleeuwen een mijnbouwtraditie was. Daar werd al geruime tijd ijzererts, steenkool en zink gedolven. De mijnwerkers die hiervandaan kwamen, waren dan ook zeer gewild in het steenkoolbekken van de mijnbouwbedrijven in West-Duitsland, Nederland, België en Noord-Frankrijk.

DE RELIGIEUZE GEZINDTE EN DE REGIONALE SPREIDING VAN DE POOLSE MIJNWERKERS EN HUN GEZINNEN

De vorige paragraaf trachtte de herkomst van de *Ostwanderer* die naar de Oude Mijnstreek trokken gedurende de periode 1906-1919 te duiden. Om de profielschets van de mijnarbeiders en hun gezinsleden te complementeren, wordt ten laatste gekeken naar hun religieuze gezindte. In het debat over de migratie en mobilisatie van zowel binnen- als buitenlandse mijnarbeiders, was de kerkelijke gezindte een belangrijk ankerpunt van identiteitsvorming. In de volkstelling van 1899 bestond de provincie Limburg voor bijna 98 procent uit roomskatholieken.[68] Dit veranderde toen de mijnen in Zuid-Limburg hun intrede deden en binnenlandse migratie vanuit Friesland, Groningen en Drenthe opgang kwam. Zij hadden meestal een protestantse achtergrond, een verschil ten opzichte van het homogeen rooms-katholieke zuiden. Ook een deel van de Duitse mijnwerkers bracht het protestantisme met zich mee.

Er wordt meestal beweerd dat de Polen die naar de Oostelijke Mijnstreek trokken, nagenoeg allen een rooms-katholieke achtergrond hadden. Wojciechowski concludeerde dit bijvoorbeeld aan de hand van het grote aantal Poolse katholieke verenigingen die door de gemeenschap werden opgericht.[69] Dit onderzoek aan de hand van de bevolkingsregisters laat zien dat de groep in religieus opzicht heterogener was.

In de bevolkingsregisters tekende de ambtenaar de kerkelijke gezindte op middels een afkorting. Dit onderzoek kwam aan de hand van

64 Klessmann, *Polnische Bergarbeiter*, 23-44.
65 Blazek, *Polacy w Westfalii*, 31-36.
66 Ibidem, 11-13.
67 Blazek, *Polacy w Westfalii*, 31-42.
68 Volkstelling 1899, deel 11 provincie Limburg, vijfde deel, kerkelijke gezindte en leeftijd.
69 Wojciechowski, *Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg*, 19-32.

Kaart 2: De rooms-katholieke Poolse mijnwerkers in Kerkrade en omgeving, per gemeente (1906-1919).

Bron: Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms, ontleend aan de bevolkingsregisters.

de gehanteerde onderzoeksmethode vier afkortingen tegen: voor de rooms-katholieken schreef de ambtenaar RK op. De protestantse mijnwerkers en gezinsleden kregen verschillende aanduidingen, aansluitend bij hun kerkgemeenschap: Ev., dat stond voor evangelisch of evangelisch-luthers. N-H, dat stond voor Nederlands-hervormd en Ger., wat gereformeerd betekende.[70]

Het overgrote deel van de Poolse mijnwerkers en hun gezinnen hadden een rooms-katholieke achtergrond. Ongeveer driekwart van de mijnwerkers die de overstap vanuit de Duitse, Oostenrijkse en Russische gebieden naar de Oude Mijnstreek waagden, identificeerden zich als rooms-katholiek. Zij vonden hun oorsprong in een veel groter gebied dan hun protestantse evenknieën, die voornamelijk uit Oost- en West-Pruisen (en in mindere mate uit Opper-Silezië) kwamen. De rooms-katholieke mijnwerkers waren voornamelijk afkomstig uit de provincies Posen, Pommeren en Neder-Silezië. Kaart 2 toont de geboorteplaatsen van de Poolse rooms-katholieke mijnwerkers. Met name in Neder-Silezië was het overgrote deel van de bevolking homogeen katholiek. In tegenstelling tot Posen en Pommeren, die religieus pluriformer waren. Deze regionale spreiding van religie in het Duitse Keizerrijk is eveneens op kaart 3 weergegeven. Een voorbeeld van deze religieuze pluriformiteit was de mijnwerker Valentinus Walczak. Hij werd rooms-katholiek gedoopt in zijn geboorteplaats Smolitz (thans Smolice) in de toenmalige provincie Posen. Hij trouwde later met de calvinistische (in de Nederlandse bevolkingsregisters aangeduid als Nederlands-hervormd) Anna Friedrichs. Zij zag het levenslicht in het nabijgelegen Gostingen (thans Gostyn).[71] Huwelijken tussen partners uit verschillende geloofsgemeenschappen vonden echter zelden plaats, in ieder geval in de onderzochte groep.

Een kwart van de Polen die zich tussen 1906 en 1919 in de zes onderzochte gemeentes vestigde, gaf de protestantse religie in het bevol-

70 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

71 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Eygelshoven.

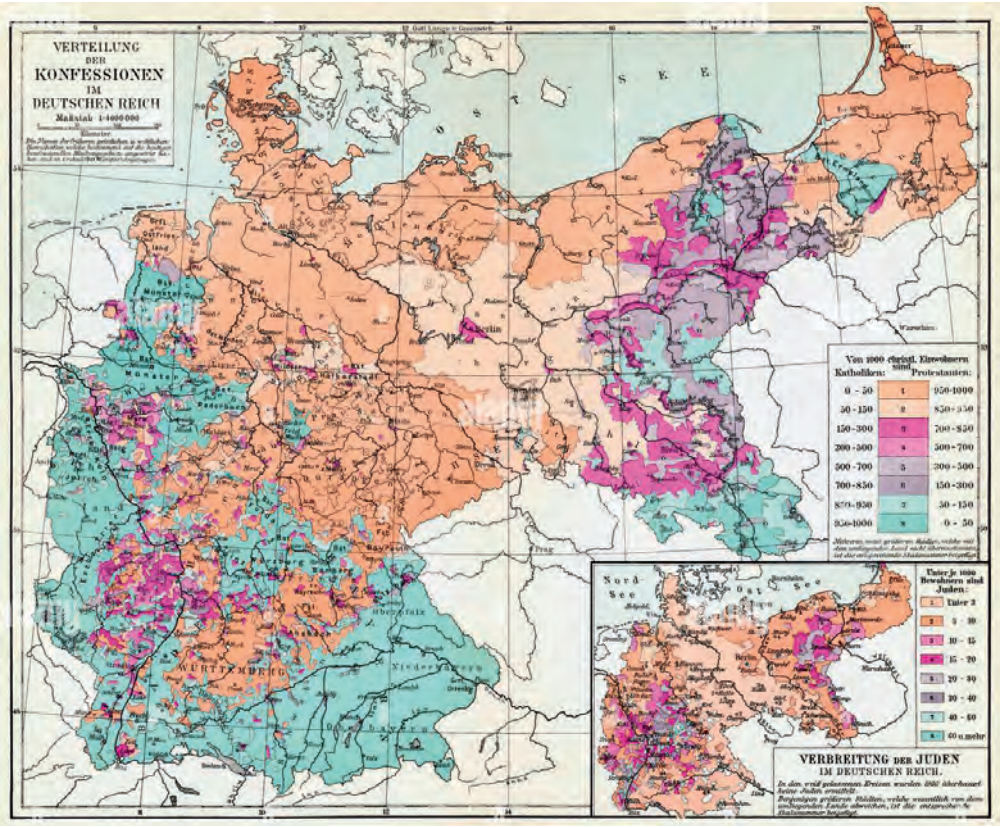

Kaart 3: Het religieuze landschap in het Duitse Keizerrijk omstreeks 1895.

Bron: Julius Meyer, Meyers Konversationslexicon (Fünfte Edition, Gotha 1895). Hoe meer een gebied oranje kleurt, hoe meer protestanten hier woonden. Hoe meer turquoise de kleur, hoe groter het aantal rooms-katholieken was.

kingsregister op.[72] Dat is veel meer dan vaak wordt aangenomen. In Schaesberg, identificeerde gemiddeld genomen dertig procent van de Poolse mijnwerkers zich als protestants. In de beginperiode van de steenkolenmijnen in Schaesberg, tussen 1907 en 1909, maakten de protestantse mijnwerkers maar liefst vijftig procent van het totaal aantal Poolse mijnwerkers uit. Binnen deze groep was ruim negentig procent evangelisch-luthers. Een kleinere groep gaf aan Nederlands-hervormd of gereformeerd te zijn. Bovendien kon aan de hand van de voorgenoemde geboorteplaatsen een beeld worden gevormd waar deze protestanten vandaan kwamen (zie kaart 4). De *Ostwanderer* met een protestantse achtergrond kwamen vooral vanuit de regio's Oost- en West-Pruisen in het Duitse Keizerrijk. In deze provincies hing een groot deel van de bevolking al sinds de zestiende eeuw het protestantse geloof aan. De andere streken kwamen soms pas vanaf de achttiende eeuw bij Pruisen en bleven grotendeels katholiek. De dominantie van de protestantse kerk in Oost- en West Pruisen is te zien

72 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms, ontleend aan de bevolkingsregisters.

Kaart 4: De protestantse Poolse mijnwerkers in Kerkrade en omgeving, per vestigingsgemeente (1906-1919).

Bron: Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms, ontleend aan de bevolkingsregisters.

op kaart 3. Opvallend genoeg merkte tot op heden niemand deze protestantse groep Poolse mijnwerkers op. Toch waren er voorbeelden van protestantse mijnwerkers in de database te vinden: Adam Szymankowik, Wilhelm Makowka en Rudolf Pawlowski zagen alle drie het levenslicht in de provincie Oost-Pruisen, waren evangelisch-luthers gedoopt en vestigden zich met hun gezinnen tussen 1910 en 1912 te Schaesberg.[73]

DE POOLSE ARBEIDSMIGRATIE 1906-1919 IN PERSPECTIEF: EEN VERGELIJKING MET DE ARBEIDSMIGRATIE TUSSEN 1945 EN 1955

Polen werd in 1921, door toedoen van onder meer de Verenigde Staten, een eigen staat. Het Duitse Keizerrijk (en de latere Weimarrepubliek) verloor na de Eerste Wereldoorlog ruim twintig procent van zijn toenmalig grondgebied.[74] Met de val van het Derde Rijk raakte Duitsland na de Tweede Wereldoorlog nogmaals twintig procent van zijn territorium kwijt. Onder invloed van de Sovjet-Unie schoof de Poolse grens 150 kilometer westwaarts.[75] Na deze periode ontstond in de bevolkingssamenstelling een trendbreuk met het verleden. De etnische Duitsers in Oost- en West-Pruisen moesten deze gebieden gedwongen verlaten, zij werden ook actief verjaagd. Een groot deel van de voormalige provincie Oost-Pruisen werd een exclave van Rusland en ging verder onder de naam Oblast Kaliningrad. Andere gebieden werden of bij Wit-Rusland of Oekraïne gevoegd.

De Poolse mijnwerkers die in de periode 1945-1955 naar Nederland kwamen, werden door de Nederlandse overheid en de mijnbesturen actief geworven. De piek van deze werving lag in de periode 1946-1949. Op het hoogtepunt in 1950, was maar liefst achtentwintig procent van de buitenlandse mijnwerkers in de Nederlandse steenkolenmijnen van Poolse her-

73 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Schaesberg.

74 Michael Sontheimer, 'Churchills Streichhölzer' in: Norbert Pötzl, Uwe Klussmann en Annette Grossbongart, *Die Deutschen im Osten Europas* (Hamburg, derde editie 2021) 216-232, aldaar 218-223.

75 Ibidem, 218-223.

komst.[76] Een deel van de groep die naar Nederland kwam tussen 1945 en 1955, bestond uit Poolse ex-militairen en zogenaamde *displaced persons*, vaak afkomstig uit Duitsland. *Displaced persons* definieerde Goddeeris als ontheemden uit Oost-Europa die in Duitsland waren beland, vaak als gevolg van dwangarbeid.[77] De concurrentie qua werving was groot voor de Nederlandse mijnen, want ook de Belgische en Engelse steenkolenmijnen trachtten nieuwe mijnwerkers naar hun land te halen. Ongeveer 2.000 personen kwamen gedurende deze periode naar de mijnstreek in Nederlands-Limburg, terwijl in België in dezelfde periode bijna 22.000 mensen arriveerden.[78] De Nederlandse overheid zag erop toe dat de mijnbesturen alleen rekruteerden onder een specifiek beroepsprofiel. De potentiële mijnwerkers dienden ongehuwd te zijn om grootschalige gezinsmigratie te voorkomen. Onervaren mijnwerkers moesten tussen de twintig en dertig jaar oud zijn, voor gespecialiseerde ondergrondse arbeiders gold een uitzondering tot veertig jaar.[79] In deze groep *displaced persons* zat een grote groep Polen en staatlozen, die door de Tweede Wereldoorlog hun nationaliteit waren verloren. De arbeidsmigranten die in de periode 1945-1955 kwamen, verschilden behoorlijk wat betreft leeftijd, gezinssamenstelling en herkomst met de groep mijnwerkers die tussen 1906 en 1919 naar de Oude Mijnstreek kwamen.

Beide groepen verschilden niet alleen wat betreft leeftijd, maar ook wat betreft hun huwelijkse staat. De Polen die zich na de Tweede Wereldoorlog alhier vestigden, hadden nagenoeg allemaal geen partner. In tegenstelling tot de eerste generatie mijnarbeiders, die voor het overgrote deel getrouwd was toen zij hier aankwam. Zo was ruim 97 procent van de Poolse mijnarbeiders die naar Kerkrade, Schaesberg en Simpelveld kwamen in de periode 1906-1919 reeds gehuwd.[80] Het gegeven dat de mijnwerkers die in deze periode kwamen al waren getrouwd voordat zij zich in Nederland vestigden, betekent dus dat de mijnwerkers hun partner niet binnen de Nederlandse gemeenschap zochten. Voor het overgrote deel van de Poolse mijnwerkers klopt deze veronderstelling. De meesten van hen huwden iemand uit de eigen gemeenschap, zo blijkt uit de Poolse achternamen van de echtgenotes. Het percentage mijnwerkers dat een Nederlandse huwelijkspartner vond, lag, afhankelijk van de gemeente, tussen de vijf en de acht procent.[81] Helaas waren er geen gegevens voorhanden met betrekking tot het aantal kinderen van Polen die na de Tweede Wereldoorlog kwamen. Zo kan op dit punt geen vergelijking worden gemaakt.

CONCLUSIE

In dit artikel is allereerst getracht bij te dragen aan de geschiedschrijving van arbeidsmigratie naar de Oude Mijnstreek in Nederland. Aan de hand van voorgenoemde gegevens kon een demografisch profiel worden weergegeven van de Poolse mijnarbeiders in Nederlandse dienst. Ten tweede trachtte dit onderzoek bij te dragen aan de historiografie en de culturele inbedding van de Polen in Zuid-Limburg. In dit onderzoek is geprobeerd een antwoord te geven op de volgende hoofdvraag: Hoe en waarom ontwikkelden de migratiepatronen en het demografisch profiel van de eerste generatie Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de Oude Mijn-

76 Langeweg, 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers', 98.
77 Goddeeris, *De Poolse migratie in België*, 142-150.
78 Goddeeris, *De Poolse migratie in België,* 151; Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*, 180-183.
79 Langeweg, *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg*, 180-183.
80 Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Kerkrade; Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Schaesberg; Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Simpelveld.
81 Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

streek zich tussen 1906 en 1919? Om een beroepsprofiel van beide groepen te kunnen schetsen, bekeek dit artikel deze onderzoeksvraag aan de hand van de bevolkingsregisters en aanvullende cijfers, zoals volkstellingen.

Zo kon in kaart worden gebracht hoeveel Poolse mijnwerkers zich in de zes gemeentes vestigden in de periode 1906-1919. Deze mijnwerkers werden door de Nederlandse mijnbesturen vooral in het Duitse Ruhrgebied geworven. Zij zochten actief naar mijnwerkers met ondergrondse ervaring. Zo waagden minimaal 2.500 mijnwerkers en gezinsleden de grensoversteek naar Eygelshoven, Kerkrade, Nieuwenhagen, Schaesberg, Simpelveld, en Ubach over Worms. Dit bleken er veel meer te zijn dan de bestaande historiografie werd aangenomen. De groep die kwam tussen 1906 en 1919, had nauwelijks een vaste verblijfplaats, getuigen de kortdurende verblijven binnen de gemeentes. Zij werden getypeerd als *Wandervögel*.

Dit onderzoek trachtte nog een aspect aan het concept *Wandervögel* te verbinden, in ieder geval voor de Oude Mijnstreek. Gedurende deze periode was er namelijk een schrijnende woningnood: hele gezinnen werden ondergebracht in kelderwoningen. Hierdoor trokken zij eveneens verder, op zoek naar een woning die aansloot bij hun behoeftes. De Poolse mijnarbeiders die na de Tweede Wereldoorlog kwamen, werden daarentegen actief door de Nederlandse overheid geworven in Duitsland. Deze mijnarbeiders waren onder te verdelen in twee groepen. Enerzijds de oudgedienden. Zij vochten onder geallieerde vlag in de Tweede Wereldoorlog. Anderzijds de *displaced persons*. Zij waren in Duitsland terechtgekomen vanwege dwangarbeid of krijgsdienst en werden nadien actief geworven voor de Nederlandse steenkolenindustrie.

Een verdere inkleuring werd gegeven aan de hand van enkele demografische gegevens. De gemiddelde leeftijd van de mijnwerkers van de groep die tussen 1906 en 1919 kwam, lag hoger dan werd aangenomen, namelijk tussen de dertig en vierendertig jaar. Deze gemiddelde leeftijd verschilde aanmerkelijk met die van de mijnwerkers die na de Tweede Wereldoorlog naar Nederland kwamen. Zij werden namelijk geworven met een leeftijd tot dertig jaar. Zij verschilden bovendien wat betreft hun huwelijkse staat. Moest een Poolse mijnwerker van na 1945 bij voorkeur ongehuwd zijn, ruim negen van de tien Poolse mijnwerkers van het eerste generatie was al gehuwd toen zij in Zuid-Limburg arriveerden. De mijnwerkers uit de eerste groep huwden bovendien veelal een vrouw van dezelfde afkomst, al is dit niet systematisch onderzocht. Derhalve is er incidenteel bewijs, dat de Poolse mijnwerkers actief zochten naar een partner binnen de Poolse gemeenschap.

Aansluitend op de partnerkeuze werd de afkomst van de Poolse mijnarbeiders en hun gezinnen in kaart gebracht. Zij kwamen vooral uit het Duitse deel van het Poolse taalgebied, met grote clusters in nagenoeg elke grensregio van deze periode. Posen en Silezië werden al reeds eerder in de literatuur aangestipt, maar de clusters in West- en Oost-Pruisen waren tot op heden nog nauwelijks waargenomen. De mijnwerkers vertrokken meestal eerst naar het Ruhrgebied om aldaar in de steenkolenindustrie te werken voordat zij naar Nederland kwamen. Hiermee leek er bovendien sprake van actieve kettingmigratie. De gebroeders Hanowski, die vanuit Gelsenkirchen naar Kerkrade kwamen, waren hier een voorbeeld van. Slechts kleine aantallen Polen kwamen rechtstreeks vanuit hun geboorteland naar de Oude Mijnstreek.

Niet alleen de geboorteplaats van de Poolse mijnwerkers, maar ook hun religieuze achtergrond werd in kaart gebracht. Minimaal een kwart van deze groep had een protestantse achtergrond, terwijl bestaande studies suggereerden dat de Polen een homogene rooms-katholieke groep vormde. In de beginjaren van de mijnbouw in Schaesberg was de verhouding zelfs één op twee.

De geboorteplaatsen en kerkelijke gezindten van Poolse mijnarbeiders die tussen 1906 en 1919 kwamen, waren tot op heden niet systematisch onderzocht. Dit artikel concentreerde zich op zes gemeentes, terwijl de gehele mijnstreek in deze periode zich verder uitstrekte. Heerlen en omgeving, waar zich eveneens grote steenkolenmijnen bevonden, zoals de Oranje-Nassau I en III en de staatsmijnen Emma in Hoensbroek en Hendrik in Brunssum, werden in dit onderzoek niet meegenomen. Verder onderzoek in deze regio zal moeten uitwijzen of het beeld van de Poolse mijnarbeider al dan niet overeenstemt met voorgenoemde gestelde bevindingen. Bovendien is dit een eerste verkennend onderzoek naar een specifieke groep buitenlandse mijnarbeiders in deze vroege periode. Andere groepen buitenlandse mijnwerkers in deze regio, zoals de Slovenen, Tsjechen of de Belgen, zouden eveneens met elkaar en met de Poolse mijnwerkers kunnen worden vergeleken.

BIBLIOGRAFIE

PRIMAIRE BRONNEN

Akten van de burgerlijke stand der gemeente Heerlen, huwelijksakte van Kazimierz Ochman en Praxeda Roszek, gesloten op 24 september 1953.

Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Eygelshoven.

Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Kerkrade.

Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Schaesberg.

Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Simpelveld.

Database van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Ubach over Worms.

Gemeentearchief Kerkrade, bevolkingsregister der gemeente Eygelshoven, 1906-1920.

Gemeentearchief Kerkrade, bevolkingsregister der gemeente Kerkrade, 1908-1917.

Gemeentearchief Landgraaf, bevolkingsregister der gemeente Schaesberg, 1900-1915.

Gemeentearchief Landgraaf, Register van ingekomen personen der gemeente Ubach over Worms, 1900-1920.

Immigratie en Naturalisatie Dienst, Naturalisatiedossiers 1960, naturalisatie Kazimierz Ochman, dossiernummer: 602/061.

Meyer, J., *Meyers Konversationslexicon*, (vierte Edition, Gotha 1890).

Resultatenanalyse van de databases van Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in de gemeentes Eygelshoven, Nieuwenhagen, Kerkrade, Schaesberg, Simpelveld en Ubach over Worms.

RHCL, locatie Heerlen, bevolkingsregister der gemeente Simpelveld, 1900-1922.

Volkstelling 1899, deel 11 provincie Limburg, vijfde deel, kerkelijke gezindte en leeftijd.

Volkstelling 1909, deel 02 T1, Schaesberg.

Volkstelling 1909, deel 02 T1, Kerkrade.

Volkstelling 1920, deel 02 T1, Schaesberg.

SECUNDAIRE LITERATUUR

Blazek, M., *Polacy w Westfalii, Die polnische Bergarbeiter in Nordrhein-Westfalen* (Stuttgart 2021).

Brassé, P., Schelven van, W., *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen (*'s-Gravenhage 1980).

Castles, S., Haas, H., Miller, M.J., *The Age of Migration: International Population Movements in the modern World* (Londen 2020, zesde herziende versie).

Dieteren, R., *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935* (Nijmegen 1962).

Goddeeris, I., *De Poolse migratie in België, 1945-1950. Politieke en sociale differentiatie* (Amsterdam 2005).

Klessmann, C., *Polnische Bergarbeiter im Ruhrgebiet (1870-1945)* (Göttingen 1978).

Klessmann, C., 'Comparative immigrant history: Polish workers in the Ruhr Area and the North of France' *in Journal of Social History 20* (1986) 335-353.

Knotter, A. (ed.), Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis (Nijmegen 2012).

Langeweg, S., *Mijnbouw en arbeidsmarkt in Nederlands-Limburg. Herkomst, werving, mobiliteit en binding van mijnwerkers tussen 1900 en 1965* (Hilversum 2011).

Langeweg, S., 'Werving, herkomst en binding van mijnwerkers' in: Ad Knotter, *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 54-99.

Lucassen, J., Lucassen L., *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam 2018).

Murphy, R., *Gästarbeiter im Deutschen Reich: Polen in Bottrop 1891-1933* (Wuppertal 1985).

Obdeijn, H., Schrover, M., *Komen en gaan. Immigratie en emigratie in Nederland vanaf 1550.* (Amsterdam 2008).

Puschmann, P. et al. 'Paths of Acculturation and Social Inclusion. Migration, Marriage Oppurtunities and

Assortative Mating by Geographic Origin in Antwerp, 1846-1920' in Brill's Journal of Migration History 2,1 (2016), pagina 177-207.
Rutten, W., 'Een archipel van koloniën: wonen in de Mijnstreek' in: Ad Knotter, *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2011) 428-458.
Sontheimer, M., 'Churchills Streichhölzer' in N. Pötzl, U. Klussmann en A. Grossbongart, *Die Deutschen im Osten Europas* (Hamburg, derde editie 2021) 216-232.
Versteegh, A.P., *De onvermijdelijke afkomst: de opname van Polen in het Duits, Nederlands en Belgisch mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994).
Wojciechowski, F., *Voor brood en vrijheid. Honderd jaar Polen in Zuid-Limburg 1900-2000* (Heerlen 2000).
Wojciechowski, F., *Zij kwamen van ver. De geschiedenis van de oudste Poolse vereniging in Nederland* (Heerlen 2010).
Wojtkowiak, S., *Je moet weten hoe haas hupt. Herinneringen aan een microkosmos in Limburg* (Schinveld 2000).

DIGITAAL BRONMATERIAAL

Demijnen.nl, Langeweg, S., Roels, L., Buitenlandse arbeiders in de steenkolenmijnen van Luik en Nederlands-Limburg in de twintigste eeuw: een vergelijking (geraadpleegd 6-12-2021).
Glinski, M. a Foreigners Guide to Polish Surnames https://culture.pl/en/article/a-foreigners-guide-to-polish-surnames (geraadpleegd 13-12-2025).
Ehemalige-ostgebiete.de (geraadpleegd 20-5-2022).

ABSTRACT

The attraction of coal

The labor migration of Polish miners and their families to Kerkrade and the surrounding area, 1906-1919

This article examines the migration history and demographic profile of Polish coal miners and their families in 6 municipalities in the Eastern Mining District of the Netherlands, focusing on one specific period: 1906–1919. Exploring the municipal population registers of these mining municipalities, this study identifies more than 2.500 individuals of Polish origin who settled in the region before 1920; significantly more than previously estimated. The cohort, primarily consisted of experienced underground miners from the Ruhr area, was characterized by highly mobile, older (averaging 30–34) individuals, and their families. Over 97 percent were married, with an average of 3–3.5 children. By 1909, 6.1 percent (951 individuals) of the local population in Kerkrade was Polish; in Schaesberg, this share was 25 percent by 1920. Most migrants stayed less than 3 years, reflecting the *Wandervögel* pattern of labor mobility. This study challenges the assumed religious homogeneity among these Polish migrants. Specifically, 25 percent of the first cohort who came between 1906 and 1919 were Protestant, mainly Evangelical Lutherans from East and West Prussia.

This research contributes to the historiography of labor migration by offering a systematic demographic analysis of Polish miners and highlighting long-standing Polish migration to the Netherlands. It calls for further comparative studies on other migrant groups and regions within the Dutch mining sector.

At the end of this article, the results were compared with what is known from the literature about a second group of coal miners, actively recruited by Dutch authorities post-World War II, consisted largely of single men aged 20–30, including 1.400 Polish veterans and displaced individuals. By 1950, 28 percent of foreign miners in the Netherlands were Polish, declining to 13 percent by 1958.

Een bonte gaai in het Leudal

Hans Berghuis (1924-1994): dichter, romancier, toneelschrijver, journalist

Wiel Kusters

Hans Berghuis omstreeks 1964.

INTRODUCTIE[1]

Van 2002 tot 2014 werd door The Maastricht International Poetry Nights in samenwerking met de Gemeente Maastricht tweejaarlijks de 'Hans Berghuisstok voor Poëzie' toegekend aan dichters die gezien werden als belangrijke overbrengers van 'originaliteit en de kracht van poezie'. Een onderscheiding in estafettevorm, waarbij de wandelstok van de Maaslandse dichter, die na diens overlijden door Ingrid Berghuis geschonken was aan Hans van de Waarsenburg, doorgegeven werd aan achtereenvolgens de dichters Duo Duo (China), Tsjêbbe Hettinga (Friesland), Ronny Someck (Israël), Breyten Breytenbach (Zuid-Afrika) en de Nederlanders Menno Wigman, Hans Tentije en ten slotte Hans van de Waarsenburg. Daarmee was de cirkel rond; Van de Waarsenburg overleed op 15 juni 2015.

Wie was Hans Berghuis? 'Hans Berghuis zal de geschiedenis ingaan als dichter van een relatief klein maar overtuigend poëtisch oeuvre, verschenen tussen 1984 en 1990'. Dat met deze woorden van Ben van Melick in *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2016) lang niet alles gezegd kan zijn is onmiddellijk duidelijk voor wie weet dat deze dichter al in 1946 debuteerde.

Van Melick memoreerde in zijn schets van Berghuis' oeuvre weliswaar ook elementen van diens oudere werk, waaronder romans en heiligenlevens, maar zag de schrijver, dichter, criticus en journalist toch vooral als een bedreven vakman die pas in de jaren 1980 met een viertal bundels bij de vooraanstaande Amsterdamse uitgeverij Querido 'als dichter zijn klasse toonde.'[2] Dat moge waar zijn, in cultuurhistorische zin minstens net zo belangrijk is het dat Berghuis' uitgebreide en gevarieerde oeuvre een ontwikkeling laat zien, die met name voor de geschiedenis van het katholieke schrijven in de tweede helft van de twintigste eeuw bijzonder interessant is. Peter Nissen, door Van Melick aangehaald, behandelt in zijn studie 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg',[3] het werk van Berghuis tegen de achtergrond van een algemener seculariseringsproces, waarin zichtbaar wordt hoe de katholieke schrijver naar een meer persoonlijk beleefd katholicisme groeit, waarin ruimte is voor existentiële vragen en problemen, totdat het vroegere geloof ten slotte zijn relevantie voor het schrijven zo goed als volledig verloren heeft. Al bleef voor hem gelden: *'Vergiss nie Deine klösterliche Erziehung'*. Een aansporing die geresulteerd had in een blijvende 'gymnasiale' cultuurhistorische be-

1 Dank aan Rudolf Berghuis voor de vriendelijkheid en het vertrouwen waarmee hij mij toegang gaf tot de door hem beheerde familiefotoalbums. Dank ook aan Ludo Diels voor zijn praktische hulp.

2 Lou Spronck, Ben van Melick en Wiel Kusters (red.), *Geschiedenis van de literatuur in Limburg*. Nijmegen 2016, 480-482.

3 E. Henau, T. van den Hoogen (red.), *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg*. Heerlen 1988, 145-217.

langstelling en in een zowel mythologisch geïnspireerde als filologisch behoorlijk onderlegde fascinatie voor de klassieke oudheid en de mediterrane wereld in haar 'heidense' verschijningsvormen.[4]

De jonge Berghuis in het Leudal. Foto overgenomen uit: Piet Calis, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*, Amsterdam, Meulenhoff, 1989.

SANATORIUM HORNERHEIDE

Johannes Wilhelmus Antonius Berghuis werd op 12 februari 1924 in Apeldoorn geboren als zoon van Wilhelmus Antonius Berghuis en Johanna Catharina Messerschmidt. Vader had een klompenmakerij achter het woonhuis, moeder dreef een winkel in huishoudelijke artikelen. Hans was het tweede kind van zeven. In de crisisjaren verhuisde het gezin Berghuis naar Limburg, eerst naar Meerlo bij Venray, later naar Nederweert en Weert. Vader werkte in die jaren als voorwerker bij de Nederlandsche Heide Maatschappij. Van Weert ging het ten slotte naar het Midden-Limburgse Haelen, waar vader werd aangesteld als hoofd van Gemeentewerken.

Na de lagere school studeerde Hans Berghuis aan het klein seminarie van de Fathers van Mill Hill, een van oorsprong Engelse congregatie van missionarissen, in Tilburg. De laatste twee jaren van zijn opleiding volgde hij in kasteel Aldenghoor in Haelen, zonder dat hij nog de intentie had om priester te worden.

Kort voor zijn staatsexamen gymnasium alfa in 1942 kreeg hij longtuberculose en werd hij met enkele van zijn klasgenoten opgenomen in sanatorium Hornerheide, niet ver van Haelen. In de gedwongen fysieke passiviteit van zijn verblijf in Hornerheide werden lezen en schrijven zijn voornaamste bezigheden. Hij lag er in het Aloysius-paviljoen samen met andere literair bevlogen jongeren: zijn leeftijdgenoot Leo Herberghs en de enkele jaren oudere Léon Veugen en Otto van Loo.[5] Veertig jaar later zou hij hun vroege schrijfambities als volgt typeren: 'Het was, afgezien van de deskundigheid van onze dokters, een geheel eigen overwinning over de ziekte van dat kamp, het was óns verzet tegen de noodzaak van onze afzondering uit de nietbesmette wereld, en wij hadden de ellende omgevormd tot een sublieme wraakneming: letterkunde uit de sputumkweek, literatuur uit de röntgenkamer.'[6]

Berghuis las in zijn sanatoriumjaren vooral romans van Franse en Engelse katholieke schrijvers (François Mauriac, Georges Bernanos, Evelyn Waugh), maar ook poëzie zoals die

4 De opmerking over zijn 'klösterliche Erziehung' ontleen ik aan een brief van Berghuis aan mij d.d. 12 januari 1984.

5 Zie mijn levensbericht van Leo Herberghs in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2023-2024.* Leiden 2025, 81-87. Informatie over Léon Veugen en Otto van Loo is te vinden in Spronck, Van Melick, Kusters, *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* en in Piet Calis, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Amsterdam 1989, 314-356. Aldaar ook het nodige over de jonge Hans Berghuis.

6 Hans Berghuis, 'Geschriften (en de gidsen daarbij) welke op Hornerheide werden geschreven of ontstonden,' Haelen, 15 augustus 1981 (begeleidend stencil bij een tentoonstelling over het vroegere Hornerheide; collectie Wiel Kusters). De geciteerde typering maakt in zijn wrang-ironische woordkeus nog iets voelbaar van de betrekkelijk veilige afzondering waarin de bewoners van het sanatorium voor longlijders zich in oorlogstijd bevonden: ze waren weliswaar besmet en besmettelijk en daarom geïnterneerd in een kamp, maar de 'werkelijke' wereld, die daarbuiten, was geïnfecteerd door het nationaalsocialisme.

van de expressionistische dichter Georg Trakl. Natuurlijk zocht hij daarnaast, voor zover dat kon, contact met de buitenwereld. Zo schreef hij in de zomer van 1943 een brief aan Jeanne Reyneke van Stuwe, de weduwe van Willem Kloos, waarin hij haar niet alleen vroeg naar de positie van haar in 1938 overleden echtgenoot in de beweging van Tachtig, maar ook – en daar leek het hem met name om te doen – naar de richting die *De Nieuwe Gids* in die dagen (tijdens de Duitse bezetting) was toegedaan. Zoals we weten was het tijdschrift, dat door Reyneke van Stuwe sinds de dood van haar man geleid werd in nauwe samenwerking met de antisemitische publicist Alfred Haighton, die het blad financierde, in nationaalsocialistisch vaarwater terechtgekomen. Huldigde *De Nieuwe Gids* nog steeds de esthetica van Tachtig? wilde de negentienjarige Berghuis weten.[7]

Diezelfde zomer kwam hij in briefcontact met Willem Karel van Loon, redacteur en uitgever van het in Voorburg verschijnende illegale tijdschrift *Stijl*. In oktober 1943 verscheen daarin onder de schuilnaam H. Brands een kort essay van Berghuis waarin hij in reactie op een eerdere bijdrage, waarin om 'eenvoud' in de poëzie werd gevraagd, een pleidooi hield voor zogenaamd 'onbegrijpelijke' dichtkunst, waarbij hij het werk van Hölderlin als voorbeeld noemde. 'Wat aan de moderne dichtkunst ontbreekt is niet eenvoud maar waarachtigheid. [...] Een meerdere of mindere mate van onbegrijpelijkheid behoeft helemaal geen bewijs, zelfs geen aanwijzing te zijn tegen de waarachtigheid en de schoonheid van de emotie, waaruit het gedicht is ontstaan, en dus tegen de schoonheid en echtheid van het gedicht zelf. Integendeel!'[8]

Brieven aan de oude Reyneke van Stuwe en de jongere Van Loon: Berghuis zocht ook langs epistolaire weg naar literaire verlichting van zijn sanatoriumisolement. En vooral naar publicatiemogelijkheden.

NAAR HET SCHRIJVERSCHAP

Via Léon Veugen werkte hij medio 1944, eveneens onder de naam Han Brands, mee aan de eerste aflevering van het in Maastricht verschijnende clandestiene tijdschrift *Overtocht*. Hij publiceerde daarin een essay over 'De romantiek van het radicalisme' in de Scandinavische landen. Onderwerp van zijn opstel was de terugkeer van onder anderen Strindberg naar het eerder verguisde christendom. 'Strindberg vroeg zich af: "Wat hebben we gewonnen? Vrijheid om uitgeworpenen te worden, vrijheid om te verwoesten en te verdelen en om ermee te eindigen, helemaal geen geloof mee te hebben."' De jonge schrijver, die missionaris had willen worden, toonde zich gevoelig voor de heroïsch-pathetische woorden van Strindbergs laatste wil: 'Leg het kruisbeeld op mijn borst in mijn doodskist, mijn bruine mantel over de kist. En zet een zwart houten kruis op mijn graf met het opschrift: "O crux, ave, spes unica".'[9]

In oktober 1946 werd Berghuis na vier lange jaren uit Hornerheide ontslagen. 1946 was ook het jaar waarin hij, na in 1944 enkele gedichten te hebben gepubliceerd in *Overtocht* en *Parade der Profeten,* op een professioneler podium als dichter debuteerde. Het katholieke literaire tijdschrift *Roeping* publiceerde onder meer zijn verzen 'Voorbereiding tot de liefde' en 'Herstellende'.

Resocialisatie was voor een genezen verklaarde tuberculosepatiënt niet gemakkelijk.

7 Haighton was in april 1943 gestorven, zijn dood betekende het einde van *De Nieuwe Gids*. Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe schreef aan Hans Berghuis in antwoord op zijn vraag over de richting van het blad: 'Maar ja, natuurlijk is de richting van D.N.G. nog altijd dezelfde en zijn principes gelden nog evenzeer als in 1885. Het zijn trouwens de eenig-ware en juist formules voor waarachtige literatuur.' Scans van deze brief d.d. 19 juli 1943 en die van Berghuis d.d. 4 juli zijn te lezen in de online-catalogus van het Literatuurmuseum.

8 Piet Calis, *Het ondergronds verwachten*, 187-188.

9 Piet Calis, *Het ondergronds verwachten*, 323.

Berghuis zou daar enkele jaren later in zijn eerste roman over schrijven. Zijn hoofdpersoon zegt: 'Je hebt in een kamp gezeten met strikte quarantaine en men gelooft eenvoudig niet, dat de dokters, die je op de wereld losgelaten hebben, het bij het rechte eind hebben gehad.'[10]

In 1947 vond Berghuis een geregelder publicatiemogelijkheid in het tijdschrift *Limburg*, het in april voor het eerst verschenen 'Katholiek weekblad voor het Bisdom Roermond'.[11] Een van zijn eerste bijdragen was een kort verhaal over de lotgevallen van een jonge Pool, die na dwangarbeid en gevangenschap in nazi-Duitsland tegen het einde van de oorlog in het Midden-Limburgse Herkenbosch verzeild raakt, waar hij wordt opgenomen in de dorpse gemeenschap maar na de bevrijding in een repatriëringskamp terechtkomt en in februari 1947 aan een longziekte overlijdt. De verteller vraagt zich af, waarom deze Misja Lawoczne niet in het dorp had mogen blijven, waar een Limburgs moedertje voor hem zorgde 'zoals zijn eigen moeder in Dabrowica voor hem gezorgd had.' Het dorp dat 'zoveel gemeen had met de dorpen in zijn vaderland, in Polen.' 'Want ook hier zongen de mensen liederen voor de Moeder Gods, ook hier baden ze de litanie van de zoete Lieve Vrouwe.'[12]

Ook Otto van Loo, die hij uit Hornerheide kende, publiceert, onder de naam Jos. Savelsberg, wel eens in het bisdomblad. Hij helpt Berghuis bij de uitgave, in eigen beheer, van diens gedichtenbundel *Stanza's voor haar* (1947), gedichten over een liefde waarin ook het landschap rond Haelen, met zijn Leubeek, mag delen, blijkens regels als: 'Ik zwierf een dag lang in het dal der Leu' en 'Het blauwe zweven van de Leu-libellen'. In zijn in 1952 verschenen roman *Pleidooi voor een zondaar* (in 1953 bekroond met de Mathias Kempprijs[13]) komt de verteller op zeker moment te spreken over 'de kleine dichter B., die ik persoonlijk goed ken'. Deze B. 'ontmoette eens in een Limburgs stadje een meisje met zwart haar, zwarte ogen en een wit zieltje. Hij sprak haar zegge en schrijve éénmaal. Hij ging naar huis en schreef verzen, die hij stanza's noemde. Stanza's voor Haar, natuurlijk. Twee weken later ontdekte hij, dat het onderwerp van zijn nachtelijk geschrijf verloofd was en ging trouwen met een man, die een kaal hoofd had en een goede baan. Denk je, dat hij ophield met stanza's schrijven? Niets daarvan. De dag daarop ontmoette hij namelijk het tweede meisje met zwart haar en zwarte ogen. Hij schreef zijn stanza's verder.' Van niet minder dan drie meisjes kwam zijn inspiratie. 'Vervolgens rende hij met zijn verzen naar een uitgever'.[14]

De jonge dichter Berghuis toonde zich van vele markten thuis. In het *Advertentieblad voor Limburg* publiceerde hij een literair-kritisch opstel over 'Het thema der psychische infectie'

10 Hans Berghuis, *Pleidooi voor een zondaar.* Leiden 1952, 47.

11 Het blad, dat zonder colofon verscheen, heeft onder redactie gestaan van de priester J.W.J. Krijns, die van 1934 tot 1945 pastoor was te Haelen. In een voor mij geschreven notitie ('Levensloop van Hans Berghuis: dichter, schrijver, journalist 1924-1999)' noemt Ingrid Berghuis-Terpstra een zekere pastoor Crijns als redacteur van het Roermondse bisdomblad en 'eerste leermeester op het journalistieke pad van Hans'. Deze pastoor Krijns [met K] kan worden aangetroffen in Jan G.C. Simonis, *Zielzorgers in het Bisdom Roermond 1840-2000.* Sittard 2001. Met dank aan Peter J.A. Nissen. Het bisdomblad *Limburg* werd in 1949 opgevolgd door *Credo*.

12 Hans Berghuis, 'Om wille van de vrijheid', in: *Limburg*, 9 september 1947. Behalve een groot aantal religieus geïnspireerde gedichten en een paar verhalen, waaronder een dat teruggaat op zijn verblijf in Hornerheide, publiceerde Berghuis in 1948 in *Limburg* onder de kop 'Brief over Indië' een studieuze serie artikelen over de Vereenigde Oostindische Compagnie en het Nederlandse optreden in de koloniën door de eeuwen heen. Het was de tijd van de 'politionele acties', waarover ook in het bisdomblad geschreven werd.

13 De jury van de Mathias Kempprijs bestond in 1953 uit: de schrijver en criticus pater Hilarion Thans o.f.m., dr. M. Rutten, docent Germaanse filologie aan de Université de Liège, en de leraar Nederlands drs. L.H.M. Muris.

14 Hans Berghuis, *Pleidooi voor een zondaar*, 63-64.

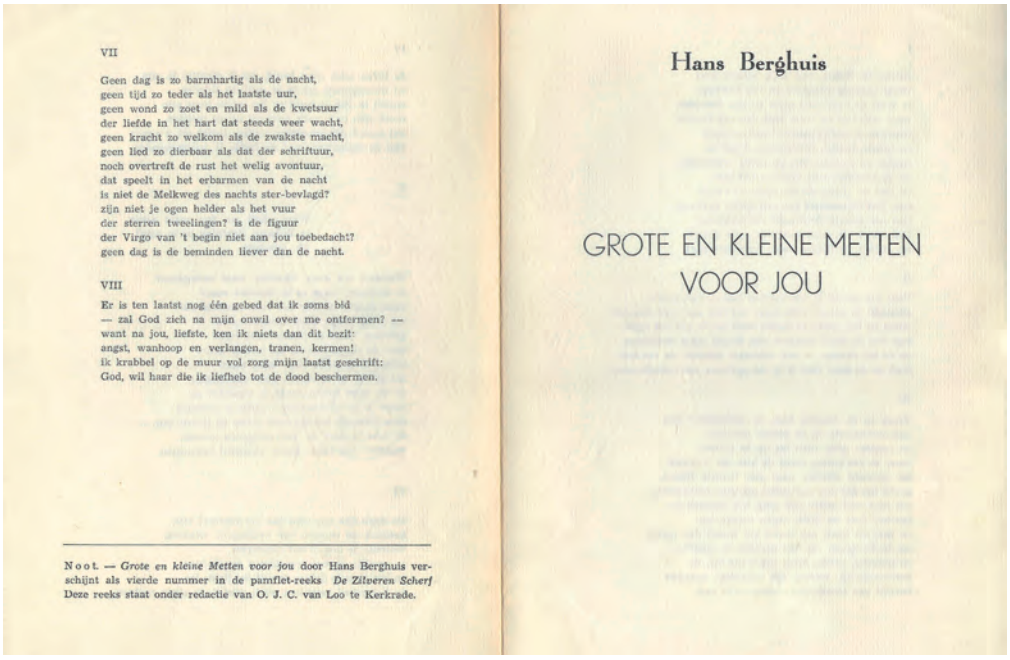

VII

Geen dag is zo barmhartig als de nacht,
geen tijd zo teder als het laatste uur,
geen wond zo zoet en mild als de kwetsuur
der liefde in het hart dat steeds weer wacht,
geen kracht zo welkom als de zwakste macht,
geen lied zo dierbaar als dat der schriftuur,
noch overtreft de rust het welig avontuur,
dat speelt in het erbarmen van de nacht
is niet de Melkweg des nachts ster-bevlagd?
zijn niet je ogen helder als het vuur
der sterren tweelingen? is de figuur
der Virgo van 't begin niet aan jou toebedacht?
geen dag is de beminden liever dan de nacht.

VIII

Er is ten laatst nog één gebed dat ik soms bid
— zal God zich na mijn onwil over me ontfermen? —
want na jou, liefste, ken ik niets dan dit bezit:
angst, wanhoop en verlangen, tranen, kermen!
ik krabbel op de muur vol zorg mijn laatst geschrift:
God, wil haar die ik liefheb tot de dood beschermen.

N o o t. — *Grote en kleine Metten voor jou* door Hans Berghuis verschijnt als vierde nummer in de pamflet-reeks *De Zilveren Scherf*
Deze reeks staat onder redactie van O. J. C. van Loo te Kerkrade.

Hans Berghuis

GROTE EN KLEINE METTEN
VOOR JOU

Grote en kleine metten voor jou (1950).

bij Bordewijk en in *De Zuid-Limburger* een kerstverhaal over een Poolse mijnwerker in Limburg. Voor de studenten van Aldenghoor, waar hij zelf voor zijn sanatoriumopname was schoolgegaan, schreef hij een openluchtspel: 'Zonsondergang op Amboina.'[15]

In 1950 publiceerde O.J.C (Otto) van Loo, die in Kerkrade de dichterlijke pamfletreeks *De Zilveren Scherf* uitgaf, acht gedichten van Berghuis onder de titel *Grote en kleine metten voor jou.* Van Loo was ook de samensteller van *Zes minnaars*, een staalkaart van zuidelijke dichters, waarin Berghuis figureerde naast Frans Babylon, Paul Haimon, Jan Hanlo, Leo Herberghs en Loe Maas. In het tijdschrift *Roeping* bleef hij tot in 1952 met gedichten actief. Daarna werd hij steeds meer in beslag genomen door de journalistiek, die zijn broodwinning vormde.

ALLESKUNNER

Berghuis trouwde in 1951 met de Kerkraadse Céline E. Diels. Uit hun huwelijk werden twee kinderen geboren: Eveline (1952) en Rudolf (1954).

In Kerkrade gevestigd, werkte hij voor de Regionale Omroep Zuid en schreef hij voor *Gazet van Limburg* en *De Zuid-Limburger*. Van deze laatste (anderdaagse) krant was hij van 1 november 1953 tot 15 februari 1956 hoofdredacteur en zakelijk leider. In zijn literaire schrijven, waar hij bij al deze activiteiten toch ook aan vasthield, richtte hij zich nu steeds meer op verhalend proza, toneelwerk en op wat gebruikspoezie zou kunnen heten. Behalve een declamatorium voor Pasen, produceerde hij in die jaren onder andere *Het spel van het herstel*, een massaspel ter gelegenheid van de feestelijke herdenking van het herstel van de bisschoppelijke hië-

15 'Bordewijk of Het thema der psychische infectie', in: *Advertentieblad voor Limburg*, 8 maart 1947. 'De roep der kerstklokken. Terug naar Polen,' in: *De Zuid-Limburger*, 23 december 1949. 'Zonsondergang op Amboina' werd volgens *De Zuid-Limburger* van 13 mei 1953 in 1947 opgevoerd door studenten van Mill Hill-seminarie Aldenghoor.

Hans Berghuis en Céline Diels, Haelen, 27 oktober 1951.

Met dochter Eveline, Kerkrade 1953.

rarchie in Nederland in 1853 en het licht humoristische *Mensen zijn soms engelen. Een kerstspel in drie bedrijven*. Uit zijn samenwerking met de componist Louis Toebosch ontstond het *Vincentiusoratorium.* Voor het Limburgs Jeugdtoneel schreef de alleskunner sprookjesspelen, waaronder *Aladdin en de wonderlamp* en *Domme Hans en de gouden gans.*[16]

Van Berghuis' literaire proza, dat de poëzie in de jaren vijftig begint te verdringen, is hier al genoemd de roman *Pleidooi voor een zondaar.* Het was zijn inzending voor een door uitgeverij Sijthoff uitgeschreven debutantenwedstrijd, waarmee hij in 1952 voor het eerst landelijk naar voren trad. Anekdotische elementen van het verhaal, zoals het verblijf van de hoofdpersoon in een sanatorium en zijn verleden als seminarist, zijn te herleiden tot de biografie van de schrijver. Daartoe behoort ook het gegeven dat de hoofdpersoon verliefd raakt op een van de nonnen die er als verpleegster werken. Al in 1948 had Berghuis in het tijdschrift *Roeping* twee gedichten gepubliceerd, 'Nocturne' en 'Maidensong', die op die verliefdheid betrek-

16 Het paasdeclamatorium werd uitgezonden door de Regionale Omroep Zuid op 4 april 1953; de tekst verscheen diezelfde dag in *Gazet van Limburg. Het spel van het herstel,* in het tijdsbestek van enkele weken geschreven, werd op zondagmiddag 17 mei 1953 door zestig amateuracteurs en honderden figuranten opgevoerd in het gemeentelijk sportpark Kaalheide te Kerkrade. In 1955 schreef Berghuis bovendien een lekenspel ter ere van Christus Koning, dat ter afsluiting van een zogeheten parochiemissie werd opgevoerd in de parochiekerk van Terwinselen. *Mensen zijn soms engelen* werd in 1955 door Frits Ploum in het Kerkraads vertaald (*Luuj zint döks engele*); de oorspronkelijke Nederlandse versie werd gepubliceerd in 1957 en is nog steeds leverbaar (Toneeluitgeverij Grosfeld, Berlicum). Het *Vincentiusoratorium* (1955), geschreven in opdracht van de Sint-Vincentiusvereniging in Weert bij gelegenheid van haar eeuwfeest, werd in 1957 voor de KRO-radio uitgevoerd door het Groot Omroepkoor en het Radio Kamerorkest onder leiding van Roelof Krol. Twee van Berghuis' sprookjesspelen zijn te vinden in het fonds van Toneeluitgeverij Vink, Alkmaar.

Pleidooi voor een zondaar (1952).

Spel van het herstel (1953).

Mathias Kempprijs voor *Pleidooi voor een zondaar.* Uitreiking in het Bonnefantenmuseum, Maastricht 1953. Mathias Kemp, geflankeerd door Hans Berghuis en F.J.M.A. Houben, commissaris van de koningin.

king hadden. Berghuis vertelde later dat de zuster in kwestie was overgeplaatst nadat de overste ruchtbaarheid had gekregen van het geval. In de laatste regels van 'Maidensong' refereert hij aan die verplaatsing:

> nooit heeft een meisje zo vervoerd
> en ongenaakbaar rein voor mij gebeden,
> nooit heeft er een tot in haar bloed ontroerd
> gewaakt totdat het lijden was geleden
> en nooit heeft God een vrouw zo snel
> ontvoerd
> naar een nòg kuiser, maagdelijker Eden.[17]

De eigenlijke thematiek van *Pleidooi voor een zondaar* is die van een moedwillige breuk met God en zijn vroegere ideaal, van een eenzame worsteling met het geloof, van de rol van de wil in die strijd en de drang van het geweten. Dit alles beschreven met een revolterende felheid die in katholieke kring nog betrekkelijk ongewoon was. De grotendeels in dagboekvorm geschreven roman eindigt met een erkenning van 'de gespletenheid van ons christendom', maar spreekt ook van een verlangen naar blijvende geborgenheid. De hoofdpersoon, René, is opnieuw met tuberculose opgenomen in een sanatorium; dit keer zal hij de ziekte niet overleven. In de *Nocturnen, Tagebuch und Aufzeichnungen* (1949) van de katholieke Duitse schrijfster Ida Friederike Görres leest hij over de 'nog onontdekte gebieden in de religie', die voor hem 'de enige mogelijkheid tot ontsnappen' bieden. 'Een opvlucht naar de hemel lijkt een dwaasheid geworden, wij kennen alleen nog maar de vertwijfelde vlucht.' Hij haat God allang niet meer, is alleen nog maar bang omdat hij willens en wetens de verkeerde weg is gegaan, zich verheugend over zijn misstappen.

Behalve naar Görres verwijst Berghuis hier ook, zij het impliciet, naar *Die Flucht vor Gott* (1934), een werk van de Zwitserse schrijver en filosoof Max Picard, waarvan hij de hoofdpersoon van zijn laatste roman, *Niet naar de maan gaan,* twaalf jaar later expliciet zal laten gruwen.[18] *Pleidooi voor een zondaar* is het werk van een schrijver die ondanks niet geringe existentiële complicaties en strubbelingen de wereld van het geloof niet prijsgeeft. Het is alsof hij tegen het einde van deze eerste roman aansluit bij de strekking van zijn essay uit 1944 over het door Strindberg verworpen maar hervonden christendom: 'De romantiek van het radicalisme'.

OP KASTEEL ERENSTEIN

In september 1955 verhuisde de inmiddels in Limburg als 'Kerkraadse schrijver en dichter' omarmde Berghuis met zijn gezin naar het uit de veertiende eeuw daterende kasteel E(h)renstein in de nabije Anstelvallei. Een 'dichterlijk' maar allesbehalve comfortabel onderkomen.[19] Hij raakte er geïnteresseerd in het leven van de beeldhouwer Gabriël Grupello (1644-1730), die gewerkt had in opdracht van koning Karel II van Spanje, keizer Karel VI van het Heilige Roomse Rijk, Lodewijk XIV van Frankrijk, de keurvorst te Düsseldorf en stadhouder Willem III. Grupello had van 1725 tot zijn dood in 1730 bij zijn dochter Aldegonda en haar man Petrus Caspar Poyck op Ehrenstein gewoond en lag begraven in de Kerkraadse Sint-Lambertuskerk. Gebruikmakend van door een lid van de familie Poyck bijeengebrachte documentatie en resultaten van kunsthistorisch onderzoek schreef Berghuis de novelle 'Gabriël, mijn vader', die in 1956 bekroond werd met een literaire prijs van

17 'Nocturne', 'Maidensong', in: *Roeping* 25 (1948) 4, 220-221. Vgl. Gabrielle Dorren, *Met de minsten der mijnen. Geschiedenis van De Kleine Zusters van de H. Joseph.* Hilversum 2013, 234-236.

18 *Niet naar de maan gaan*. Amsterdam 1964, 37.

19 Door de gemeente Kerkrade werden in de jaren 1950 ook enkele kamers van het kasteel tot kunstenaarsateliers verbouwd. Kunstenaars die er werkten waren Marianne van der Heijden, Frans Nols en Jef Diederen.

Het gezin Berghuis woont op kasteel Erenstein, Kerkrade, 1955.

Literaire prijs van de gemeente Kerkrade, 1956. Naast wethouder J. van de Weijer: burgemeester C.J.G. Becht.

de gemeente Kerkrade.[20] Het verhaal verscheen in april van dat jaar als feuilleton in het *Limburgs Dagblad*, de krant waaraan hij verbonden was na zijn recente afscheid van *De Zuid-Limburger*. Tot een boekuitgave is het niet gekomen.

Regionale roomse koestering, de warmte van een kleine gemeenschap: de ex-sanatoriumpatient had er na zijn jaren van isolement in Hornerheide tien jaar genoegen aan beleefd. Maar het was niet meer genoeg. Misschien was de lezing over 'Een verenigd Europa, zaak van een nieuwe gemeenschap' die Berghuis in juni 1954 in Kerkrade had gehouden voor KVP-jongeren daar al een teken van. De zaak van het nieuwe Europa was niet alleen een kwestie van het wegvallen van geopolitieke grenzen, maar ook en vooral van een veranderende mentaliteit. 'Een Europa dat geestelijk een is, zal pas een waar verenigd Europa zijn. Daarom moeten de geesten wakker geschud worden en doordrongen worden van het grootste ideaal, dat de federalisten zich stellen. "Technisch beschikt Europa over de middelen om de eenheid door te voeren", aldus de spreker, maar de goodwill en de ideële verbondenheid van het Heilige Roomse Rijk ontbreken.'[21]

NAAR IBIZA

In september 1957 vertrok Berghuis met Céline en de kleine Eveline en Rudolf naar Ibiza, het *Eiland Vrijheid*, zoals hij het hoorspel noemde dat hij er schreef en dat in september 1958 door de KRO werd uitgezonden.[22] Het verblijf op Ibiza, aanvankelijk gepland voor iets langer

20 Berghuis' novelle werd gekozen uit vier inzendingen voor een begin 1955 door de gemeente Kerkrade uitgeschreven literaire prijsvraag. De jury bestond uit Anton van Duinkerken en dr. Winand Roukens.

21 *De Zuid-Limburger*, 14 juni 1954.

22 *Het Vrije Volk* van 6 september 1958 hierover: 'een sterke poëtische tekst', met een 'wat vage maar eerlijke boodschap [...]: men kan de vrijheid zoeken op een primitief ongeciviliseerd eiland, maar men vindt die vrijheid pas in het eigen hart en soms pas in de dood.' De hoofdpersoon van het spel, die de conventie van de onvrije maatschappij was ontvlucht', maar bleef op het Eiland Vrijheid 'een onbegrepen zoeker'. Een tweede hoorspel, *Jesaja is mijn naam,* werd op 10 april 1960 door de KRO uitgezonden.

Op Ibiza, 1957-1961.

Op Ibiza.

dan een jaar, zou tot najaar 1961 duren. Berghuis was een van de eerste Nederlandse schrijvers en kunstenaars die voor korte of langere tijd naar het Balearen-eiland vertrokken. In *Literair Ibiza*, Gerard Mulders reconstructie van het leven van schrijvers en schilders op Ibiza tussen 1957 en 1964, voor de opkomst van het massatoerisme, noemt deze de journalist Hans Berghuis en de vlieger-schrijver A. Viruly als vroegste bezoekers, waarbij hij opmerkt dat beiden al in 1950 op het eiland waren geweest. Een bron hiervoor geeft Mulder niet, maar het is zeer wel mogelijk dat Berghuis het hem zelf verteld heeft. Ter voorbereiding van zijn vestiging op Ibiza had hij taalles gekregen van een van de nonnen van de Misioneras de Cristo Jésus uit Pamplona, die zich in 1954 op verzoek van de missiebisschop Wilhelmus van Bekkum in Sittard voorbereidden op taken in Indonesië.[23] De handeling van zijn roman *Pleidooi voor een zondaar*, verschenen in 1952, speelt zich al voor een gedeelte af in Spanje.[24]

Vlak voor zijn vertrek had Berghuis het Kerkraadse publiek nog aangenaam verrast met een vlot, volks blijspel, 'De Mulleners Doater an de Anstel' (De molenaarsdochter aan de Anstel[erbeek]), dat, naar het *Limburgs Dagblad* schreef, door de 'Sjeveemeter Jonge' met verve en zeer veel genoegen werd opgevoerd. 'Door zijn vlotte dialoog, boeiende opbouw, verrassende vondsten welke nooit "gezocht" aandeden, is het een volksspel geworden dat men vooral graag op de dorpen zal zien.'[25]

Deze schrijver was nog steeds van alle markten thuis. In het najaar van 1956 was bij Sijthoff zijn roman *Drie vrouwen* verschenen, die ook buiten Limburg royaal op aandacht kon rekenen. Van de critici die over het boek schreven, onder wie J. Greshoff en Kees Fens, was Jos

23 Over hun verblijf in Sittard: *Gazet van Limburg*, 13 februari 1954.
24 Vgl. Gerard Mulder, *Literair Ibiza*. Amsterdam 1989, 15.
25 *Limburgs Dagblad*, 4 september 1957. Vermoedelijk was als in het geval van *Mensen zijn soms engelen* Berghuis' tekst door Frits Ploum in het Kerkraads overgezet.

Ibiza. Met Rudolf.

Carnaval op Ibiza, 1958.

Panhuysen in *Het Binnenhof* het lovendst: 'Katholiek Nederland is een romanschrijver rijker geworden, [...] een man met werkelijk talent', een auteur die blijk geeft 'te willen breken met de traditie der onwaarachtigheid, die veel katholiek romanwerk al vóór het ontstaan geestelijk de nek heeft omgedraaid.'[26]

In *Drie vrouwen* vertelt Berghuis in drie episoden het verhaal van een priester, Jean Walraven, in diens gecompliceerde relatie met drie vrouwen, en met God. Interessant in deze op ambitieuze wijze onalledaags gecomponeerde roman is vooral de laatste episode, die zich in Vietnam afspeelt aan het begin van de jaren 1950, tegen de achtergrond van de strijd van de Vietminh tegen de Franse koloniale overheersing. Eén aspect daarvan typeert de brede interculturele belangstelling en eruditie van de schrijver Berghuis. In een lange brief die hij de missiezuster Felixtina vanuit Bannamcuong laat schrijven vertelt deze hoe ze haar verwarde gemoed tot bedaren had proberen te brengen door vertalingen te maken van Annamitische poëzie, die haar door legeraalmoezenier Walraven was aangereikt. Een voorbeeld daarvan, 'Klacht van een soldaten-

Ibiza, omgeving appartement.

26 Jos Panhuysen, *Drie vrouwen*, in: *Het Binnenhof,* 9 maart 1957.

vrouw', gebaseerd op een werk van de dichteres Doan Thi Diem (1705-1748), is in de roman opgenomen.[27] Interessant is dat Berghuis in de tijd dat hij aan *Drie vrouwen* werkte nog wel meer Viëtnamese gedichten in het Nederlands heeft overgezet. Tussen de brieven die ik in de jaren 1980 van hem ontving, trof ik een paar van die vertalingen aan, gebaseerd op een nog niet opgehelderde, vermoedelijk Franstalige bron.[28]

OOGST VAN HET EILAND

Berghuis' vertrek naar Ibiza was primair ingegeven door een verlangen naar rust en concentratie op zijn schrijfwerk. Hij was er zeer productief. Zijn relatie met het *Limburgs Dagblad* leidde tussen oktober 1957 en december 1958 tot een serie artikelen over het leven op de Pityusen en enkele bezoeken aan het Spaanse vasteland. In Valencia had hij een ontmoeting met een van de zusters die hij uit Sittard kende. Hij schreef erover in zijn reiskroniek. 'Zij kwam door de gangen van het kloostertje en zij was heel verwonderd dat er zomaar een Nederlandse reiziger naar Valencia was gekomen. Maar toen zij mij zag, herinnerde zij zich de Spaanse lessen in het even kleine kloostertje van haar congregatie in Sittard, herinnerde zij zich hoe slecht en onbeholpen Spaans de bezoeker destijds had gesproken en herinnerde zij zich ook met hoeveel ijver die jongeman haar taal wilde leren om in staat te zijn haar land te bezoeken en te leren kennen. Er verscheen een glimlach op haar gezicht. En deze keer in Valencia had de bezoeker geen moeite meer haar radde Spaans te volgen.'[29]

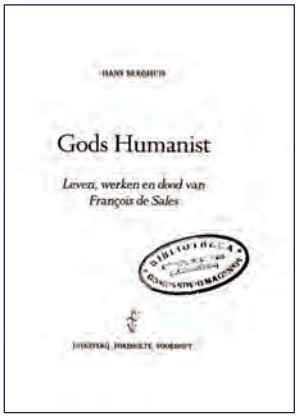

Titelpagina van Berghuis' werk over François de Sales (1958) en omslag Duitse vertaling (1992).

Zijn grootste inzet op Ibiza vergde om te beginnen het vervaardigen van twee biografieën: *Gods humanist. Leven werken en dood van François de Sales* (Voorhout, 1958), geschreven in opdracht van de Nederlandse Provincie der Oblaten van de H. Franciscus van Sales, en *Clara en de Andere* (Voorhout, 1958), waarvoor de congregatie van de Zusters van het Arme Kind Jezus in Simpelveld hem had weten te vinden. Voor het levensverhaal van François de Sales (1567-1622) had hij zich niet alleen voortreffelijk gedocumenteerd, maar door zijn realistisch aandoende visie op de heilige en zijn belangstelling voor de historische achtergronden van diens optreden had hij ook een gelukkige afstand weten te bewaren tot het genre van de hagiografie. Wat dat betreft was de titel *Gods humanist* al veelzeggend.[30] Het eveneens op Ibiza geschreven kleinere boek over de stichteres van de Zusters van het Arme Kind Jezus, Clara Fey (1815-1894) is

27 Hans Berghuis, *Drie vrouwen*. Leiden 1956, 130.

28 Te weten: 'Fatalisme' van Nguyen Kuyen en 'Gespleten maan', een fragment uit het Vietnamese nationale epos *Kim Van Kieu* van Nguyen Du. Een bijgewerkte versie van 'Gespleten maan' nam Berghuis op in zijn roman *Niet naar de maan gaan*. Amsterdam 1964, 114.

29 *Limburgs Dagblad,* 3 mei 1958.

30 In aansluiting op *Gods humanist* en eveneens in opdracht van de afdeling Propaganda van de Oblaten van de H. Franciscus, schreef Berghuis ook nog een toneelstuk over de heilige, 'De bisschop en de baronesse'. Zie: *Franciscus van Sales Stemmen. Maandblad voor het gezin in de geest van Franciscus van Sales*, 28 (1959), 106-108 en 242-243. Twee jaar na het verschijnen van de biografie publiceerde hij een vertaling van Sales' *Introduction à la Vie devote* (*Inleiding tot het devote leven*. Hilversum 1960). In 1992 verscheen bij de Duitse Franz-Sales-Verlag een vertaling, door Susanne George, van *Gods humanist: Nichts so sehr als Mensch. Franz von Sales – der liebenswürdige Heilige* (Eichstätt 1992).

in dat opzicht minder interessant.[31] De geschiedenis komt er minder in tot leven.

Don Ramon en de eilanders (1959).

Bij dit alles kwam nog een roman, die in 1959 verscheen: *Don Ramon en de eilanders.*

Het was hard werken, en hoewel de schrijver met zijn gezin genoot van zon en zee, op vakantie waren ze niet.[32] Het eiland, dat steeds meer vreemdelingen trok, verloor zijn idyllische kanten. In een van zijn artikelen voor het *Limburgs Dagblad,* uit december 1957, maakte hij melding van onrust die was ontstaan nadat de bisschop van Ibiza fors gewaarschuwd had tegen 'de vreemde snoeshanen die het eiland onveilig maakten.' Berghuis daarover:

> 'Mijn hemel, dat was me wat op het eiland onder de zon. De palmen ruisten ervan, de vijgebomen mompelden de boodschap verder en zelfs de blanke Ibizaanse windhonden hadden er de lucht van gekregen; zij renden met de staart tussen de achterbenen over de straten zonder om te kijken. "Op tegen de baardmannen! Op tegen de heidense existentialisten! Op tegen de lichtzinnige vrouwen in wollen pantalons. Op tegen de bedervers des levens!" Het werd een leuze, een slogan, een mythe in enkele dagen tijds. Ibiza zoemde ervan, het gemurmel klonk na in de kleine witte huizen aan de kade. [...] En ik moet u bekennen dat ik – hoewel elke dag glad geschoren en dus zónder een spoor van een artistenbaard rondwandelend over Gods aarde – dat ik mij persoonlijk een tikje vernederd voelde door de herderlijke boodschap van zijne excellentie de bisschop. Tenslotte ben ik ook maar een vreemdeling en tenslotte is ook mijn vrouw maar een vreemdelinge. En ik houd er echt niet van in een zéér vreemd daglicht gesteld te worden tesamen en in vereniging met alle andere buitenlanders. Bovendien gevoel ik mij een nederig en onderworpen zoon van de H. Kerk, katholiek, gedoopt en gevormd, gelovig in hart en geest, en in het geheel geen heidense existentialist! Edoch, de mijnen en ik werden mét de schare over één kam geschoren en deze kam had meer van een pijnlijke ouderwetse hekel dan van een zachte haarborstel. Na enig overwegen moest ik echter toegeven dat de autoriteiten niet ganselijk ongelijk hadden, neen, zij hadden zelfs méér dan gelijk.'

Een controverse als die tussen bisschop en vreemdelingen komen we ook tegen in *Don Ramon en de eilanders*, maar ze is daar onderdeel van een veel bredere thematiek. Niet alleen de in de titel genoemde priester bevindt zich aan boord van een schip dat wegvaart van het eiland Ibiza, maar ook een jonge vrouw uit Israël, een bankierszoon uit Stockholm en Fernand, een Parijse filosofieprofessor. Ze zijn van haat en verbittering vervuld en vertellen elkaar hun levensverhaal, het relaas van de ontgoochelingen en teleurstellingen die ze hebben ondergaan. Alle vier zijn in zekere zin op de vlucht. Berghuis' derde roman, getuigend van zowel

31 Berghuis heeft zich ook nog gewaagd aan een levensbeschrijving van Louis Brisson (1817-1908), stichter van de Oblaten van de H. Franciscus van Sales, die werd uitgegeven door de Nederlandse provincie van deze congregatie: *Een onnutte dienstknecht. Roman over leven en sterven van Louis Brisson* [Sint Oedenrode, 1988]. Opvallend is in deze titel de typering 'roman', die vooral verband ingegeven lijkt door de vrije vertelwijze die Berghuis hier koos, waarbij hij veelvuldig gebruik maakte van directe rede en dialogen.

32 Tot zijn Ibiza-productie behoorde ook een aantal vertalingen: R. Traver, *Strijd om een mens* (1959), E.R. Brainwaite, *Voor mijnheer, van ons allemaal* (1961) en Daphne Du Maurier, *Het alibi* (1961).

existentialistische als metafysische elementen, is een boek met grote kwaliteiten: concreet in de door de vertellers opgeroepen levensverhalen, symbolisch in zijn setting aan boord van een schip waarvan bemanning, kapitein en koers in het duister blijven.

Dat Ibiza in Berghuis' ogen geen Hof van Eden was, had hij al in februari 1958, toen hij nog geen half jaar op het eiland verbleef, onder woorden gebracht.

> 'Soms blaast een forse zuidenwind over de rotsen van dit kale eiland dat men het Paradijs heeft durven noemen. Soms hangt het stof van de kleiwegen als een dodelijk-geel poeder over de Witte Stad aan de Baai en verstikt er alle leven. Soms is zelfs de haven dood en verlaten. Soms is er geen vis op de markt. En soms kan ik geen mens meer zien omdat tenslotte óók de mensen in deze barre Tuin van Eden dezelfde mensen zijn als overal ter wereld. En soms tenslotte denk ik dat ook mij de eiland-kolder bekruipt, deze milde waanzin die sluipvoetend en in het geheim naderbij komt, die mij doet geloven dat ik onherroepelijk opgesloten ben binnen de rotsen, binnen de onnoemelijke verveling en binnen het machteloze verlangen naar mijn eigen land, een lieflijke plek van Gods aarde waar in het zuiden van Limburg de heuvels en dalen mijn ziel troosten of waar in de lommerrijke lanen van het Gelderse land mijn stoffige hart kan uitwaaien in de lentebries.'[33]

Ook over de politieke situatie in Spanje liet hij zich uit. Die viel mee in zijn ogen: er was in dat land geen sprake van een 'werkelijke dictatuur in de West-Europese zin van het woord.' 'Het zogenaamde Franco-Spanje van het buitenland bestaat evenmin als de legende over de Spaanse vrouw. Iedere nuchtere bezoeker beseft, dat hij in zijn eigen land grandioos voor de gek is gehouden met de propaganda tegen het Francoregiem.'[34] Met dit soort wel erg goedkope relativering van de fascistische dictatuur stond hij destijds niet alleen: van Bert Schierbeek bijvoorbeeld, en van Gerrit Kouwenaar, kon men in de jaren 1950 vergelijkbare visies lezen, wanneer zij aard en houding van het Spaanse 'volk' met het staatsbestel contrasteerden.

NIET NAAR DE MAAN GAAN

Zijn definitieve en meest persoonlijke Ibizaboek publiceerde Berghuis in 1964, toen hij weer terug was in Limburg: *Niet naar de maan gaan*. Het is opnieuw een roman met autobiografische elementen, die zichtbaar worden in licht vervormde maar gemakkelijk traceerbare documentaire gegevens. Daartoe behoren verwijzingen naar eerdere publicaties van zijn hand en naar jeugdige contacten met inmiddels min of meer van het toneel verdwenen literaire generatiegenoten van katholieken huize. Zo figureren in dagboekbladen van de hoofdpersoon uit 1947 de dichters Jan Leijten (Jan van Leyden), Michael Deak (Michael van de Akker), Lou Vleugelhof (Lode van den Vogel), Gabriel van Loosdrecht (Michel van der Plas) en Léon Veugen (Léon Vogelaar). Berghuis zelf heet in *Niet naar de maan gaan* Mark Dodewaard. Deze schrijft: 'wij zijn de Veertigers. Wij weten alleen nog niet dat de Veertigers niet bestaan.'[35]

Deze Mark Dodewaard schrijft alleen nog in het geheim gedichten, die hij niet zal publiceren. Ook hierin ligt een overeenkomst met

33 *Limburgs Dagblad,* 26 februari 1958.

34 *Limburgs Dagblad*, 22 maart 1958.

35 *Niet naar de maan gaan*, 50-51. De roman memoreert ook een publieksavond met de hier genoemde jonge katholieke dichters in café-restaurant In de Gouwe Poort in Maastricht. Deze vond blijkens het *Limburgs Dagblad* plaats op 6 maart 1948. Mathias Kemp leidde de dichters in. Ook Harriet Laurey behoorde tot de optredenden.

Hans Berghuis, die na 1950 gedurende vierendertig jaar geen poëzie meer doet verschijnen.[36]

Niet naar de maan gaan is als kunstenaarsroman tevens het verhaal van een problematisch huwelijk tussen twee zeer verschillend geaarde mensen, van wie de vrouw, Veronica, worstelend met depressies en onzekerheden, de meest kwetsbare is. De roman begint met haar dood en begrafenis. Met name via haar dagboeknotities schetst Berghuis een genadeloos beeld van haar echtgenoot voor wie hij zichzelf als model heeft gekozen. Zo schrijft Veronica dat zij zich dikwijls heeft afgevraagd waarom iedereen Mark, deze 'onmogelijke fanaticus', zo bewonderde. 'Nu wéét ik het: *zij bewonderen hem om wat hij zegt, zij zouden hem veroordelen indien zij wisten wat hij doet.*'[37] 'Dichters zijn fraudeurs, Mark incluis.'

Veronica's Mark leeft in en met een 'gespleten christendom', een term die we ook al zijn tegengekomen in Berghuis' debuutroman, *Pleidooi voor een zondaar*, maar die in *Niet naar de maan gaan* pas zijn definitieve betekenis lijkt te krijgen.[38] Zijn geloof lijkt vooral een kwestie van zelfbedrog. Of van literatuur. 'Et verbum caro factum est... luister, Veronica, het Woord wordt een keer Vlees, maar één enkele keer... daarna moet het vlees wóórd worden [...].' Het is een van Marks apodictische uitspraken. Later noteert Veronica daarover: 'Ik ben geneigd te geloven dat hij in werkelijkheid wenst: 'Het vlees moet vlees blijven, steeds meer vlees.'[39] Dat wil zeggen: het leven moet in al zijn facetten geleefd worden. 'Niet naar de maan gaan' is niet alleen een kwestie van overeind blijven, niet kapotgaan, maar ook van blijven vasthouden aan de aarde, aan al het aardse. Met zijn roman uit 1964 zette Berghuis een punt achter zijn 'katholieke' schrijverschap en opende hij voor zichzelf steeds verder het cultureel-antropologisch perspectief dat hem al als jongen, missionaris in spe, geboeid moet hebben. En daarmee ook de mogelijkheid van een meer uitgesproken intellectuele en artistieke omgang met niet-christelijke mythologieën, met de antieke wereld en de prehistorie. Het betrof een interesse die, zoals onder meer blijkt uit een aantal van zijn krantenartikelen over Ibiza, op dat eiland met zijn veellagige cultuurgeschiedenis, alleen maar groter was geworden. De (relatieve) primitiviteit, of beter de archaïsche smaak van het leven op Ibiza, leek te verkiezen boven een langzamerhand als wereldvreemd ervaren geloof, maar ook boven het 'paradijs' van de technologische cultuur en de welvaartsstaat. Het is dan ook niet toevallig dat de woorden 'niet naar de maan gaan' in de tijd dat Berghuis zijn roman schreef gemakkelijk in verband konden worden gebracht met de toenmalige ruimtevaartprojecten. De echte naar-de-maangaanders 'bouwen ruimteschepen, ontsnappingsraketten' die worden voortgestuwd door

36 In *Niet naar de maan gaan* schrijft Marks vrouw, Veronica, in haar dagboek een gedicht van hem over dat ze in een map op zijn bureau heeft gevonden. Het is een erotisch vers, 'De Kudde', dat Berghuis naar hij mij eens vertelde bij wijze van literair spel ontleend had aan Bertus Aafjes, die na zijn bundel *De karavaan* (1953) net als zijn jongere collega jarenlang geen poëzie meer publiceerde maar Berghuis inzage had gegeven in onuitgegeven gedichten van zijn hand. Aafjes had hem deze kunstgreep kwalijk genomen. Het is in dit verband veelzeggend wat Veronica als een soort van voetnoot noteert bij het door haar overgeschreven gedicht: 'Mark, vergeef mij. Ik kan niet anders. Overschrijven, dát kan ik. Van jou.' (82-83). Aafjes en Berghuis waren bevriend sinds 1950, toen Aafjes zich in Limburg vestigde, aanvankelijk in Wijlre, later op kasteel Hoensbroek. In de zomer van 1958 verbleef Aafjes met zijn vrouw en twee thuiswonende kinderen een aantal weken op Ibiza, waar hij via Hans en Céline Berghuis in contact kwam met Harry Mulisch, Bert Schierbeek en Hugo Claus (Rob Molin, *In de schaduw van de hemel. Biografie van Bertus Aafjes.* Soesterberg 2014, 239). Over zijn vakantie op Ibiza schreef Aafjes in *In de schone Helena*. Amsterdam 1960, 146-171.

37 *Niet naar de man gaan*, 101 (cursief van de auteur).

38 *Niet naar de maan gaan*, 59.

39 *Niet naar de maan gaan,* 92-100.

alcohol of ijdelheid.[40] Astronautiek fungeert hier als metafoor voor escapisme, voor verraad aan het ongezouten leven op aarde, maar de letterlijke betekenis speelt erin mee. In de laatste zinnen van de roman verzekert Mark zijn zonen, die niets liever willen, dat zij ook na de dood van hun moeder op Ibiza blijven wonen. '"Blijven wij hier" vroegen zijn zonen. "Ja, natuurlijk," antwoordde hij, "wij blijven hier op aarde." Zij juichten. Als wilden.'

Kamakto, het wordt dag! (1960)

NOORDPOOL

Het wonderlijkste product van Hans Berghuis uit zijn jaren op het subtropische Ibiza is *Kamakto, het wordt dag!* (1960), een roman over het missiewerk van de Oblaten van Maria in het Noordpoolgebied. Verteller en hoofdpersoon is Jean-Paul Dubois, student vergelijkende taalwetenschappen uit Parijs, die naar 'het naakte land' vertrekt om er de taal van de bewoners te leren. De Eskimo Kamakto wordt er zijn leidsman en leraar. Dubois leert er de moed en de levenshouding kennen die nodig zijn om in het barre klimaat van Noord-West-Canada te overleven en vormt zich in samenhang daarmee tevens een levendig beeld van de grote humane inzet waarmee de missionarissen die hij ontmoet, moraal en leefwereld van de inheemse bevolking in contact brengen met het christendom. Een van de paters zegt:

> 'Het kan God niet schelen, of de Eskimo's rauw vlees eten, bevroren vis of de uitwerpselen van een witte beer. Het kan God niet schelen, of de Eskimo's in sneeuwhutten wonen en per hondenslede het naakte land rondtrekken. God vraagt niet, of zijn kinderen Shakespeare hebben gelezen, Pascal of Bergson. [...] Hij eist niet, dat zij in straaljagers rondrazen langs de hemel of per raket naar de maan vliegen. [...] Let wel: God is er niet tegen, dat een Eskimo een polshorloge draagt, dat hij lezen en schrijven leert, dat hij in een vliegtuig naar het hospitaal wordt gebracht. Maar ik denk, dat God niet wil [...], dat een Eskimo zou gaan geloven, dat "cultuur" hetzelfde is als Christendom, bij wijze van spreken, dat de architectuur van de Sint Pieter in Rome hetzelfde is als de gestalte van de levende Christus.'[41]

Berghuis schreef met *Kamakto, het wordt dag!* een roman met een onmiskenbare cultureel-antropologische dimensie, gebaseerd op grondige

40 *Niet naar de maan gaan*, 101.

41 *Kamakto, het wordt dag!* Voorhout / Brugge 1960, 172. Een Duitse vertaling, door Herbert Schmidt, verscheen in 1963 onder de titel *Im Lande des weissen Bären. Erlebnisse unter den Eskimos* bij Herder, Freiburg / Basel / Wien.

Tweehonderd copla's zoals Spanje ze zingt (1961).

documentatie en gedragen door een studieuze inzet die, naast vaardige vertelkunst, ook al in *Gods humanist* waar te nemen viel.

Nog was de Spaanse oogst niet helemaal binnen. In het voorjaar of de zomer van 1961 1961 publiceerde hij *Tweehonderd copla's zoals Spanje ze zingt*. Datzelfde jaar keerde hij met zijn gezin definitief terug naar Nederland en vestigde hij zich, na een kort verblijf op kasteel Erenstein, in Heerlen, waar hij een baan aannam bij de Voorlichtingsdienst van de Staatsmijnen in Limburg.[42]

LIMBURGS PARTICULARISME

Hij was vier jaar weg geweest uit de provincie, maar meende, door in september 1961 naast zijn reguliere werk toe te treden tot de redactie van het maandblad *De Bronk*, snel weer aansluiting te kunnen vinden bij het culturele leven van Limburg. Drie maanden later al bekende hij, in zijn tweede bijdrage aan het blad, dat dit een foute gedachte was geweest. Hij had gemeend te kunnen bouwen, maar was verzeild geraakt in een moeras. De Limburgse cultuur, zoals die zich opsloot binnen de nauwe provincie- en bisdomsgrenzen, was hem te behoudzuchtig en te zelfgenoegzaam. Particularisme vierde er hoogtij, in de (religieuze) moraal net zo goed als in de kunsten, de economie en de planologie. Kritiek werd nauwelijks geduld en veroorzaakte bij de ontvangers alleen maar irritatie. Hoe ver was dat alles niet verwijderd van het zoveel ruimere Maaslandse cultuurideaal

Het gezin Berghuis woont in Heerlen, ca. 1962.

42 Bij Staatsmijnen schreef hij onder andere de tekst voor de fotokalender *Het stenen bloembed* (1962) over de bijzondere flora op de Limburgse mijnsteenbergen en tekende hij voor de uitgave van *Symbiologie. Een luchtig tractaat over macromoleculen* (1965). Eerder al had hij voor de Staatsmijnenkalender 1958 *Feest in de mijnstreek* geschreven.

dat hij koesterde en dat hij een levensvoorwaarde achtte 'voor een gebied dat op de snijlijn van Romaanse en Germaanse culturen ligt'. Een Maasland dat een brug kon zijn 'tussen verschillende oevers, een synthese van tegenstellingen'.[43] Maar over dat alles werd in en buiten *De Bronk* alleen maar 'gemurmeld', ook door de velen die zich onbehaaglijk voelden in de Limburgse status quo. 'Wie iets te zeggen heeft, moet het zeggen. Hardop en met een niet mis te verstane stem.'[44] Samen met mederedacteur Willem K. Coumans organiseerde Berghuis een enquête over de culturele situatie in Limburg. Deze werd voorgelegd aan kunstenaars, kunstredacteuren en provinciale functionarissen. Van hen reageerden vooral de eersten, onder wie Pierre en Mathias Kemp, Leo Herberghs, Robert Franquinet, Charles Eyck, Jan Hanlo en Nic.H.M. Tummers. De antwoorden werden onder beider verantwoordelijkheid afgedrukt in *De Bronk*, maar veel leverde dat niet op.[45] In februari 1963 meldde de redactie dat Berghuis ontslag had genomen als redacteur en voegde daar nogal bits aan toe: 'Van zijn aanbod in de toekomst als medewerker aan De Bronk verbonden te blijven zal de redaktie geen gebruik maken.'[46] Opmerkelijk feit: enkele maanden later, in september 1963, begon *De Bronk* aan haar elfde jaargang onder een nieuwe titel: *Maasland,* en viel in het redactioneel te lezen dat het blad op ieder gebied een kritische visie wilde bevorderen, vernieuwingstendenties onderzoeken en streven naar positieve bijdragen daarin. Berghuis zelf begon in december 1963 met het schrijven van literaire kritieken voor *De Volkskrant*; hij zou dat tot medio februari 1969 blijven doen en werd opgevolgd door Kees Fens.

VAN HEERLEN VIA EINDHOVEN EN MAASTRICHT TERUG NAAR HAELEN

In 1966 verruilde Berghuis zijn functie bij Staatsmijnen voor die van directeur bij Kunststichting Eindhoven, het gemeentelijk bureau voor kunstbeleid. In deze functie drong hij aan op spoedige uitvoering van het al enige tijd bestaande uitbreidingsplan van het Van Abbemuseum, stelde hij maatregelen voor om de werkomstandigheden van kunstenaars te verbeteren, onder meer door het doen verlenen van literaire opdrachten, en pleitte hij ervoor de mogelijkheden te bestuderen van regionale televisie en de stichting van een concertgebouw.[47] Als schrijver was hij betrokken bij Toneelwerkgroep Proloog, die vormingstheater maakte, en bij de Stichting Kunstzinnige Vorming Eindhoven. Dat moet tegen het einde van zijn werkzaamheden voor de Kunststichting zijn geweest. In september 1969 werd hij, met ingang van 1 januari 1970, benoemd tot hoofd voorlichting, documentatie en bibliotheek van

43 'Afscheid van een formaat', in: *Limburgs Maandblad 'De Bronk',* 9/4, december 1961, 105-107. Over zijn Maaslandse ideaal had hij zich acht jaar eerder ook al uitgelaten in een interview met *De Maasbode* van 18 april 1953: 'Terug naar het ideaal van een geestelijk Maaslandschap'.

44 'Over stemvorming II. Babylon der verwarring', in: *Limburgs Maandblad 'De Bronk',* 9/10, juni 1962, 305-306. In dit stuk verwijst hij naar het hoofdstuk over de taal in het door hem meer in diverse publicaties aangehaalde werk van Max Picard: *Die Flucht vor Gott* (1934).

45 *De Bronk* 10/4, december 1962, 97-127.

46 *De Bronk* 10/6, februari 1963, 161. Over Hans Berghuis, *De Bronk* en de enquête naar de culturele situatie in Limburg: Monique F.A. Dickhaut: *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)*. Nijmegen 2019, 281-286. Inmiddels is komen vast te staan dat de als 'bz.' signerende auteur van enkele publicaties in *Galerie Zuid* niet Hans Berghuis was, zoals in *Arcadië voorbij* wordt gesteld (180-181, 211-212), maar Nic. Tummers. Het is denkbaar dat Berghuis' redacteurschap van *De Bronk* zich niet verdroeg met zijn functie bij de Voorlichtingsdienst van Staatsmijnen. Zo leek hij in zijn bijdrage 'Meepraten en meespreken over de Limburgse Mijnindustrie' zijn functie als redacteur van *De Bronk* en voorlichter bij Staatsmijnen met elkaar te vermengen door in een redactioneel voorwoord over de positie van steenkool in de nationale energiepolitiek het beleid van de mijndirecties in dezen als een 'onjuiste voorstelling van zaken' en 'propaganda' te typeren en de auteur van een artikel over deze kwestie van simplificaties te betichten (*De Bronk* 10/3, november 1963, 77-78).

47 'Kunst in Eindhoven. Nota over uitbreiding', in: *Algemeen Handelsblad*, 17 maart 1966.

Niet naar de maan gaan!', tekening en collage door Gène Eggen, van wie ook een tekening de romanomslag sierde (collectie Literatuurmuseum; foto Wiel Kusters).

de Provincie Limburg. Hij verhuisde met zijn gezin naar Maastricht. Daar liep het huwelijk van Hans en Céline op de klippen. In 1972 werd de scheiding uitgesproken, in 1973 hertrouwde Hans met de jonge Ingrid Neeltje Terpstra. Medio 1975, ruim tien jaar na het verschijnen van *Niet naar de maan gaan*, zijn laatste boek, ging hij in verband met gezondheidsklachten met vervroegd pensioen.

In de zomer van 1976 verhuisde Hans met Ingrid naar Haelen, waar hij zijn ouderlijke woning, Beekstraat 16, had overgenomen en verbouwd. Hier begon hij weer te schrijven, poëzie nu vooral. In 1979 publiceerde het Zeeuws Kunstenaarscentrum in zijn Slib-reeks achtenvijftig van zijn vroegere coplabewerkingen: *Coplas. Een mand vol noten*. In een notitie over het genre schreef hij mij (ik had hem dat jaar persoonlijk leren kennen): 'Een kollectie coplas kun je [...] zien als een woordenboek of beter

Niet naar de maan gaan (1964).

Maastricht, circa. 1971.

nog als een spraakkunst van de liefde en van de situaties in de liefde. In die liefde moet je dan wel God, leven en dood betrekken, omdat zij op zichzelf niet zo belangrijk zijn, maar omdat zij wel de eeuwige omgeving en de eeuwige conditie van de liefde bepalen.'[48]

TWEEDE DEBUUT

Berghuis' tweede debuut als dichter werd de bundel 'briefgedichten' *Postpapier voor Nigra* (1984): overwegend erotische gedichten, van de vrijmoedige soort, voor Ingrid, de vrouw met wie hij nu leefde en rond wie hij een kleine mythologie creëerde, niet alleen op papier maar ook als maker van beelden die hij uit hout sneed en kapte. Hij zal er zich van bewust zijn geweest dat dit hem verbond met zijn vader, die zijn werkende leven immers was begonnen als klompenmaker. Het is niet minder voor de hand liggend hier ook even aan Grupello te denken, de beeldhouwer over wie hij in 1956 de novelle *Gabriël, mijn vader* had geschreven.

Aan *Postpapier voor Nigra* was in januari 1983 een kleine uitgave in eigen beheer vooraf-gegaan, enkel bestaande uit het gedicht 'Weerzien op de Pityusen'. In het exemplaar dat hij mij stuurde, schreef hij: 'Ik wil niet een gedicht, / ik wil een beeld / dat ik vereren kan. // Je afgodendienaar van het eiland Haelen.' Die verering gold niet alleen Nigra, maar ook de vele vrouwen met wie hij in een rusteloos bestaan verkeerd had en die hij een plaats wilde geven in een gedichtenbundel met de naar Hesiodos verwijzende titel 'Vrouwenkataloog'. Zo'n uitgave is er nooit gekomen, maar een aantal van de vrouwen uit zijn verleden werd ter sprake gebracht in *Postpapier voor Nigra*. Hij schreef zijn geliefde van nu, dat zij (ondanks hun leeftijdsverschil) wel als Philemon en Baucis met zijn tweeën woonden ('tota domus duo sunt'), maar dat ze dan ook alles moest weten van zijn 'kataloog', 'handboek / van mijn onberekenbare trouw aan heel oud / genegen zijn'. In 'Voortekens voor Nigra' noemde hij ze op: namen waarvan er een paar ook al waren opgedoken in de romans *Don Ramon en de eilanders* en *Niet naar de maan gaan*. Samen met Ingrid / Nigra maakte hij veel wandelingen, waarbij het Leudal net als vroeger zijn favoriete landschap was.

Plaatsen van onherbergzaamheid (1986).

48 Typoscript, collectie Wiel Kusters.

Rubra Mosana

Haar slaapogen zien de hemel en de aarde
binnen de grenzen van haar groene kom.
Onder de brug stroomt het wijwater voort.
In de vijver wordt een duikereend gedekt.
De wurgwoerd van burcht Aldenghoor beklimt
gulzig zijn dochters van het vorig jaar en
in de lage takken van de appelboom strekt
zich het waterhoen naar de verboden vrucht.
De buizerd van het Leudal bidt in de lucht
boven de Vogelmolen om zijn terechte prooi.
Maar in de tuin heerst zij. Het tegenbeeld
van de klompenmaker, die haar uit een boom-
stam sneed, slaapt als lam en waakt als ooi.
Hier ziet haar oor en hoort haar oog, haar
stem is de stilte, zwijgzaam, roerloos mooi.
Haar harde borsten en haar vaste buik dagen
de levenden van het tuinfeest uit, maar zo
standvastig staat zij dat er geen man naar
haar reikt.
Soms, zelden, als het blinde oog
des nachts haar ziet en zij niet verbeeld
wil zijn, herinnert zij zich haar ontstaan:

'Houthakker, kom terug, maak mij weer boom
en wees de jongen die mijn huidbast streelt.'

11

Rubra Mosana (foto Hans Berghuis) en het aan haar gewijde gedicht in *Plaatsen van onherbergzaamheid.*

PAATSEN VAN ONHERBERGZAAMHEID

Na voorpublicaties in *De Gids* en *De Tweede Ronde* publiceerde Querido in 1986 Berghuis' *Plaatsen van onherbergzaamheid*, de eerste van vier gedichtenbundels die in vijf jaar tijd bij deze vooraanstaande uitgeverij zouden verschijnen en hem als dichter, de zestig gepasseerd, weer in de belangstelling plaatsten. *Plaatsen van onherbergzaamheid* opende met het gedicht 'Rubra Mosana', over het door hem gemaakte, rood gebeitste vrouwenbeeld dat levensgroot in zijn tuin stond. Daar wilde hij in een brief aan mij wel een anekdote over kwijt. 'In de zomer wanneer mijn moeder uit de kerk komt en bij ons komt koffiedrinken gooit zij er haar kerkblazer overheen omdat zij Mosana niet wenst te zien! [...] En toen mijn vader nog leefde, zat ik in de tuin aan een beeld te snijden en hij zei: Wordt dat haar kop? En ik: Nee, dat is haar kont. Hij had het allang gezien, maar zo iets vond hij prachtig om onnozel naar het voor de handliggende te vragen. Mijn moeder vindt het schandelijk wat ik doe zoals zij ook mijn boeken schaamteloos en beschamend vindt behalve *Gods Humanist*!'[49]

Toen Huub Beurskens en ondergetekende in 1983 in een klein samenwerkingsproject gedichten hadden gepubliceerd over de omstreden antropoloog en paleontoloog Eugène Dubois (1858-1940), die meende bij opgravingen op Java een fossiele tussenvorm, de zogeheten *missing link*, tussen mens en aapachtigen te hebben ontdekt (*Pithecanthropus erectus*), maar daarvoor geen erkenning had gevonden en zich had teruggetrokken op het door hem aangekochte landgoed De Bedelaer bij Haelen, waar hij zich bezig was gaan houden met ecologische experimenten, besefte Berghuis dat dit gegeven

49 Hans Berghuis aan Wiel Kusters, 25 september 1984.

ook voor hem als kristallisatiekern voor poëzie kon dienen.[50] Zo kwam het dat hij in 1984 de reeks van zes gedichten schreef, 'Landgoed De Bedelaar', die twee jaar later deel zou gaan uitmaken van *Plaatsen van onherbergzaamheid*. De openingsregel zegt al meteen genoeg: 'Waarom heeft hij daar gewoond waar ik wil wonen?' Terwijl in het tweede gedicht te lezen valt: 'ik loop de bospaden af waar / hij eerder liep, ik kuur in Hornerheide en zo tuur / ik naar zijn landgoed aan de overkant.' De vergelijking leidt tot een vorm van identificatie.

INTERTEKSTUALITEIT

De melancholie in Berghuis' ouderdomswerk is groot, maar zoekt gedurig naar maskering via een spel van intertekstualiteit. Over het gedicht 'Antifoon voor Zenoon' schreef hij mij in 1984, kort nadat hij het voltooid had: 'een emmertje water uit dezelfde bodemloze put van mijn vergankelijkheid en natuurlijk van "gesublimeerd" verdriet. Ik denk dat ik maar eens ophoud telkens in die schacht af te dalen om dezelfde schimmen van mijn verleden tegen te komen. Maar wat moet ik in 's hemelsnaam met de toekomst? Gewoon maar Pygmalion blijven doen?'[51] Verwijzingen, direct of indirect, naar de mythologische figuur van de beeldhouwer die verliefd werd op een door hemzelf geschapen beeld (was Pythecanthropus erectus niet ook zo'n schepping?), komen weliswaar ook in zijn gedichten voor, maar vestigen toch vooral de aandacht op het grote onderscheid tussen literaire beelden en sculpturen van hout of steen. Kappen in hout, en een enkele keer in zandsteen, 'is veel meer lekker dan schrijven, omdat je kunt aaien wat je maakt.'[52] En meer nog dan zijn gedichten lieten zijn fysieke werken hem in hun ontstaan ervaren dat ze uiteindelijk niet werden wat de maker wilde maar zich daaraan onttrokken: 'je kijkt ervan op hoe zij, tóch teruggebracht van boom tot beeld, groeien en groeien totdat zij dat verpletterende uiterlijk hebben van primitieve vitaliteit.'[53] Dat laatste, primitieve vitaliteit is zeker niet waar men bij Berghuis' poëzie onmiddellijk aan denkt: daarvoor oogt zijn dichterlijke werk te erudiet, zeker in zijn schatplichtigheid aan de klassieken, die hij als lezer en vertaler (voor eigen doeleinden) studieus benaderde. Waarbij hij graag congruenties construeerde tussen personen of situaties uit de Griekse en Romeinse mythologie en zijn eigen leven. Dat was zeker ook het geval in *Een winter in Tomi* (1987), de bundel waarin hij aansluiting zocht bij de ballingschap van Ovidius aan de Zwarte Zee, met diens *Tristia* en *Epistulae ex Ponto* als bron en aspecten van zijn eigen leven als subtekst. Ovidius' *Tristia* moest zijn 'eigen tristesse' worden. 'Ik schrijf natuurlijk naar mijn eigen landschap toe, ik heb met Tomi eigenlijk niets meer te maken, mijn eigen winters zijn meer dan toereikend en tóch staat er geen tekst in deze stukken die niet ontleend is aan de superieure klager in Tomi.'[54]

HET VERLEDEN

Ogenschijnlijk geborgen in Haelen, met de zorgzame Ingrid om zich heen, voelde hij zich zelfs door zijn vroegere ouderlijk huis niet werkelijk opgenomen. Hij schreef dat expliciet in de laatste strofe van het gedicht 'Herbergzaamheid' waaraan *Plaatsen van onherbergzaamheid* via een omweggetje zijn titel ontleende. Was hij ooit ergens werkelijk tot rust gekomen? Woonde hij wel in zichzelf? Hij leefde met een labirintisch verleden, dat hem bezighield. Dat veel losse draden bevatte en zeker in de meest persoonlijke verhoudingen veel onafgemaakts.

50 Huub Beurskens, Wiel Kusters, *Het graf van Dubois*. Baarn 1983. Beurskens publiceerde zijn gedichten over Dubois daarna nogmaals in de bundel *Het vertrek* (Amsterdam 1984), Kusters in *Kwelrijm* (Amsterdam 1983).
51 Ibidem.
52 Hans Berghuis aan Wiel Kusters, 7 december 1983.
53 Hans Berghuis aan Wiel Kusters, 25 september 1984.
54 Hans Berghuis aan Wiel Kusters, 20 maart 1986.

Het is onmiskenbaar zo dat hij via het begrip (on)herbergzaamheid ook op zijn naam alludeerde. Berghuis – door hem ook wel getransformeerd tot 'verberghuis'. Hij schreef over zijn verleden maar verstopte het ook. Openbaring en verhulling ineen.[55] 'Koudwatervuur' (lees: jenever) moest hem geregeld terugbrengen naar de 'staat van onnozelheid' (onnozel in de betekenis die het woord heeft in Onnozele Kinderen) waarin hij een 'onbekommerde bonte gaai in het Leudal had kunnen zijn'.[56]

Nog twee bundels volgden bij Querido: *Etruskische gezangen* (1989) en *Kleitabletten* (1990). Hoewel deze laatste, zoals de titel al doet vermoeden, opnieuw gedichten bevat die geënt zijn op de oudheid, in dit geval de Assyrische, is hij diverser van inhoud dan de eraan voorafgaande verzamelingen. De meest persoonlijke en in hun liefdevolheid ook ontroerendste gedichten zijn die uit de afdeling 'Kliniek. Tien verzen uit het voorgeborchte', over moeder in haar dementie. Alleen in het gedicht waarmee de bundel sluit, treedt het verre verleden opnieuw naar voren: in de gestalte van een Etruskische mummie die in Zagreb werd gevonden. Samen met Frans Budé publiceerde Berghuis eveneens in 1990 *De Maas en andere sproken*, uitgegeven door Het Gonst, de bibliofiele drukpers van Dick Wessels. Op verzoek van Jo Peters schreef hij in hetzelfde jaar voor Uitgeverij Herik: *Adam. Een gedicht in sprookjes*, dat een jaar later verscheen, vergezeld van een tekening van eigen hand, gemaakt naar een rotstekening in centraal Tanzania.

Een jaar voor het verschijnen van *Kleitabletten* was Hans Berghuis vijfenzestig jaar geworden. Bij die gelegenheid ontving hij het vriendenboek *Geijkte tijd*, met bijdragen van H.H. ter Balkt, Huub Beurskens, Frans Budé, Redbad Fokkema, Leo Herberghs, C.O. Jellema, Manuel Kneepkens, Jan Kuijper, Wiel Kusters en Hans van de Waarsenburg.

Gedurende vrijwel het hele jaar 1985 en de eerste maanden van 1986 had hij een veertien maanden durende kuur met cytostatica ondergaan. Er waren, zeker voor zijn schrijven en publiceren, nog goede jaren gevolgd, maar zijn gezondheid liet langzamerhand steeds meer te wensen over. Op 27 december 1994 is Hans thuis overleden, 'heel rustig bijna zoetjes', met de woorden van Ingrid. Op de laatste dag van het jaar is hij in Heeze gecremeerd. Vrienden lazen een gedicht van hem voor en ook Ingrid sprak hem met zijn eigen woorden toe: het gedicht 'Portret (Naar Walter de la Mare)' uit de bundel *Kleitabletten*, met als eerste strofen:

> Nog steeds dezelfde dromer, hoewel ouder,
> en altijd nog vervoerd door boek en blad,
> met het gemis van dwang nu wel
> vertrouwder
> maar steeds niet vergeefs redetwisten zat.
>
> Gekweld door vragen die geen mens
> ontwart,
> wensend begin en eind op één stam te
> stekken,
> diep in het raadsel dat slechts dwazen tart,
> bezadigd maar begerig dromen te
> verwekken.

Dat Hans Berghuis met de bewerking van enkele strofen uit Walter de la Mares gedicht een zelfportret heeft willen tekenen, is evident. Er is voor wie hem hebben gekend in deze regels veel herkenbaar. Een schrijver die zich in geen enkele vaste werkkring werkelijk thuis heeft gevoeld, verslaafd als hij was aan de ervaring van vrijheid: de paradox die zijn leven soms bemoeilijkte. Een charmante man, een erudiete geest, een redetwister ook, die de dingen graag beter wist. Studieus van aanleg en nieuwsgierig maar geen querulant. Bij dit alles was het willen verwekken van 'dromen' de karaktertrek die

55 Het woord verberghuis gebruikte hij een aantal keren in brieven aan mij.
56 Hans Berghuis aan Wiel Kusters, 29 december 1983.

Lezend.

Grote liefdes.

hem, met zijn sterke literaire verbeeldingskracht, het sterkst typeerde, ook als die dromen – en herinneringen – hem kwamen kwellen. Vanuit die mentaliteit wist hij zich rond zijn zestigste levensjaar als dichter te vernieuwen, zodanig zelfs dat hij voor een tweede keer kon debuteren, bij een vooraanstaande literaire uitgeverij in de hoofdstad. Het begin van een klein, eigenzinnig en overtuigend nagekomen oeuvre, schitterend van samenhang na alle versnippering in de eerste decennia van zijn veelkantige schrijversleven.

BIBLIOGRAFIE

Hans Berghuis, *Ik kan alleen maar zingen. Verzamelde gedichten.* Bezorgd door Chrétien Breukers met een nawoord van Frans Budé (Nijmegen 2006).

Monique F.A. Dickhaut, *Arcadië voorbij. Het Limburgse kunstdebat in de wederopbouwperiode (1945-1965)* (Nijmegen 2019).

Gabrielle Dorren, *Met de minsten der mijnen. Geschiedenis van De Kleine Zusters van de H. Joseph* (Hilversum 2013).

Wiel Kusters, 'Leo Herberghs. Heerlen 21 juli 1924 – Heerlen 10 mei 2019', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2023-2024* (Leiden 2025), 81-87.

Rob Molin, 'Hans Berghuis', in: Ad Zuiderent e.a. (red.), *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur* (Houten, Groningen, Alphen a/d Rijn, 1996).

Gerard Mulder, *Literair Ibiza* (Amsterdam 1989)

Peter Nissen, 'Van katholieke letterkunde naar letterkunde (ook voor katholieken) in Limburg', in: E. Henau en T. van den Hoogen (red.), *Van katholiek Limburg naar katholieken in Limburg (*Heerlen 1988), 145-217.

Rudi van der Paardt, 'De Dido-cyclus van Hans Berghuis', in: C.A.C.M. Fisser e.a. (red.), *Receptie van de klassieken VII* (Emmeloord 1995).

ABSTRACT

A colourful jay in the Leu Valley

Hans Berghuis (1924-1994): poet, novelist, dramatist, journalist

This article presents an overview of the life and works of the poet and all-round writer Hans Berghuis, who played a remarkable role in the history of catholic postwar literature, especially in the province of Limburg (1947-1964). In 1984, after a rather long period of silence, he succesfully made his second appearance as a (secularized) poet of great qualities in Dutch literature.

Erfgoed als medicijn voor onze collectieve vergeetachtigheid?

*Over nostalgie, kolonialisme en meerstemmigheid'**

Wim Hupperetz

* Deze bijdrage is een geactualiseerde versie van de introductie en hoofdstuk 1&2 uit: Wim Hupperetz, *Museums, Heritage and Digital Curation* (Leiden 2022) en de tot artikel omgewerkte tekst van de Habets-lezing , die op 8 november 2025 in Roermond werd gehouden.

Sinds de Renaissance proberen individuen, groepen en gemeenschappen, door zaken als erfgoed te beschouwen en te verzamelen ‚voor zichzelf en voor anderen een plaats in de wereld te scheppen, greep te krijgen op hun verleden en ordening aan te brengen in hun doen en laten. Talloze voorwerpen op het gebied van kunst, natuur, wetenschap en geschiedenis gingen in onderlinge samenhang particuliere verzamelingen vormen; de voorlopers van musea en archieven zoals we die tegenwoordig kennen. In toenemende mate gold het collectioneren van objecten als een belangrijk uitgangspunt voor het verwerven van kennis. Nationalisme en in mindere mate kolonialisme leidden in de negentiende eeuw tot een ongekende golf van institutionalisering op regionaal en nationaal niveau. Niet zelden speelden historische genootschappen zoals het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, opgericht in Maastricht in 1864, daarbij een rol van betekenis. In de provinciale context verzamelden oudheidkundigen op dat moment al generatieslang objecten ten behoeve van kennisverweving; van boeken (Stadsbibliotheek Maastricht 1662) tot archeologica (collectie Charles Guillon). Op uitnodiging van het LGOG stelde ik in mijn op 8 november 2025 gehouden Habetslezing bredere ontwikkelingen van recente datum in het erfgoedveld aan de orde. Mijn lezing en deze bijdrage voor de *Publications* eindigen met een oproep aan beleidsmakers, bestuurders en erfgoedprofessionals om zich te blijven verdiepen in deze ontwikkelingen en om, waar nodig en mogelijk, vernieuwing te bewerkstelligen in erfgoedbeleid en -praktijk.

THEORIE EN PRAKTIJK: DYNAMISCH ERFGOED

Deze bijdrage is een poging tot academische reflectie op het erfgoeddiscours van het afgelopen decennium, die ik heb geordend aan de hand van een schema dat ik hanteer bij het concept dynamisch erfgoed. Dit gebeurt door mijn ervaringen als '*reflective practitioner*' te combineren en tegenover elkaar te zetten. Het verleden, het heden en de toekomst zijn drie posities die we bij de omgang met erfgoed zoveel mogelijk met elkaar in balans zouden moeten proberen te brengen. Op die manier stimuleren we uiteindelijk maatschappelijk draagvlak en creëren we een belangrijke basis voor duurzaam erfgoedbeheer en -ontwikkeling.

Als we alleen maar bezig zijn met het bewaren, beschermen en conserveren van het erfgoedreservoir dan vindt er in het heden geen reflectie, inspiratie, innovatie en ontwikkeling plaats. Dat reservoir is ontstaan in het *verleden* en bestaat uit cultuurhistorische gebeurtenissen en fysieke cultuurhistorische overblijfselen. We herkennen dit in de vorm van gebouwde monumenten, cultuurlandschap, archeologische vindplaatsen, archieven en museale collecties en de daaraan verbonden immateriële tradities en verhalen.

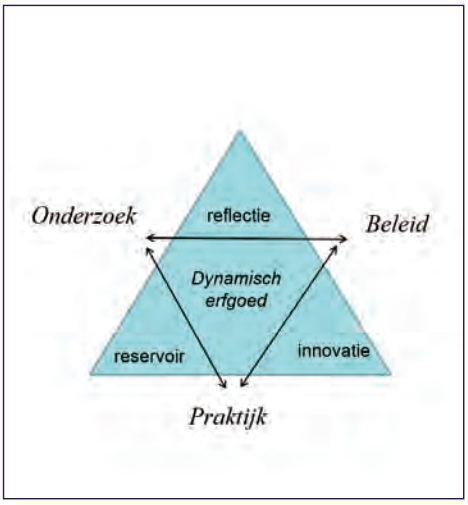

Erfgoed kan vanuit verschillende perspectieven worden bekeken: als reservoir van het verleden, als reflectie op het heden of als inspiratie naar de toekomst. Verder is erfgoed ook verbonden aan beleid, onderzoek en praktijk. (naar: Hupperetz 2022, 19)

Omgekeerd is vanuit het *heden* reflecteren op erfgoed zonder het *reservoir* te koesteren of te kennen ook niet productief. Vanuit de hedendaagse praktijk reflecteren we voortdurend op de in landschap, monument of object gestolde herinneringen aan het verleden. Dat levert verhalen en narratieven op die we koesteren, maar die tegelijkertijd als gevolg van steeds wisselende perspectieven, het verstrijken van de tijd en van veranderende frames voortdurend aan verandering onderhevig zijn. Het is inmiddels geaccepteerd dat één bepaalde gebeurtenis op zeer verschillende manieren kan worden herinnerd en er op verschillende manieren over kan verteld, ofwel dat aan één object verschillende narratieven gekoppeld kunnen worden. In het eerste deel van mijn bijdrage ga ik uitgebreid in op het museum als medium van het geheugen.

Maar zonder inspiratie, innovatie en ontwikkeling is het reservoir uiteindelijk zonder betekenis voor het heden en voor de *toekomst*. Het is dan ook van belang om de biografie van een landschap, van collecties en van tradities goed te onderkennen en de werking van het collectieve geheugen en de daaraan gekoppelde betekenisvorming te onderkennen. Dit komt aan bod in het tweede deel van deze bijdrage.

Het is de eerder genoemde meerstemmigheid die duidelijk maakt dat we niet meer kunnen spreken van eenduidige geschiedenis of eenduidig erfgoed. Het is dan ook van groot belang dat we erfgoed niet exclusief maar inclusief proberen te benaderen, want de meerstemmigheid is ook onlosmakelijk verbonden met verschillende gemeenschappen en culturen. Dit vergt een sensitiviteit en ook steeds meer empathisch vermogen. Samenwerken binnen en buiten een erfgoedorganisatie is dan ook cruciaal om die gevoeligheid te ontwikkelingen en te adresseren.

De meerstemmigheid, de diverse betekenislagen en de steeds wisselende invalshoeken tonen de dynamiek die erfgoed kenmerkt. Dit benadrukt eens te meer de zich steeds vernieuwende waardering, zoals inspiratie of afkeuring, die we aan erfgoed kunnen toekennen. De veranderende betekenis van museale objecten willen we in tentoonstellingen omzetten in verschillende narratieven en verhaallijnen die boeien, prikkelen en aanzetten tot reflectie, en die vaak naast elkaar kunnen bestaan. Dit proces van betekenisgeving is sterk in beweging en is verbonden met de dynamiek van onze (digitale) beeldcultuur en informatieoverdracht.

Erfgoed wordt veelal gedefinieerd als datgene dat we als samenleving door willen geven aan de volgende generatie. Het vormt vaak de basis van een gedeelde of gewenste identiteit. Maar wie maakt die selectie, op basis van welke processen en procedures wordt besloten om erfgoed te behouden en door te geven? Hierover nadenken levert in ieder geval stof voor reflectie en zet in het beste geval ook aan tot een actieve dialoog tussen individuen en groepen. Laten zien hoe met erfgoedcollecties wordt omgegaan en het organiseren van de participatieve dialoog met bezoekers en gebruikers is een belangrijke ambitie geworden van veel erfgoedinstellingen, die voortkomt uit de behoefte aan meer draagvlak en aan verbinding met de bezoekers en gemeenschappen die aan de instelling verbonden zijn. In het laatste deel van mijn lezing worden concepten en praktijkervaringen gepresenteerd op weg naar een participatieve dialoog.

Voor mij is erfgoed een reservoir dat alleen maar betekenis heeft als het wordt gebruikt in de hedendaagse reflectie op onze identiteit, gebruik makend van de potentiële meerstemmigheid die het in zich heeft. Vanuit dat reservoir en die reflectie biedt erfgoed inspiratie voor nieuwe ideeën, concepten en toepassingen. De afgelopen decennia is hiermee geëxperimenteerd en in dit artikel wil ik de lessen die we hieruit hebben getrokken met jullie delen. Ik hoop dat deze reflecties nieuwe perspectieven gaan bieden in de beweging naar meer duurzame en meerstemmige presentaties van dynamische erfgoedcollecties.

MUSEA ALS VOORBEELD

In de twintigste eeuw hebben musea zich in de westerse wereld ontpopt tot cruciale culturele instituties die verankerd zijn in de samenleving. Ongeveer negentig procent van alle musea wereldwijd is ontstaan na 1945.[1] Nederland kende in de eerste tien jaar na de Tweede Wereldoorlog een verdubbeling van 150 naar 300 musea en sinds de jaren 1970-1980 een groei naar bijna 1000.[2] Het lijkt erop dat tot de tien procent die vóór 1945 is gesticht, nu vooral nog steeds de grote gevestigde instituten behoren die het museale landschap domineren qua bezoek, bereik, budget en *blockbuster*-tentoonstellingen. De impact van zulke musea is het afgelopen decennium via *social media* en het internet alleen maar verder toegenomen. Bezoekcijfers bevestigen het beeld van het museum als een medium dat omvangrijke bevolkingsgroepen bereikt. Het gaat hierbij primair om dagjesmensen en toeristen. Samen vormen zij een publiek dat groter is dan het publiek dat het betaald voetbal naar de stadions trekt. De demografische en toeristische ontwikkelingen hebben in sterke mate de stijgende bezoekersaantallen van de afgelopen 25 jaar bepaald. In het komende decennium zal in West-Europa en de Verenigde Staten het contingent babyboomers nóg groter worden. Naar verwachting zal dit de bezoekcijfers van musea blijven opstuwen. Dergelijke trends lijken op het eerste gezicht een geruststellende gedachte in het museale landschap. Toch zullen musea zich in de komende decennia voor uitdagingen van formaat gesteld zien. Die uitdagingen zijn exemplarisch voor het gehele erfgoedveld, inclusief universiteiten die (soms enorme) erfgoedcollecties beheren, en vragen om actief denken en doen.

MAATSCHAPPIJ IN BEWEGING

De afgelopen twintig jaar hebben een brede waaier van maatschappelijke ontwikkelingen laten zien waarop erfgoedprofessionals probeerden en proberen aan te haken. De zoektocht naar nieuwe erfgoedconcepten lijkt op het eerste gezicht dynamisch, maar aanzienlijke delen van het erfgoedveld zijn hier tot op heden niet of nauwelijks in meegegaan. De oorzaken daarvan moeten we zoeken in het feit dat culturele organisaties vaak behoorlijk naar binnen gericht én behoudsgezind zijn. Veranderingen verlopen er doorgaans traag en zijn afhankelijk van de steun die het management krijgt vanuit de eigen organisatie of de politiek. Bij het organiseren van verandering lopen erfgoedinstellingen aan tegen serieuze problemen aan die ik hieronder kort wil benoemen. Op die manier wil ik aangeven dat simpele en snelle oplossingen niet mogelijk zijn, dat het creëren van verandering een kwestie is van lange adem, en dat vernieuwing met name moet worden georganiseerd vanuit een integrale benadering op verschillende niveaus binnen een organisatie.

Van alle beroepsgroepen in Nederland is die van conservator en bibliothecaris het meest vergrijsd. In 2016 was de helft van deze groep 55-plusser. Men is doorgaans heel trouw aan de werkgever en blijft niet zelden bijna zijn of haar hele werkzame leven zitten op een positie. Bijkomend effect hiervan is dat de doorstroming van de jongere generatie erfgoedprofessionals traag gaat. Het is juist die generatie die veel activistischer streeft naar openheid en naar inclusie en diversiteit. Met andere woorden: museale instellingen worden over het algemeen bevolkt door stafleden die geen representatieve afspiegeling zijn van de samenleving waarvoor ze werken. Tekenend in dat opzicht zijn de vol-

1 Zie ook: Willem Frijhoff, 'Ordelijk vergeten. Het museum als geheugen van de gemeenschap'. Goltziuslezing, Venlo 1992; Wolfgang Zacharias, *Zeitphänomen Musealisierung: das Verschwinden der Gegenwart und die Rekonstruktion der Erinnerung*, (Essen 1992).

2 Gordon Fyfe, 'Sociology and the Social Aspect of Museums' in: S. Macdonald ed., *A companion to Museum Studies*, (Oxford 2011), 39.

gende samengevatte citaten uit 2020 van leidende museumdirecteuren in Nederland: *'Kunst- en museumopleidingen zijn bijna helemaal wit (…) en het feit dat gekleurde kandidaten er gewoonweg niet zijn of niet zijn te vinden. (…) En als ik ze vind, hebben ze niet de juiste opleiding. En om ze op te leiden heb ik extra subsidie nodig. Ik krijg geen extra subsidie, dus ik kan ze niet opleiden, dus ik kan ze niet aannemen'*.[3] Zulke woorden tonen een gevoelde onmacht om simpel en snel vernieuwing door te voeren. Inmiddels gaan de veranderingen in Nederland rapper dan voorheen door de grotere uitstroom van senior-personeel, het toepassen van de Code Culturele Diversiteit en de praktijk van het Platform voor Inclusie.[4]

Het organiseren van openheid is een begin en misschien zelfs wel een voorwaarde om te komen tot veranderingen die in mijn optiek moeten leiden tot een meer 'empathisch' museum. Dit concept gebruik ik om een instelling aan te duiden die een beroep doet op algemeen menselijk inlevingsvermogen. Dat vermogen is noodzakelijk om de interesse in 'de ander' te stimuleren en verder te ontwikkelen – de basis voor een succesvolle relatie tussen museum en groep of gemeenschap.[5] Het is zaak om empathie niet te verwarren met sympathie. Inmiddels zijn er de nodige casestudies verschenen op dit gebied.[6] Veel museale collecties houden verband met andere culturen, ver weg in tijd of ruimte. Ze vertellen verhalen over menselijke creativiteit, overlevingsdrang, waardering, de zoektocht naar aandacht of de behoefte om zich te uiten.

Erfgoedinstellingen bieden bezoekers en gebruikers aan de hand van hun collecties en presentaties de mogelijkheid om een ervaring te delen en daarop te reflecteren. Daarbij proberen deze instellingen connectie te maken tussen het hier en nu enerzijds en een object of collectie die lang of kort geleden is gemaakt of bedacht anderzijds. Als bezoekers en gebruikers verbindingen weten te leggen en empathie gaan voelen, is de opdracht van erfgoedinstellingen geslaagd. Empathie is cruciaal voor het functioneren van een museum. In de Verenigde Staten wordt het 'empathisch museum' gedefinieerd als een activistisch model om te komen tot een nieuwe institutionele identiteit. In de kern grijpt een dergelijke instelling terug op de wens om zich te verhouden tot groepen en gemeenschappen, en wel met de ambitie een betere afspiegeling te vormen van deze sociale entiteiten: *'We can't know where we're going or how to get there if we don't know where we are. (..) An empathetic museum commits resources to regular assessment, not only of its revenues and attendance, but also of its public and social impact'*.[7]

ERFGOED EN MODERNITEIT

Erfgoedinstellingen zijn hoeders van erfgoed. De daaraan gekoppelde verhalen, beelden en visies op het verleden, het heden en de toekomst, komen echter niet alleen binnen erfgoedinstellingen maar ook in een veel breder verband tot stand. Erfgoedinstellingen zijn zowel een product van onze moderne samenleving als een producent van de moderniteit in het algemeen. Met 'moderniteit' wordt de voor ons min of meer vanzelfsprekende samenleving bedoeld die geïnformeerd en gevormd wordt door wetenschap, technologie, cultuur, marktwerking, welvaartsgroei en democratie. Dit alles wordt op gang gehouden door een ingewikkeld samenspel tussen politieke institu-

3 NRC 17 juni 2020, *Nederlandse kunstmusea: diversiteit is beleid, maar de directeur is altijd wi – Onderzoek diversiteit musea*.
4 https://codedi.nl/wp-content/uploads/2021/04/Code-Diversity-Inclusion.pdf ; https://studio-inclusie.nl/en/
5 Mareswar Galla, 'Benchmarking Diversity in Museums' in: Ida Braendholt Lundgaard en Jacob Thorek Jensen, *Museums. Social Learning Spaces and Knowledge Producing Processes* (Copenhagen 2013), 62-87.
6 Elif M. Gokcigdem, *Fostering empathy through museums* (Lanham 2016).
7 Gretchen Jennings, Jim Cullen, Janeen Bryant, Kayleigh Bryant Greenwell, Stacey Mann, Charlette Hove, Nayeli Zepeda, 'The Empathetic Museum: A New Institutional Identity', in: *Curator*, 2019-10, Vol.62, .505-526.

ties en een bureaucratische infrastructuur die is vervlochten met een sociaaleconomische structuur. Meer dan ooit is de afgelopen jaren duidelijk geworden dat dit geen vanzelfsprekende en statische samenlevingsvorm is.

Erfgoed is een medium dat wordt ingezet om vat te krijgen op de ons omringende werkelijkheid, maar is soms ook in een instrument ter legitimering van bestaande machtsverhoudingen. Erfgoedinstellingen moeten worden gezien als culturele spelers in de moderne samenleving. Vanuit de modernistische opvatting gaat het hierbij over 'objectieve' kennis die vanuit een gezaghebbende, gerespecteerde en vertrouwenwekkende positie wordt gepresenteerd op basis van erfgoedcollecties.

We bevinden ons voortdurend in een overgangsfase. De westerse samenleving verandert in rap tempo. De autoriteit van wetenschappers is al enige tijd niet langer vanzelfsprekend en de muren van de erfgoedinstellingen houden de buitenwereld met al haar dynamiek niet meer tegen. Begrippen als 'werkelijkheid' en 'waarheid' worden geproblematiseerd met als uitgangspunt dat er geen zuivere toegang bestaat tot die werkelijkheid of waarheid. Sinds enkele decennia wordt op allerlei terreinen getwijfeld aan de uitgangspunten van het aloude modernisme. Regelmatig praten we dan over 'postmodernisme', maar we kunnen deze attitude ook aanduiden als een reflexieve moderniteit; een kritische beschouwing van de moderne cultuur.[8] Hiernaast wordt de term 'sustainisme' gebruikt om te wijzen op een nieuw modernisme dat ontwikkelingen zoals de transitie naar duurzaamheid, burgerparticipatie en sociale media centraal stelt.[9]

Voor de erfgoedinstelling als gerespecteerde autoriteit betekent dit reflexief modernisme, postmodernisme of sustainisme nogal een uitdaging. We gaan op zoek naar meer – soms ongelijksoortige – betekenislagen, zoals wie de verzamelaar was, waar een object of bron precies vandaan komt en hoe deze is gebruikt, maar ook: hoe zit het eigenlijk met het postkoloniale aspect van dit object en zijn er toe-eigeningsprincipes in het spel? De Duitse literatuurcriticus Andreas Huyssen heeft deze ontwikkeling reeds in 1995 op scherpzinnige wijze verwoord in zijn beschouwing 'Ontsnapping aan geheugenverlies'.[10] Ik parafraseer zijn woorden: *We moeten op dit moment proberen vat te krijgen en theoretiseren op welke wijze musea en de tentoonstellingscultuur in de breedste zin een domein creëren en verschillende betekenislijnen tegelijkertijd zichtbaar maken. We moeten immers een alternatief scenario ontwikkelen voor het moment dat de overkoepelende verhaallijn van moderniteit zijn overredingskracht heeft verloren. Mensen worden steeds gretiger om andere verhalen te horen en zien, de behoefte aan meerstemmigheid neemt toe, en het inzicht groeit dat identiteiten worden gevormd in verscheidene lagen. In filosofische zin spreken we dan over een eindeloze onderhandeling tussen 'het ik en de ander' en dat maakt duidelijk dat we geen genoegen meer nemen met een gefixeerd kader van familie, kerk, huwelijk en natie.* Huyssen zou wensen dat erfgoedinstellingen zich voorbereiden op het moment dat bezoekers en gebruikers geen genoegen meer nemen met een generiek en dominant narratief. Het is hem primair te doen om de waarden die kleven aan erfgoed.

Het lijkt er sterk op het moment waarop Huyssen doelt nu, in de eenentwintigste eeuw, is aangebroken. Het feit dat de vertrouwde kaders van familie, kerk, huwelijk en natie niet

8 Joris van Eijnatten, Ed Jonker, Willemijn Ruberg, Joes Segal, 'Shaping the Discourse on Modernity', in: *International Journal for History, Culture and Modernity*, 1 (2013), 3-20.

9 Michiel Schwarz, Joost Elffers, *Sustainism is the New Modernism: A Cultural Manifesto for the Sustainist Era* (New York 2010); M. Schwarz, M. D. Krabbendam with The Beach network, *Sustainist Design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design* (Amsterdam 2013).

10 Andreas Huyssen, *Twilight Memories: marking Time in a Culture of Amnesia*. (Londen/New York 2003).

langer sluitend zijn, zorgt voor maatschappelijke onzekerheid en onrust. De ooit zo verbonden burger is een ongebonden en geïndividualiseerde consument geworden. Steeds vaker duiken symptomen op van een *fact free society* waar het onderscheid tussen waarheid, leugen en fictie is opgeheven. Wetenschappelijke kennis en feiten worden soms ernstig in twijfel getrokken. De zwartepiet-discussie, die hier een sprekend Nederlands voorbeeld van is, toont de overgang – of misschien wel het naast elkaar bestaan – van verschillende waardesystemen: van moderniteit aan de ene kant en het postmoderne en postkoloniale systeem aan de andere. De behoefte aan meerstemmigheid en de aandacht voor het 'andere' perspectief roepen in ieder geval debat en tegelijkertijd gevoelens van verlies op, en leiden in zekere zin tot een identiteitscrisis. De discussie legt bovendien bloot hoe tradities continu veranderen en hoe erfgoed in wezen altijd dynamiek in zich draagt. Of zoals historicus Rob van der Laarse het omschrijft: 'Erfgoed is [dan ook] evenzeer een drager van collectieve herinneringen als van verdrongen trauma's'.[11] Ter relativering geldt dat erfgoedinstellingen, en eigenlijk onze samenleving in het algemeen, al decennialang in staat zijn om tegengestelde krachten zoals publiek versus privaat te herbergen. Daar kan de tegenstelling tussen modernisme en postmodernisme in principe makkelijk bij.[12]

Erfgoedinstellingen reageren zeker en vast op de postmoderne gedachtevorming. Wel zijn er duidelijke koplopers en achterblijvers. De belangrijkste reactie is dat bezoekers en gebruikers steeds meer centraal worden gesteld en dat publieksparticipatie en inclusie wordt ingezet om een actieve dialoog tussen museum en bezoeker dan wel gebruiker tot stand te brengen.[13] Tegelijkertijd is dat problematiseren een ingewikkelde operatie, omdat hiermee wordt ingegaan tegen de wens en verwachting van veel traditioneel ingestelde bezoekers en gebruikers om op een eenduidige, compacte en overzichtelijke manier geïnformeerd of uitgedaagd te worden.

In de erfgoedinstellingen van de eenentwintigste eeuw hebben we te maken met nieuwe ontwikkelingen zoals democratisering van kennis, het loslaten van het verschil tussen hoge en lage cultuur, en de omgang met omstreden en ongemakkelijk erfgoed. Daar komen groeiende mogelijkheden voor *cross-overs* bij, zoals krachtige combinaties met muziek, theater, film en literatuur. In toenemende mate wordt van erfgoedinstellingen verwacht dat ze hun visies aanpassen aan de groepen en gemeenschappen die hen voeden en 'framen' in het huidige sociaal-culturele tijdsgewricht.

ERFGOEDINSTELLINGEN EN HERINNERINGSCULTUUR

Nu ik belangrijke uitdagingen voor erfgoedinstellingen in de eenentwintigste eeuw heb behandeld, wil ik in het hiernavolgende ingaan op de nadrukkelijke relatie tussen musea enerzijds en de werking van ons geheugen en de herinnering anderzijds. Erfgoedinstellingen zoals musea en archieven worden beschouwd als reservoirs maar tevens als werkplaatsen van het geheugen, waar objecten al dan niet langs vele omwegen terechtkomen. Daar kunnen ze generatie na generatie worden herontdekt of in een ander perspectief worden geplaatst.

Erfgoedinstellingen functioneren als een medium dat bepaalde delen van het collectief geheugen beheert, organiseert, vertaalt en soms versterkt of juist verstopt. Tegelijkertijd

11 Rob van der Laarse,' Erfgoed en de constructie van vroeger' in Rob van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005), pp. 1–28, 15; zie ook: Rob van der Laarse, 'Archaeology of memory: Europe's Holocaust dissonances in East and West', *EAC Occasional Paper 2013 No. 7 Heritage Reinvents Europe*, Edited by Dirk Callebaut, Jan Ma ík and Jana Ma íková-Kubková,121-130

12 Nick Prior, 'Postmodern restructurings' in: S. Macdonald ed., *A companion to Museum Studies* (Oxford 2011), 509–524.

13 Nina Simon, *The Participatory Museum* (Santa Cruz 2010).

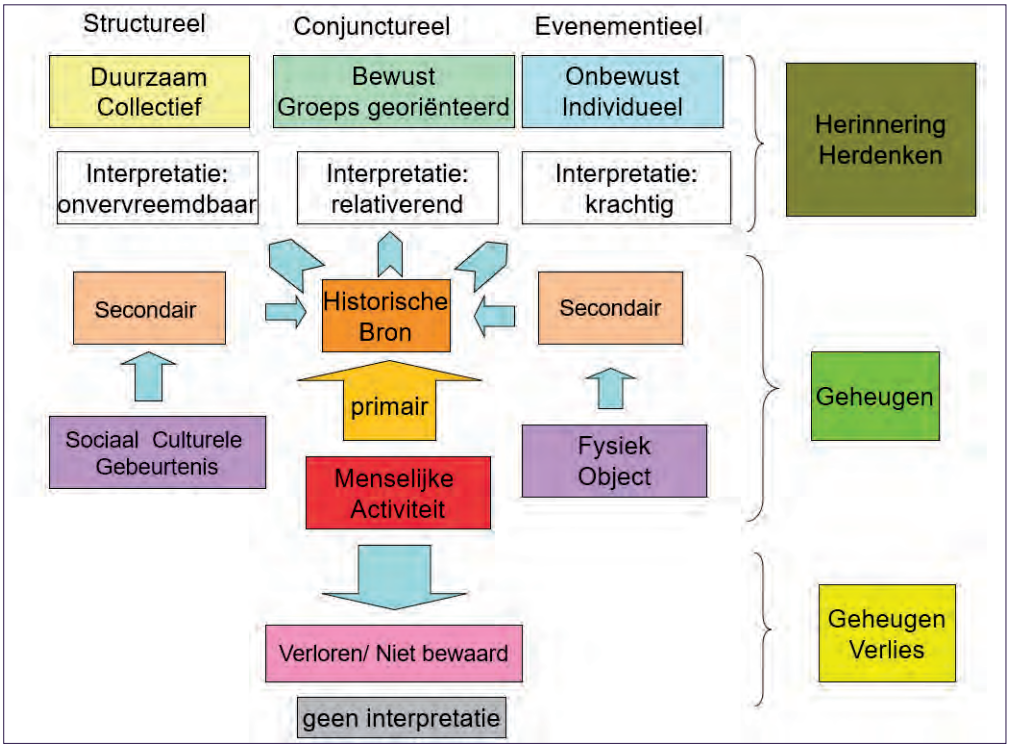

De drie tijdsniveaus van Braudel verbonden met de verschillende manieren van interpretatie van historische gebeurtenissen (Naar Hupperetz 2015).

zijn dit in toenemende mate instituten waar herinneringen gecultiveerd, gesublimeerd en – steeds vaker – zelfs gecreëerd worden. Nog een stap verder gaat het wanneer instellingen bezoekers actief oproepen om zich te identificeren met culturen, groepen en gemeenschappen, en individuen. Zo worden bezoekers van het In Flanders Fields Museum in Ieper op basis van hun naam, leeftijd, geslacht en herkomst gekoppeld aan een persoonlijk levensverhaal dat zich in deze Belgische stad en omgeving afspeelde in de oorlogsjaren 1914-1918.

Erfgoedinstellingen en de werking van het geheugen lijken innig met elkaar verweven te zijn, ook omdat musea en archieven objecten thematiseren die in het verleden zijn verzameld, de geschiedenis van een plek of persoon belichten, of betrekking hebben op kunst uit een meer of minder ver verleden. Des te opmerkelijker is het dat er nog geen hechte verbinding lijkt te bestaan tussen het onderzoeksterrein van de erfgoedstudies en dat van de *memory studies*, maar gelukkig wordt hier de laatste tijd meer over gepubliceerd.[14]

Het domein van de *memory studies* – een adequate Nederlandse vertaling is lastig te geven – is meegegroeid met de '*memory boom*' van de laatste decennia. De Franse historicus Pierre Nora zag hier een zekere tegenstrijdig-

14 Silke Arnold-de Simine, *Mediating Memory in the Museum. Trauma, Empathy, Nostalgia*, Palgrave Macmillan Memory Studies (New York 2013); Riemer Knoop, 'The Art of Forgetting' in: *Patrimonio cultural y sostenibilidad* (Bogota: Universidad Externado de Colombia 2020), 127-139.

heid in, die hij op een voor hem kenmerkende wijze verwoordde: 'We spreken zo veel over het geheugen omdat er nog maar zo weinig van over is'.[15] Dat geheugen is echter niet alleen beperkt, maar het is ook feilbaar en wordt gevuld en vermengd met nieuwe herinneringen. Met andere woorden: het feit dat herdenkingsplekken nodig zijn, de zogenoemde *lieux de mémoire*, wijst juist op de verloren gegane herinnering en de behoefte om die levend te houden. Er zou immers geen behoefte zijn aan herdenkingsplaatsen of musea als de herinnering vanzelf in stand zou blijven.

HERINNERING EN HISTORISCH BESEF

Herinneringen worden gegenereerd door individuen, door groepen en gemeenschappen of door een nog grotere collectieven zoals een natie en ideologische of religieuze constructies (katholieken, Europeanen etc.). Ze worden opgeslagen in een geheugen en vormen daar allerlei verbindingen. In dat geheugen ontstaan vervolgens nieuwe herinneringen die per persoon of collectief kunnen verschillen. Bij de bestudering van het collectief geheugen is het zaak om te zien hoe herinneringen worden gevormd en overgedragen. Om de verschillende soorten herinneringen te structureren, maak ik gebruik van drie tijdsniveaus of -lagen met daaraan gekoppeld drie lagen van historisch besef. Hierbij hanteer ik de aanpak van de Franse historicus Fernand Braudel, die onderdeel uitmaakte van de zogenoemde Annales-school.[16] Historisch besef is niet alleen groep gebonden, maar tevens gekoppeld aan de tijdsniveaus die Braudel onderscheidt.[17]

Het 'evenementiële' tijdsniveau, ten eerste, kan samenhangen met een individueel historisch besef dat vaak erg krachtig is. Te denken valt daarbij bijvoorbeeld aan gebeurtenissen zoals de aanval op de Twin Towers in New York in 2001 of de Russische inval in Oekraïne in 2022, waar bijna iedereen wel zijn of haar eigen levendige herinnering aan heeft.

Het 'conjuncturele' tijdsniveau, ten tweede, is verbonden met groepen en gemeenschappen, waarbij het historisch besef relativerend van aard is. Treffende voorbeelden hiervan zijn een geleidelijk omslag in de mode, muziek, taal en het teloorgaan of verandering van (immateriële) tradities. We willen dergelijke conjuncturele ontwikkelingen graag in perspectief plaatsen, en het historisch besef dat daaraan gekoppeld is, werkt sterk ordenend en relativerend. Overigens spelen insluiting en uitsluiting hierbij een rol. Andere sprekende voorbeelden van dergelijke ontwikkelingen zijn de impact van de economische crisis van 2008 en de coronapandemie uit 2020-2021, die te vergelijken zijn met andere economische crises of andere griepepidemieën.

Bij het 'structurele' tijdsniveau, ten derde, gaat het bijvoorbeeld om gebeurtenissen die als 'vensters' in de historische canon van Nederland zijn opgenomen en – mede daardoor – een structurele impact hebben. We kunnen hierbij denken aan het feit dat 'Nederland' in de Romeinse tijd voor het eerst onderdeel werd van een wereldrijk, de Tweede Wereldoorlog of de Watersnoodramp van 1953. Dit derde tijdsniveau heeft een duurzaam en collectief karakter als het gaat om historisch besef, waarbij meerstemmigheid vooral nieuwe lagen toevoegt. De objecten, landschappen en gebouwen die daarmee samenhangen, worden vaak aangeduid als 'onvervreemdbaar erfgoed'.

Aan een willekeurig object kunnen meerdere soorten historisch besef kleven en worden opgeroepen, die doorgaans allemaal anders geladen zijn, afhankelijk van het moment waarop

15 Pierre Nora, 'Between Memory and History: les Lieux de Memoire', in: *Representations* 26 (1989), 7–24.

16 Fernand Braudel, *On History* (Chicago 1980), 45–84.

17 Wim Hupperetz, 'The cultural biography of a street. Memory, cultural heritage and historical notion of the Visserstraat in Breda, the Netherlands (1200-2000)' in: Hans Renes, Jan Kolen, Rita Hermans (eds.), *Landscape Biography* (Amsterdam 2015), 295-311.

Still uit de film Noord helpt Zuid met zicht op de zwaar beschadigde huizen nabij de Oude Markt te Venlo in 1945. (Beeld en Geluid, Hilversum).

het voorwerp bekeken wordt, de persoon die het bekijkt en de omstandigheden of zelfs de politieke situatie waaronder dat bekijken plaatsvindt. Dit klinkt ingewikkeld en kan soms verwarrend zijn, maar we moeten die gelaagdheid van betekenissen en die complexiteit vooral zien als een kans; als een voortdurende bron van inspiratie voor verder onderzoek en als een spiegel van ons bestaan en derhalve als een relativering.

Of zoals historicus Lynn Abrams (ik parafraseer) het uitlegt: *'Het geheugen is niet het oproepen van historische gebeurtenissen en ervaringen in een onproblematische en ongekleurde manier. Het is meer een proces van herinneren: het actief oproepen van beelden, verhalen, ervaringen en emoties uit ons verleden en deze te ordenen en te plaatsen binnen een narratief of verhaal om ze verder door te geven in een manier die is gevormd door onze sociale en culturele achtergrond.'*[18]

PROPAGANDA VAN DE ONSCHULD

In het Limburgs Museum in Venlo, waar ik zestien jaar heb gewerkt, wordt al enkele decennia ter herdenking aan de Tweede Wereldoorlog de zogenoemde Puinfilm vertoond, met onder andere beelden van de documentaire 'Noord helpt Zuid'. Deze documentaire werd in de zomer van 1945 gemaakt en destijds in bioscopen in Groningen en Friesland vertoond in het kader van hulpacties voor het door de oorlog zwaar getroffen Noord-Limburg. De beelden laten Venlo bewust zien in zijn meest dramatische situatie, enkele maanden na de bevrijding. De hele strook langs de

18 Lynn Abrams, *Oral History Theory*, 2nd ed. (London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016), 78–79.

Venlose Maaskade is enkele maanden na de bevrijding inmiddels gesloopt en het lijkt alsof de hele binnenstad is weggevaagd. Uit foto's van vlak na de bombardementen van 1944 zou je kunnen afleiden dat er wellicht meer is verwoest na de oorlog dan tijdens de oorlog. De herbouw in een naoorlogse periode is een complex proces waar stadsplanning, gebouwd erfgoed en economische druk en mogelijkheden een belangrijke rol spelen.

Dat beeld van een compleet verdwenen historisch stadscentrum is bij veel Venlonaren, die deze film tijdens hun lagere schooltijd te zien kregen, blijven hangen. Toen ik zelf onderzoek deed voor een maquette van zeventiende-eeuwse vestingstad Venlo kwam ik in contact met een bouwhistoricus die al 25 jaar bouwhistorisch onderzoek deed in Venlo. Uit zijn onderzoek bleek dat driekwart van de binnenstad van Venlo nog een middeleeuwse bouwkundige structuur heeft. Toen we daarvan melding deden in de lokale krant, leidde dit tot ingezonden brieven van lezers die onder verwijzing naar de Puinfilm zeiden dat dit niet kon kloppen, en suggereerden dat we toch maar eens goed 'in het archief 'moesten gaan kijken. Kortom, het museum had er niet op gerekend hoe effectief de propagandafilm zijn werk zou doen waardoor een verwrongen collectief nostalgisch beeld was ontstaan dat zo'n beetje de hele Venlose binnenstad door de bombardementen van 1944 en 1945 was verwoest.

DE PARADOX VAN DE NOSTALGIE

Verschillende cases tonen aan dat het geheugen manipuleerbaar is en dat nostalgische beeldvorming een forse invloed heeft op het ontstaan van erfgoedcollecties, die vervolgens worden ingezet voor erfgoedpresentaties. Nostalgie is in wezen een vorm van aandacht voor het verleden die om nadere sturing en zingeving vraagt.[19] Erfgoedinstellingen zijn onlosmakelijk verbonden met nostalgie, omdat hun collecties de bezoeker onherroepelijk in verbinding kunnen brengen met dat verleden. Niet zelden gaat het daarbij om een nostalgisch verleden, bijvoorbeeld in de vorm van een glorieus nationaal verleden of een recent persoonlijk verleden, dat niet of slechts ten dele overeenkomt met wat geldt als de 'historische werkelijkheid'.

Bezoekers van erfgoedinstellingen worden per definitie verleid om mee te gaan in een bepaald verhaal. Van opzet is niet altijd sprake. Een gecanoniseerde verhaallijn kan door een curator onbewust worden ingezet. Tegenwoordig krijgt nostalgie steeds meer een reflectief karakter en wordt deze nostalgie een manier om nauwgezet in kaart te brengen hoe geschiedenis wordt gemaakt. Hiermee betreden we het domein van kritische erfgoedstudies, dat de laatste tijd weliswaar steeds sterker theoretisch wordt onderbouwd, maar tegenwoordig nog relatief weinig wordt toegepast in erfgoedinstellingen.[20]

Nostalgie bestaat in diverse vormen. Omdat museumobjecten bezoekers terug kunnen brengen naar jeugdervaringen, kunnen ze weldadig aanvoelen en uitwerken. Zo leidde ik alweer een hele tijd geleden in het Limburgs Museum in Venlo groepen vrouwen ouder dan 65 jaar rond, waarbij ik hen huishoudelijke voorwerpen zoals een hooikist toonde die vaak nostalgische herinneringen opriepen uit hun jonge jaren in de *fourties* en *fifties*. Het had er alle schijn van dat zij die herinneringen soms al decennialang niet meer hadden geactiveerd. Waarschijnlijk wisten zij niet meer dat zij die in hun geheugen hadden opgeslagen. Het delen van herinneringen in groepsver-

19 Willem Frijhoff, 'Ordelijk vergeten. Het museum als geheugen van de gemeenschap'. *Goltziuslezing 1* (Venlo 1992), 14.

20 In feite komen we dan al snel op het gebied van de kritische erfgoedstudies waar drie soorten theorievorming worden onderscheiden: theorie in erfgoed, theorie over erfgoed en theorie van erfgoed, zie: E.S. Waterton, 'Framing theory: towards a critical imagination in heritage studies', in: *International Journal of Heritage Studies 2013*, 19–6, 546–561.

band werkte stimulerend en ook sturend. Hiernaast kan erfgoed uiteraard trauma's doen herbeleven.

Hooikist 'Het Spaarvarken' van Blauwe Express Rotterdam, met stempel van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (1930-1940), Museum Rotterdam.

Nostalgie heeft bovendien een andere dimensie die neigt naar het macabere perspectief en naar de bloederige, onsmakelijke kanten van het verleden. Op dit gebied zijn diverse paramuseale aanbieders actief zoals het Martelmuseum in Amsterdam en de Amsterdam Dungeon. Deze instellingen benadrukken de duistere kant van de geschiedenis en tonen historische fenomenen zoals de pest en de heksenvervolging zonder daarbij gebruik te maken van originele objecten of ruimtes. De stap naar macaber en beladen erfgoed van recentere datum, dat van de Eerste Wereldoorlog en van het nazi- of DDR-regime, is vervolgens niet groot en raakt aan de eerder genoemde nostalgische revival. Voor het publiek is het blijkbaar aantrekkelijk om extreme ervaringen uit oorlogen, vervolgingen en tragische episodes van onze geschiedenis vanaf een veilige afstand te kunnen aanschouwen met het idee zo dicht mogelijk bij de 'authentieke' ervaring te komen.

Nostalgie wordt in neomarxistische kringen kritisch neergezet als onoprechte, conservatieve, sentimentele idealisering en mystificering van het verleden.[21] Zowel de publicatie van Marcia Luyten als de uiterst succesvolle gelijknamige muziektheaterproductie 'Het Geluk van Limburg' over het tragische Zuid-Limburgse mijnverleden uit 2025, bevatten elementen van deze sentimentele idealisering en mystificering van het mijnverleden.[22]

In het licht van de postmodernistische geschiedschrijving kunnen we tevens spreken over 'postnostalgie', in de zin van een helder besef dat het verleden nooit meer op authentieke wijze kan worden teruggehaald of herbeleefd. De vraag is vervolgens of we ook kunnen spreken van een 'post-nostalgisch museum' of een 'post-museum' zoals de in Engeland werkzame museumdeskundige Eilean Hooper-Greenhill een dergelijk instituut beschrijft,

21 Frederic Jameson, *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism* (Londen 1991).

22 In een interview in *Dagblad De Limburger* 20-7-2025 met Servé Hermans wordt door hem gerefereerd aan het feit 'dat social engineering, hoe kerk en mijnbedrijf en staat zo hand in hand gingen, hoe ze zo'n monocultuur wisten in te richten (...) daarnaast ook het verhaal van de koempelmentaliteit en het heldhaftige van die mijnwerkers.' Zie ook de recensie van Marcel Put die een verschil maakt tussen amusementswaarde en erfgoedwaarde: https://www.ouweleem.nl/post/het-geluk-van-limburg (geraadpleegd 31-12-2025)

waarbij bezoekers hun eigen verhalen creëren. Wat dit precies inhoudt en wat dit betekent voor de erfgoedpraktijk, wil ik hieronder bespreken.

NIEUWE NARRATIEVEN VAN ERFGOEDGEMEENSCHAPPEN

De publieksgerichte kant van de erfgoedinstellingen is onder invloed van maatschappelijke veranderingen voortdurend aan transformatie onderhevig. Erfgoedinstellingen ontwikkelen zich van traditionele passieve tentoonstellingsplekken naar plaatsen van actieve herinnering. We betreden daarbij de complexe wereld van het verhaal oftewel het narratief. In het museale domein lijkt 'narratief' alomtegenwoordig, maar deze term wordt ook op andere plekken gebruikt en dan vaak met een negatieve connotatie als het gaat om het creëren van een frame oftewel een *'spin'*. In musea is het narratief iets dat in belangrijke mate wordt gezien als een *top-down* en lineair interpretatief kader dat een eendimensionale of generieke (expert)versie van 'het verleden' presenteert. Dikwijls worden hierbij de ervaringen en waarden van 'de ander(en)' niet erkend of zelfs genegeerd.[23]

Door zojuist berust te chargeren, beoog ik primair duidelijk te maken dat het een grote stap is van de relatief eenvoudige en traditionele presentatie van collecties, waarbij de conservator een 'autoritair' of dominant (expert) perspectief biedt, naar een tentoonstelling waarbij de bezoeker zijn of haar persoonlijke narratief kan creëren. Los van de vraag in hoeverre bezoekers dit willen, is alleen het stellen van vragen naar verschillende narratieven een cruciale stap in de richting van (zelf)reflectie op de autoriteit die doorgaans aan musea wordt toegeschreven.

'Erfgoedinstellingen verkeren in een voortdurende worsteling met de normativiteit van hun selectie-, presentatie- en ordeningsprincipes', aldus historica Susan Legêne in haar Ketelaar Lezing in 2006.[24] De aanhoudende golf van herinrichtingen, vernieuwingen en verbouwingen van musea in het afgelopen decennium is een duidelijke reactie op de veranderende behoeftes van publiek en stakeholders. Wat levert de reflectie op het modernisme die ik hierboven gaf in erfgoedperspectief op? Anders gesteld: wat is de winst en voor wie?

Een vruchtbare en inspirerende bijdrage wordt geleverd vanuit STAM in Gent waar Tina de Gendt werkte aan het zichtbaar maken van erfgoedgemeenschappen in superdiverse stedelijke ruimtes in een globaliserende wereld. Volgens publiekshistoricus De Gendt biedt dit een uitzonderlijke kans om onze relatie met het verleden te democratiseren. Door als 'historicus in residentie' in vijf wijken in haar geboortestad Gent te werken creëerde ze een bijzondere praktijk door 'herinneraars' te identificeren. In elke wijk werkte ze samen met de lokale bevolking om verborgen geschiedenissen te onthullen. Vertrekkend van wandelingen in de openbare ruimte, in samenwerking met *grassroots*-organisaties, kunstenaars, archivarissen, onderzoekers en vele anderen, creëerde ze een platform voor nieuwe en tegengestelde verhalen. Gedurende dit proces ontwikkelde ze een nieuw ethisch kader en een nieuwe methodologie voor *bottom-up* erfgoedwerk in superdiversiteit, genaamd *'negotiating the past'*. [25]

In recente (pogingen tot) museale vernieuwing zijn er allerlei dempende of vertragende mechanismes herkenbaar. Zo zijn er architectonische en juridische beperkingen als het gaat om het opstellen, uitlenen en presenteren van

23 Suzanne MacLeod, Laura Hourston Hanks, and Jonathan Hale (eds.), *Museum making: narratives, architectures, exhibitions* (New York 2012).

24 Susan Legêne, 'Laten we dus de herinnering herstellen'. *Autoriteit en collectieve constructies van het eigene*. Ketelaarlezing Nationaal Archief (Den Haag 2006), 30.

25 Tina De Gendt, *Ons gedeeld verleden. Sleutel voor een samenleving in transitie*, Academia Press (Gent 2023).

collecties of onderdelen daarvan. Stichters, financiers of schenkers van verzamelingen of instituties hebben vaak een onzichtbare maar verregaande invloed op de wijze van presenteren en houden soms op die manier een anachronistisch frame in stand. Al eerder wees ik op de trage doorstroming van de nieuwe generatie erfgoedprofessionals die meer streeft naar openheid, inclusie en meerstemmigheid, ook dat is een onzichtbaar dempend mechanisme.

Interessant zijn de 'gemusealiseerde' opstellingen van Teylers Museum in Haarlem (1784), Museum Meermanno in Den Haag (1852), het Missiemuseum in Steyl (1931) en het Pitt Rivers Museum in het Engelse Oxford (1884). Niet zelden worden deze instellingen aangeduid als 'tijdscapsules', van het Verlichtingsdenken of de katholieke missie. Het lijkt wel alsof de tijd er heeft stilgestaan. In de collectieopstelling en regelmatig tevens in de verklarende toelichtingen is jarenlang niets of weinig gewijzigd. Het gevaar bestaat dat die anachronistische opstellingen door argeloze bezoekers ervaren worden als een puur nostalgische opstellingen. De keuze om niet in te grijpen, is op zichzelf nostalgisch te noemen. Bovendien raken zulke opstellingen steeds meer verbonden met het koloniale perspectief en zullen ook hier ingrepen noodzakelijk zijn om meerstemmigheid te laten zien.[26] In Oxford, en dat zien we ook in het Missiemuseum Steyl, wordt daarom onder meer gewerkt met culturele interventies in de vorm van *counter art*.

Guillotine van Maastricht opgesteld in het Oudheidkundig Museum in het voormalige Bonnefantenklooster.

Een ander voorbeeld met betrekking tot koloniale geschiedenis is te vinden in de al genoemde historische canon van Nederland. Een van de vensters gaat over de overzeese expansie ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). Naar aanleiding van het VOC-herdenkingsjaar (2002) schreef historicus Remco Raben: 'Het is verontrustend dat er in Nederland kennelijk maar zeer weinigen nieuwsgierig zijn naar de ervaringen en visies van de overzijde of van de koloniale immigranten. Nederland kan het zich kennelijk nog veroorloven hun mening te veronachtzamen, maar daarmee negeert het de snelle culturele veranderingen die hier op dit moment plaatsvinden.' De hang naar dit 'grootse' verleden ligt besloten in het erfgoed van museale collecties, en bovendien in het landschap, de architectuur en de herdenkingscultuur, maar de afgelopen jaren wordt die nostalgie steeds vaker

26 Zie het hoofdstuk 'Post-Nostalgia for the Museum? Pitt Rivers Museum, Oxford' in: Silke Arnold-de Simine, *Mediating Memory in the Museum. Trauma, Empathy, Nostalgia*, Palgrave Macmillan Memory Studies (New York 2013), 129–134.

en steeds inhoudelijker genuanceerd. De veelvuldige aandacht voor dat verleden en de veelheid aan publicaties, tentoonstellingen en herdenkingen leiden immers haast onherroepelijk tot een selectieve vergeetachtigheid, waardoor er te weinig aandacht is voor de wandaden van het koloniale systeem. Zulke vergeetachtigheid wordt gevoed door escapisme, door ideologische indoctrinatie en door de verbinding met hedendaagse *invented traditions*, om woorden aan te halen van de Britse historicus Eric Hobsbawn. Lange tijd was het vanzelfsprekend om te praten over de 'VOC mentaliteit' alsof dat iets was waarop Nederlanders trots moesten zijn.

DYNAMISCH ERFGOED

Een museum is in feite een geheel van collecties die zijn bijeengebracht, worden uitgebreid, beheerd, geconserveerd en gepresenteerd. Lang niet alle objecten uit die collecties kunnen worden getoond, er komen gestaag objecten bij en er worden verzamelingen afgestoten, doorgaans volgens zorgvuldig afgesproken procedures.[27] Zodra een object is opgenomen in een museumcollectie verandert de status van dat voorwerp: het wordt gemusealiseerd. Dat betekent dat het wordt onttrokken aan de context waarin het zich bevond. Bij kunstvoorwerpen is die overgang vaak minder drastisch omdat (hedendaagse) kunst al een autonome positie inneemt en vaak gemaakt is voor een esthetisch of visueel genoegen. Cultuurhistorische objecten daarentegen ontlenen hun betekenis en waardering in sterke mate aan de historische of archeologische context waarbinnen ze functioneerden of zijn gevonden. Die context is bijna zonder uitzondering niet eenduidig of statisch maar eerder dynamisch en voortdurend in beweging.

Museale collecties moeten we zien als dynamisch erfgoed.[28] Cultureel erfgoed gaat soms letterlijk om het vererven of doorgeven van voorwerpen en dat gaat niet vanzelf. Ik noem als voorbeeld de Maastrichtse guillotine. Korte tijd was dit object in gebruik als instrument van machtsuitoefening. Vervolgens raakte het in onbruik en opgeslagen in het stadhuis van Maastricht. Victor de Stuers bracht het valmes in veiligheid in de Gevangenpoort in Den Haag eind negentiende eeuw. In 1917 vroeg het LGOG dit valmes terug uit Den Haag en vervolgens werd het gemusealiseerd.[29] Na enkele decennia in de opstelling (in het Bonnefantenklooster) te hebben gestaan als rariteit, verdween de guillotine opnieuw in depot. Als dit allemaal niet zorgvuldig zou zijn bewaard, zou de collectie op een gegeven moment wellicht verloren zijn gegaan en haar relevantie verloren zijn. Een voorwerp wordt namelijk niet geboren als erfgoed, wij máken het tot erfgoed. Vaak wordt gedacht dat dit automatisch gebeurt maar dat is niet zo. Bovendien gebeurt dat cynisch genoeg vaak pas op het moment dat erfgoed op het punt staat te verdwijnen, ingegeven door alarmisme. Laurajane Smith gaat nog een stapje verder en stelt dat alle erfgoed immaterieel erfgoed is omdat het om een proces of een constructie betreft van culturele, sociale waarden en betekenissen.[30]

Musea zijn in de twintigste eeuw in staat geweest om zich tot vitale instituten te vernieuwen door verbinding te zoeken met relevante gemeenschappen. Dat kunnen regionale gemeenschappen zijn (dorpen, steden, regio's, provincies, rijk), religieuze, ideologische, educatieve, of commerciële instituties zijn (kerken, universiteiten, bedrijven) evenals particulieren die meer of minder verbonden zijn met

27 Zie: https://museumvereniging.nl/media/lamo_2016_guidelines_for_the_deaccessioning_of_museum_objects_1.pdf
28 Willem Frijhoff, Dynamisch erfgoed, Heeft de cultuurgeschiedenis toekomst? (Amsterdam 2007).
29 Nationaal Archief, Den Haag: 2.04.13 Inventaris van het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, 1875-1918, nr 2052.
30 Laurajane Smith, All Heritage is Intangible: Critical Heritage Studies and Museums, Reinwardt Memorial Lecture (Amsterdam 2011).

een van deze genoemde gemeenschappen. De verzamelpraktijk van die gemeenschappen is cruciaal om te begrijpen hoe we die collecties moeten waarderen, interpreteren en begrijpen.

HET GEHEUGEN VAN EEN COLLECTIE

Zoals een boek een auteur heeft of een televisieprogramma een maker, zo heeft elk voorwerp een biografische achtergrond. We hebben gezien dat niets vanzelf in een museum terechtkomt en dus is de intentie om een voorwerp in de collectie op te nemen net zo belangrijk als het achterhalen van de beweegredenen van de auteur van een boek of de maker van een televisieprogramma. Die biografische connotatie is echter lang niet altijd evident, niet bekend, niet onderzocht en bijna nooit vastgelegd. Toch reflecteert een voorwerp, samen met de collectie waartoe het behoort, meer dan alleen een maker of kunstenaar, een regionale cultuur, een tak van wetenschap of een historische ontwikkeling. Dit is wat ik het geheugen van een collectie noem.

Hoe sterk is het geheugen van een museumcollectie? Wat wordt er wel en niet gearchiveerd in het institutionele geheugen? Hoe vaak horen we niet dat al deze informatie, het geheugen van een collectie, verbonden is met de conservatoren of collectiebeheerders die ermee werk(t)en. Maar ook de conservatoren kunnen of willen lang niet alles wat ze over een collectie weten vastleggen, of het ontbreekt hen eenvoudigweg aan kennis over (delen van) de collectie. Zo goed als de collectie vaak wetenschappelijk beschreven is, zo weinig weten we van de inhoudelijke beweegredenen van conservatoren en directies bij het verwerven of het presenteren van de collecties. Welke motieven had een conservator om een bepaald object tot topstuk te promoveren of waarom verdween een ander voorwerp jarenlang in depot? In het geval van herkomstgeschiedenis wordt bovendien niet altijd alle bekende informatie in de collectieregistratie opgenomen, soms uit misplaatste loyaliteit richting voorgangers of zelfs uit schaamte.

Aangezien verwervingen vaak door directe collegae of voorgangers zijn gedaan, kan dit soort zaken binnen erfgoedinstellingen intern gevoelig liggen. Omdat het nogal eens voorkomt dat de gewenste informatie over een verwerving uit het (nabije) verleden niet in de collectieregistratie en andere eigen documentatie te vinden is, is het zaak om een inhaalslag te maken en alsnog extra informatie vast te leggen, bijvoorbeeld aan de hand van interviews met personen binnen en buiten het museum die betrokken waren bij de collectievorming. Zo zijn er nu onderzoekers actief die toegang hebben tot documentatie van bijvoorbeeld illegale (kunst)handelaren uit de afgelopen decennia, en hun waardevolle onderzoeksresultaten kunnen toevoegen. Dergelijk onderzoek door derden zouden erfgoedinstellingen kunnen omarmen, en vervolgens integreren in het eigen herkomstonderzoek zodat een volledig beeld ontstaat van alle informatie die aan een object of collectie toegeschreven kan worden. Tevens is het wenselijk om herkomstonderzoek in netwerkverband, dus met andere instellingen en personen, te organiseren. Immers, de verwervingen zelf zijn ook meestal binnen een netwerk van relaties tot stand gekomen.

VAN INDIVIDUELE HERINNERING TOT COLLECTIEF GEHEUGEN

Het geheugen is in de eerste plaats een neurofysiologisch vermogen om gebeurtenissen en ervaringen op te slaan. Maar de term geheugen wordt ook in breder verband gebruikt als het gaat om de vorming van sociaal-culturele praktijken die het individuele geheugen overstijgen. In dat verband stelt Maurice Halbwach als een van de eersten dat ons individueel geheugen gebaseerd is op een raamwerk van een collectief geheugen. Hij beschreef al in 1950 de sociaal-culturele constructie van ons geheugen waarbij het collectief geheugen in feite staat voor een culturele representatie van een gemeenschap.[31]

31 Maurice Halbwach, *La mémoire collective* (Paris 1950); Maurice Halbwach, Maurice, *On Collective Memory* (Chicago 1952).

Hierbij legde hij ook de relatie tussen collectief geheugen en een collectieve identiteit. Pierre Nora ziet onze moderne (westerse) maatschappij als een samenleving die is afgesneden van haar verleden en tradities, en die vervolgens op een kunstmatige manier herinneringen probeert te herscheppen in de vorm van musea en gedenkplaatsen. [32] Hoewel het onderzoek van Nora een belangrijke impuls heeft gegeven aan het erfgoed-discours, moeten we nog dieper graven in onze herinneringen en de verbinding leggen met ons historisch besef om meer inzicht te krijgen hoe musea als medium van het geheugen functioneren.

Door onderzoekers worden verschillende soorten geheugen onderscheiden, van individueel tot collectief, die op verschillende manieren kunnen worden opgeslagen, bijvoorbeeld in een archief of een dagboek.[33] Andere onderzoekers spreken over een communicatief individueel geheugen, een collectief politiek geheugen of een collectief cultureel geheugen, op basis van de vraag in hoeverre dit geheugen toegankelijk is voor een breder publiek.[34] Een ander belangrijk onderscheid dat wordt gemaakt is dat tussen autobiografisch oftewel 'authentiek' geheugen aan de ene kant en een kunstmatig of gecreëerd geheugen aan de andere kant.[35]

Nadere beschouwing leert dat al deze classificaties te beperkt zijn omdat ze te weinig recht doen aan de veelheid van ingewikkelde en nauw met elkaar verbonden individuele en collectieve geheugens. Daarbij komt dat deze classificaties geen rekening houden met de nieuwe dynamiek die digitale data met zich meebrengen — er is nog nauwelijks onderzoek gedaan naar de impact die bijvoorbeeld sociale media hebben op zowel het individuele als het collectieve geheugen, laat staan op de relatie daartussen.

EEN BORRELENDE BRON

De voorwerpen in erfgoedcollecties beschouw ik als dynamisch erfgoed waarvan de betekenis altijd in beweging is. In die zin zijn historische objecten een voertuig van ons collectief geheugen. Zo ongeordend en corrupt als onze persoonlijke herinneringen vaak zijn, zo analytisch en kritisch probeert een archeoloog, historicus of conservator te werk te gaan met zijn bronnen.

Laten we Caesar als voorbeeld nemen. Hij zit in ons collectief geheugen doordat hij een klassiek auteur en Romeins heerser was maar vooral omdat er biografieën, tentoonstellingen, films, documentaires en romans over hem zijn gemaakt. En de meesten van ons zullen hem in het individueel geheugen hebben opgeslagen na het lezen van de stripalbums over Asterix en Obelix. Van hem bestaan munten, beelden, geschriften, inscripties, beschrijvingen van tijdgenoten als Cicero. Hoeveel dichter kunnen we bij de man komen? En in hoeverre zijn de individuele bronnen over Caesar of de afbeeldingen van hem betrouwbaar en in hoeverre zien we het filmpersonage Caesar? Er zit een hele wereld tussen het ene uiterste waarin we berusten in kritiekloze nostalgie — Caesar was een briljant strateeg en verlicht despoot en bracht ons de voordelen van de klassieke beschaving — en het andere uiterste waarin we een problematiserende reflectie op ons dynamisch erfgoed loslaten — Caesar was persoonlijk verantwoordelijk voor een geval van geno-

32 Pierre Nora, Pierre, 'Between Memory and History: les Lieux de Memoire', *Representations* 26 (1989), pp. 7–24.

33 Susannah Radstone, 'Reconceiving Binaries: The Limits of Memory', *History Workshop Journal* 59 (2005) (Rethinking Memory), 134–150.

34 Aleida Assmann, 'Canon and Archive' in: Astrid Erll and Ansgar Nunning (eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlin 2008), 97–107.

35 Alison Landsberg, *Prosthetic Memory: The transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture* (New York 2004).

Een schoolplaat van J.H. Isings (1884-1977) dat het leven aan een Romeinse weg net buiten een legerkamp weergeeft. Romeinen als brengers van mediterrane handelsgoederen, religie en architectuur.

cide tegenover Germaanse stammen in de Lage Landen.[36]

Maar we zien nog een ander opmerkelijk fenomeen optreden, namelijk dat individuen hun geheugen uitbreiden naar gebeurtenissen die ze zelf nooit hebben meegemaakt. Het gaat hierbij om betekenisvolle verhalen die gerelateerd zijn aan de eigen identiteit, vaak meer in collectief opzicht. Hierbij moeten we bijvoorbeeld denken aan traumatische ervaringen van tweede- en derde generatie Holocaustslachtoffers. Hirsch noemt dit *post-memory* ervaringen: getuigenissen van familieleden en gebeurtenissen uit hun leven worden in retrospectief geadopteerd en opgenomen in de eigen biografie en kunnen vervolgens onderdeel worden van een collectief geheugen.[37]

Hierboven heb ik kort enkele belangrijke uitdagingen voor het museum van de eenentwintigste eeuw aangegeven. Ad de Jong vroeg zich in 2009 af wanneer de volgende kentering zou komen in het museale domein.[38] Naar mijn mening is die kentering nu aan de gang: musea zitten midden in de overgang van modernisme naar postmodernisme. De reflectie op de aloude moderniteit is cruciaal maar ook problematisch als het gaat om de vertaling naar de museale praktijk.

MET DE TIJD MEEGAAN?

De verschillende waardesystemen van het modernisme en het postmodernisme bestaan voor een belangrijk deel naast elkaar maar botsen ook geregeld. Hoe gaan we daarmee om: willen we terug naar het verleden, klampen we ons vast aan wat we nu hebben of gaan we mee met de tijd? Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat we hoe dan ook voortdurend ons eigen verleden maken, dat we dat verleden verbinden aan plekken en objecten, en dat dit onvermijdelijk en onherroepelijk verbonden is met het collectief geheugen. De guillotine van Maastricht maakt duidelijk dat er een hele wereld schuil kan gaan achter een schijnbaar willekeurig voorwerp: verschillende soorten historisch besef en een verschil in waardering. Dat besef is belangrijk omdat het voor musea een ordeningsprincipe kan zijn.

Deze beschouwing gaat over de erfgoedcollecties en ik heb duidelijk willen maken dat die voorwerpen het voertuig zijn van ons collectief geheugen – als dynamisch erfgoed is de betekenis daarvan altijd in beweging. Ik had het over 'met de tijd meegaan'. Dat klinkt zo eenvoudig maar betekent dat we ons openstellen voor verandering, dat we nieuwsgierig zijn naar de ander, ge-

36 Nico Roymans, Nico, Fernández-Götz, Manuel, 'Caesar in Gaul: new perspectives on the archaeology of mass violence' in: Brindle, Tom, Martyn Allen, Emma Durham, Alex Smith (eds.), *TRAC 2014: proceedings of the Twenty-Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference* (2015), pp. 70–80. Zie ook: Nico Roymans, *Over een donkere kant van het Romeinse rijk: De veroveringsoorlogen in de Nedergermaanse grenszone en hun impact op inheemse samenlevingen*. (afscheidsrede Vrije Universiteit Amsterdam 2023).

37 Marianne Hirsch, 'The Generation of Postmemory', *Poetics Today* 29/1 (2008), 103–128.

38 Ad de Jong, *Vitrines vol verhalen. Museumcollecties als bron voor de cultuurgeschiedenis*, Vossiuspers (Universiteit van Amsterdam 2010).

voelig zijn voor de biografie en diversiteit die besloten ligt in mensen en voorwerpen om ons heen. En dat we al die informatie vervolgens meenemen in onze omgang met erfgoed. We komen dan onvermijdelijk uit bij de meerstemmigheid en de gelaagdheid van onze eigen identiteit.

Ons geheugenverlies is onstuitbaar en verraderlijk. Dat wat we wél oprapen of bewaren lijkt willekeurig. Toen de guillotine buiten gebruik raakte en in de kelder van het Maastrichtse stadhuis werd opgeborgen, gingen andere objecten verloren. De guillotine die wel werd bewaard en later ook weer herontdekt, staat mijns inziens symbool voor de balans die we in erfgoedbeheer zouden moeten nastreven. Belangrijk is dat we onszelf een reservoir van erfgoed als potentiële inspiratiebronnen moeten gunnen. Hierbij vormen de drie posities van verleden, heden en toekomst de leidraad. Als we die posities toepassen op de guillotine van Maastricht kunnen we het volgende constateren: in de Franse tijd was de guillotine een voorwerp van machtsuitoefening. Vervolgens werd de guillotine opgeslagen als relict van het verleden. Victor de Stuers wilde het valmes redden en bracht het vanuit een soort alarmisme naar de Gevangenpoort had gebracht, in de veronderstelling dat de rest van de guillotine verloren was gegaan. Het duurde vervolgens enkele decennia voordat de relevantie en de betekenis van de guillotine werd gezien, en het belangrijk werd die te verbinden met het hier en nu. Maar door het ontbreken van een stedelijk historisch museum in Maastricht verdween de guillotine weer in depot. Pas in 2000 werd de guillotine voor het eerst weer tentoongesteld in het Limburgs Museum te Venlo. En daarmee vormt dit voorwerp een inspiratie voor nieuwe generaties en groeien er weer nieuwe betekenislagen.

Maar hier betreden we weer een andere paradox: digitale opslag van onze herinneringen is kwetsbaar en vluchtig. We leven in een tijd waarin we steeds meer onderdeel worden van een digitaal netwerk van informatie en prikkels die onze handelingen sturen en beïnvloeden. Die ontwikkelingen gaan razendsnel maar nadenken over (veilige) digitale opslag en het vastleggen in beleid staat in veel musea en instellingen wordt voortdurend ingehaald door maatschappelijke discussies over privacy en toegankelijkheid. Digitale opslag is en blijft kwetsbaar, met als gevolg dat het digitale geheugen een vluchtig karakter kan krijgen, en informatie verloren kan gaan. Hoe meer we digitaal opslaan, des te meer we dreigen te vergeten.[39]

TOT SLOT

Bij het streven naar vernieuwing in het erfgoedveld is het essentieel dat we niet in de valkuil stappen om het ene narratief te vervangen door het andere. Cruciaal is dat we verhalen naast elkaar zetten en met elkaar laten communiceren. Alleen dan ontstaat er meerstemmigheid die parallelle visies en *cross-overs* faciliteert. Nieuwsgierigheid en openheid zijn voorwaardelijk om erfgoed levend houden en levendig te maken, wat weer draagvlak kan opleveren voor de bescherming, instandhouding en zo nodig ontwikkeling ervan. Dit bewustzijn is sterk verbonden met emoties en erfgoed blijft dan ook altijd in beweging.

39 Trevor Owens, *After disruption. A future for cultural memory.* (Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 2024)

Roman Villas: New perspectives on villa development in Northwestern Europe

Jasper de Bruin (redactie)

Met bijdragen van J. de Bruin, B. Beekman, L. Verhart, H. Hiddink, L. Laken, R. Geerts, T. de Groot, J.-W. de Kort, D. Habermehl, W. Vos, G. Tichelman, R. Dooijes, N. Haverkamp, K. Jeneson, S. Maréchal, T. Kaszab-Olschewski, M. Reddé, J. Dodd & J. Bazelmans.

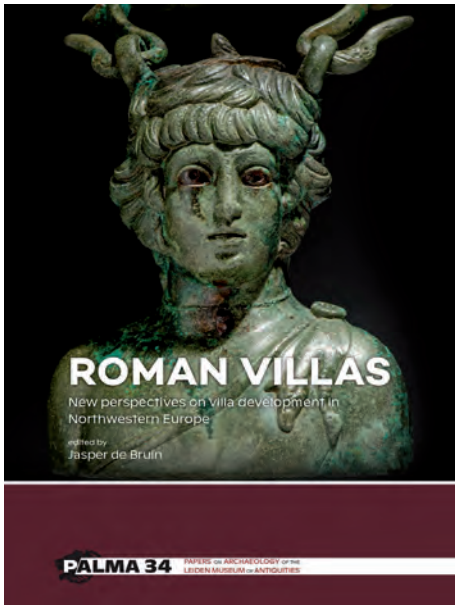

Sidestone Press, Leiden, 2025, 514 pagina's, rijk geïllustreerd, ISBN 9789464263473, paperback (€85,-), ook te verkrijgen als e-book (€ 20,-) of hardback (€150,-). Online gratis te lezen via Sidestone Press.

Romeins Limburg, je zal er maar gewoond hebben. Daar, op het Romeinse platteland, het achterland van de Romeinse rijksgrens in Noordwest-Europa, trof je een agrarische idylle aan die jammerlijk ten einde kwam vanaf het einde van de derde eeuw. Iconisch binnen die historische beeldvorming, in vakliteratuur vaak aangeduid met de term *Pax Romana* (Romeinse Vrede), is de *villa (rustica)*: een groot akkerbouwbedrijf waarop vaak een luxueus, stenen woonhuis van de eigenaren stond – in Romeinse stijl. Naast het concept van verkaveling introduceerden de Romeinen de *villa* in de zeer vruchtbare lösszone in het Maas- en Rijnland als nieuwe vorm van 'goed boeren', waarmee de stijgende vraag naar graan kon worden opgelost. De zelfvoorzienende werkwijze uit de tijd van voor de komst van de Romeinen leverde niet voldoende op om de soldaten en nieuwe nederzettingen te voeden. Mettertijd verschenen in het gebied zoveel *villae* dat archeologen inmiddels spreken van een 'villalandschap'. Vanaf de negentiende eeuw zijn regelmatig archeologische resten van dit historische fenomeen ontdekt in (Nederlands) Limburg.

Deze recensie betreft primair een recente bijdrage aan het onderzoek naar Romeinse *villae* in Limburg. In september 2025 verscheen de Engelstalige bundel *Roman villas: New perspectives on villa development in Northwestern Europe* bij Sidestone Press. Redacteur Jasper de Bruin, conservator bij het Rijksmuseum van Oudheden (vanaf nu RMO) in Leiden, laat in zijn introductie weten dat de bundel ernaar streeft een uitvoerige en site-overstijgende studie te zijn van het fenomeen van de Romeinse *villa* in de provincie Limburg, voornamelijk met inzichten die sinds 2011 zijn opgedaan; het jaar waarin de laatste grote studie naar het onderwerp verscheen.[1]

1 N. Roymans & T. Derks (red.), *Villa Landscapes in the Roman North: Economy, Culture and Lifestyles, Amsterdam Archaeological Studies 17, Amsterdam 2011.*

Tentoonstelling 'Romeinse villa's in Limburg' in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

De reizende tentoonstelling 'Romeinse villa's in Limburg', een voorbereidend onderzoeksproject en een tentoonstellingscongres op 27 mei 2024 in Leiden vormden aanleidingen voor de publicatie. Ook de tentoonstelling wordt meegenomen in deze bespreking, omdat deze onlosmakelijk verbonden is met de bundel en het bijbehorende publieksboek.[2] De tentoonstelling was van 25 april 2025 tot en met 4 januari 2026 achtereenvolgens te zien in het RMO in Leiden, het Limburgs Museum in Venlo en Het Romeins Museum (pop-up) in Heerlen. De musea in Venlo en Heerlen waren namelijk medeorganisatoren.

Verschillende experts leverden twintig bijdragen aan de bundel, die verspreid zijn over vijf themadelen. Na een algemene inleiding (1) die ook ingaat op Romeins Limburg (2) en villaonderzoek door het RMO (3), bevat deel I bijdragen over nieuw onderzoek naar villa-architectuur en -aardewerk (4-6). Deel II gaat voornamelijk in op individuele – en vrij bekende – villasites in Limburg (7-10), terwijl deel III zich richt op grafcultuur in het villalandschap (11), en de ontdekking (12) en recente restauratie (13) van de bekende Askist van Simpelveld. Deel IV presenteert enkele overzichtsartikelen over de villalandschappen in Limburg (14), België (15), Duitsland (16) en Noord-Frankrijk (17). De bundel sluit in deel V af met bijdragen over het 'einde' van de villacultuur in de archeologie (18), beheer van villaerfgoed door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (19), en een epiloog door redacteur De

2 Jasper de Bruin (red.), *Romeinse villa's in Limburg*, Leiden 2024.

Bruin (20). Twee appendices bevatten het programma van het tentoonstellingscongres, en een uitgebreid en gedetailleerd catalogus van oude villaopgravingen.

Het RMO in Leiden raakte al vroeg betrokken bij de eerste *villae* die tevoorschijn kwamen in de Limburgse bodem – zie de derde bijdrage door Leo Verhart. Begin negentiende eeuw waren vooral Limburgse notabelen en geestelijken gefascineerd door de (Romeinse) archeologie in hun omgeving, maar met toetreding van de Limburgse territoria tot het Koninkrijk der Nederlanden groeide ook de Leidse interesse in de archeologie van de nieuwe provincie. In 1849 groef het RMO haar eerste *villa* op in Haelen (Melenborg), en vele villasites zouden volgen. Overigens tot ongenoegen van priester en rijksarchivaris Joseph Habets, die zich in latere jaren ook zou ontpoppen tot bekende 'villaopgraver'. De interesse van het museum voor de Limburgse *villae* hield echter op na de Tweede Wereldoorlog en maar liefst zeventien Leidse villaopgravingen zijn daarom nooit meer grondig bestudeerd; de villa-archeologie heeft te vroeg gepiekt.

In zijn inleiding op de bundel verduidelijkt De Bruin dat spraakmakende villaopgravingen in Voerendaal (1984-1987), Maasbracht (1982/1990) en Kerkrade (2002) het onderwerp weer onder de aandacht brachten van Nederlandse archeologen. Onder de titel 'Leiden Villa Project' (vanaf nu LVP) richtte het RMO zich daarom, samen met de musea in Venlo en Heerlen, in recente jaren op digitalisering, bestudering en analyse van tweeëntwintig villasites, inclusief aandacht voor vondstmateriaal en grafcultuur van het villalandschap.[3]

Veel inzichten van dit Leidse villaproject borduren duidelijk voort op het onderzoeksproject 'Roman villa landscapes in the North: Economy, Culture and Lifestyles' dat in 2006-2011 is uitgevoerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam.[4] Karen Jeneson, conservator van Het Romeins Museum, werkte als promovenda mee aan dit project en gaat in de veertiende bijdrage in op de belangrijkste resultaten. Het Amsterdamse villaproject oversteeg landsgrenzen en *Roman villas* zet die lijn voort in deel IV van de bundel. In dat perspectief past ook de achttiende bijdrage door James Dodd die eerdere geschiedschrijving over het 'einde' van de villacultuur kritisch nuanceert op basis van archeologische data.

Voor geïnteresseerden en kenners vormt de bundel *Roman villas* een groots naslagwerk van onderzoek naar Romeinse *villae* in Limburg in de afgelopen 170 jaar, met uitstekende vormgeving en goede beeldredactie. Het werk is uitermate geschikt voor iedereen die zich wil verdiepen in dit onderwerp of die op zoek is naar een goed literatuuroverzicht van villa-archeologie in Nederland. Voor de specialist bevat de bundel echter weinig nieuwe inzichten of verrassende perspectieven, als men let op het streven om de opgedane kennis sinds 2011 vast te leggen. Toch is een groot compliment op zijn plek voor de catalogus met *villae* die opnieuw bestudeerd zijn in het kader van het LVP – zie Appendix 2.

Daarnaast bevat de bundel, met name de synthese van De Bruin (bijdrage 20), ook enkele interessante vragen voor verder onderzoek. Hoe verhield houtbouw zich eigenlijk tot steenbouw in het villalandschap? Met wat voor een (vreemde) *villa* hebben we te maken in Stein-Haven? Dankten sommige *villae* bovendien hun succes aan de aanwezigheid van een (water)molen? Het blijft echter bij het stellen van vragen. Terwijl de bijdragen over internationaal villaonderzoek de cruciale rol van data

3 Met name een studie van grafobjecten, waaronder een unieke glazen kelk die ooit in Stein is ontdekt, maar sindsdien spoorloos is verdwenen (De Bruin, *Roman villas,* 257).

4 Voor de resultaten van dit project, zie noot 1.

benadrukken, beveelt De Bruin in zijn epiloog slechts voorzichtig aan om de *villa* van Bocholtz-Vlengendaal maar eens te laten opgraven.[5]

Tot slot een terugblik op de tentoonstelling 'Romeinse villa's in Limburg'. Hoe werd het Romeinse villalandschap aan bezoekers in Leiden, Venlo en Heerlen gepresenteerd? Eerdere tentoonstellingen zoals 'Villa Rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied' (Bonnefantenmuseum,1987-1988) of 'Een huis voor altijd' (Bonnefantenmuseum, 1997-1998) brachten de villacultuur onder de aandacht van het grote publiek[6], maar zij bekrachtigden ook een beeld dat Karen Jeneson in de bundel *Roman villas* als volgt typeert:

> 'The mere mention of the term 'Roman villa' in South Limburg conjures up images of a bucolic landscape, with large country estates inhabited by rich people dressed in togas, leisurely spending their days eating and drinking whilst on the land the local peasants work their fingers to the bone so that their Roman masters can continue their prosperous lifestyles.' (313)

In 'Romeinse villa's in Limburg' werden bezoekers echter ook meteen meegenomen in dit oude narratief met een blits introductiefilmpje dat niet zou misstaan als promofilm van Visit Zuid-Limburg. In subtiel afgebakende secties ontdekten bezoekers verschillende aspecten van de villacultuur, ingevuld met topstukken die doorgaans verspreid liggen over de collecties van de betrokken musea. Film- en videomaker Remy Kooi maakte voor de tentoonstelling prachtige digitale visualisaties van villagebouwen, die de aandacht van de bezoekers grepen. Hetzelfde geldt voor enkele handgemaakte reconstructies van Romeins meubilair in hout, en een exacte 3D-geprinte kopie van de Askist van Simpelveld die visueel een grote rol speelde in de tentoonstelling. Desalniettemin kreeg de bezoeker vrij weinig uitleg over de voorstellingen aan de binnenzijden van dit 'villa-icoon'.

De meeste bezoekers zullen de tentoonstelling hebben verlaten met het romantische beeld dat Jeneson schetst. Informatie en themakeuzes boden weliswaar enige ruimte voor kanttekeningen bij de Romeinse idylle, maar je droomde als bezoeker toch vooral weg in de mythe van de agrarische romantiek.[7] Juist nu meer aandacht wordt gevraagd voor maatschappelijke thema's als slavernijverleden en bestaanszekerheid lijkt het illustreren van de leefwereld van de welvarende villa-eigenaar een eenzijdig beeld te geven van het leven in en rond de Romeinse *villae*. Tot slaafgemaakten en (seizoen)arbeiders hadden slechts een beperkte rol in de tentoonstelling, terwijl zij het zware werk verrichtten in en rond de *villa*.[8] Bovendien was er in de tentoonstelling weinig

5 Ook in 2025 bleef men kansen aangrijpen om villaonderzoek uit te voeren, zoals de gedeeltelijke opgraving van 'Villa Rolduc' of survey-onderzoeken van het *Simpelveld Villa Project* door de Radboud Universiteit i.s.m. Universiteit van Amsterdam.

6 In de afgelopen vijfentwintig jaar was de *villa* ook een belangrijk thema in de vaste presentaties van het Thermenmuseum (nu Het Romeins Museum) en het Limburgs Museum, waarbij de laatste nog in de tentoonstelling *Oevers vol Romeinen* (2022) veel aandacht besteedde aan 'Villa Voerendaal'.

7 Ter vergelijking, zie Wido Smeets, 'Romeinen door een roze bril - Een 21ste eeuwse projectie van de Pax Romana', ZOUT Magazine 2025 (2), https://www.zoutmagazine.eu/romeinen-door-een-roze-bril/, geraadpleegd op 7 maart 2025.

8 Hoewel De Bruin op pagina 447 van *Roman villas* voorstelt om villasites meer te benaderen vanuit het concept '*built to impress*', is wellicht juist meer onderzoek vanuit een theoretische aanpak nodig die zich concentreert op lagere sociale klassen op het Romeinse platteland, bijvoorbeeld de benadering van 'Roman failure' die is ontwikkeld door prof. dr. Astrid van Oyen (Radboud Universiteit).

aandacht voor andere nederzettingen in het villalandschap die minder pracht en praal vertoonden, hoewel daarover ook al inzichten zijn verkregen in het Amsterdamse villaproject. De tentoonstelling zal vele bezoekers enthousiast hebben gemaakt voor de imposante *villae* in Limburg. Het wordt echter tijd om de rijke villawoning te verlaten en meer connectie te zoeken met de rest van het 'villavolk', want zoals Jeneson ook aanstipt in *Roman villas*:

> 'The archaeology of the Roman rural landscapes in South Limburg, Belgium, northern France and Germany is evidence of humans' capacity for creating their own realities, in every aspect of their lives.' (330)

Christian Kicken

Limburgse gemeenten en zwarte bladzijden in de geschiedenis

Balans opmaken: een bittere noodzaak
De onteigening van Joods vastgoed in de gemeente Roermond en het naoorlogs rechtsherstel.
FRED CAMMAERT

Gemeente Roermond, 2024.

Te koop bij het Gemeentearchief Roermond (€ 25,00) en online raadpleegbaar. 112 pagina's.

Balans van chronisch tekortschieten
De onteigening van joods vastgoed in de huidige gemeente Venlo en het naoorlogs rechtsherstel.
FRED CAMMAERT

Gemeente Venlo 2024.

Online raadpleegbaar: https://gemeenteraad.venlo.nl/Documenten/491407-2025-RIB-Bijlage-1-Rapport-Balans-van-chronisch-tekortschieten.pdf, 76 pagina's.

Recht en onrecht na de Tweede Wereldoorlog: Zuid-Limburg/Gulpen-Wittem 1944-1955.
PIERRE HUPPERTS

Uitgeverij Leon van Dorp, Heerlen, 2024. ISBN 9 789083 421292, € 29,95. 400 pagina's.

Bezwaard Verleden
Ontrechting en rechtsherstel van Joodse inwoners in de gemeenten Valkenburg-Houthem en Berg en Terblijt
RENÉ VAN RIJSSELT, ERIK VAN RIJSSELT, EN MARJOLEIN VLIEKS.

Gemeente Valkenburg, 2025, 288 pagina's.

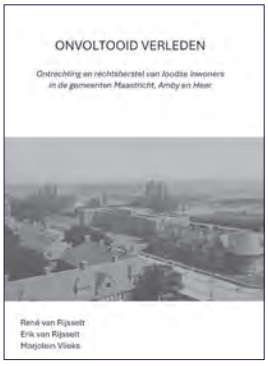

Onvoltooid verleden
Ontrechting en rechtsherstel van Joodse inwoners in de gemeenten Maastricht, Amby en Heer
RENÉ VAN RIJSSELT, ERIK VAN RIJSSELT, EN MARJOLEIN VLIEKS

Gemeente Maastricht, 2023. Online raadpleegbaar. 227 pagina's.

Al eind jaren tachtig werd erop gewezen dat de generatie die de oorlog bewust had meegemaakt, de pensioenleeftijd begon te bereiken, wat tot persoonlijke terugblikken en een hernieuwde maatschappelijke belangstelling voor de bezettingstijd leidde.[1] In de actuele discussie over het openbaar maken van de archieven van de Bijzondere Rechtspleging speelt de generatie van 100- tot 110-jarigen ongewild een sleutelrol.[2] Omdat enkele personen die in de gedigitaliseerde dossiers genoemd worden, mogelijk nog in leven zijn, werd het onlinegaan van deze dossiers begin vorig jaar op het laatste moment tegengehouden. In werkelijkheid moet de oorlogsherdenking het allang doen zonder de ooggetuigen en is het de generatie van de directe nabestaanden die de pensioenleeftijd bereikt. Opnieuw piekt de vraag naar verhalen en oordelen uit die tijd van bezetting, Jodenvervolging, verzet en collaboratie, bevrijding, zuivering en wederopbouw.

Tegelijk bieden nieuwe digitale methoden en technieken, en niet in de laatste plaats de digitalisering van de omvangrijke oorlogsarchieven, ongekende nieuwe mogelijkheden voor onderzoek: de digitalisering van het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR) is wat dat betreft slecht het topje van de ijsberg. Het samenkomen van deze hernieuwde vraag en de nieuwe mogelijkheden is echter allesbehalve een win-win situatie. De vraag vanuit de samenleving blijft nog altijd die naar individuele verhalen en duidelijke oordelen over goed en fout wat betreft collaboratie en ontrechting. De digitalisering biedt juist mogelijkheden om los te komen van oordelen over goed, fout en grijs. Vandaar dat publieke en politieke opwinding ontstond over de openbaarmaking van een lijst met personen die genoemd worden in de vier strekkende kilometer CABR-dossiers, wat de indruk kon wekken dat een vermelding direct gelijkstond aan een veroordeling wegens collaboratie en landverraad.[3] Qua perspectief staan hier als het ware twee werkelijkheden tegenover elkaar: die van persoonlijke en lokale verhalen van dader- en slachtofferschap met de bijbehorende emoties enerzijds, en anderzijds die van een nieuw aanbod aan meer afstandelijke historisch-juridische reconstructies op basis van grotendeels ambtelijke archieven en administraties.

Kortom, voor auteurs van studies en rapporten over deze cruciale periode in de Nederlandse geschiedenis is het geen kwestie van koorddansen tussen publiek en wetenschap, er is eerder sprake van twee gescheiden werelden. Het navolgende essay bespreekt het werk van enkele Limburgse auteurs die zich hieraan gewaagd hebben: een lijvige studie van Pierre Hupperts over het naoorlogse rechtsherstel en de Bijzondere Rechtspleging voor de gemeente Gulpen-Wittem en vier studies over de onteigening en restitutie van Joods vastgoed in Limburg. Deze vier maken deel uit van een veel grotere reeks van studies over dit onderwerp op lokaal niveau. Deze reeks is in de laatste vijf jaar tot stand gekomen door opdrachtonderzoek voor gemeenten, uitgevoerd door de Radboud Universiteit Nijmegen, het NIOD, de Rijksuniversiteit Groningen en tientallen anderen, samen voor meer dan 170 gemeenten in heel Nederland.[4] Limburg speelde in de onteigening

1 Frank van Vree en Rob van der Laarse (red), *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Bert Bakker, 2009).

2 Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/centraal-archief-bijzondere-rechtspleging-cabr; Oorlog voor de Rechter, https://oorlogvoorderechter.nl.

3 Nationaal Archief, Zoeken naar verdachten van collaboratie, https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/cabr-themapagina.

4 KRO-NCRV, 'De Vastgoedboeken', https://pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/de-vastgoedboeken; Radboud Universiteit, 'Onteigening van Joods vastgoed in WOII en rechtsherstel', https://www.ru.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/onteigening-van-joods-vastgoed-in-woii-en-rechtsherstel.

van Joods vastgoed in Nederland een ondergeschikte rol. Van de meer dan 7.000 door de bezetter zelf geregistreerde verkooptransacties – variërend van bijna vier ton voor een pand aan de Lange Poten in Den Haag tot 100 gulden voor een pandje in Hoorn – met onteigend vastgoed – hadden er nog geen 100 betrekking op Limburgse gemeenten.[5]

Tussen de eerste anti-Joodse maatregelen vanaf eind 1940, zoals de davidster of het ontslag van Joodse ambtenaren, en de deportaties van honderdduizend Joodse burgers in 1942-1943, lag een minder bekende zwarte bladzijde: de economische ontrechting. Joodse kunst werd door de bezetter geroofd, maar ook hun eigendom (vastgoed, landbouwgrond, bedrijven en hypotheken) werd hen afgenomen. Belangrijker nog dan de financiële waarde hiervan voor het Duitse regime en zijn speciaal daarvoor opgerichte roofbanken was het maatschappelijk isoleren en economisch uitschakelen van de Joodse Nederlanders. Al hun bezit werd 'in beheer genomen', zoals het eufemistisch heette. Tot hun deportatie werden ze vaak ineens huurder in hun eigen eigendomswoning. De door de bezetter aangestelde beheerders hadden de opdracht om dit vastgoedbezit (16.000 tot 20.000 panden in heel Nederland) gewinbrengend te verkopen. Veel oorlogskopers waren NSB'ers, maar in enkele gevallen ook gemeenten, tegen de uitdrukkelijke instructies van de regering in ballingschap in Londen in. Deze 'roof' was als procedure verrassend juridisch ingericht: de panden bleven op naam van de Joodse eigenaar staan tot een koper was gevonden (wat door verkrotting of oorlogsschade niet altijd lukte). Pas dan werd het pand onteigend en in het kadaster overgeschreven op de naam van de oorlogskoper.

De bezettingsautoriteiten hielden deze verkooptransacties in achttien kohieren bij (de zogenaamde *Verkaufsbücher,* waarvan er zeventien bewaard zijn gebleven in het Nationaal Archief). Deze kohieren bevatten alle gegevens die betrekking hadden op de transactie: van de Joodse eigenaar en oorlogskoper tot notaris, makelaar en verkoopsom. Tot de laatste maanden van de bezetting zijn deze gegevens redelijk accuraat bijgehouden. In 2019 heeft het Nationaal Archief deze kohieren gedigitaliseerd en gekoppeld aan het kadaster. Hierdoor ontstond een kaart met geroofd Joods vastgoed in Nederland tot op straatniveau. In zekere zin is dit een aanvulling op de *Stolpersteine* voor gedeporteerde Joodse burgers voor hun laatst bekende woonadres. Dit bracht het KRO-NCRV-programma Pointer ertoe om bij de 225 in de *Verkaufsbücher* genoemde gemeenten na te vragen of deze zwarte pagina in de eigen geschiedenis goed onderzocht was. Dat was zelden het geval, waarna professionele historici ingeschakeld werden. Vijf jaar onderzoek heeft geleerd dat de gemeenten meewerkten aan de onteigening door lijsten met Joodse burgers op te stellen voor de bezetter en door politie en gemeentelijke diensten in te laten zetten bij het leeghalen van de huizen en het opslaan van de huisraad. Bij het rechtsherstel na de oorlog speelde de gemeente nauwelijks een rol: nationale instellingen als de Raad voor het Rechtsherstel en het Nationaal Beheersinstituut (NBI) voerden deze al door de regering in ballingschap ontworpen regelingen uit. Soms duurde dit tot halverwege de jaren 1950.

Hupperts poogt in zijn lokale studie over Zuid-Limburg en de gemeente Gulpen-Wittem de eerder genoemde gescheiden werelden van publiek en wetenschap bij elkaar te brengen door

5 Nationaal Archief, Verkaufsbücher dataset uit het archief Nederlands Beheersinstituut (NBI), https://www.nationaalarchief.nl/sites/default/files/field-file/Verkaufsbucher_NBI%20Archief-mei-2019.zip.

de reconstructie in persoonlijke verhalen te gieten.[6] Maar hij brengt wel – en dit is nog steeds uitzonderlijk – de tribunalen voor collaborateurs en landverraders samen met de geschiedenis van het eerdergenoemde NBI, dat het vermogen beheerde zowel van Joodse 'afwezigen' als van collaborateurs en 'vijandelijke onderdanen' (Duitsers). Hier wordt de strikte scheiding van daders en slachtoffers, goed en fout, al bewust doorkruist. Zijn boek is om dezelfde reden ook niet chronologisch geordend, maar naar thema's zoals vermogensbeheer, kampen, NSB of reclassering. Zoals in de inleiding bij wijze van waarschuwing al meerdere keren aangekondigd is, levert deze open thematische blik veel meer verhalen over personen op die niet in een zwart-wit schema passen dan zulke die dat wel doen.[7] Een volledig levensverhaal roept bij de auteur en de lezer immers de behoefte op om tot een goed of fout eindoordeel te komen. Nu zijn de personen passanten in een groter verhaal over oorlogskopen, tribunalen, regimewisseling en rechtsherstel.

Ook de auteurs van de gemeentelijke opdrachtonderzoeken naar Joodse ontrechting en rechtsherstel worstelden ieder op hun eigen manier met steeds dezelfde twee dilemma's:

1. Hoeveel moreel oordeel en verontwaardiging is gepast, wenselijk of functioneel in een historische reconstructie?
2. Hoe voorkomt de historicus dat hij/zij het perspectief van óf de slachtoffers en hun nabestaanden internaliseert óf dat van de ambtelijke organisaties van het rechtsherstel?

In het onderzoek zelf valt deze spanning makkelijker op te lossen dan in de presentatie van de resultaten. Niets spreekt tegen het gebruik van bijvoorbeeld het moreel geladen begrip 'roof' in een wetenschappelijk rapport, maar voor een goede reconstructie is inzicht in de (on)rechtsregels en procedures die gehanteerd werden noodzakelijk, zowel door het bezettingsregime als door de Nederlandse autoriteiten. Omgekeerd kan een meer principiële 'tijdloze' bespreking van de gekozen vorm van rechtsherstel – waarbij het de voorkeur had dat oorlogskoper en ontrechte tot een zogenaamde 'minnelijke schikking' kwamen – naast een historische reconstructie van beperkte rol en speelruimte van elke burgemeester staan.

Zelfstandig historisch onderzoeker Fred Cammaert begint zijn beide rapportages (in boekvorm) voor Roermond en Venlo met hetzelfde kader: de geschiedenis van de Joodse gemeente ter plaatse door de eeuwen heen, een overzicht van de anti-Joodse maatregelen door het naziregime en de regelgeving van het naoorlogse rechtsherstel. Daarbij wordt bij het laatste terecht een onderscheid gemaakt tussen de formele regels en de uitvoeringspraktijk. Tegenover de formele regels staat kritiek die er tijdens de oorlog al was en dus kritiek zoals die sinds het eind van de vorige eeuw is geleverd op het proces van rechtsherstel. Deze kritiek ging met name in op de al-dan-niet gelijke behandeling van Joodse en niet-Joodse slachtoffers en verdelende gerechtigheid waarbij de oorlogskoper niet verweten werd dat hij misbruik had gemaakt van het lot van Joodse medeburgers. Dat staat los van een historische reconstructie van het (niet) handelen van een bepaalde gemeente tijdens de oorlogssituatie, met een repressief bezettingsregime. Cammaert ziet de tekortkomingen van het rechtsherstel vooral in het morele rechtsherstel, een gebrek aan erkenning voor het bijzondere slachtofferschap: velen hadden geleden onder de bezetting en de oorlogsvoering maar van de ruim honderdduizend Joden in Nederland zou door de nazistische rassenwaan slechts een kwart overleven. Het formele rechtsherstel was in veel opzichten succesvol: in

6 Pierre Hupperts, *Recht en onrecht na de Tweede Wereldoorlog: Zuid-Limburg/Gulpen-Wittem 1944-1955* (Leon van Dorp, 2024).

7 Hupperts, *Recht en onrecht*, 8-16.

minstens 90% van de gevallen (met grote lokale verschillen) vond uiteindelijk rechtsherstel plaats, al duurde het soms tien jaar, ondanks de administratieve chaos als gevolg van oorlog en bezetting. Het is nog de vraag of het NBI daarom Cammaerts kwalificatie 'bureaucratische monsterorganisatie' verdient.[8]

Wie de meer dan 150 rapporten voor heel Nederland naast elkaar legt, vindt rapporten die per slachtoffer(familie) zijn geordend, andere per onteigend pand en weer andere per thema (onteigening, belastingnaheffingen, rechtsherstel, wederopbouw etc.). Cammaert heeft gekozen voor een ordening per slachtoffer. In Roermond gaat het om een dozijn families die na elkaar in beeld gebracht worden. Die keuze is niet neutraal: hierdoor komen de individuele lotgevallen op de voorgrond te staan en minder de grotere patronen in het handelen van de gemeente. Het resultaat is een grondig gerechercheerd rapport met een helder historisch kader.

Een hele enkele uitspraak is naar mijn smaak te journalistiek: de opbrengst van de vastgoedverkoop belandde bij Duitse roofbanken. Uit deze gelden werden onder meer de kosten vergoed die gemeenten hadden gemaakt voor de ontruiming van Joodse huizen, de opslag van inboedels en het transport van de ten dode opgeschreven slachtoffers naar kampen Vught en Westerbork. Zonder twijfel een van de meest beschamende documenten in elk gemeenteonderzoek: de brief waarmee de gemeente vergoeding van deze kosten aanvroeg bij Binnenlandse Zaken.

Ook deze generalisatie is niet in verhouding: 'Ook namen talrijke gemeenten actief deel aan het verwerven van geroofd onroerend goed.'[9] Zelfs volgens de *Verkaufsbücher* ging het bij 'talrijke' om 26 van de 226 Joodse onteigeningen en ging het buiten Amsterdam (23) en Den Haag (7) zelden om meer dan één pand. Hetzelfde geldt voor de uitspraak: 'Om kopers niet af te schrikken, hielden de collaborerende notarissen de herkomst bij voorkeur geheim.'[10] Tussenhandelaren en makelaars die hun oorlogskoop soms nog dezelfde dag met dikke winst doorverkochten of zo voor de uiteindelijke koper de herkomst versluierden, kwamen zeker voor, maar het was eerder uitzondering dan regel. In minder grote gemeenten was dit sowieso ongebruikelijk omdat iedereen in het dorp wist wie de vorige bewoner was geweest. In Maastricht werden 45 panden verkocht, in veertien gevallen werden ze een of meer keren doorverkocht tijdens de oorlog, maar in slechts drie gevallen was sprake van een dubbeltransport om de herkomst te verhullen.[11]

Naast de gebruikelijke onderzoeksvragen naar onteigening, belastingnaheffingen, rechtsherstel en behandeling in brede zin door de gemeente bevat het Roermond-rapport twee opvallende toevoegingen: de vraag naar de beschikbaarheid van meer bronnen in het archief dan de *Verkaufsbücher* en een voorzet aan de gemeente wat betreft (financiële) compensatie en duurzaam herinneren. Dat laatste meer vanuit morele verantwoordelijkheid dan historisch-juridische schuld.[12] Het rapport voor Roermond en dat voor Venlo uit hetzelfde jaar met dezelfde set vragen komen tot overeenkomstige conclusies.[13] De gemeente (burgemeesters,

8 Fred Cammaert, *Balans opmaken: een bittere noodzaak. De onteigening van Joods vastgoed in de gemeente Roermond en het naoorlogs rechtsherstel* (2024), 36.
9 Cammaert, *Balans opmaken*, 23.
10 Cammaert, *Balans opmaken*, 27.
11 René van Rijsselt e.a., *Onvoltooid verleden. Ontrechting en rechtsherstel van Joodse inwoners in de gemeenten Maastricht, Amby en Heer* (2023), 119-24.
12 Cammaert, *Balans opmaken*, 7.
13 Fred Cammaert, *Balans van chronisch tekortschieten. De onteigening van joods vastgoed in de huidige gemeente Venlo en het naoorlogs rechtsherstel* (2024), 4; Cammaert, *Balans opmaken*, 4.

diensten en politie) droegen zonder noemenswaardig verzet bij aan de anti-Joodse maatregelen en de deportaties. In de onteigeningen speelde de gemeente geen rol. Het rechtsherstel op landelijk niveau verliep correct, maar de landelijke instellingen en de gemeente deelden dezelfde 'doorgaans kille, harteloze bejegening' van Joodse overlevenden.[14] Het publieke belang van deze doorwrochte en fraai vormgegeven studies ligt dan ook niet in de redelijk voorspelbare conclusies die naadloos in het regionale en nationale beeld (buiten de drie grote steden) passen.[15] Wel maken ze opnieuw de gruwelen van de Jodenvervolging en genocide tastbaar in de vorm van persoonlijke verhalen met beeldmateriaal en archiefdocumenten.

De twee andere rapporten voor Limburg (Sittard-Geleen ontbreekt nog van de grotere gemeenten) over Valkenburg-Houthem en Maastricht zijn geschreven door René en Erik van Rijsselt en juriste Marjolein Vlieks.[16] Deze twee studies gaan thematisch te werk met – na een forse inleiding over historische context en methode – aparte hoofdstukken onder meer over gemeentebesturen en ambtenaren, Joodse bedrijven, landbouwgronden, inboedels en terugkeer. Onteigening van vastgoed is in dit geheel slechts een relatief beknopt hoofdstuk.[17] De reconstructie levert uitkomsten op voor al deze thema's die zonder veel bijzonderheden in het regionale en nationale beeld passen. De bijzonderheden betreffen de gemeente Maastricht die één bouwvallig pand kocht, maar bij nader onderzoek was dit geen oorlogskoop. Dezelfde gemeente kocht ook bijna de synagoge en opvallend was dat de provincie Limburg een Joods pand kocht.

Ook deze twee rapporten werpen morele vragen op. Alle onderzoekers die bij dergelijk onderzoek betrokken zijn geweest, zullen beamen dat het handelen van vrijwel alle burgemeesters en gemeenteambtenaren jegens de Joodse burgers tijdens de bezetting en erna getuigde van onverschilligheid. Staaltjes van heldenmoed zijn net zo zeldzaam als voorbeelden van proactieve collaboratie, gedreven door racistische denkbeelden of opportunistisch eigenbelang. In het grijze gebied daartussen biedt geen nog zo nauwkeurige historische reconstructie veel houvast of morele maatstaf, omdat de afwegingen van burgemeesters of de speelruimte die zij al dan niet meenden te zien, zich niet laten reconstrueren. De drie auteurs geven terecht aan dat ook morele standaarden onderhevig zijn aan veranderingen in de tijd. Keuzes en argumenten die in 1946 *common sense* waren in het rechtsherstel zouden wij nu 80 jaar later verwerpen als immoreel.[18]

Nergens wordt de kloof tussen vraag (vanuit publiek en politiek) en aanbod (vanuit de geschiedwetenschap) zo duidelijk als bij de kwestie van de naheffingen van gemeentelijke straatbelasting en erfpachtcanon. De verontwaardiging over het (tot dan toe onbekende) feit dat de gemeenten Amsterdam en Den Haag naheffingen hadden gedaan, heeft tien jaar geleden dit nationale onderzoek überhaupt aan het rollen gebracht. De logica van het NBI was dat het rechtsherstel de oorlogskoop ongeldig verklaarde. In een minnelijke schikking moesten oorlogskoper en slachtoffer vervolgens de tijd terugdraaien: de oorlogskoper mocht investeringen in onderhoud van het pand en betaalde belastingen geldend maken, maar moest

14 Cammaert, *Balans van chronisch tekortschieten*, 70.

15 Wim van Meurs en Marieke Oprel, *Joodse burgers in Nederland: onteigening en rechtsherstel. Synthese van drie jaar onderzoek in opdracht van Nederlandse gemeenten* (Radboud Universiteit, 2024).

16 René van Rijsselt e.a., *Bezwaard Verleden. Ontrechting en rechtsherstel van Joodse inwoners in de gemeenten Valkenburg-Houthem en Berg en Terblijt* (2025); Rijsselt e.a., *Onvoltooid verleden*.

17 Rijsselt e.a., *Onvoltooid verleden*, 138-53.

18 Rijsselt e.a., *Onvoltooid verleden*, 8.

ook huurinkomsten op tafel leggen. Zo betaalde het Joodse slachtoffer (of zijn nabestaanden) onder de streep de straatbelasting voor de jaren waarin zij volgens de juridische constructie van het rechtsherstel met terugwerkende kracht geacht werden het 'woongenot' genoten te hebben, terwijl hun werkelijkheid die van een concentratiekamp of de onderduik was geweest.

Weinig onderzoekers twijfelen er na het bestuderen van de gemeentearchieven aan dat de gemeentelijke belastingontvangers geen scrupules gehad zouden hebben om eventueel onbetaalde belastingheffingen alsnog te innen. Het kosten-baten-denken spreekt daartegen: in andere gemeenten ging het om een klein aantal huishoudens en lage sommen (enkele guldens per jaar) en veel moeite om de eigenaren of erfgenamen na de bevrijding op te sporen. Vermoedelijke zijn deze heffingen in individuele gevallen (net als andere losse eindjes uit de bezettingstijd) als 'oninbaar' afgeboekt. Wetenschappelijk gezien is dat de meest plausibele reconstructie. Alleen bestaan de belastingkohieren (vrijwel) nergens meer en heeft al het onderzoek voor meer dan 170 gemeenten, bij mijn weten, nergens bewijs boven tafel gebracht dat een gemeente wél actief naheffingen deed of juist besloot om hiervan af te zien. In de publieke discussie blijven deze naheffingen rondgaan, omdat het zo'n tastbaar bewijs van moreel verwerpelijk handelen is. Het methodisch juiste antwoord dat deze onderzoeksvraag legitiem is, maar dat het nog beschikbare archiefmateriaal hier simpelweg *geen* antwoord op toelaat, wordt maar moeizaam geaccepteerd.[19]

Dat leidt tot de paradoxale conclusie dat deze rapporten en het daaraan ten gronde liggende onderzoek ertoe doen in onze tijd. Maar niet omdat het grondige wetenschappelijke archiefwerk tot nieuwe historische inzichten zou hebben geleid. Nieuwe kennis is er in de vorm van het in beeld brengen van het levensverhaal van slachtoffers (en soms daders) en het reconstrueren van de eigendomsgeschiedenis van panden en landbouwpercelen. Maar wetenschappelijk gezien is de oogst niet in verhouding tot de onderzoeksinspanning, zeker bij deze omvangrijke Limburgse studies (vijf rapporten met samen 1.100 bladzijden) die in het voorbeeldige archiefonderzoek elke steen omdraaiden. Het belangrijkste nieuwe inzicht is misschien wel hoe groot de verschillen tussen het Joodse oorlogsverhaal van de drie grote steden en die uit de provincie waren. In 1940 hadden van de ruim 1.000 Nederlandse gemeenten er 900 minder dan 10.000 inwoners en maar zeven meer dan 100.000. De realiteit van de kleine en middelgrote gemeenten was dus die van twee derde van de bevolking.[20]

In de studies over Maastricht en Valkenburg wordt gebruik gemaakt van interviews met (eerste-generatie) nakomelingen om 'ervaren onrecht' te reconstrueren of 'inzicht [te geven] in de (overgeleverde) ervaring van Joodse burgers bij de onteigening en vervreemding van hun eigendommen.'[21] Dit is een begrijpelijke, maar methodisch problematische keuze: de tijdsafstand, de traumatische ervaringen die over meerdere generaties doorwerkten en het feit dat de geïnterviewde nakomelingen uit tweede hand berichten over waarnemingen en indrukken die ze op jonge leeftijd opdeden. Van generatie op generatie doorgegeven verhalen van oorlogs- en vervolgingservaringen blijken vaak niet in overeenstemming met de feitelijke historische reconstructies. Ook het omgekeerde mag

19 Cammaert, *Balans opmaken*, 47.

20 Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 Januari 1940* (N.V. Drukkerij Albani, 1940); Susan Scherpenisse e.a., *Nederlandse bestuurders tijdens de Tweede Wereldoorlog. Trouw aan volk, vijand en vaderland* (WBooks, 2025).

21 Rijsselt e.a., *Onvoltooid verleden*, 11-20; Rijsselt e.a., *Bezwaard Verleden*, 238-63.

niet vergeten worden, maar wordt zelden benoemd in deze wetenschappelijke onderzoeksrapporten. De daarvoor beschikbare bronnen zijn grotendeels administratief van karakter: namenlijsten, kadasterleggers, NBI-beheersdossiers of notariële minnelijke schikkingen. De verhalende bronnen zoals B&W-notulen, CABR-dossiers of correspondentie zijn wederom onder politieke of persoonlijke druk tot stand gekomen. De Maastrichtse conclusie dat de gemeentelijke correspondentie over de Joodse burgers 'afstandelijk, kil en bureaucratisch van toon' was, verklaart zich ook uit de aard van de beschikbare bronnen.[22]

Kortom, als momenten of handelingen van empathie, coulantie en oog voor het bijzondere slachtofferschap door bijvoorbeeld een burgemeester, politieagent of gemeenteambtenaar onder het naziregime, worden gezocht, dan zullen we daarvan in de schriftelijke bronnen niets terugvinden. Ook tachtig jaar na de bevrijding blijven wetenschappelijk onderzoek en publieke belangstelling twee gescheiden werelden. Dit doet niets af aan de kwaliteit en doordachte keuzes van de hier besproken vijf publieksstudies over zwarte bladzijden in de Limburgse geschiedenis.

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis Radboud Universiteit Nijmegen, projectleider Lokaal bestuur in de Tweede Wereldoorlog (2021-2025, Mondriaan Fonds) en projectleider onderzoek naar Joodse onteigeningen en rechtsherstel voor ca. 50 gemeenten met name in Gelderland, Overijssel, Noord- en Zuid-Holland.

22 Rijsselt e.a., *Onvoltooid verleden*, 9.

De Nieuwe Canon van Limburg: Vensters op een Veelkleurig Verleden

De Nieuwe Canon van Limburg: Vensters op een Veelkleurig Verleden
CHRIS DOLS (redactie)

Boom/Koninklijk LGOG, Amsterdam/ Roermond 2024
288 pagina's – ISBN 9 789024 458639, € 24,90
(eerste druk uitverkocht)

In zijn oppervlakkigste gebruik kan een boek als dit dienen als de Top-2000 Aller Tijden van de Limburgse geschiedenis. Wie Limburg en zijn geschiedenis een warm hart toedraagt zal culturele vreugde beleven aan de hernieuwde kennismaking met de bekende klassiekers, of anders een 'Tiens!'-effect ervaren als je dingen saillant uitgelicht ziet waarmee je hoogstens vagelijk vertrouwd was. Sommige van die dingen behoren tot de algemeen mensheidgeschiedenis of de sociale geschiedenis van Noordwest-Europa, en plaatsen Limburg in dat grotere kader, van Neanderthalers tot geboortebeperking. Andere dingen zijn meer exclusief, en lichten Limburg uit die grotere kaders: Henric van Veldeke, Bokkenrijders. De thema's zijn met zorg gekozen en toegankelijk geschreven, en het boekwerk is aantrekkelijk dankzij de vele treffende illustraties en de fraaie vormgeving.

De bovenstaande 'Top-2000'-karakterisering zal van toepassing zijn op het dagelijks gebruik van veel lezers, maar is reductief voor wat betreft de opzet. Dit boek wil meer zijn dan alleen infotainment of een nieuwerwets soort Verkade-Album; het is een Canon. En een Canon is iets dat de connotatie heeft van gezaghebbendheid. En dat betekent dat de serieuze recensent, onder voorbijgaan aan de aantrekkelijkheden van dit boekwerk, ook de droogstoppelige vraag moet stellen: wat is, wat wil een canon, en dan ook nog eens een Limburgse?

Vooraf iets over de opzet. Die is doordacht. Er zijn 54 thema's ('vensters', de term is ontleend aan de nationale Nederlandse canon) verdeeld over 10 tijdvakken. Vier daarvan (met 18 thema's) liggen vóór 1500; drie in de vroegmoderne tijd 1500-1800 (12 thema's) en drie in de laatste twee eeuwen (22 thema's). Zuid-, Midden- en Noord-Limburg komen aan bod, elite en volk, oudere en meer eigentijdse thema's (in de laatste afdeling komen landbouw, Pinkpop, Universiteit Maastricht en het Verdrag van Maastricht hand in hand over de eindstreep). Het is duidelijk: een canon mag niet eenzijdig zijn en moet zoveel mogelijk gebruikers kunnen aanspreken. Het voorwoord zweert nadrukkelijk de prescriptieve gedachte af als zou een canon een 'keurslijf' kunnen vormen; diversiteit staat voorop. Het verleden was divers en het huidige Limburg ook. De redactie laveert tussen twee uitersten: enerzijds een genoeglijke geschiedschrijving die 'Limburg' ziet als een karakteristiek en bestendig belevingsgebied van historische wederwaardigheden; anderzijds een kritisch deconstructivisme dat Limburg ziet als projectiescherm van wisselende localismes en als uitkomst van historische toevalligheden zonder veel interne samenhang. Kan uitgerekend een 'canon' de balans vinden tussen die twee?

In zijn hedendaagse betekenis is het begrip canon afkomstig uit de literatuurgeschiedenis, waar het slaat op werken met een hoge en lang-

durig aanhoudende status: Dante, Shakespeare, *Oorlog en Vrede*. Het spreekt vanzelf dat die 'canon' niet altijd en voor iedereen hetzelfde is (sinds 1950 is Jacob Cats 'uit' en Anne Frank 'in'); en ook, dat 'de' canon verschuivingen weerspiegelt in leespublieken en vigerende waardemaatstaven; en ook, dat de canon heen en weer wiebelt tussen transnationale, nationale en andere kaders. Bijgevolg doen literatoren, met name neerlandici, al decennialang aan canon-knutselen, hetgeen zich uit in leeslijsten voor scholen, keuzes voor bloemlezingen, en zo om de 10 à 15 jaar nieuwe, in de media rondgebazuinde Toppers Aller Tijden.

Dat is overgeslagen op de geschiedbeoefening, en dan met name de nationale. De huidige canon-mode kwam op gang in vakdidactische discussies binnen het geschiedenisonderwijs en kreeg politiek de wind in de zeilen toen de Nederlandse regering in 2006 opdracht gaf tot een Canon van Nederland. Tegelijkertijd werd besloten dat die nationale canon de inhoudelijke blauwdruk moest vormen voor een voorgenomen 'Nationaal Historisch Museum'. Dat museum – mijns inziens een negentiende-eeuws antwoord op 21e-eeuwse maatschappelijke problemen – kwam niet van de grond, en de Canon van Nederland bleek al in 2020 aan herziening toe te zijn. In die jaren greep de koorts van het Top-2000-denken ook in de media om zich heen. TV-shows van het formaat 'De Grootste Vaderlander Aller Tijden' vonden tussen 2002 en 2010 op alle Europese TV-omroepen plaats, van de BBC (2002, '*100 Greatest Britons*') tot en met RaiUno (2010, '*Il più grande italiano di tutti i tempi*'). Nederlandse TV-kijkers verkozen Pim Fortuyn, of nee, pardon, na een hertelling toch maar Willem de Zwijger, tot 'Grootste Nederlander' in 2004. De mode vond voortzetting in het soort identiteitsverheerlijkende Vaderlandse Geschiedenis-TV waar de redactie van *De Nieuwe Canon van Limburg* nadrukkelijk afstand van neemt: *Het verhaal van Nederland*, en in België *Het verhaal van Vlaanderen*.

Limburg was in die hele golf een gretige trendvolger. L1 programmeerde in 2006 een reeks uitzendingen over 'de grootste Limburger aller tijden' (winnaar: Jan Linders, dankzij zijn tevreden klanten). De eerste Canon van Limburg verscheen in 2009, en zoals zovele subsidiaire canons was het een antwoord op de ontoereikendheid van de nationaal-Nederlandse. Tal van volksgroepen (niet alleen Limburgers) vonden dat hun collectieve geheugen niet goed in beeld kwam in de nationaal-Nederlandse 'vensters' en besloten hun eigen canon samen te stellen, een *salon des refusés* met de subsidiaire pronkjuwelen, sleutelmomenten en sleutelfiguren die waren weggelaten uit de Canon van Nederland. Al bij al lijken de laatste twee decennia dus gedomineerd te zijn door een intense golf van populairwetenschappelijk historisme. Dat is niet los te zien van de opkomst, in dezelfde decennia, van een nieuw nationalisme, al moeten we niet simplistisch gaan stellen dat het allemaal platte indoctrinatie was. De echte aandrijfkracht was het pedagogische denken rondom geschiedenisonderwijs. Een canon is altijd, hoe dan ook, didactisch: een aantal thema's waarvan men (historici, pedagogen) vindt dat ze kernonderdeel uitmaken van wat de samenleving dient te weten over haar verleden. In canondiscussies komen we niet alleen het bezweringswoord 'identiteit' tegen, maar ook het argument dat een gezamenlijke kennis van een cultureel repertoire aan verhalen en herinneringen de sociale cohesie bevordert, en dat het goed is voor de vorming van jonge mensen als ze daarmee kennis maken en vertrouwd raken. Daarom acht men een canon nuttig; en voor de goede orde: ik wil daar geen jota of tittel op afdingen. Alleen: het gaat altijd om de inzichten van de gearriveerde experts die aan de opgroeiende jeugd of het ongeïnteresseerde volksdeel worden voorgehouden. Het maatschappelijk effect van die pedagogische missie is op zijn best homeopathisch. Criminaliteit en racisme in Brunssum zullen niet afnemen als de vmbo-leerlingen aldaar meer te horen krijgen over Joannes Murmellius of de 'krachtige' vorstin Maria van Gelre en Gulik –

hoewel ze, dat geef ik grif toe, wel moeten horen over Edith Stein en Settela Steinbach. Die liggen korter bij huis dan het bombardement van Rotterdam.

Maar ook al is een canon niet prescriptief, ze is per definitie selectief. Hoe kan uitgerekend een Limburgse canon (5 mei is 'uit', Settela Steinbach is 'in') het neveneffect van provinciaal exceptionalisme vermijden – 'wij zijn speciaal, anders dan de rest, en vooral anders dan de rest van Nederland'? Het antwoord van dit boek is, Limburg te plaatsen op het kruispunt van nationale en internationale vervlechtingen, en te hameren op de diversiteit van verleden en heden. Daar zullen weinig lezers van de *Publications* aanstoot aan nemen. Maar buiten die eigen kring?

Welbeschouwd dient het verhoopte pedagogische effect van een canon vooral de behoefte van historici en neerlandici aan maatschappelijke relevantie. De canon is een keurmerk van openbaar belang voor hun vakkennis. Vandaar de laagdrempelige toegankelijkheid, zo niet van thematiek, dan tenminste van schrijfstijl. Vandaar de nauwe didactische band tussen canon, cultuurbeleid en onderwijs: een canon houdt hoe dan ook een belerend wijsvingertje omhoog. Ondertussen, in de gedereguleerde markt van de commercie, wordt alles tot musical. Wie wil weten welk historisch erfgoed scoort in de samenleving krijgt een idee van commerciële monsterproducties zoals *Soldaat van Oranje*, *Willlem van Oranje* ('Hét verhaal van Nederland'), en hier in de provincie *Dagboek van een Herdershond*, *Het Geluk van Limburg* en *Bokkenrijders*. Dat fenomeen is veelzeggend; immers, in de cultuurstudies doet al enkele decennia het inzicht opgeld dat canoniciteit rechtstreeks evenredig is met het vermogen tot 'remediatie' – dat wil zeggen: het herwerken van een cultuurproduct in een ander medium. Toneelstukken en romans kunnen tot opera's, films, TV-series of strips worden bewerkt, en de meest succesvolle surfen al een eeuw lang mee met de opkomst van 'nieuwe media'. Canoniciteit wordt niet alleen afgemeten aan het aantal herdrukken of bibliotheek-uitleningen van een boek, of het aantal museum-bezichtigingen van een schilderij, maar ook aan de vraag of zo'n schilderij al dan niet wordt gereproduceerd als boekillustratie, ansichtkaart, muismat, koffiemok of T-shirt. Remediatie kan soms creatief en verrijkend zijn, maar in de meeste gevallen (musicals!) draait het om plat winstbejag: het historisch belang van het onderwerp wordt hoempa-hoempa-hossa te gelde gemaakt.

Het vermogen tot remediatie verklaart waarom de canoniciteit van Jane Austen en Anne Frank vele malen krachtiger is dan die van Henric van Veldeke of Jan van Steffensweert. Canoniciteit betekent niet alleen dat beleidsmakers en onderwijsmakers iets doen met cultureel erfgoed als publiek belang, maar dat de cultuur zelf er iets mee doet. Welnu: het samenstellen van Canon-overzichten is één vorm van 'omgang met cultureel erfgoed', en als zodanig is het belangrijk en nuttig dat het gebeurt. Maar die specifieke, selectieve en pedagogische omgang met het culturele erfgoed heeft meer nodig dan 54 'vensters' op wat we vandaag-de-dag boeiend en relevant vinden in de geschiedenis. Welke na-gloeiende creatieve vonken komen vanuit deze vensters in beeld?

Joep Leerssen

OVER DE AUTEURS

Pim Beckers BSc (1997) studeerde in 2024 af als bachelor-archeoloog aan Hogeschool Saxion. Thans volgt hij de master Romeinse Archeologie aan de Radboud Universiteit. Zijn interesse in de Romeinse archeologie in regio Limburg leidden hem naar Het Romeins Museum waar hij van februari tot juni 2024 de Romeinse resten van het Zwarte Veldje onderzocht.
pimbeckers@tutanota.com

Truyde Brand BSc (2000) studeerde Archeologie aan Saxion Hogeschool. Op dit moment studeert ze aan de Radboud Universiteit en volgt de master Romeinse Archeologie. In de periode februari – juni 2024 deed ze onderzoek naar het Westelijke Romeinse grafveld van Coriovallum.
truydebrand@gmail.com

Floris Henrichs BSc (2000) behaalde zijn bachelor Archeologie bij Saxion Hogeschool in 2024, met de scriptie 'Begraven in Coriovallum'. Op dit moment studeert hij aan de Universiteit Leiden en volgt de master Applied Archaeology. Henrichs is voornamelijk geïnteresseerd in de Romeinse tijd van Limburg en is zich hierin aan het specialiseren. eflorishenrichs@outlook.com

Foto: Peter Bors

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Rijksuniversiteit Leiden en promoveerde in 2000 op het proefschrift *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Hij was als conservator verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (1977-2008) en het Limbugs Museum in Venlo (2007-2014). Zijn specialisatie is de steentijd, maar ook de geschiedenis van de archeologie heeft zijn belangstelling. In 2022 verscheen het tweedelige boek *Parallelle sporen. Een dubbelbiografie over de archeologen J.H. Holwerda en A.E. van Giffen.*
leoverhart@online.nl

Drs. ing. Danny Keijers (1973) behaalde in 1995 het diploma Industrieel Ingenieur aan de Katholieke Hogeschool Limburg. Zijn interesse in het verleden leidde hem vervolgens naar de opleiding archeologie aan de Katholieke Universiteit Leuven, die hij in 2000 afrondde.
Van 2001 tot 2021 was hij werkzaam bij RAAP Archeologisch Adviesbureau. In deze periode was hij inzetbaar binnen een breed spectrum van archeologisch onderzoek met het opbouwen van expertise in studieopdrachten voor de Vlaamse Overheid. Verder was er een uitgesproken aandacht voor beekdalen, cultuurhistorie, kasteelterreinen en hun landschappelijke context. Parallel aan zijn professionele werkzaamheden was hij in zijn vrije tijd actief betrokken bij diverse archeologische projecten in de regio Maaseik–Heel–Weert, in samenwerking met de Stichting Peel, Maas en Kempen.
Van 2021 tot 2023 werkte hij bij Devroe Archeologie en Bouwhistorie in Vlaanderen. Sinds eind 2023 is hij verbonden aan Geonius Archeologie, waar hij zijn expertise inzet binnen uiteenlopende archeologische onderzoeksprojecten.

Hilde Vanneste Lic (1980) behaalde in 2002 haar diploma Archeologie aan de Universiteit Gent. Kort daarna begon zij haar loopbaan als archeoloog in België en Nederland. Tussen 2002 en 2011 werkte zij mee aan een breed spectrum van archeologische projecten, waarbij zij uiteenlopende onderzoekstypes uitvoerde, zoals bureauonderzoek, prospectie en opgravingen. Haar onderzoek bestreek perioden van de prehistorie tot de Nieuwe Tijd, met een bijzondere affiniteit voor inheems-Romeinse sites en middeleeuwse kasteelterreinen.
Vanaf 2011 was zij actief als regioarcheoloog in Parkstad. In deze rol combineerde zij onderzoek met beleidsmatige en adviserende taken en zette zij zich in voor het beheer, behoud en de publieksgerichte ontsluiting van het archeologisch erfgoed. Zij fungeerde daarbij als schakel tussen overheden, ontwikkelaars, onderzoekers en het brede publiek. Sinds 2026 is zij als archeoloog verbonden aan de Provincie Limburg, waar zij haar expertise inzet voor de verdere ontwikkeling en bescherming van het archeologisch erfgoed in de regio.

Drs. Willem-Simon van de Graaf (1965) studeerde in 1991 af in de archeologie van Noordwest-Europa aan het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. Zijn afstudeerrichting was Romeinse archeologie. Hij begon zijn carrière in het Duitse Rijnland en richtte daar in 1994 een commerciëel opgravingsbedrijf op. In 2003 breidde hij uit naar Nederland met opgravingsbedrijf Becker & Van de Graaf, dat vanaf 2008 onder de naam Archeodienst opereerde. Deze bedrijven voerden veel onderzoek uit in en om de oude stadskern van Sittard. Tegenwoordig werkt Van de Graaf als zelfstandig archeoloog, onder andere als adviseur van de gemeente Sittard-Geleen. Naast de vestingwerken van Sittard gaat zijn belangstelling uit naar innovatie in de archeologie. In 2003 introduceerde hij de digitale opgraving in Nederland. info@historalis.nl

Dr. Lucie Bastiaens (1986) is parttime als conservator kunst en erfgoed werkzaam aan de Open Universiteit (Heerlen). Hier houdt ze zich bezig met de geschiedenis, academische erfgoedcollectie en de kunstcollectie van deze instelling. Ze studeerde Culturele en Maatschappelijke Vorming aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, maar startte na het behalen van haar diploma met de opleiding Cultuurwetenschappen en volgde de master European Studies on Society, Science and Technology, beide aan de Universiteit Maastricht.

Haar belangstelling voor lokale geschiedenis en medische en wetenschapsgeschiedenis groeide. Afgelopen jaar promoveerde zij op het proefschrift *Lokale context als kompas. Publieke gezondheidszorg in Maastricht 1900-1940,* eveneens aan deze universiteit. Daarna werkte zij aan een onderzoek naar erfgoeddepots in Limburg in opdracht van de Coöperatie Erfgoed Limburg. Ook is ze penningmeester van de kring Maastricht van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.
lucie.bastiaens@live.nl

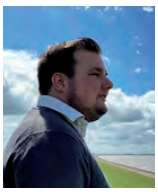

Bram Sentjens MA (1997) studeerde geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en studeerde af op de eerste generaties Poolse mijnwerkers en hun gezinnen in Zuid-Limburg. Dit artikel is een herschreven versie van deze scriptie. Op dit moment is Sentjens werkzaam als beleidsmedewerker archeologie en monumenten bij de gemeente Weert.
sentjens.b@gmail.com

Foto: Harry Heuts

Wiel Kusters (1947) debuteerde in 1965 als dichter in het literaire tijdschrift *Contour.* Zijn eerste gedichtenbundel, *Een oor aan de grond*, verscheen in 1978; zijn meest recente, *Begrijp me niet te vroeg*, in 2025. Hij studeerde Nederlandse taal- en letterkunde, algemene taalwetenschap en sociale en economische geschiedenis in Nijmegen, werd leraar Nederlands in Sittard en promoveerde in 1986 te Utrecht op een proefschrift over moderne poëzie. Van 1989 tot 2012 was hij hoogleraar algemene en Nederlandse letterkunde aan de faculteit Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van Universiteit Maastricht. Tot zijn literairhistorische publicaties behoren: *Pierre Kemp. Een leven* (2010), *Mijn versnipperd bestaan. Het leven van Kees Fens* (2014) en *Morgen wordt het voor iedereen maandag. De oorlog van Gerrit Kouwenaar* (2023). Ook publiceerde hij geregeld over het Limburgse mijnverleden. wiel.kusters@gmail.com

Prof.dr. Wim Hupperetz (1966) is directeur van Centre Céramique waar de Bibliotheek, Natuurhistorisch Museum, Maastricht Museum, Kaleidoscoop en Cultuurmakers onder vallen. Hij is daarnaast buitengewoon hoogleraar 'Musea, erfgoedcollecties en digitaal curatorschap' aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (UvA). Voorheen werkte hij van 2009 tot 2021 als directeur van het Allard Pierson waar de erfgoedcollecties van de UvA worden beheerd en gepresenteerd. Van 1992 tot 2008 werkte hij in verschillende functies voor het Limburgs Museum in Venlo. Hij promoveerde in 2004 aan de Universiteit van Tilburg op het proefschrift 'Het Geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Vissersstraat te Breda'
wim.hupperetz@maastricht.nl

Verslag over 2025 van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Dit verslag werd opgesteld door directeur Dory Emming-Essers, Pieter van der Woude en Sharon Custers met behulp van Kringen, Secties en Commissies en geredigeerd door Monique Dickhaut, hoofdbestuurslid en redactiesecretaris van de *Publications*. De afzonderlijk ingeleverde verslagen zijn beperkt geüniformeerd.

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden.

Genootschapsbestuur

Samenstelling van het genootschapsbestuur op 31 december 2025:

Ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth (voorzitter), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen (secretaris), Harrie Houben (penningmeester), drs. J.W.M. (Jos) Schatorjé (vicevoorzitter), Raoul Boers Msc., dr. M.F.A. (Monique) Dickhaut en Anja Neskens. Het bestuur wordt bijgestaan door prof. dr. W.M.H. (Wim) Hupperetz (adviseur *Publications*), drs. F.J. (Frans) Hermans (adviseur *De Maasgouw*) en Mr. T.L. (Dory) Emming-Essers (directeur LGOG qq adviseur).

Ereleden en ander eerbetoon

Ereleden[1]

H.K.H. Prinses Juliana †, prof. dr. J.G.N. Renaud † (1976), dr. J. Kremers (1978), prof. dr. S. Corsten † (1989), A.F. Henrar † (1990), ing. E.M. Mastenbroek † (1990), prof. dr. W.A.J. Munier † (1990), dr. P.J.H. Ubachs † (1990), drs. J.H.M. Wieland (1991), Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst † (1994), Mgr. F.J.M. Wiertz † (1994), dr. H.J.C.G. Vandermeulen † (1995), drs. F.L. Augustus † (1996), J.M.H. Hoen † (1997), prof. dr. A.Fl. Gehlen † (1998), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), D.F. Lunsingh Scheurleer † (1999), mw. H. Houben-Bertrand (2001), J.M. Prakken † (2002), L.J.P.M. Frissen (2009), drs. Th.J.F.M. Bovens (2012), drs. C.J.J.S. Majoor (2015), H. Reynders (2017), prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (2018), Mgr. drs. H. Smeets (2019), Mr. J. Lantmeeters (2023), E.G.M. Roemer (2023), Mr. dr. Th.J. van Rensch (2025) en Commission Royale d'Histoire, Brussel (1934).

Habetspenning

De Habetspenning werd in 1998 geïntroduceerd als 'Jaarprijs van het LGOG' om daarmee een persoon, vereniging, institutie of initiatief binnen of buiten het Genootschap erkenning te tonen voor de afronding van een uitzonderlijke activiteit, waarmee de zorg voor het Limburgs erfgoed nieuw elan heeft gekregen. De prijs wordt slechts sporadisch toegekend en is uitgereikt aan:

Dr. J. Venner (2001), drs. J.H.M. Schatorjé (2004), dr. G.H.A. Venner (2010), de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* (2015), de redactie van *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (2017), prof. Mr. P.L. Nève (2021), dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (2024) en dr. M.G.M. (Maurice) Heemels (2024).

LGOG-draagspeld (leden van het LGOG)

De LGOG-draagspeld werd in 1998 geïntroduceerd om leden van het LGOG te kunnen eren voor hun (bestuurlijke) inzet voor de vereniging. In 2019 is naast de zilveren draagspeld de gouden draagspeld ingesteld. De zilveren en gouden draagspeld zijn uitgereikt aan:

Zilveren draagspeld

G.A.H.J. Colleye † (1999), drs. B.G.J.C. Fasol (1999), J.Ph.W. Huinen † (1999), Drs. F.H.M.C. Adriaens † (2000), P.A.F. Adriaens-Bremer † (2000), J.F. van den Bergh † (2000), A.A. Crolla † (2000), L. Greweldinger † (2000), G.M. de Heus † (2000), G.F. Verheyen † (2000), drs. J.F.H.A. Wassink † (2000), J.A. van der Heijden † (2002), drs. A.P.Y. Mingels †

1 De ereleden die zijn vermeld in de jaarverslagen, die sinds 2000 in de in de Publications zijn gepubliceerd, zijn opgenomen in deze lijst. Gestreefd wordt naar completering van deze lijst doch dit zal nader onderzoek vergen.

(2003), W.S. van Dinter (2004), dr. A.P.J. Jacobs (2004), drs. P.J.A. van Meegeren (2004), mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen † (2005), J.G.H. van Eyk † (2008), mw. drs. L. Wiggers (2008), M.P.J. van den Brand (2009), mr. dr. Th.J. van Rensch (2009), M.J. Goedmakers (2010), P.A. Linssen (2010), drs. W.J. Moorman (2010), drs. A.A.J.J. van Pinxteren (2010), J.H. Strijkers † (2011), drs. J.M.P. Ewalds (2013), H.J.H.G. Huijts (2014), dr. A.P.J. Jacobs (2014), H.A. Coopmans (2015), ing. P.H.M.J. Lambriex (2020), drs. R. Paulussen (2022), M.M.J.A. Wieërs (2022) en drs. J.H.H. Peeters (2025).

Gouden draagspeld
Drs. Frans Hermans (2019), prof. dr. Ad Knotter (2019), Peter Korten (2019), drs. Jos Schatorjé (2019).

Missie, visie en kernwaarde Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Visie
De samenleving balanceert voortdurend tussen continuïteit en verandering. Met een blik in de achteruitkijkspiegel biedt verantwoorde geschiedbeoefening richting en perspectief aan burger en overheid.

Missie
Het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap bevordert de geschiedbeoefening van Nederlands Limburg in een provinciale, nationale en internationale context. Door lokale gebruiken en historische bronnenmaterialen (artefacten van kunst en nijverheid) uit verre en meer recente historie te bestuderen en te presenteren aan een rijke schakering van doelgroepen binnen en buiten de vereniging. Dit wordt gedaan door middel van afgestemde evenementen en met behulp van uiteenlopende mediaproducten.

Kernwaarde
Het LGOG richt zich op de beleving van de lokale en regionale geschiedenis. Het brengt mensen samen vanuit een gedeelde passie voor de geschiedenis van Limburg.

Bureau LGOG

- Optimalisatie bedrijfsvoering
  Voor Bureau LGOG heeft ook 2025 in het teken gestaan van de optimalisatie van de bedrijfsvoering. Dit zijn processen op de achtergrond, zodat de Kringen, Secties en Commissies (KSC's) zo goed mogelijk op de voorgrond kunnen treden met hun evenementen en de leden daarvan optimaal kunnen genieten.
- Betrekken van jongeren bij de vereniging
  In 2025 kwam de jeugd aan bod en hebben we samen met hen de geschiedenis van Limburg levend gehouden. Zo was de (cross mediale) presentatie van *De Nieuwe Canon van Limburg* in 2024 beslist niet het einde van de promotie van die canon. Op basis van deze canon is in 2025 lesmateriaal ontwikkeld dat naadloos aansluit bij de curricula van scholen. Scholen werden ijverig bezocht om het lesmateriaal aan de jeugd aan te kunnen bieden.
  De inzenders van profielwerkstukken kregen allemaal een podium in een van onze publicaties. Er kwam een nieuwe jury en een nieuwe invulling van de uitreiking van de prijs. De uitreiking van deze prijs, dit jaar aan VMBO en VWO, werd een zelfstandig en feestelijk evenement in Weerstand in Roermond. De jury was onder de indruk van de kwaliteit van de inzendingen in 2025 en de passie die er bij jongeren leeft voor geschiedenis.
  In 2025 trad LGOG weer (voor de vierde keer op rij) op als opdrachtgever voor de minor Game Design van Hogeschool Zuyd. De games werden ook dit jaar gebaseerd op thema's uit de canon. Een van de studenten die deze minor in 2025 heeft afgerond besloot de afstudeeropdracht van zijn opleiding bij LGOG te komen doen in 2026. Deze student ontwikkelt een educatief spel op basis van de canon dat kan worden gebruikt in de geschiedenisles op middelbare scholen.
- Uitwerking Meerjarenbeleidsplan
  In 2025 zijn de voorbereidingen getroffen om in 2026 over te kunnen gaan tot de uitvoering van het meerjarenbeleidsplan (MBP): alle gedefinieerde acties zijn verdeeld over vier werkgroepen met een HB-deelnemer als voorzitter.

- Samenwerking via de CEL
  In 2025 heeft LGOG wederom nauw samengewerkt met de leden van de CEL in de diverse werkgroepen, in de redactieraad en op bestuurlijk niveau.
- Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen:
  In 2025 werden opnieuw vrijwilligers met een afstand tot de arbeidsmarkt aangetrokken voor ondersteuning van Bureau LGOG. Sinds 2025 is LGOG via het bureau aangesloten bij het Volwassenenfonds Sport & Cultuur.

Bestuursverslag

In 2025 waren er naast de reguliere activiteiten op het gebied van publieksbereik zoals onder andere 79 lezingen, zeventien excursies, twee studiereizen, twee cursussen, drie rondleidingen, twee symposia, een landschapsdag en on- en offline publicaties, ook speciale gebeurtenissen:

- In de voorjaars-ALV op 10 mei 2025 heeft ir. Joke Jongeling-Rooth het voorzitterschap van het hoofdbestuur overgenomen van Mr. dr. Jacques van Rensch.
- De voorjaarsvergadering van de KSC's en de aansluitende ALV op 10 mei 2025 vonden plaats in Weerstand in Roermond. De dag werd afgesloten met een lezing door dr. Bram Van Hofstraeten, getiteld 'De civiele rechtspraak in enkele Limburgse territoria'. De najaarsvergadering van de KSC's en aansluitend de ALV vonden plaats op 27 september 2025 in het Dörpshoes De Beuk in Posterholt. Deze dag, die samen met de Kring Roermond werd georganiseerd, werd besloten met een bezoek aan Sint-Odiliënberg en rondleidingen door de Basiliek van de H.H. Wiro, Plechelmus en Otgerus, de Mariakapel (Kerkplein 15, Sint Odiliënberg) en het naast de basiliek gelegen Roerstreekmuseum.
- Op vrijdag 7 november werd in Weerstand in Roermond door prof. dr. Wim Hupperetz de Habetslezing gehouden. De titel van zijn lezing luidde: 'Erfgoed als medicijn voor onze collectieve vergeetachtigheid. Over nostalgie, kolonialisme en meerstemmigheid'. In zijn lezing zoomde de spreker in op de motieven van erfgoedinstellingen om te bewaren en reflecteerde hij op de relatie tussen deze erfgoedinstellingen en de veranderende en meerstemmige samenleving. De lezing is door de spreker vervat in een gelijknamig artikel dat in deze *Publications* is opgenomen.
  Op 25 november 2025 vond in Nijmegen de LimburgLezing plaats. Paul Voogt sprak die avond over 'Het Missiemuseum in Steyl. Sporen van Duitse koloniale geschiedenis in Limburg'.
- Het LGOG heeft in 2025 voor de tweede keer De Treckpoel uitgereikt. De prijs ging dit jaar naar Carolien van 't Hof voor haar historische roman *Hellemoer*. De roman, gebaseerd op historische feiten, speelt zich af in het Roermond van 1613. Een verslag van het selectieproces is verderop in dit jaarverslag opgenomen.

Leden

Het ledenaantal van het LGOG bedroeg op 31 december 2025 in totaal 2.232. Daaronder 1.652 gewone leden, 362 gezinsleden en juniorleden, 69 ruil-lidmaatschappen, 35 ereleden en gemeenten en 114 instellingsleden.
Het ledenaantal is ten opzichte van 31 december 2024 gedaald met 2,2 procent.

Speerpunten Provincie Limburg

Het LGOG gaf in 2025 ook invulling aan de speerpunten zoals meegegeven in de subsidiebeschikking van de Provincie.

Publieksbereik

- Op het gebied van publieksbereik heeft de vereniging ook in 2025 kennis over de geschiedenis van Limburg gedeeld met het Limburgse publiek.
- Het publiek werd o.a. bereikt via de gebruikelijke nieuwsbrieven, tijdschriften en boeken, lezingen, excursies en studiereizen, maar ook door symposia en cursussen, rondleidingen en museumbezoek, een Landschapsdag, podcasts, wandelingen en een knutselmiddag;
- Aandacht voor het betrekken van jongeren bij de vereniging:
- In het nieuwe meerjarenbeleidsplan zijn jongeren als geprioriteerde doelgroep opgenomen.

We betrekken ze o.a. bij de activiteiten van LGOG via *De Nieuwe Canon van Limburg* (waaronder het aanbieden van lesmateriaal), samenwerking met hogescholen (bijv. Minor Game Design en onderwijssymposium 'Truuk nao Hoes') en via de profielwerkstukprijs

Samenwerking met name via de CEL

- In 2025 heeft LGOG opnieuw nauw samengewerkt met de leden van de CEL in de diverse werkgroepen, in de redactieraad en op bestuurlijk niveau.
- De erfgoedconsulent van Bureau LGOG heeft ook in 2025 in CEL verband meegewerkt aan de totstandkoming van de goed bekeken L1 tv-serie 'Limburg in de Wereld'.
- Via de CEL neemt de directeur van LGOG deel aan de Regiegroep van het Faro project 'Aezel'.
- Daarnaast hebben onze Kringen veel evenementen samen met de lokale heemkundeverenigingen georganiseerd.

Digitalisering

- Op het gebied van digitalisering wordt de digitalisering van de LGOG collecties door de bruikleennemers gestimuleerd, maar is ook door de Commissie Collecties gewerkt aan een plan om een compleet digitaal bestand op te bouwen van alle LGOG-collecties, de Limburgs-collectie genoemd.
  Het LGOG streeft ernaar al haar publicaties digitaal aan te kunnen bieden. Ook is LGOG betrokken bij de digitaliseringswerkgroepen van de CEL zoals Linked Open Limburg en Limburgs ErfgoedNet.

Het provinciale Beleidskader Cultuur en Erfgoed
Dit beleidskader heeft gediend als input voor het nieuwe meerjarenbeleidsplan.

Gezonde bedrijfsvoering
Bestuur en Bureau LGOG hebben ook in 2025 weer gewerkt aan het voeren van een gezonde bedrijfsvoering door het bijhouden van kengetallen en het monitoren van de voortgang in het nakomen van de afspraken met de provincie.

KRINGEN

Kring De Westelijke Mijnstreek:

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Kelly Krijntjes (penningmeester), Egbert Buchem, Desmond Kusters, Jac Lemmens en adviseur Ingrid Buchem. Ondanks meerdere oproepen staat de vacature voor secretaris en voorzitter anno 2025 nog open.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 202 leden plus 32 gezinsleden. Op 31 december 2024 waren het 179 leden plus 29 gezinsleden.

Activiteiten

- 30 januari 2025. Lezing Yannick Raczynski-Henk, 'De eerste mensen in de Hoge Landen. Een blik op de allereerste inwoners van Zuid-Limburg en omsteken en een bespiegeling op die van nu'. Lezing i.s.m. de Sectie Archeologie van het LGOG.
- 27 februari 2025. Algemene Ledenvergadering met aansluitend lezing Chris Dols, 'Vensters op een veelkleurig verleden. De nieuwe historische canon van Limburg'.
- 27 maart 2025. Lezing Annet Schoot Uiterkamp, 'Kolen en koempels'. Lezing i.s.m. LGOG-Kring Parkstad.
- 5 april 2025. Excursie 'Van Altenberg tot Zink; grondstoffen in Kelmis en Moresnet (B)'. Excursie i.s.m. LGOG-Kring Parkstad. Tijdens deze middagexcursie werd een bezoek gebracht aan Kelmis en Moresnet. De deelnemers kregen inzicht in de geschiedenis van de mijnbouw en de winning van zink en andere grondstoffen, die deze bijzondere grensregio sterk hebben gevormd.
- 24 april 2025. Lezing Frank Bokern, 'De eerste hippies'.
- 22 mei 2025. Lezing Marcel Dings, 'Steenfabrieken in de Westelijke Mijnstreek.
- 24-25 mei 2025. Tweedaagse excursie 'Detmold, Paderborn en Lemgo. Op zoek naar Herman de Cherusker en Karel de Grote'. Excursie

i.s.m. LGOG-Kring Parkstad. Deze meerdaagse reis stond in het teken van de vroege middeleeuwse en Karolingische geschiedenis. Met als centrale thema de zoektocht naar sporen van Herman de Cherusker en Karel de Grote werden historische locaties, steden en landschappen bezocht.
- 7 juni 2025. Excursie 'Op zoek naar sporen van de mijnbouw in Genk en Maasmechelen (B)'. Excursie i.s.m. LGOG-Kring Parkstad en de Sectie Monumenten. De focus lag op de industriële ontwikkeling, herbestemming van mijncomplexen en de sociale geschiedenis van de mijnstreek.
- 20 september 2025. Euregionale Contactdag, een uitwisseling met de Pater Sangerskring Maaseik, de Heimatverein Selfkant, in Neeroeteren/Maaseik.
- 25 september. Lezing Joris Roosen, 'Zondebokken, kwakzalverij en verzet'.
- 4 oktober 2025. Excursie 'Op zoek naar sporen van de mijnbouw in Kerkrade en Herzogenrath (D)'. Excursie i.s.m. LGOG-Kring Parkstad en de Sectie Monumenten. De deelnemers verkenden het grensoverschrijdende mijnbouwlandschap en de zichtbare en verborgen sporen van de steenkoolwinning in zowel Nederland als Duitsland.
- 23 oktober 2025. Lezing door Elyze Storms: 'Landschap en landgoederen: een historisch-geografische blik op Limburgse landgoederen'. Lezing in het kader van de Maand van de Geschiedenis.
- 20 november 2025. Lezing Jos Notermans, 'Vestingbouw'.

Kring Roermond

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling
Vincent Frederiks is teruggetreden als bestuurslid.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Frank Bouts (voorzitter), Martin Janssen (secretaris), Rob Dückers (penningmeester), Wim Hendriks.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 155 leden en 21 gezinsleden (op 31 december 2024 waren dat 170 leden en 34 gezinsleden).

Activiteiten
- 6 januari 2025. Lezing Clementine Wintraecken, 'Sport in Limburg, een speelse ontwikkeling'.
- 3 februari 2025. Lezing Frank Bouts, 'Spionnen na Wereldoorlog II, ook in Limburg'.
- 10 maart 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Rouke van der Hoek, '100 jaar Maaskanalisatie – en verder'.
- 7 april 2025. Lezing Wim Berger, 'Familiebedrijf Berger, sinds 1862 wijnkenners bij uitstek'.
- 12 mei 2025. Lezing Ingrid Henssen-van Hees, 'Charles Vos, Bourgondisch beeldhouwer van de Limburgse School'.
- 8 september 2025. Lezing Rob Dückers, 'Zwarte magie of een zwarte bladzijde? De heksenvervolgingen in Roermond toen en nu'.
- 6 oktober 2025. Lezing Sjeng Ewalds, 'Molukkers in Roermond'.
- 3 november 2025. Lezing Theo Thomassen, 'Laten we over iets anders beginnen'.
- 8 december 2025. Lezing Rob Dückers, 'Zwarte magie of een zwarte bladzijde? De heksenvervolgingen in Roermond toen en nu'.

Verslag over 2025
In de Algemene Ledenvergadering op 10 maart 2025 werd afscheid genomen van Vincent Freriks als bestuurslid van de Kring.
De Kring kende zeven jubilarissen: de heren De Kunder en Hendricks 50 jaar; de heer Geerlings 40 jaar; de heren Bouts, Coenen, Kessels en mevrouw Bouts-Muijsers 25 jaar.
Het bestuur vergaderde vijfmaal om enerzijds over de voortgang en planning van activiteiten te praten en anderzijds over praktische zaken zoals de bezorging van de *Publications* (stopgezet), de keuze van een locatie en financiering van de activiteiten zoals verhoging inlooptarief.
Er werd ook overleg gevoerd met onze partner Stichting RURA over de organisatie en financiering van de lezingen. De druk op het aantal lezingen is

gegeven de hoge kosten (ca 275€ per lezing) groot. Veel tijd en energie werd gestoken in de inspraakreactie van de Kring op het concept van het MeerjarenBeleidsPlan van het LGOG; hetzelfde geldt voor de organisatie van de LGOG ALV van 27 september 2025 in Roerdalen waarbij een bezoek werd geregeld aan de basiliek, museum en tentoonstelling van de HVK Roerstreek te Sint Odiliënberg. Tenslotte werd door Rob Dückers een lezing met rondleiding Roermond verzorgd ten behoeve van de ALV van de sectie Monumenten.

Kring Maas en Niers

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Mayke Lam-Jetten (voorzitter en secretaris), Et Rijniers (penningmeester), Carina Gotink en Wim Pijpers.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 59 leden en 15 gezinsleden (op 31 december 2024: 59 leden en 14 gezinsleden).

Activiteiten
- 23 januari 2025. Lezing Will Brouwers, 'Romeinen op de Maas'.
- 19 maart 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Paul ten Broeke, 'Herinneren en eren'.
- 16 april 2025. Lezing Martin van der Weerden, 'De mijnwerkersstaking in 1943 en monument op de Hamert'.
- 5 juni 2025. Lezing Roos in 't Veld, 'De graaf van Gennep en de hertogin van Gelre'.
- 21 juni 2025. Excursie naar Kleve.
- 27 september 2025. Excursie naar het bos- en heidegebied van Molenhoek en Mook onder leiding van Wim Pijpers.
- 22 oktober 2025. Lezing Ragdy van der Hoek, 'Waarom zijn onze buren (soms) anders?'.
- 26 november 2025. Lezing Paul Dekkers, '"Liebe Eltern". Brieven van een Duitse soldaat aan zijn ouders'.
- 4 december 2025. Bezoek aan expositie 'De Bourgondiërs' in het Limburgs Museum, met o.a. een intro door Roos in 't Velt.

Het beeld 'Onder moeders paraplu' op de Markt in Gennep
De Nederlandse componist J.P.J. Wierts werd geboren in Gennep en groeide op aan de Markt. In het begin van de twintigste eeuw was hij een begaafd en alom bekend musicus. Wierts was voorstander van het Nederlandstalige lied en zette als veelzijdig componist zowel kinderversjes als kerkelijke gezangen op muziek. Het kinderliedje van zijn hand 'Onder moeders paraplu' is nog altijd bekend bij jong en oud.
Wiel van Dinter - eveneens Gennepenaar - schreef tal van boeken over diverse onderwerpen uit de historie van Gennep. Hij schreef o.a. het boek over het leven van Johannes Wierts. Daarmee voorkwam hij dat de componist voorgoed uit de Gennepse geschiedenis zou verdwijnen.
In 2023 ontstond een gezamenlijk initiatief van de Gemeente Gennep en de Historische Kring Maas en Niers om een kunstwerk in de vorm van een beeld te realiseren, verwijzend naar componist J.P.J. Wierts en schrijver/stadshistoricus W.S. van Dinter.
Het beeld werd ontworpen en vervaardigd door beeldend kunstenaar Mirjam Jansen uit Milsbeek. In het voorjaar van 2025 kreeg het kunstwerk 'Onder moeders paraplu' zijn definitieve plaats op de Markt tegenover het oude stadhuis. De onthulling vond plaats tijdens de Erfgoeddag Gennep, op 31 mei 2025, in het bijzijn van Wiel van Dinter en zijn familie.

Kring Maastricht

Wijzigingen in bestuurssamenstelling
De eerste bestuurstermijn van Bart Zwegers en Odin Essers liep af. Beiden hebben ervoor gekozen deze niet te verlengen. De rol van voorzitter en secretaris zijn zodoende overgenomen door Wim Dijkman en Marnix van Wijk.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Wim Dijkman (voorzitter), Marnix van Wijk (secretaris), Lucie Bastiaens (penningmeester), Remco Beckers, Pieternel Coenen, Joris Roosen, Arnold Sanders.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 448 leden en 89 gezinsleden (op 31 december 2024: 453 leden en 97 gezinsleden)

Activiteiten
- 6 januari 2025. Nieuwjaarsreceptie en lezing Wim Dijkman, 'Petrus Regout in Japan'.
- 3 februari 2025. Lezing Marinette Troost, 'Albert Troost (1924-2010), van tekening naar glas-in-lood'.
- 10 maart 2025. Lezing Hans Ogg, 'De ontginning van de Sint-Pietersberg'.
- 7 april 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Jaco Berveling, 'Limburgse wereldwandelaars en wereldfietsers (1905-1935)'.
- 15 en 17 april 2025. Excursie Maastricht Museum met specialistenrondleiding in de tentoonstelling 'Pelgrimage naar Maastricht ten tijde van de Heiligdomsvaart'.
- 12 mei 2025. Lezing Richard Sondeijker, 'Maastricht en de Tweede Wereldoorlog; een ooggetuigenverslag'.
- 2 juni 2025. Lezing Caspar Cillekens, 'De Sphinx en de familie Regout'.
- 12 september 2025 Rondleiding door Truus Roks in de tentoonstelling 'Deze droevige offerande' in het Historisch Centrum Limburg.
- 6 oktober 2025. Lezing Rob Brouwers, 'RES SACRAE & PARAFERNALIA NOVA. Nieuw liturgisch vaatwerk en andere nieuwe objecten voor de Sint-Servaasbasiliek'.
- 16 oktober 2025. Excursie Sint-Servaasbasiliek door Pieternel Coenen en Arnold Sanders.
- 3 november 2025. Lezing Stefan Vrancken, 'De gezusters Desart. Twee pittige dames in het achttiende-eeuwse Maastricht'.
- 1 december 2025. Lezing Joris Roosen, 'Maastrichtse briefhoofden. Getuigen van een stad in verandering (1840-1990)'.

Verslag over 2025
In 2025 organiseerde Kring Maastricht 9 lezingen over uiteenlopende onderwerpen. De eerste lezing van het jaar werd zoals gebruikelijk gevolgd door een nieuwjaarsreceptie. Ook vonden er dit jaar 3 excursies plaats: rondleidingen bij twee tentoonstellingen (in het Maastricht Museum en in het Historisch Centrum Limburg) en in de Sint-Servaasbasiliek waar onder andere de cryptes en de Keizerzaal bezichtigd konden worden. Dit jaar werden de Publications niet bij de leden van de Kring bezorgd door vrijwilligers – wat altijd een behoorlijk logistieke uitdaging was – maar konden de leden deze zelf op twee locaties in de stad ophalen (gedurende een half jaar). De ervaring hiermee is zeer positief en het bestuur wil de verspreiding van de Publications ook komend jaar op deze wijze organiseren. Kring Maastricht werd ook dit jaar weer gesponsord door Team Notarissen waarvoor wij hen zeer dankbaar zijn.

Kring Parkstad Limburg

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Martin van der Weerden (voorzitter), Pascalle Hamers-Muyrers (secretaris), Maarten van Wesel (penningmeester), Antoine Jacobs. Hans Petri. Maarten Lenders vanaf maart 2025 en sinds oktober 2025 is André Reumkens ons bestuur komen versterken.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 206 leden en 38 gezinsleden (op 31 december 2024 210 leden en 36 gezinsleden).

Activiteiten
- 21 januari 2025. Lezing Jaco Berveling, 'Limburgse globetrotters veroveren de wereld'.
- 4 februari 2025. Lezing Pierre Hupperts, 'Recht en Onrecht na de Tweede Wereldoorlog'.
- 18 februari 2025. Antoine Jacobs en Marin van der Weerden, 'De slag in het Teutoburgerwoud'.
- 11 maart 2025. Lezing Loek Kreukels, 'Morgen wordt het beter. De Mijnstreek 1944-1975'.
- 29 maart 2025. Heemkundecontactdag.
- 5 april 2025. Excursie van Altenberg tot zink; grondstoffen en verschuivende landsgrenzen in Kelmis en Moresnet (België) in samenwerking met de Westelijke Mijnstreek.
- 9 april 2025. Lezing Wiel Kusters, 'De Heerlense jaren van Marko Fondse'.

- 24 en 25 mei 2025. Excursie "Op zoek naar Hermann de Cherusker en Karel de Grote" naar Detmold, Paderborn en Soest (D).
- 27 mei 2025. Lezing Ingrid Henssen-van Hees, Bourgondisch beeldhouwer. Meester van Maastricht Charles Vos.'
- 4 juni 2025. Lezing Martin van der Weerden, 'D'r Kuëb va Heële'.
- 3 augustus 2025. Excursie tentoonstelling Marcus Aurelius Trier met de bus
- 16 september 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Paul Borger en Martin van der Weerden, 'Bruinkoolwinning in Zuid-Limburg'.
- 17 september 2025. Herdenking Mijnwerkersstaking 1943.
- 4 oktober 2025. Excursie naar Alsdorf en Merkstein: 'Op zoek naar de sporen van de mijnbouw "im Aachener Revier"'.
- 14 oktober 2025. Lezing Frank Bouts, 'Slapende spionnen na Wereldoorlog II, ook in Limburg'.
- 28 oktober 2025. Lezing Ronald Kerpershoek, 'Limburg en de eerste Wereldoorlog.'
- 4 november 2025. Lezing Hilde Vanneste, 'Van Romeinen tot Rimburgers. Een eeuw vondsten en ontdekkingen'. Lezing verplaatst naar 3 maart 2026
- 13 november 2025. Lezing Martin van der Weerden, 'D'r Kuëb va Heële; mythe en werkelijkheid'.
- 8 december 2025. Barbaraviering en herdenking verongelukte mijnwerkers.

De LGOG-Kring Parkstad werkt graag samen met de buurkringen. Zo staat voor 2026 weer een gezamenlijk bestuur treffen op het programma met Kring de Westelijke Mijnstreek waarmee ook samen excursies worden geregeld. Ook de Heemkundecontactdag met kring Heuvelland-Valkenburg is een traditionele gezamenlijke activiteit. Voor de eigen lezingen maakt de kring veelal gebruik van de mooie zaal boven bij Schunck Bibliotheken. De Kring kan natuurlijk niet zonder de eigen leden en probeert steeds weer een leuk programma voor hen samen te stellen. Mochten hierin nog tips zijn dan zijn die welkom.

Kring Ter Horst

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling
Op 12 maart 2025 trad Arie Stas, voorzitter, af. De leden van de Kring benoemden per dezelfde datum Henk Janssen tot nieuw bestuurslid in de functie van voorzitter en Marjo Hendriks als bestuurslid. Marjo Hendriks vervulde vanaf 8 mei 2024 al de functie van penningmeester. Chiarangela van Lieshout nam op 12 maart 2025 de functie van secretaris over van Ineke Eickmans, die de functie van vice voorzitter bleef vervullen. Per 1 december trad Chiarangela van Lieshout terug als bestuurslid en nam Ineke Eickmans de functie van secretaris op interim basis weer over.

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Henk Janssen (voorzitter), Ineke Eickmans (secretaris en vicevoorzitter ad interim), Marjo Hendriks (penningmeester), Ger Hermans.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 118 leden waarvan zes verenigingen en 36 gezinsleden. Op 31 december 2024 waren dat 150 leden, waarvan 35 gezinsleden en zes verenigingen.

Activiteiten
- 15 januari 2025. Wintercursus 'De historische ontwikkeling van het landschap in de gemeente Horst aan de Maas' onder leiding van Piet Hoebers; I.
- 22 januari 2025. Wintercursus II.
- 29 januari 2025. Wintercursus III.
- 26 februari 2025. Lezing Henk Kern, '"Broedervolk en broederkrijg"; de gedeelde geschiedenis van Oekraïne en Rusland'.
- 12 maart 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Wilson Varela over veranderingen in de geloofsgemeenschap en de toekomst van onze kerken.
- 30 april 2025. Lezing Hilde Schiphouwers, 'Shinkichi Tajiri; wereldburger en Baarlonaar'.
- 21 mei 2025. Lezing Anton de Leeuw, 'Ontroerende uitbeeldingen van de kruisweg in de gemeente Horst aan de Maas'.

- 25 juni 2025. Avondwandeling 'Leesbaar landschap' in Sevenum onder leiding van Ron Janssen.
- 24 september 2025. Rondleiding door de Sint-Petrus Bandenkerk in Venray onder leiding van Jan van Casteren.
- 15 oktober 2025. Lezing Luuk Keunen, 'Historische cultuurlandschappen in de gemeente Horst aan de Maas'.
- 19 november 2025. Lezing Xavier van Dijk, 'Bij de bron ...; onderzoek op het Meterikse Veld 2'.
- 10 december 2025. Presentatie van historische films uit Horst aan de Maas met toelichting door Frank Holthuizen: is Horst aan de Maas een voedingsbodem voor filmmakers?

Bijeenkomsten bestuur
Het bestuur kwam in het verslagjaar acht keer bijeen. Het zwaartepunt van de bestuursvergaderingen lag bij de samenstelling van het jaarprogramma: het bedenken, de planning en de organisatie van de geboden lezingen en excursies.
In 2025 stelde de gemeenteraad van Horst aan de Maas de Omgevingsvisie vast. In aanloop hiernaartoe heeft onze kring samen met heemkundekringen en erfgoedorganisaties, nadrukkelijk aandacht gevraagd voor het Programma Erfgoed en voor het belang van een concrete en duurzame borging van erfgoed, zodat erkenning van erfgoed ook daadwerkelijk wordt vertaald naar sturing in beleid en uitvoering.
De voortgang en de invulling van het informatieblad *INFO* is een terugkerend agendapunt. Hoofdredacteur Bert Clevis, is geen bestuurslid maar neemt wel deel aan de bestuursvergaderingen.

INFO LGOG Kring Ter Horst
De *INFO* is een informatieblad voor leden van de Kring Ter Horst en andere geïnteresseerden. Onder redactie van hoofdredacteur Bert Clevis verschenen in februari nummer 72 en in september nummer 73. De *INFO* bevat onder meer het verslag van de jaarlijkse ledenvergadering, het activiteitenprogramma, dit jaarverslag en diverse inhoudelijke artikelen van betrokken auteurs. Het blad verschijnt in een oplage van 140 exemplaren en wordt kosteloos verstrekt. De uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door bijdragen van lokale adverteerders.

Historisch Educatief Platform (HEP)
De website van het Historisch Educatief Platform wordt nog altijd geraadpleegd. De site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs, met onderwerpen die betrekking hebben op de lokale en regionale geschiedenis in brede zin. Hoewel de website verouderd is, ontbreken op dit moment de middelen om de inhoud te actualiseren en uit te breiden.

Kring Valkenburg en Heuvelland

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling
In september 2025 zijn Pieter van der Woude en Sem Meex toegetreden tot het bestuur van de kring Valkenburg en Heuvelland

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Kees Schaapveld (voorzitter en waarnemend secretaris), Lambert Jacobs (penningmeester), Willem Ubaghs, Vadim Niessen, Pieter van der Woude en Sem Meex. Oud-voorzitter Constant De Maeijer is adviseur van het bestuur.

Leden
Op 31 december 2025 telde de kring 105 leden en 12 gezinsleden. Op 31 december 2024 waren dat 106 leden en 11 gezinsleden.

Activiteiten
- 31 januari 2025. Lezing in Vaals door Kees Schaapveld over Godsdienstvrijheid en godsdienstdwang in de Maasstreek in de 16e-18e eeuw, met internationale vergelijking (i.s.m. Heemkundekring Sankt-Tolbert) (42 deelnemers).
- 20 februari 2025. Lezing in Nijswiller door Antoine Jacobs over Reisverhalen betreffende Limburg in de negentiende eeuw (i.s.m. Heemkundevereniging Nijswiller) (42 deelnemers).
- 26 maart 2025. Lezing in Schimmert door Kees Schaapveld en Lambert Jacobs over de Geschiedenis van de Landen van Overmaas (i.s.m.

Heemkundevereniging Schimmert) (100 deelnemers).
- 29 maart 2025. Jaarlijkse Heemkundecontactdag van de LGOG Kringen Parkstad Limburg en Valkenburg & Heuvelland met vertegenwoordigers van de regionale heemkundeverenigingen, dit jaar georganiseerd in kasteel Rivieren door de LGOG Kring Parkstad Limburg en de Heemkundevereniging Klimmen (50 deelnemers).
- 25 april 2025. Lezing in Vijlen door Gemma Jansen over Water voor de Romeinse stad (i.s.m. Heemkundekring 'De Naobere va Viele') (45 deelnemers).
- 20 mei 2025. Lezing in Gulpen door Huub Spoormans over Honderd jaar politiek in Limburg; katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling (i.s.m. Heemkundevereniging Galopia) (30 deelnemers).
- 18 juni 2025. Lezing in Mechelen door Willem Ubaghs en Lambert Jacobs over de nieuwe Canon van Limburg (i.s.m. Heemkundevereniging Mechelen) (30 deelnemers).
- 14 augustus 2025. Lezing in Schin op Geul door Hub Stohr over Mechelen (provincie Antwerpen) (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (30 deelnemers).
- 23 augustus 2025. Excursie naar Mechelen (provincie Antwerpen) (i.s.m. Heemkundevereniging Schin op Geul) (45 deelnemers).
- 24 september 2025. Lezing in Wijlre door Gilbert Heijnen over de Historie van postduif en de postduivensport (i.s.m. Heemkundevereniging Wijlre) (ca. 30 deelnemers).
- 25 oktober 2025. Lezing in Epen door Bart Ibelings over het Viabundus-project: land- en waterwegen in 1350-1650 (i.s.m. de Heemkundevereniging 'Uit Ons Krijtland' uit Epen (45 deelnemers).
- 15 november 2025. Gezamenlijke presentaties in Valkenburg van IVN Heuvelland (Monique Hermans), Veldeke Maastricht (Lou Spronck) en LGOG Kring Valkenburg & Heuvelland (Kees Schaapveld) (50 deelnemers).

Het bestuur vergaderde in 2025 zevenmaal op de vaste locatie in Sibbe.

In februari 2025 publiceerden bestuursleden Lambert Jacobs en Kees Schaapveld hun boek *De Landen van Overmaas in de achttiende eeuw*.

Kring Venlo

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling
Marcel Hogenhuis is per 1 september 2025 gestopt als bestuurslid.

Samenstelling bestuur op 31 december 2025
Ans Backhuijs-Ammerlaan (voorzitter), Hay Clabbers (secretaris), Gerard Driessen (penningmeester), Henk van Dijck en Fred van Roosmalen.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 163 leden en 37 gezinsleden (op 31 december 2024 waren dat er 164 en 36 gezinsleden).

Activiteiten.
- 13 januari 2025. Lezing Ton van Daelen, 'Petrus Joannes Cremers, dorpspastoor en chroniqueur'.
- 10 februari 2025. Lezing Jos Benders, 'Munten en muntmeesters uit middeleeuws Venlo'.
- 10 maart 2025. Lezing Bibi Beekman, 'Romeinse villa's in Limburg'.
- 14 april 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Gerrit van der Vorst, 'Het drama van Mary Winnik en Annie Koekoek'.
- 12 mei 2025. Lezing James Hannan, 'Giselle Kuster, een Venlose kunstenaar'.
- 17 mei 2025. Stadswandeling 'Verhoale oet de Woutekiet' onder leiding van John Decker.
- 16 juni 2025. Lezing Jan Titulaer, 'Limburgse Maasschippers van de zestiende tot de negentiende eeuw'.
- 14 juli 2025. Lezing Rouke van der Hoek, 'De maas van rivier naar systeem'.
- 8 september 2025. Lezing Ingrid Henssen-van Hees, 'Joep Nicolas; Licht in lood'.
- 13 oktober 2025. Lezing Bibi Beekman, '"Betoverend Brons" uit Limburg'.
- 10 november 2025. Lezing Birgit Dukers en Sandor Marks, '500 jaar wonen in de Gasthuisstraat'.

- 8 december 2025. Lezing Remco Beckers, 'Bourgondiërs in Limburg'.

Verslag over 2025
Naast de hierboven genoemde activiteiten heeft de Kring Venlo de 7e editie van *Maas & Duin* uitgebracht. Hierin zes zeer lezenswaardige artikelen. Alle leden hebben een gratis exemplaar ontvangen. Voor andere geïnteresseerden is het periodiek te koop voor € 7,- bij Koops in Venlo, Museum Peel en Maas in Helden en Boom in Roermond.
De Kring heeft de contacten met de Historische Verein für Geldern und Umgebung weer aangehaald. Er zijn voorstellen gedaan voor samenwerking. Voor 2026 zijn vervolgafspraken gemaakt. Naast dit contact heeft de kring ook tweemaal overleg gehad met de andere noordelijke kringen. Doel hiervan was het bepalen van gezamenlijke standpunten in de vergaderingen van het LGOG, het uitwisselen van informatie over activiteiten en het bezien of ze elkaar kunnen ondersteunen en of er gezamenlijke activiteiten kunnen worden georganiseerd.
Bestuursleden van de Kring zijn actief op diverse fronten. Zo namen zij deel aan het overleg van Venlo Partners over de binnenstad van Venlo samen met andere historische organisaties, is er gezocht naar achtergronden van slachtoffers van de Holocaust in verband met het plaatsen van Stolpersteine en hebben we overlegd met het gemeentearchief Venlo over de gang van zaken. Een lid van de Kring neemt deel aan een werkgroep die Venlo in de Middeleeuwen wil visualiseren.
De werkzaamheden aan het Aezelproject en de website 'oorlogsverhalenvenloeo' zijn voortgezet. En een goede nieuwe plek voor de veilingklokken en de opname van de Commandobunker op de gemeentelijke monumentenlijst is onder de aandacht gebleven.
Van ons aanbod voor ondersteuning van lessen plaatselijke geschiedenis in het basisonderwijs is helaas geen gebruik gemaakt.
Voor een gedetailleerde weergave van de activiteiten zie het jaarverslag secretaris 2025 op de website van het LGOG.

Kring Venray en omgeving

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Sjeng Ewalds (voorzitter), Jan Cuijpers (secretaris), Frans Vogelzangs (penningmeester), Wim van Delft.
Het bestuur werd vertegenwoordigd op de KSC- en Algemene Ledenvergaderingen van het LGOG op 10 mei 2025 en 27 september 2025. Op 4 september 2025 organiseerde Kring Venray het Overleg Noord-Limburgse LGOG-kringen.
De Kring is aangesloten bij het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van streekgeschiedenis, volkscultuur en cultuurhistorie binnen de gemeente Venray. Het bestuur van de Kring bezoekt regelmatig de ledenvergaderingen van het HPV.

Leden
De Kring telde op 31 december 2025 79 en 18 gezinsleden leden (op 31 december 2023 waren dat er in totaal 100). Lid van verdienste: dhr. J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).
In 2025 waren er vier jubilarissen (allen 25 jaar lid): dhr. J.B.M. Heijligers, dhr. J.A.B.M. van Meijel, dhr. E.J.H.M Raedts en mevr. M.C.M. van Gastel. Zij werden tijdens de jaarvergadering op 17 maart 2025 gehuldigd en ontvingen de LGOG-speld plus een attentie.
Op 22 maart 2025 is dhr. B.P.M. (Ben) Jansen overleden. Hij was bestuurslid van 1980 tot 1988, bestuurslid in 1994, en voorzitter van 1995 tot 1998. In 2026 zou hij 50 jaar lid zijn geweest.

Activiteiten
- 20 januari 2025. Lezing Paul Sanders en Dave Moorrees, 'Geopark Peelhorst en Maasvallei'.
- 17 februari 2025. Lezing Jan van Lierop en Martin van der Weerden, 'Sprokkelingen uit de geschiedenis van Deurne'.
- 17 maart 2025. Algemene ledenvergadering en lezing Jan Strijbos, 'Het leven van Jean Poels (1870-1934)'.
- 22 maart 2025: Rondleiding door het centrum van Deurne, verzorgd door Jan van Lierop

(Heemkundekring H.N. Ouwerling, Deurne).
- 28 april 2025. Lezing Wil Brouwers, 'Romeinen op de Maas'.
- 19 mei 2025. Lezing Sjeng Ewalds, 'Indiëgangers uit Venray en Meerlo-Wansum'.
- 15 september 2025. Lezing Jos Benders, 'Betalen en munten in middeleeuws Venray'.
- 20 oktober 2025. Lezing Herman Jan van Cuijk, 'Schutsheiligen; het hoe en waarom van de heiligenverering'.
- 8 november 2025. Excursie in en om de Paterskerk in Venray.
- 17 november 2025. Lezing Marcus Vankan, 'Heilige Nicolaas, bruggenbouwer tussen oost en West; 1700 jaar devotie'.
- 15 december 2025: Lustrumlezing 'Historie van de geschiedbeoefening in Venray en 70 jaar Geschied- en Oudheidkundige Kring/LGOG Kring Venray' door Sjeng Ewalds.

Overige activiteiten
- Oud-voorzitter Jan Min en huidige voorzitter Sjeng Ewalds nemen deel aan de maandelijks door RooyNet (onderdeel van het Historisch Platform Venray (HPV) georganiseerde 'Foto kijk- en beschrijfmiddagen'. Aanwezigen bekijken samen oude foto's en proberen te ontdekken wanneer deze foto's zijn genomen en wie of wat er op staat.
- Op 15 maart 2025 werd aan de Deurneseweg onder Ysselsteyn, nabij het bestaande grenskerkmonumentje, een gedenksteen en een informatiebord onthuld ter ere van de Oostrumse schrijver Herman Maas. Het lid Frans van de Pas was nauw betrokken bij de totstandkoming van het monument en bij de onthulling. Het project is mede mogelijk gemaakt door Heemkundekring H.N. Ouwerling uit Deurne, Historisch Platform Venray en LGOG Kring Venray.
- Het 70-jarig bestaan van de Geschied- en Oudheidkundige Kring/LGOG Kring Venray is gevierd met een tweetal extra activiteiten: op 17 mei 2025 met een excursie naar Xanten met als afsluiting een buffet in hotel Asteria in Venray, en op 15 december 2025 met een lezing over de historie van de geschiedbeoefening in Venray en van de Geschied- en Oudheidkundige Kring/LGOG Kring Venray, gevolgd door een gezellig samenzijn met koffie/thee, vlaai en een drankje.

Kring Weert

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Peter Korten (voorzitter), Paul Lammeretz (secretaris), Anton Cornelissen (penningmeester), Jack Duif, Wil Filott, Bouke Kouters en Marianne Langeslag.

Leden
De Kring Weert telde per 31 december 2025 135 leden en 32 gezinsleden (was op 31 december 2024: 145 leden en 33 gezinsleden).

Activiteiten
- 13 januari 2025. Lezing Peter Nissen, 'De Kulturkampf en de kloosters in Limburg'.
- 10 maart 2025. Lezing Tim Overdiek, '"Zwijgende Vaders" en reportage "Van de Bera naar Buchenwald"', aangevuld met filmfragmenten van cineast Peter Crins.Lezing in het kader van 80 jaar bevrijding.
- 15 april 2025. Lezing Frans Nies, 'Het einde der tijden – Jheronimus Bosch'.
- 10-11 mei 2025. Wieërter oorlogslaeve belaeve. Gedurende dit tweedaagse project brachten beeld, muziek, toneel en persoonlijke verhalen het oorlogsverleden tot leven. Een re-enactment groep in militaire uniformen nam het publiek mee terug in de tijd, in de vorm van levende geschiedenis. Oorlogsgetuigen deelden hun indrukwekkende verhalen in unieke en nog nooit eerder vertoonde beelden van cineast Peter Crins, waarvan 700 bezoekers getuige waren. Tevens was er een educatief programma voor de jeugd (1.000 scholieren) en een fietstocht langs verschillende oorlogsmonumenten waar lokale heemkundigen de bijbehorende oorlogsverhalen vertelde.
- 17 mei 2025. Excursie naar Mechelen (provincie Antwerpen) met een historische stadswandeling en een bezoek aan een dertiende-eeuwse kathedraal. Excursie georganiseerd in samen-

werking met de Geschied- en Heemkundige Kring 'Het Land van Thorn'.
- 12 augustus 2025. Zomermiddaglezing Xavier Lenaers, 'De Suisse terug van onder het stof' in de Sint-Martinuskerk in Kessenich.
- 15 september 2025. 'Es Wieërt nog êrges ...?' Visie van Weerter politici op het Weerter immaterieel erfgoed vanwege gemeenteraadsverkiezingen. De bezoekers gingen in gesprek met volksvertegenwoordigers tijdens deze interactieve samenkomst.
- 20 september 2025. Excursie naar Sint Truiden.
- 25 september 2025. Uitreiking rapport archeologisch onderzoek en première van 'de Nijenborgh' in de serie eXpeditie Limburg.
- 27 september 2025. Verschijning tiende boek in de serie Nederweerts Verleden: 'De Ospelse Locht' door de Stichting Geschiedschrijving Nederweert.
- 3 oktober 2025. Franciscanen in Weert (met medewerking van Kring Weert). Inspirerende avond waarin geschiedenis, geloof en muziek samensmolten.
- 2 november 2025. Presentatie 75 jaar postzegelvereniging Filatelica.
- 4 november 2025. Project 'Kijkdoos'. De doorgang tussen de fietsenstalling en stationshal in Weert is al een tijd niet meer in gebruik. De stationsmanager heeft LGOG Kring Weert benaderd om een invulling te geven aan deze ruimte middels tijdelijke exposities over de Weerter geschiedenis. Aan de hand van verschillende thema's en in samenwerking met heemkunde organisaties worden de reizigers verrast op de rijke historie van Weert.
- 10 november 2025. Lezing Remco Beckers, 'Bourgondiërs in Limburg'.

Cultuurhistorische Zomer 2025
- 8 juli 2025. Gluren bij de buren: Beesel (260 deelnemers).
- 22 juli 2025. Gluren bij de buren: Stevensweert (280 deelnemers).
- 5 augustus 2025. Gluren bij de buren: Thorn (430 deelnemers).
- 19 augustus 2025. Gluren bij de buren: Budel-Dorplein (400 deelnemers).
- 21 augustus 2025. Symposium Bocholt: '"De lokroep van de Grote stille Heide": industrie voor de vooruitgang en welstand!?' (185 personen).
- 26 augustus 2025. Gluren bij de buren: Valkenswaard (190 deelnemers).
- 28 september 2025. Gezamenlijke Heemkundedag Leudal 2025.

Gepubliceerde verhalen op onze website
Regelmatig publiceert de kring verhalen op de website uit de eigen regio onder redactie van bestuurslid Wil Filott zoals 'Het droeve lot van Petronella Verdonkschot aan het Kanaal (1854)', 'Stro of geen stro, dat was de kwestie', 'Straffeloos ruiten ingooien in Bocholt?', 'Joannes Mathias Luijs, een niet zo gewone inwoner van Weert', 'De familie Wilkin, een Luikse familie in Weert' en 'Een schout in de fout'.

Cursus Weerterlogie
In februari en oktober 2025 startte er wederom een cursus Weerterlogie in acht lessen. Er werden wederom meer dan 102 getuigschriften uitgereikt. Een blijk van brede interesse in de geschiedenis van Weert en een compliment voor de inleiders. De cursus blijft een onverminderd succes.

Het bestuur dankt alle leden, vrienden en sympathisanten voor hun bezoek en interesse. Ook de vele organisaties met wie afgelopen jaren zo prettig is samengewerkt, worden bedankt. Ook veel dank aan de Stichting De Aldenborgh voor de grote financiële en organisatorische bijdragen aan de kring Weert e.o..

SECTIES

Sectie Archeologie/Archeologische Vereniging Limburg (AVL)

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Rens Dormans (vicevoorzitter)

Leden
De Sectie Archeologie telde per 31 december 2025 473 leden (was per 31 december 2024: 468).

Activiteiten
- 1 februari 2025. Voorlezen en ontdekken in Archeologie Museum Stein – Beleef de Bandkeramiek.
- 5 april 2025. Limburgse Archeologiedag.
- 15 juni 2025. Knutselmiddag tijdens de Nationale Archeologiedagen. In samenwerking met Stichting Erfgoed Stein en het MaasBandProject.
- 7 oktober 2025. Lezing door Rens Dormans, 'De Nieuwe Canon van Limburg'.
- 14 oktober 2025. Lezing door Rens Dormans, 'De Nieuwe Canon van Limburg'.

Redactie *Archeologie in Limburg*

Samenstelling redactie op 31 december 2025
Anneleen van de Water, Rob Paulussen en Wiel Luys.

Verslag over 2025 in maximaal 250 woorden
Archeologie in Limburg was en is opnieuw het tijdschrift van de sectie Archeologie, de Archeologische Vereniging Limburg. Tussen maart 1977 en december 2010 verschenen 116 afleveringen. Daarna werd het tijdschrift onderdeel van *De Maasgouw*. Sinds april 2018 verschijnt *Archeologie in Limburg* weer drie- à viermaal per jaar en biedt het ruimte aan artikelen die minder geschikt zijn voor *De Maasgouw*, zoals vondsmeldingen of -beschrijvingen, presentaties en recensies van boeken, artikelen en tentoonstellingen, langere artikelen die te specialistisch zijn voor het lezerspubliek van *De Maasgouw* en korte exposés over lopend, of net afgerond archeologisch onderzoek. In 2025 zijn drie afleveringen verschenen (nummers 130, 131 en 132).

Sectie Genealogie

Bestuurssamenstelling op 31 december 2025
Bert van Laer (voorzitter), Henk Boersma (vicevoorzitter), Fred Baltus (secretaris en webbeheerder), Kees Hessels (penningmeester), Liesbeth Dirks-Jessen (notulist).

Leden
Op 31 december 2025 telde de sectie 319 leden (op 31 december 2024 waren dat er 332). In totaal waren er ook nog eens 29 abonnementen op het LTvG.

Bestuursvergaderingen
In 2025 vergaderde het bestuur viermaal en wel op 11 maart, 24 mei, 23 augustus en 29 november, telkens in het Huis van de Kunsten te Roermond. In een aantal vergaderingen kwam de situatie omtrent de verandering van de vormgever/drukker voor de tijdschriften van het LGOG (waaronder het LTvG) ter sprake. Andere punten waren o.a. de Edmond Delhougne Penning, de Genealogische dag, Stamboom cafés en activiteiten in de regio's.

Activiteiten
- 20 juni 2025. ALV te Steyl, met lezing en wandeling door Steyl, drs. Marcel Dings
- De ALV en de lezing daarna werden door zo'n 30 personen bezocht
- 23 september 2025, Stamboom café in Kerkrade, samen met NGV Zuid Limburg
- 25 oktober 2025, Stamboom café in Valkenburg, samen met NGV Zuid Limburg
- 2 nieuwsbrieven

De Sectie is verder aanwezig op Facebook met een pagina (https://www.facebook.com/SectieGenealogie) met 686 volgers en een privé-groep (https://www.facebook.com/groups/sglgog) met 504 leden. Oude LTvG's zijn digitaal beschikbaar via https://ltvg.fredbaltus.nl

Commissie Heraldiek & Banistiek
Leden: René Vroomen, Régis de la Haye.

In het bestuursjaar heeft de gemeente Sittard-Geleen gekozen voor een nieuw wapen en gemeentevlag.

Redactie *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*

Samenstelling van de redactie op 31 december 2025
Jan Hanssen (hoofd- en eindredacteur), Bert van Laer (redactiesecretaris), dr. Mart Graef, drs. Ruud Straatman, mr. Stefan Vrancken.

Verslag over 2025
Het jaar 2025 was voor de redactie een turbulent jaar; er moest immers een grote achterstand worden ingelopen. Door externe omstandigheden waren in 2024 slechts twee nummers van het tijdschrift verschenen. Door goed onderling overleg en voortvarend te werk te gaan kon deze achterstand snel worden weggewerkt: in februari 2025 verschenen de nummers 3 en 4 van jaargang 52 (2024). In april verscheen het eerste nummer van jaargang 53 (2025), in juni nummer 2, in augustus nummer 3 en in november nummer 4. Dit werd ook mogelijk gemaakt door een intensieve en inmiddels meer gestroomlijnde samenwerking tussen de redactie en de opmaker van ons tijdschrift, 5NUL8 Grafische Producties.
Er verschenen dus zes nummers in 2025 met een omvang van in totaal 260 bladzijden. Er werden 31 artikelen geplaatst door zeventien verschillende auteurs. In alfabetische volgorde: prof. dr. Jos Benders, drs. Henk Boersma, drs. Hans Bos, drs. Marcel Dings, Eugène Dubois, dr. Mart Graef, Jan H. Hanssen, dr. Régis de la Haye, Joep Hendrix, Chrit Klerken, ing. Bert van Laer, Funs Patelski, drs. Nick Pouls, ir. Huub Slangen, mr. Stefan Vrancken, René Vroomen en drs. Peter Vullings. In zeven artikelen kwam de heraldiek ter sprake al was het soms maar zijdelings. Bijzondere vermelding verdient in dit verband het artikel van René Vroomen over het wapen van de nieuwe bisschop van Roermond, Mgr. dr. Ron van den Hout.
Wat geografische spreiding van de artikelen betreft valt op dat deze keer een aanmerkelijk hoger percentage (38 procent) aan artikelen is opgenomen die van algemene aard zijn of betrekking hebben op de gehele provincie. Bij 28 procent lag de focus voornamelijk op Zuid-Limburg, bij 18 procent op Noord-Limburg en ten slotte bij 16 procent op Midden-Limburg.

Sectie Monumenten

Wijzigingen in de bestuurssamenstelling
Tijdens de Jaarvergadering van de Sectie Monumenten op 15 februari 2025 is afscheid genomen van de bestuursleden Rob Ligthart (vml penningmeester) en Servé Minis (secretaris).
Op 21 november 2025 hebben Arthur Coppes en Paul Stevens na vele jaren bestuurslidmaatschap afscheid genomen van het bestuur

Bestuurssamenstelling bestuur op 31 december 2025
Martin van der Weerden (voorzitter), Elise Oosterbaan (secretaris), Maarten Lenders (penningmeester), Sander van Daal, Clementine Wintraecken. Ruud Mestrom is kandidaat-bestuurslid.

Leden
De Sectie Monumenten telde op 31 december 2025 239 leden en 64 gezinsleden (op 31 december 2024: 251 leden en 71 gezinsleden).

Activiteiten
- 15 februari 2025. ALV gehouden in de Oranjerie te Roermond. Aansluitend aan de vergadering verzorgde Rob Dückers (kunsthistoricus gespecialiseerd in laatmiddeleeuwse miniatuurschilderkunst) een boeiende lezing over cultureel erfgoed in Roermond. Na de lunch was er een stadswandeling in Roermond afgesloten met een bezoek aan de fraaie Caroluskapel.
- 12 april 2025. Excursie in Swalmen met rondleiding door Peter van Cruchten en na de lunch een presentatie over Swalmen door Clémentine Wintraecken en Martin van der Weerden.
- 7 juni 2025. Excursie ‘Mijnkathedralen’ in Eisden-cité en Genk, onder leiding van Jan Kohlbacher (1936) uit Eisden. Excursie georganiseerd in samenwerking met de LGOG-kringen Parkstad en de Westelijke Mijnstreek. Het was de eerste excursie in het kader van het door de Provincie Limburg, de Gemeente Heerlen en drie

fondsen gesubsidieerde project '50 Jaar Mijnsluiting'.
- 4 oktober 2025. Excursie 'Op zoek naar de sporen van de mijnbouw "im Aachener Revier"'. Excursie georganiseerd in samenwerking met de LGOG-kringen Parkstad en de Westelijke Mijnstreek. Dit was de tweede excursie in het kader van het project '50 Jaar Mijnsluiting'.

In- en externe communicatie
Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal: 18 maart in schacht Nulland te Kerkrade (met rondleiding door vrijwilligers), 10 juni in Gulpen (rondleiding door Sander van Daal), 16 september Kasteel Schaesberg (uitleg door Maarten Lenders), 18 november in Heemkundemuseum Geleen (inleiding door Ton Wolters). Tijdens een gezellig etentje in november in Sittard is afscheid genomen van Arthur Coppes en Paul Stevens. De vroegere bestuursleden Rob Ligthart en Servé Minis waren ook van de partij.

De berichtgeving – m.n. over onze activiteiten - loopt m.b.v. convocaties. Op de achterzijde van de convocatie staate algemene info over LGOG Monumenten. Om de leden en andere belangstellenden verder te informeren worden aankondigingen en berichten gedeeld op de Facebookpagina van de sectie Monumenten. Uitnodigingen voor algemene activiteiten worden ook via de digitale nieuwsbrieven van het Bureau LGOG aangekondigd en er staat info van de sectie Monumenten op de LGOG-site.

COMMISSIES

Redactiecommissie *Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg*

Samenstelling redactie op 31 december 2025
Prof. dr. Wim Hupperetz (voorzitter), dr. Monique Dickhaut (redactiesecretaris), dr. Peter Bakker, prof. dr. Ernst Homburg, Christian Kicken MA, dr. Annemieke Klijn, dr. Mayra Murkens, drs. Jacob Schotten, dr. Irene Schrier en dr. Bart Zwegers.

Jaargang 160 (2024)
Op dinsdag 10 juni 2025, aan de vooravond van de start van de 57e Maastrichtse Heiligdomsvaart, werd het LGOG-Jaarboek 2024 (jaargang 160) gepresenteerd in de O.L.Vrouwebasiliek in Maastricht. Het eerste exemplaar van het boek werd aangeboden aan pastoor Jan Vries van de O.L. Vrouweparochie. Voorafgaand aan de aanbieding van het eerste exemplaar werd een korte voordracht gehouden door dr. Régis de la Haye over 'De oorkonde van 24 februari 1325 en de oorsprong van de Heiligdomsvaart', Het gelijknamige artikel is opgenomen in deze editie van de *Publications.*
De *Publications* 160 (2024) bevat voorts artikelen van de hand van Joep Leerssen en Funs Patelski ('Adelskwartieren als historische bron. De "Limburgse" deelname aan het Guliks Bruilofstoernooi (Düsseldorf 1585)'), Ingrid M.H. Evers ('Het zeventiende-eeuwse kamerscherm van LGOG. Pleidooi voor een kunsthistorisch onderzoek'), Kees Schaapveld ('Het Staatse Land van Dalhem; 1632-1785'), Henk J.L.M. Boersma (Kroniek van Maastricht; 1747-1764 (1769)'), Henk W. Hanneman ('Heerlijk Kerkrade; Banksrekeningen Kerkrade 1764-1795') en Pieter Hovens. ('Limburgse Indianenmissies in Canada; onder de Nootkas op Vancouver Island (1867-1897)'). Ook is de door prof. dr. Dolly Verhoeven gehouden Habetslezing 'Voor iedereen, van iedereen? Kansen en dilemma's van publieksgeschiedenis' in het jaarboek opgenomen. Net als alle jaargangen sinds 2000, is ook dit jaargang digitaal raadpleegbaar via https://platform.openjournals.nl/PSHAL/index.

Redactiecommissie *De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie*

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie
In maart 2024 trad de redactiesecretaris Kelly Krijntjes MA tijdelijk af uit de redactie wegens zwangerschapsverlof. De redactie feliciteert haar met de geboorte van haar zoon en vanaf juli 2024 is zij weer werkzaam als redactiesecretaris.
Halverwege het jaar trad Fleur van Tongeren in goed overleg uit de redactie terug.

Samenstelling redactie op 31 december 2025
Drs. Frans Hermans (voorzitter), Kelly Krijntjes MA (secretaris), prof. dr. Jos Benders, Maarten Dolmans MA, Afra de Mars MS, Nick Pouls MA, mr. Stefan Vrancken en drs. Luc Wolters

Jaargang 144 (2025)
In 2025 zijn drie nummers van *De Maasgouw* verschenen. Nummer 1 (48 pagina's) verscheen in juni 2025, nummer 2 (56 pagina's) in augustus 2025 en nummer 3 (44 pagina's) in november 2024.

Verslag over 2025
Het afgelopen jaar heeft de redactie weer meer grip gekregen op de productie van de Maasgouw. Het is ons helaas niet gelukt om de vierde editie op tijd gedrukt te krijgen. Deze zal verschijnen in januari 2026. Met deze laatste editie in 2026 heeft de redactie dankzij de bijdragen van talloze auteurs 192 bladzijden weten te vullen. Daarmee is tenminste een deel van het tekort van de vorige jaargang gecompenseerd.
Des te meer reden voor de redactie om hard aan de slag te gaan om het komend jaar, zoals gebruikelijk, vier mooie edities samen te stellen, waarin op een aantrekkelijke wijze aandacht wordt besteedt aan allerlei interessante personen, feiten en gebeurtenissen, die aspecten van de rijke geschiedenis van Limburg belichten.
De redactie streeft ernaar om alle delen van de provincie aandacht te schenken en gevarieerde thema's en tijdperken te belichten. Zij is daarbij vanzelfsprekend afhankelijk van de aangeboden kopij. De redactie blijft vol belangstelling uitkijken naar nieuwe artikelen en bijdragen!

Commissie Collecties

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Dr. Monique Dickhaut (voorzitter), dr. Chris Dols, drs. Rob Dückers, drs. Kitty Jansen-Rompen, drs. Rob Paulussen, Mr. Stefan Vrancken en Pieter van der Woude (namens Bureau LGOG).

Activiteiten
De Commissie Collecties is in 2025 op sterkte gebracht dankzij de toetreding van Chris Dols, Kitty Jansen-Rompen en Stefan Vrancken. Dit jaar zijn ook de andere voorwaarden vervuld om te komen tot een collectieplan en -waardering. Het formuleren van de missie, visie en ambities van en met de LGOG-collecties, die vanaf dit moment de Collectie Limburg zal worden genoemd, en het verkennen van de kansen en uitdagingen, hebben inzicht gegeven in het belang van de collecties voor het Limburgse culturele erfgoedveld en de strategische betekenis ervan voor het LGOG. In 2026 zal het collectieplan gestalte moeten krijgen, maar zal het nog zeker niet volledig voltooid kunnen worden.

Commissie Educatie

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Maurice Heemels (voorzitter). Jeanette Broekkamp, Jack Claessen, Liesbeth Dirks-Jessen, Anne Hermans, Kitty Jansen-Rompen, Els Lenssen, Lucy Willems, Karel Majoor, Hans Vermeulen en Pieter van der Woude (namens het Bureau LGOG).

De Nieuwe canon van Limburg
De eerste boekeditie van de Nieuwe Canon van Limburg raakte in 2025 vrijwel volledig uitverkocht. Door het hoofdbestuur zal in 2026 gezocht worden naar 'externe middelen' om een tweede boekdruk te realiseren. De commissie heeft de digitale canon in 2025 actief onder de aandacht gebracht van met name Limburgse vo-scholen. Enkele scholen konden worden bezocht door enthousiaste commissieleden, maar de algehele respons viel helaas tegen. De inspanningen om de digitale canon onder de aandacht van scholen te brengen zullen echter in 2026 worden voortgezet. Een deel van de (digitale) canonvensters werd in 2025 voorzien van educatieve materialen voor leerlingen, een proces dat in 2026 zal worden afgerond. De toevoeging van lesmateriaal aan de digitale canon verhoogt de waarde ervan voor het Limburgse onderwijs aanzienlijk. Hopelijk zal dat opgemerkt worden.

Samenwerking met het onderwijs en de PWS-prijs
In 2025 is de Profielwerkstukprijs uitgereikt aan Yara Pisters van het Dacapo College in Sittard, voor

haar scriptie met als titel 'Het verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog'. Ook werd de prijs uitgereikt aan Mauro Weijsters van het Bernard Lievegoed College in Maastricht voor zijn werkstuk met de titel 'Hoe heeft het nationaalsocialisme invloed gehad op Maastricht tijdens de periode 1940-1944?'. In 2025 werd voor het eerst een profiel-/ sectorwerkstukwedstrijd uitgeschreven voor respectievelijk zowel havo/vwo- als vmbo-leerlingen.

Commissie Literatuurgeschiedenis

Wijzigingen in de commissiesamenstelling
Lucien Custers beëindigde in 2025 zijn voorzitterschap en lidmaatschap van de Commissie Literatuurgeschiedenis.

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Ben van Melick, Ine Sijben, Hannie van Horen, Ludo Jongen, Herman van Horen (secretaris). Pia Spaan nam namens LCL aan onze vergaderingen deel.

Activiteiten
De eerste en enige reguliere commissievergadering vond plaats op 11 januari in De Lobby in Roermond. Daar werd de stand bepaald van de Nachtegaalreeks en de Literatuurportretten.
Ondanks de vergevorderde plannen is afgezien van het organiseren van een symposium.
Korte tijd later beëindigde Lucien Custers het voorzitterschap en zijn lidmaatschap van de commissie. In een aparte sessie namen enkele leden afscheid van hem, met dank voor zijn verdiensten.
In de loop van 2025 bespraken de commissie in een tweetal bijeenkomsten *en petit comité* de mogelijkheid om de bezoekers van de LGOG-site een bloemlezing aan te bieden van artikelen over literatuur in Limburg, geheten *Limburgs Literatuur Magazijn* (LLMag). De vorm zou kunnen zijn een drietal artikelen per maand onder de aandacht te brengen via een nieuwsmail van de redactie, en via 'Activiteiten' en 'Nieuws(brief)' van de LGOG-site, en de artikelen vervolgens te plaatsen in de pagina 'Literatuurgeschiedenis'. Voor de realisatie is uitgebreid overleg geweest met Pieter van der Woude, dit vnl. in verband met de (beperkte) mogelijkheden van de site. Het project is opgestart, de start van het LLMag is gepland voor 2026, het jaar dat de *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg* tien jaar geleden verscheen.

De volgende literatuurportretten verschenen in 2025:
- December 2025 *Colla Bemelmans, schrijver/dichter* (Ben van Melick)
- Oktober 2025 *Jos Habets en Henri Welters: een dubbelportret* (Lou Spronck)
- Augustus 2025 *Honderd jaar Limburgs Sagenboek. Op zoek naar de bronnen van Pierre Kemp* (Ludo Jongen)
- Juni 2025 *Kijken en schrijven* (Ben van Melick)
- Maart 2025 *Het Jongensuur* (Martien Frijns)
- Januari 2025 *De Kleine Republiek*, hertaald en geïllustreerd door Jan Hartmann

Op Neerlandistiek.nl werden de volgende Literatuurportretten geplaatst:
1. Hannie van Horen, Een zestiende-eeuws Huisboek uit Venlo (februari 2025)
2. Lou Spronck, Geheime prenten bij een verboden tekst. (april 2025)
3. Ben van Melick, Pé Hawinkels (juni 2025)
4. Lucien Custers, 'Onzegbare verveling was mijn deel.' Peter Heringa (H.G. Liebentrau, Peter Leberecht), geletterd dichter (augustus 2025)
5. Ine Sijben, Verdwenen liedjes uit Lotharingen (oktober 2025)

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), dr. R.M. (Régis) de la Haye (secretaris), drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, drs. P.J.A. (Paul) van Meegeren en drs. K. (Koos) Linders.

In 2025 hebben geen activiteiten plaatsgevonden. De commissieleden waren wel op persoonlijke titel betrokken bij diverse publicaties.

Commissie Geschiedenis van Ondernemingen en het Ondernemen in Limburg (COOL)

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Mr. Frank Bouts, drs. Marcel Dings (Tegelen); dr. Ben Gales (Groningen); prof. dr. Ernst Homburg (UM; voorzitter), Dirk van de Leemput MA, drs. ing. Joep Orbons (Stichting Stimuleren en Archeo-Pro), drs. Jos Peeters (LGOG-kring Venlo) en dr. Joris Roosen (Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief). Nieuwe leden zijn van harte welkom. Belangstellenden kunnen zich melden bij de nieuwe voorzitter per 1 januari 2026: Dr. Joris Roosen (j.roosen@tracelimburg.nl).

Activiteiten
COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen te bevorderen door het organiseren van symposia, contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op de website. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door systematisch onderzoek te entameren. De commissie kwam in 2025 vier keer bijeen, op 14 januari, 10 april, 1 juli en 28 oktober.

Publicaties in 2025 waren o.a.:
- Marcel Dings, Pannenbakkerij Van de Boel/Beulen, in: *Echter Landj, Heemkundige bijdragen over Echt en omgeving*, 18 (2025), pp. 83-88.
- Joris Roosen (Red.), met Bart Zwegers, *Maastrichtse briefhoofden 1840-1990: Getuigen van een stad in verandering* ([Roermond]: Stichting Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg, 2025).
- Ernst Homburg, 'Merken, medailles en markten: Een verkenning van het grensvlak tussen staat en onderneming', in: Joris Roosen en Bart Zwegers (Red.), *Maastrichtse briefhoofden 1840-1990* (zie boven), pp. 90-105, 115-118.

De belangrijkste activiteit in 2025 was wederom de organisatie van symposia. Omdat door omstandigheden het in 2024 niet gelukt was een symposium in Venray te realiseren, organiseerde COOL in 2025 maar liefst twee symposia. Het eerste vond plaats op 14 februari in de thuisbasis van het LGOG, het voormalige Philips gebouw De Weerstand in Roermond. Het was een zeer geslaagde bijeenkomst over 'Familiebedrijven in Limburg (in de 19de en 20ste eeuw)', met zes sprekers: Keetie Sluyterman, Wies van Leeuwen, Marcel Dings, Tiny Willems, Ernst Homburg en Casper Cillekens. Een verslag is gepubliceerd in De Maasgouw 144 (3) (2025), p. 133.

Het tweede symposium werd op 28 november 2025 in Schunck in Heerlen gehouden, onder de titel: 'Na de mijnsluiting: industriële, maatschappelijke en culturele ontwikkeling in Zuid-Limburg'. Er waren acht sprekers: Joep Orbons, Wil Houben, Hans Veldman, Ben Gales, Gène Bertrand, Loek Kreukels en Marcel Put. Zij belichtten vanuit hun specifieke expertise de ontwikkelingen in de Mijnstreek na de sluiting van de steenkolenmijnen. Een verslag zal binnenkort in De Maasgouw verschijnen.

Het werk aan de website (http://limburgseondernemersgeschiedenis.nl/) stond in 2025 stil, in afwachting van de mogelijkheid de COOL-website in de LGOG-website te integreren.

Commissie meerdaagse studiereizen

Samenstelling commissie op 31 december 2024
Dr. A.P.J. (Antoine) Jacobs (voorzitter), drs. K. (Kris) Förster, drs. B. (Béatrice) de Fraiture, ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, drs. L. (Lita) Wiggers, en Mr. Lucy Willems.

Activiteiten: LGOG-studiereis 2025 naar East Anglia
'Englands green and pleasant land' was in voorjaarstooi, met bloeiende brem langs de wegen en velden vol heldergele koolzaadbloemen – een mooi welkom voor ons april-reisgezelschap. Via Limburg en de ferry van Stenaline naar Harwich bereikten we Lavenham, het wolstadje dat een periode van grote rijkdom meemaakte, met een plotseling einde vanwege de mechanisering van de lakenproductie. Daarna op naar Bury St. Edmunds, waar niet alleen ons hotel The Angel lag, maar we ook een bezoek brachten aan de kathedraal, ooit parochiekerk bij

een imposante abdij, waar talloze vrijwilligers zorgen voor rondleidingen, informatie, muziek en levendige sociale activiteiten.
De volgende dag bracht ons naar Grime's Graves, een ogenschijnlijk saaie grasvlakte die in het museum en in de toegankelijke mijnschacht onthulde hoe hier 4000 jaar geleden vuursteen werd gewonnen en tot ver, zelfs tot in het huidige Rusland, werd verhandeld. Daarna reden we door de vlakke, drooggelegde Fens naar Ely, waar de kathedraal – terecht *'the ship of the Fens'* genoemd – hoog boven het landschap uitsteekt en met een enthousiasmerende rondleiding diepe indruk maakte.
De volgende dag stond in het teken van de rijkdom van de achttiende eeuw; we bezochten Ickworth House, een paleis in Italiaanse stijl, gebouwd om een grote kunstcollectie aan het volk te kunnen tonen. Daarna had iedereen een vrije middag in Bury St. Edmonds, waar velen de *'Evensong'* bezochten, die elke werkdag om 17.30 uur bijgewoond kan worden in de kathedraal.
De volgende dag stond de in Norfolk gelegen (universiteits)stad Norwich op het programma waar we kathedraal en museum bezochten. Op onze laatste excursiedag brachten wij de ochtend door in Sutton Hoo, waar een ongeschonden Angelsaksisch scheepsgraf is aangetroffen. Een leuke 'bijvangst' was dat het legendarische archeologische tv-programma 'Time Team' precies op dat moment opnames maakte op het terrein. Onze laatste stop was Colchester, voor een uitgebreid beeld van de Romeinse periode in deze streek, inclusief de opstand van de inheemse bewoners onder leiding van koningin Boudicca.
In de schemering bracht chauffeuse Lucy Simons ons (voor de laatste keer) aan boord van de ferry. Slapend staken wij de Noordzee over, waarna we weer heel vroeg op Nederlandse bodem stonden. Een gezamenlijke lunch in Horst was het gezellige besluit van deze reis.

Commissie bronpublicaties

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Dr. Hildo van Engen (voorzitter), Iris Denis MA, drs. Frans Hermans, drs. Guus Janssen, drs. Karel Majoor, mr. dr. Jacques van Rensch, mw. dr. Geertrui Van Synghel en prof. dr. Leo Wessels.

Activiteiten
De Commissie Bronpublicaties is in 2011 opgericht met de opdracht archivalische bronnen, die van nut kunnen zijn voor het onderzoek naar de Limburgse geschiedenis, analoog en/of digitaal te publiceren. Leden van de commissie waren betrokken bij het in 2025 verschenen deel van het Oorkondenboek van Limburg.

Commissie Landschapsgeschiedenis

Samenstelling commissie op 31 december 2025
Elyze Storms-Smeets (voorzitter), Geert Venner (secretaris), Annelies Wind (penningmeester), Ger Frenken, Maurice Paulissen, Michiel Purmer, Lee Vos, Har Kuijpers, Pieter Caljé, Rob Paulussen, Hans Vermeer en Lita Wiggers.
In 2025 nam de commissie afscheid van Beatrice de Fraiture, die sinds de oprichting van de commissie landschapsgeschiedenis lid was. Ze werd hartelijk bedankt voor haar verbindende kracht, grote organisatorische en communicatieve kracht, en loyaliteit. Bij haar afscheid gaf Beatrice een rondleiding door de expositie Romeinse Villa's in museum De Vondst in Heerlen.

Activiteiten

Dag van de Limburgse Landschapsgeschiedenis
De belangrijkste gebeurtenis was in 2025 weer de organisatie van de jaarlijkse (zevende) LGOG landschapsdag, ditmaal in Vijlen. Dit jaar was het thema 'Krijtland'. In diverse lezingen door verschillende sprekers werd de historische relatie tussen mens en Krijtland vanuit meerdere invalshoeken worden belicht. Er was een terugblik op aspecten van de bijzondere landschapsgeschiedenis van dit gebied, zoals het ontstaan van de cementindustrie. Daarnaast werd stilgestaan bij actuele ruimtelijke opgaven en de toekomst van het Krijtland. Daarbij ontbrak een grensoverschrijdende, Euregionale blik niet. Tussendoor werd een aantal lunch-wandelex-

cursies gehouden rond Vijlen, met verschillende landschappelijke thema's en diverse afstanden. De dag eindigde met een panelgesprek met deskundigen die vanuit de landschappelijke praktijk en vanuit landschapsonderzoek bij het Krijtlandschap betrokken zijn.

Projecten
Daarnaast bleef de commissie nog steeds nauw betrokken bij het meerjarige Maasbandproject, waarbij vrijwilligers onder leiding van commissielid Rob Paulussen archeologische opgravingen verrichten naar een oud dijkenlandschap dat op het punt stond vergraven te worden in het kader van de Maaswerken.
De commissie is nauw aangehaakt bij provinciale, landelijke en internationale netwerken op het gebied van landschapsgeschiedenis en ruimtelijk erfgoed, waaronder Netwerk Historisch Cultuurlandschap, Arkum Arbeitskreis für historische Kulturlandschaftsforschung in Mitteleuropa, en Permanent Conference for the Studies of Rural Landscapes (PECSRL).

Publicaties
P.A.J. Caljé & N. Randeraad (red.), *De Maas in Limburg. Een historisch rivierlandschap in beweging* (Maaslandse Monografieën, Stichting Maaslandse Monografieën 2025).
H. Kuijpers, 'Landschappen van de Maasvallei', in: Th. Spek (red.), *Landschappen van Nederland: Handboek voor de geschiedenis van onze leefomgeving* (Utrecht 2025) 216-241.
M. Paulissen & M. Purmer, 'Het Zuid-Limburgse Heuvellandschap', in: Th. Spek (red.), *Landschappen van Nederland: Handboek voor de geschiedenis van onze leefomgeving* (Utrecht 2025) 50-77.
E. Storms-Smeets, 'Leren van het verleden: watergeschiedenis en -erfgoed in landgoedlandschappen', in: *Tijdschrift voor Historische Geografie 10.4* (2025) 378-395. https://doi.org/10.5117/THG2025.4.009.STOR
E. Storms-Smeets, 'Shifting geopolitical, territorial and social borders: the German occupation of the Netherlands and the impact on Dutch country houses and estates, 1940-1945', in: *Landscape Research* (2025) 1-20. https://doi.org/10.1080/01426397.2025.2538716

OVERIGE ACTIVITEITEN

Kascontrolecommissie (boekjaar 2025)
De leden voor de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2025 zijn Rob Dückers en Nicole Demas.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse Territoria

De in 1989 door het LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 15 juni 2018 ingevuld door prof. dr. Bram Van Hofstraeten. Per 15 juni 2023 werd hij herbenoemd in zijn functie. De aanstelling van 0,2 fte (één dag per week) eindigt in 2028.
In het licht van de bijzondere leerstoel en de bevordering van de Limburgse rechtsgeschiedenis, neemt het blok *Comparative Legal History of the Meuse-Rhine EUregion*, dat in het derde bachelorjaar aan de UM wordt gedoceerd, een bijzondere plaats in. Gedurende een periode van acht weken worden de participerende studenten blootgesteld aan de Limburgse rechtsbronnen en -geschiedenis uit de periode 1500-1800. Afgelopen jaar namen vijf studenten deel aan het blok.
Op 10 mei 2025 gaf de bijzonder hoogleraar een lezing op de Algemene Ledenvergadering van het koninklijk LGOG. Deze lezing was getiteld: 'De civiele rechtspraak in enkele Limburgse territoria'.
Op 23 september 2025 gaf hij een lezing in de reeks 'Limburg en zijn grenzen. De nabijheid van het buitenland in de Limburgse cultuur en geschiedenis', een lezingenreeks georganiseerd door het Studium Generale. De titel van de lezing was: 'Grenzen en overheden in vroegmodern Limburg'.
Sinds 2022 is hij ook betrokken bij de werkgroep 'Hoogadellijk Stift Thorn' (HAST) om een bijdrage te leveren aan het beoogde boek over de geschiedenis van het Stift Thorn. Hiertoe werd in het najaar van 2022 nieuw archiefonderzoek opgestart

in het archief van het Hoofdgerecht Thorn. Deze werkzaamheden liepen door in 2023 en zijn ondertussen afgerond. Het boek zal normaliter in 2026 verschijnen. Afgelopen jaar werd nieuw archiefonderzoek opgestart, met name naar de civiele rechtspraak van enkele schepenbanken binnen de Landen van Overmaze (Meerssen, Beek, Brunssum en Geleen).
De bijzonder hoogleraar is nog steeds lid van de redactieraad van de Maaslandse Monografieën.

De Treckpoelprijs 2025

De jury kon voor de shortlist van de Treckpoel 2025 een keuze maken uit meer dan zestig boeken die op de een of andere wijze betrekking hebben op de Limburgse geschiedenis. Dat aantal en het niveau ervan stemmen tot tevredenheid, al moet daarbij aangetekend worden dat het niet altijd om uitgaven ging die bedoeld waren voor een breed publiek. Ook viel het de jury op dat er in verhouding meer publicaties over Zuid-Limburgse onderwerpen gingen en de regio Noord-Limburg er een beetje bekaaid vanaf kwam.
Na een eerste ronde van overleg bleven zes titels over voor de shortlist:

- Jac van den Boogaard, *Geschiedenis van Maastricht in vogelvlucht*, Bekking & Blitz Uitgevers Amersfoort
- Carolien van 't Hof, *Hellemoer*, Uitgeverij Prometheus Amsterdam
- Emile Hollman & George Vogelaar, *De Stradivarius van de keizer. Op zoek naar de cello's van Joseph Hollman (1852-1926)*, Boom Amsterdam
- Loek Kreukels, *Morgen wordt het beter. De Mijnstreek 1944-1975*, Uitgeverij WBooks Zwolle
- Sandra Langereis e.a., *Pelgrimage naar Maastricht. De verering van Sint Servaas en de Heiligdomsvaart*, Waanders Uitgevers Zwolle
- Wim Peumans, *De Maas. Het verhaal van een rivier*, Standaard Uitgeverij/Uitgeverij Manteau Antwerpen

Uit deze zes titels koos de jury de winnende titel: *Hellemoer* van Carolien van 't Hof. Uit het juryrapport: 'Hellemoer' van Carolien van 't Hof maakt, uitgaande van historische feiten en bronnen, een stuk Limburgse historie voor iedereen navoelbaar. Het laat zien dat geschiedschrijving rekening dient te houden met verschillende perspectieven en bewijst dat het mogelijk is om in gebeurtenissen uit het verleden een weerspiegeling te zien van de actualiteit. Het nodigt daarnaast de lezer uit om zich verder in het beschreven onderwerp te verdiepen, niet in de laatste plaats omdat die lezer meegesleept wordt in een spannend verhaal. En tenslotte onderstreept het dat geschiedschrijving ook het verhaal van gewone mensen dient vast te leggen.'

De jury van de Treckpoelprijs bestaat uit:

- Bibi Beekman (archeoloog)
- Lucien Custers (literatuurhistoricus/neerlandicus)
- Kris Förster (publiekshistoricus)
- Marianne Lubrecht (neerlandicus/literatuurwetenschapper)
- Paul Van der Steen (journalist/historicus)

Werken van het LGOG

In 1956 verscheen deel 1 in de reeks Werken van LGOG. De bedoeling van de reeks is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Uitgaven in de reeks verschijnen op onregelmatige basis.
Op woensdag 4 juni 2025 werd door de Stichting Limburgs Oorkonden als deel 25 in de reeks Werken van LGOG gepresenteerd *De oorkonden van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht 1062-1300*, bewerkt door dr. G.A.M. van Synghel. Het is het vierde deel in de serie oorkondenboeken. De oorkonden zijn ook te zien op de website www.waarvanakte.eu. De aanbieding van de eerste exemplaren aan mgr. Dr. C. van den Hout, bisschop van Roermond, en aan J. Dautzenberg, deken van Sint-Servaas, vond plaats in de volle Keizerzaal van de Sint-Servaasbasiliek. Gedurende veertien dagen na de presentatie was een kleine selectie van originele oorkonden tentoongesteld bij de Zusters onder de Bogen. Er werden daar ongeveer 1000 bezoekers geteld.
LGOG verzorgt de gedrukte uitgave van de Serie Limburgse Oorkonden. De fondsenwerving, organisatie van het project en digitale presentatie berusten bij de Stichting Limburgse Oorkonden.

Maaslandse Monografieën

Het bestuur van de stichting Maaslandse Monografieën bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en Tracé. Namens het LGOG hadden in 2025 Mr. dr. Jacques van Rensch (penningmeester) en dr. Chris Dols zitting in het bestuur.
Sinds 1964 wordt door de Stichting Maaslandse Monografieën de historische reeks 'Maaslandse Monografieën' uitgegeven. Het betreft met name proefschriften die een onderwerp behandelen uit de geschiedenis van Nederlands of Belgisch Limburg. De uitgaven worden aan de leden met korting aangeboden.
In 2025 is deel 87 verschenen: Pieter Caljé en Nico Randeraad [red.] *De Maas in Limburg. Een historisch rivierlandschap in beweging.*

Stichting Limburgse Oorkonden

Samenstelling bestuur op 31 december 2025
A. (Ad) Veenhof (voorzitter), J. (Jan) Zuidam (secretaris), P. (Peter) Gomolka (penningmeester), J. (Jan) Hol, A.M.P.P. (Guus) Janssen en Ellen van de Ven. (namens het LGOG) Het bestuur wordt bijgestaan door adviseurs Geertrui Van Synghel (wetenschappelijk projectleider, Huygens Instituut KNAW), Ingmar Koch (HCL), T.M.M.A. (Theo) Oberndorff (Huis voor de Kunsten) en Th.J. (Jacques) van Rensch.

Activiteiten
Op 28 februari 2019 werd de Stichting Limburgse Oorkonden opgericht met als doel 'het bevorderen van de kennis van de cultuurgeschiedenis van het territorium en de huidige Nederlandse provincie Limburg en haar regio's en het doen ontstaan van een verbinding tussen Limburgs erfgoed, toerisme, landschap en vrijetijdsbesteding met een groot publieksbereik'.
De Stichting Limburgse Oorkonden, voortgekomen uit LGOG, heeft zich ten doel gesteld om de oudst bewaarde schriftelijke documenten in onze provincie Limburg te ontsluiten en voor een groot publiek makkelijk toegankelijk te maken. Het betreft in totaal 442 oorkonden van vóór 1301. Als deel 32 in de serie 'Werken' van het LGOG verscheen in 2025 van de hand van Geertrui van Synghel, m.m.v. mr. drs. Th. Ebben, dr. R.A.W.J. Hackeng, drs. A.M.P.P. Janssen, dr. M. Oosterbosch en dr. G.H.A. Venner, de bewerking van *De Oorkonden van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht 1062-1300.*
De uitgave is in druk opgenomen in de reeks Werken LGOG. Daarnaast worden alle oorkonden, deels ook met een verhalende toelichting, voor een breed publiek gepresenteerd op de website van de Stichting Limburgse Oorkonden: www.waarvanakte.eu.
De Stichting zal zich inspannen om fondsen te werven om haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken. De Stichting is door de Belastingdienst aangemerkt als culturele ANBI.

Register van eigennamen, plaatsen en zaken

Monique Dickhaut

Geïndiceerd zijn de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, bijschriften en bibliografieën. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A
Abrams, Lynn, Britse historica 274
Advertentieblad voor Limburg 241
Aldenkirchen (1844-1904), Kaspar Anton Joseph, kunsthistoricus, kapelaan te Viersen, *Domkapitular* te Trier 58-59
Archeodienst 134, 135
Archives Nationales (Parijs) 69
Armenwet (1854) 170, 172
Arnold van Dobbelsteyn, kanunnik te Sittard 82

B
Badhuis, Romeins 14-20, 24, 30, 40, 41
Beckers (1862-1950), Hendrik, arts en amateurarcheoloog 12, 13, 21
Berghuis-Terpstra, Ingrid, tweede echtgenote van Hans Berghuis 238, 257, 258, 260, 261
Boemaars, Sigrid, collectiemedewerker Het Romeins Museum Heerlen 15, 43
Bogaers, Jules, provinciaal-Romeins archeoloog 12, 13, 22
Bonnefantenmuseum (Maastricht) 187
Brands, Han (pseudoniem Hans Berghuis) 240
Braudel (1902-1985), Fernand, Franse historicus 273
Brempt (genaamd Leeck), Jacob (of Jakob) van 83, 84, 116, 117
Bruijn (1923-1992), Anton, fotograaf ROB en amateurarcheoloog 88
Bruin, Jasper de, provinciaal-Romeins archeoloog 236, 84
Burgerlijk Armbestuur (Maastricht) 172, 187

C
Cammaert, Fred, historicus 292-293
Canon 297-299
Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR) 290, 296
Code Culturele Diversiteit 269
Commissie Kindersterftebestrijding (vanaf 1930: Commissie Sociale Kinderhygiëne) 186, 189
Coriovallum 12-22, 29-30, 38-43
Coumans (1930-2006), Willem K., journalist, schrijver en dichter 256

D
De Bronk, katholiek, Limburgs, cultureel maandblad (vanaf 1963: *Maasland*) 256
De Zuid-Limburger, 'anderdaagse' krant uit Kerkrade 242, 257
Deurne(-Liessel) 55, 56, 63
Diels, Céline, eerste echtgenote Hans Berghuis 242, 247, 257
Dirk van Enighausen (ca. 1230-1300), oprichter kasteel Etzenrade 93
displaced persons 232, 233
Dorkas (Maastricht) 172

E
Engels (1791-1846), Johannes Michael, burgemeester van Helden (1814-1846) 54, 63, 64, 65
Engels, (1821-1851), Maria Elisabeth, echtgenote van Charles Guillon 65
Erenstein, kasteel (Kerkrade) 254
Etzenrade
-, Etzenrader Huusken 76, 77, 84, 85, 86, 91, 117, 118-121, 124, 126, 127
-, Gangelt 81, 82, 117
-, Geilenkirchener Lehmplatte 79, 80
-, plateau van Doenrade 81, 83
Eygelshoven 212, 216, 220, 22, 223, 233

F
Ferrariskaart 85, 118
Fouquet, F.E., arts en hygiënist 175, 176, 193
Franssen, Caspar J.H., pastoor te Ittervoort 58, 59, 60

G
Gazet van Limburg 242
Geleenbeek 14, 15, 40, 81, 135-156 *passim*, 165
Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid, Het (Maastricht) 172
Gezondheidscommissie Plaatselijke/Maastrichtse 175, 193, 199, 204
Gielen, Joep, collectiemedewerker 1961-1984) en amateurarcheoloog 12, 13, 22, 26, 28, 36
Giffen, Albert van, archeoloog 12, 13, 21
Goossens (1758-1839), Theodoor, burgemeester van Meijel (1790-1815) 55-57, 63-65, 67
Grooth, Marjorie de, archeologe 57, 58, 60-62
Guillon (1811-1873), Charles, notaris en verzamelaar 48, 51-54, 57-59, 61, 63, 65, 69, 71, 72, 266
Guillon (1817-1894), Constant, advocaat, broer en erfgenaam Charles Guillon 59, 69, 70

H
Haagsittard 159, 160, 163, 165
Hanowski, Viktor, Bernhard en Robert 212, 222, 233
Heerlen
-, Caumerbeek 14, 15, 16, 30, 38, 39, 40
-, Geleendal, Bestemmingsplan 27
-, Geleenhof 25, 26
-, Nieuw Eyckholt 27
-, Sanatorium/Huize de Berg 31, 32, 33, 36, 37
-, Simonsgroeve 33, 37, 38
-, Uilestraat 20
-, Valkenburgerweg 15, 24, 27
-, Zuster Xavier Nolenslaan 28, 29
Helden 48-74 *passim*
Hendrik III (1167-1221), hertog van Limburg, heer van Sittard 157
Het Land van Herle 13
Het Romeins Museum (Heerlen), voorheen Thermenmuseum 15, 20, 32, 33, 37, 285, 286
Heythuysen 64
Hoeberechts, H.M.H.J.E., Maastrichtse huisarts 183, 194
Hommerich (1910-1976), Leo, stadsarchivaris van Heerlen (1937-1974) 12, 13, 22, 26
Houwenberg, heuvel tussen Meijel en Helden 60, 61, 63
Huijbers, Antoinette, archeologe 163, 164
Hupperts, Pierre, onderzoeker en schrijver 290, 291
Huyssen, Andreas, Duitse literatuurwetenschapper en -criticus 270

I
Ibiza 247-248, 250-254, 161

J
Jamar (1944-2010), Jo, gemeentearchivaris Heerlen en directeur Stadsarchief en Thermenmuseum (1974-1991) 12, 13, 22, 26
Janssen (1806-1869), J.L.F. (Leonardt), conservator Rijksmuseum van Oudheden (Leiden) 51-53, 61, 63, 65
Jeneson, Karen, provinciaal-Romeins archeologe, conservatrice Het Romeins Museum Heerlen 286, 287, 288

K
Kerckhove, Julie van, specialist Romeins aardewerk 16, 24
Kerkrade 187, 190, 212, 216, 218, 219, 222, 223, 226, 232, 233
Kessel 51, 52, 61, 62, 63, 67
-, Kesselsche Velden 61, 62, 63
-, Kesselsche Peel 62, 63
Kettingmigratie 215, 222, 233
Keverberg (1768-1841) Karel Lodewijk Willem Joseph baron van, onderprefect van het arrondissement Cleve (Kleef) (1804-1811) 58
Koenen, Hendrik P.J., provinciaal kinderarts in Limburg (1921-1959) 186-189, 190-193, 202, 205

L
Laarse, Rob van der, historicus 271

Limburg, katholiek weekblad voor het bisdom Roermond 241
Limburgs Dagblad 247, 248, 250, 251,
Limburgse Groene Kruis 179, 180, 185, 186-190, 194, 201-205
Limburgs Museum (Venlo) 274, 275, 283, 285
LOLA Landscape Architects (Rotterdam) 77, 127
Luczak, Maria 224
Luyten, Marcia, econome, journaliste, schrijfster 276

M
Maastrichtse Groene Kruis 178, 179, 180, 183, 184, 192, 194, 195
Maris, gehucht 58, 60, 61, 62
Mathias Kempprijs 261
Meijel 53-58, 63-72 *passim*
Melick, Ben van, schrijver en dichter 238
moated sites 98, 160
Motte 98, 135-165 *passim*
-, -complex 135, 137, 141, 143, 155, 165, 166
-, -gracht 138, 141
-, -heer 136, 155, 159, 161, 162, 166
-; -heuvel 137
-, -kasteel 98, 135, 136, 152
Musée d'Archéologie Nationale (MAN) (Saint-Germain-en Laye) 65, 70
Musée du Louvre (Parijs) 58, 65

N
NAR (Nederlandse Archeologische Rapporten) 18, 20, 35, 42
Nationaal Beheersinstituut 291
Nederlandsche Bond tot Bescherming van Zuigelingen 184, 188
Nieuwenhagen 216, 225, 233
Nora, Pierre, Franse historicus 272, 281

O
Ochman, Kazimierz 224
Ostprovinzen (Oost- en West-Pruisen, Posen, Pommeren, Silezië) 215, 217, 228
Ostwanderer 215, 228, 230
Oude Mijnstreek 212, 213, 215, 216-218, 220-224, 228-229, 232-233
Oudolf, Piet, tuinarchitect 77, 127
Overbosch, Johannes L.C., (consultatiebureau)arts 181-183, 185, 192, 203
Overtocht, clandistien, Maastrichts, literair tijdschrift voor katholieke jongeren 240

PQ
Panningen 52, 54, 56, 59, 60, 63, 65, 71, 72
Peel, de 51, 54, 56, 58, 60, 61
Peters, Piet, gemeentelijk archivaris van Heerlen en amateurarcheoloog 12, 13, 20, 21, 26, 33-34, 36
Platform voor Inclusie 269
Pleyte (1836-1903), Willem, egyptoloog, conservator en directeur Rijksmuseum van Oudheden (Leiden) 52, 69, 71
Posen (Polen) *(Ostprovinz)* 217, 225, 226, 227, 228, 229, 233
Pro Infantibus (Maastricht) 178-185, 192, 194-199, 202, 204-205

R
Regionale Omroep Zuid (ROZ) 242
Rijksmuseum van Oudheden (Leiden), RMO 31, 33, 51, 65, 284-286
Rijsselt, René en Erik van, onderzoekers 294
Rode Beek (Gangelt) 76, 79, 81, 83, 93, 97, 101
Roeping, katholiek literair tijdschrift 240, 242, 243
Roermond 51, 52, 54, 59, 71, 292, 293
Romeins Museum (Heerlen) 285, 286
Rudolf van Evescenrothe, twaalfde-eeuwse edelman 82, 92
Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936), Charles, politicus, driemaal minister-president, minister en Tweede Kamervoorzitter 177, 179

S
Sanatorium Hornerheide 235
Schaesberg 118, 212, 216, 218, 222, 230, 231-233
Schulpen, Peter, historicus en (plaatsvervangend) stadsarchivaris Sittard 134
Schulte, zuster Th, huisbezoekster Maastrichtse

consultatiebureau 191, 192, 193, 204
Silezië (Polen, gedeeltelijk ook in Tsjechië en Duitsland) 217, 222, 226, 228-229, 233
Simpelveld 216, 218, 220, 232, 233, 250, 285, 287
Sittard 81, 82, 134-166 *passim*, 248, 250, 294
-, Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart 138
-, De Dominicaan 134
-, Engelenhof 156
-, de Ligne 155-157, 162, 163, 164
-, Odaparking 134, 135, 137, 139, 143, 144
-, Oude Markt 136, 138, 140, 141
-, Plakstraat 156
-, Sint-Petruskerk 137
-, Ursulinenparking 134, 141, 143
Sociaal-Hygiënische Commissie 185
Société de Charité (des Dames de Maestricht) 173 176, 183
Société Maternelle (Maastricht) 172
Staatstoezicht op de Volksgezondheid 184, 185
Stark, Karl (Carl)Bernhard (1824-1879), classicus en kunsthistoricus 50, 58, 59, 60, 61, 71
step-migration 215
Steen (1751-1827?), Arnoldus van der, burgemeester van Heythuysen 64
Steen (1789-1859), Barthel van der, burgemeester van Meijel (1819-1859) 54, 58, 63, 64, 65
Steen, Marie Elisabeth van der, echtgenote van Theodoor Goossens 64
Stoepker, Henk, provinciaal archeoloog, zelfstandig onderzoeker 165
Streifenhaus (strip house) 16, 19, 23, 40

T
Tafelberg, heuvel waarop gehucht Maris is gebouwd 60
Thermenmuseum (Heerlen); zie: Het Romeins Museum (Heerlen) 12, 13, 20, 26
Thracië 50, 67
Tranchotkaart 137

U
Ubach over Worms 216, 217, 222, 223, 226, 233
ustrinum (brandplaats voor crematies) 17, 34, 42

V
Venner, Gerard (dr. G.H.A.), chartermeester 48, 54, 56, 57
Verdrag van Valletta 12
Vereeniging ter Bevordering der Volksgezondheid (Maastricht) 175, 176
Veugen (1919-2001), Léon, schrijver en dichter 239, 240, 252
Via Belgica 15, 16, 30, 33, 37
Vlieks, Marjolein, juriste 294

W
Wandervögel 215, 220, 233
Wesselman (1780-1853), C.F., districtscommissaris van Eindhoven 54, 55, 56-58, 67

XYZ
Zusters onder de Bogen (Maastricht) ofwel de congregatie van de Liefdeszusters van de H. Carolus Borromeus 182, 183
Zwarte Veldje, het 13, 14, 17, 18, 20-24, 39-41, 43